

chs

ISSN 2490-3604(print)
ISSN 2490-3647(online)

Godina V • Broj 2 (11) • Juni 2020. god.
društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

DHS - DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE

Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

Izdavač:

Filozofski fakultet
Univerziteta u Tuzli
Tihomila Markovića 1
75000 Tuzla, BiH

Glavni i odgovorni urednik:

Vedad Spahić

Urednički odbor:

Mirza Mahmutović
Adisa Imamović
Tamara Efenčić-Spahić
Hariz Šarić
Izet Šabotić
Vedada Baraković
Adib Dozić
Jasmina Đonlagić
Azra Bešić
Refik Bulić
Vanda Babić
Dijana Tiplić
Tatjana Vulić
Sead Alić
Anera Ryznar
Vladimir Vojinović
Mirjana Matea Kovač
Emina Berbić Kolar

Naučni odbor:

Keith Doubt, Wittenberg University, USA
David Elmer, Harvard University, USA
Peter McMurray, University of Cambridge, UK
Enisa Pliska, Europa-Universität Flensburg, Germany
Krystyna Pieniążek-Marković, Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland
Alenka Šauperl, University of Ljubljana, Slovenia
Samo Fošnar, University of Maribor, Slovenia
Mario Brdar, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Danijela Majstorović, Univerzitet u Banja Luci
Vladislava Gordić-Petković, Univerzitet u Novom Sadu
Miroslav Brkić, Univerzitet u Beogradu
Esat Harmanci, University of Kocaeli, Turkey
Viktorija Car, Sveučilište u Zagrebu
Jelenka Vočkić-Avdagić, Univerzitet u Sarajevu
Amela Mujagić, Univerzitet u Bihaću
Jure Zovko, Sveučilište u Zagrebu
Sanela Mešić, Univerzitet u Sarajevu
Darko Gavrilović, Univerzitet u Novom Sadu
Adnan Velagić, Univerzitet "Džemal Bijedić" Mostar
Omer Hamzić, Univerzitet u Travniku
Mateo Žagar, Sveučilište u Zagrebu
Tanja Kuštović, Sveučilište u Zagrebu

Design:

Maja Hrvanović

Tehnička priprema:

Rešad Grbović

Štampa:

Tiraž: 200

Izlazi najmanje dva puta godišnje.

UDK 3+009

ISSN 2490-3604 (print)
ISSN 2490-3647 (online)

DHS

DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE
časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES
Journal of the Faculty of Humanities and Social Sciences

Godina V
Broj 2 (11)

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Tuzla
Tuzla, juni 2020.

SADRŽAJ

CONTENTS

BOSNISTIKA

Dijana Hadžizukić

MOTIV HLADNOĆE U PRIPOVJEDNIM SVJETOVIMA IVE ANDRIĆA I BRANKA ČOPIĆA / THE MOTIF OF COLDNESS IN THE NARRATIVE WORLDS OF IVO ANDRIĆ AND BRANKO ČOPIĆ	13
---	----

Aida Džih-Šator

KRIOPOETIKA U POLITIČKOM ROMANU: “PROKLETA AVLIJA” IVE ANDRIĆA / CRYOPOETICS IN THE POLITICAL NOVEL “THE DAMNED YARD” BY IVO ANDRIĆ	31
---	----

Indira Šabić

PRINCIP <i>GENS UNA SUMUS</i> U ANTROPONIMIJI – SRODSTVO KAO MOTIV U PREZIMENIMA BOSNE I HERCEGOVINE / THE PRINCIPLE <i>GENS UNA SUMUS</i> IN ANTHROPNYMY – RELATIVES / RELATIONSHIP AS A MOTIVE IN THE SURNAMES OF BOSNIA AND HERZEGOVINA	45
--	----

KNJIŽEVNE POREDBE

Edina Murtić

DVA PJESNIKA MODERNE - ANTUN GUSTAV MATOŠ I MUSA ĆAZIM ĆATIĆ / TWO POETS OF MODERNIST POETRY- ANTUN GUSTAV MATOŠ I MUSA ĆAZIM ĆATIĆ	69
---	----

ANGLISTIKA

Ivona Šetka Čilić, Mario Penavić

ALLOMORPH ANALYSIS IN THE NOVELS “THE GREAT GATSBY”, OF MICE AND MEN, THE OLD MAN AND THE SEA / ANALIZA ALOMORFA U ROMANIMA “VELIKI GATSBY”, “O MIŠEVIMA I LJUDIMA” I “STARAC I MORE” 85

Alen Avdić

IZLJEV KRVI U SAVJEST: KULTURNO-MATERIJALISTIČKA INTERPRETACIJA BROZELOVE ADAPTACIJE “MACHBETA” / SPILLING BLOOD INTO CONSCIENCE: CULTURAL-MATERIALIST INTERPRETATION OF BROZEL'S ADAPTATION OF “MACBETH” 109

GERMANISTIKA

Mirjana Matea Kovač

DIE HÄUFIGKEIT UND VIELFALT DER DISKURSMARKER IN DEUTSCH ALS FREMDSPRACHEN / FREQUENCY AND VARIETY OF DISCOURSE MARKERS IN GERMAN AS FOREIGN LANGUAGE 127

TEORIJA I PRAKSA PREVOĐENJA

Edina Špago-Ćumurija, Džemal Špago, Adi Maslo

PREVOĐENJE BOSANSKOHERCEGOVAČKIH KULTURNO SPECIFIČNIH ELEMENATA NA ENGLISKI JEZIK – PRIMJER FILMA “JA SAM IZ KRAJINE, ZEMLJE KESTENA” / TRANSLATION OF BOSNIAN CULTURE-SPECIFIC ELEMENTS INTO ENGLISH – A CASE OF THE FILM “I AM FROM KRAJINA, THE LAND OF CHESTNUT” 147

Nermina Čengić

OZNAČAVANJE PONOVLJENOG VRŠENJA GLAGOLSKE RADNJE U PRIJEVODIMA NA ITALIJANSKI JEZIK ROMANA IVE ANDRIĆA “TRAVNIČKA HRONIKA” / MARKING THE REPEATED OCCURRENCE OF VERBAL ACTION IN ITALIAN TRANSLATIONS OF IVO ANDRIĆ'S NOVEL “BOSNIAN CHRONICLE” 165

SOCIOLOŠKE I KULTURALNE STUDIJE

Valentina Pavlović Vinogradac, Irena Cajner Mraović, Vlatka Ružić

NEKI NOVI ISELJENICI? POVEZANOST S DOMOVINOM KOD HRVATSKIH ISELJENIKA U IRSKOJ I NJEMAČKOJ / SOME NEW EMIGRANTS? – ATTACHMENT OF CROATIAN EMIGRANTS IN IRELAND AND GERMANY TO THEIR HOMELAND	185
---	-----

OGLEDI IZ FILOZOFIJE

Samedin Kadić

KONCEPTI OSAMLJIVANJA U KLASIČNOM ISLAMSKOM MIŠLJENJU / THE CONCEPTS OF SECLUSION IN THE CLASSICAL ISLAMIC THOUGHT	211
---	-----

PRILOZI IZ PSIHOLOGIJE

Nataša Bardak-Ćurko

PRIKAZ SLUČAJA RACIONALNO-EMOTIVNE BIHEJVORALNE TERAPIJE ANKSIOZNO-DEPRESIVNOG STANJA / A CASE STUDY OF THE RATIONAL-EMOTIONAL BEHEVIORAL THERAPY OF THE ANXIOUS-DEPRESSED STATE	229
---	-----

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Filduza Prušević Sadović

NASTAVNIK KAO INOVATOR NASTAVNOG PROCESA / THE TEACHER AS THE INNOVATOR OF THE TEACHING PROCESS	251
--	-----

Amela Dautbegović, Emina Dedić Bukvić

TEMELJNI FAKTORI SOCIJALIZACIJE I SOCIO-EMOCIONALNA PRILAGODBA UČENIKA U OBRAZOVNOM KONTEKSTU / FUNDAMENTAL FACTORS OF SOCIALIZATION AND SOCIO-EMOTIONAL ADAPTATION OF STUDENTS IN EDUCATIONAL CONTEXT	263
---	-----

Almina Alagić

OBRAZOVNI EFEKTI ISTRAŽIVAČKOG RADA UČENIKA U NASTAVI MOJE
OKOLINE / EDUCATIONAL EFFECTS OF PUPILS RESEARCH WORK
IN TECHING OF MY ENVIRONMENT SUBJECT 283

KOMUNIKOLOŠKA I MEDILOŠKA ISTRAŽIVANJA

Amela Delić, Mirela Karahasanović

RAZUMIJEVANJE INTERNETA: KAKO OBLIKUJEMO NOVI MEDIJ I KAKO
ON OBLIKUJE NAS? / UNDERSTANDING INTERNET: HEW WE SHAPE THE
NEW MEDIA AND HOW IT SHAPEE US? 299

Ilvana Salić

VJERSKE ZAJEDNICE I IZAZOVI SAVREMENE KOMUNIKACIJE –
PRIMJER ISLAMSKJE ZAJEDNICE U BOSNI I HERCEGOVINI /
RELIGIOUS COMMUNITIES AND ONLINE COMMUNICATION
CHALLENGES – AN EXAMPLE OF THE ISLAMIC COMMUNITY IN
BOSNIA AND HERZEGOVINA 317

Anita Zovko, Vanda Šajer

SAMOPROCJENA MEDIJSKE KOMPETENCIJE STUDENATA NASTAVNIČKIH
STUDIJA I NASTAVNIČKOG MODULA FILOZOFSKOG FAKULTETA U
RIJEKI / SELF-ASSESSMENT OF MEDIA COMPETENCY OF STUDENTS
OF TEACHING STUDIES AND THE TEACHER MODULE OF THE
FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES IN RIJEKA 335

STUDIJE SOCIJALNOG RADA I SOCIJALNE POLITIKE

Anida Dudić

(NE)SIGURNOST SOCIJALNIH RADNICA NA RADNOM MJESTU U BOSNI I
HERCEGOVINI / (IN)SECURITY OF SOCIAL WORKERS IN THE WORKPLACE
IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 361

Mira Ćuk, Andrea Rakanović Radonjić

SOCIJALNA PODRŠKA STUDENTIMA SA INVALIDITETOM U FUNKCIJI
SOCIJALNE UKLJUČENOSTI / SOCIAL SUPPORT FOR STUDENTS WITH
DISABILITIES IN THE FUNCTION OF SOCIAL INCLUSION 381

ETNOLOGIJA I KULTURNA ANTROPOLOGIJA

Mirjana Gregurić, Ljubica Bakić-Tomić

RAZLIKE U STORYTELLINGU (KAPACITETU ZA PRIPOVIJEDANJE PRIČA)
IZMEĐU STUDENATA ISTOČNE I ZAPADNE KULTURNE TRADICIJE /
DIFFERENCES IN STORYTELLING (CAPACITY FOR STORYTELLING)
BETWEEN STUDENTS OF EASTERN AND WESTERN CULTURAL TRADITIONS 409

KINEZILOGIJA

Dževad Džibrić, Amela Smajlović, Amer Hodžić, Tarik Ljubović,

Dragiša Jovanović, Erko Solaković

ANALIZA RAZLIKA U SPORTSKO-TAKMIČARSKOJ ORIJENTACIJI IZMEĐU
UČENIKA SPORTISTA I NESPORTISTA / ANALYSIS OF DIFFERENCES IN
SPORTS COMPETITION ORIENTATION BETWEEN SPORTS AND
NON-SPORTS PUPILS 427

PRIKAZI

Adijata Ibrišimović-Šabić

LINGVOSTILISTIKA HERMENEUTIČKOG KRUGA (REMZIJA
HADŽIEFENDIĆ-PARIĆ: *LINGVOSTILISTIČKI ZAPISI*, KDBH
“PREPOROD”, ZAGREB, 2016) 443

Andrea Lešić

UTJELOVLJENA SPOZNAJA RATA U TRAGANJU ZA MIROM (AJLA DEMIRAGIĆ,
RATNI KONTRANARATIVI BOSANSKOHERCEGOVAČKIH SPISATELJICA,
INSTITUT ZA ETNOLOGIJU I FOLKLORISTIKU, ZAGREB, 2018) 451

Adnan Džafić

SOCIJALNI KAPITAL U ORTAČKOM KAPITALIZMU (ZLATAN DELIĆ, HARIZ ŠARIĆ, AZRA SADADINOVIĆ, *SOCIJALNI KAPITAL I SOCIOEKONOMSKI RAZVOJ BOSNE I HERCEGOVINE*, IN SCAN, TUZLA, 2018.) 457

Elmir Spahić

MOJA MALA IZBA – MOJ VELIKI SVIJET [SANJIN KODRIĆ, *BOŠNJAČKA I BOSANSKOHERCEGOVAČKA KNJIŽEVNOST (KNJIŽEVNOTEORIJSKI I KNJIŽEVNOHISTORIJSKI ASPEKTI ODREĐENJA KNJIŽEVNE PRAKSE U BOSNI I HERCEGOVINI)*], DOBRA KNJIGA, SARAJEVO, 2018.] 463

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

BOSNISTIKA

Dijana Hadžizukić

MOTIV HLADNOĆE U PRIPOVJEDNIM SVJETOVIMA

IVE ANDRIĆA I BRANKA ČOPIĆA / THE MOTIF OF COLDNESS IN THE

NARRATIVE WORLDS OF IVO ANDRIĆ AND BRANKO ČOPIĆ 13

Aida Džihović-Šator

KRIOPOETIKA U POLITIČKOM ROMANU:

PROKLETA AVLIJA IVE ANDRIĆA / CRYOPOETICS IN THE

POLITICAL NOVEL THE DAMNED YARD BY IVO ANDRIĆ 31

Indira Šabić

PRINCIP GENS UNA SUMUS U ANTROPONIMIJI – SRODSTVO

KAO MOTIV U PREZIMENIMA BOSNE I HERCEGOVINE / THE

PRINCIPLE GENS UNA SUMUS IN ANTHROPNONYMY – RELATIVES /

RELATIONSHIP AS A MOTIVE IN THE SURNAMES OF BOSNIA AND

HERZEGOVINA 45

UDK 821.163.4(497.6).09

Primljeno: 29. 02. 2020.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Dijana Hadžizukić

MOTIV HLADNOĆE U PRIPOVJEDNIM SVJETOVIMA IVE ANDRIĆA I BRANKA ĆOPIĆA

U radu se analizirani roman *Gluvi barut* (1957) i pripovijetka *Zima* (1940) Branka Ćopića, te roman *Na Drini ćuprija* (1945) i pripovijetka *Vejavica* (1968) Ive Andrića. Cilj je komparativno istražiti prisustvo predstava realne hladnoće unutar Andrićeve i Ćopićeve kriipoetike, uočiti sličnosti i razlike u narativnim postupcima autorā s obzirom na prisustvo zime na mjestima narativnih čvorišta ili u jakim pozicijama teksta (naslovi, početak i kraj). Također, u radu se analizira prisustvo imaginarne hladnoće i to kroz postupke karakterizacije likova, njihove emocije, stavove, geste i somatske hladnoće, sa posebnim osvrtom upravo na psihološke hladnoće i njihove manifestacije. Ukazuje se na prisustvo motiva hladnoće u narativnim čvorištima *Gluvog baruta*, kao i na činjenicu da sve ključne epizode (i umjetnički najsnažnije) u romanu *Na Drini ćuprija* sadrže kriipoetičke markere. Kada su u pitanju pripovijetke *Zima* i *Vejavica*, u Ćopićevom tekstu smo fokusirani na lirizaciju pejzaža, dok se u priči Ive Andrića analizira složena metaforizacija kojom je predstavljena historijsko-politička situacija u odnosima Dubrovnika prema Bosni.

Ključne riječi: Ivo Andrić; Branko Ćopić; roman, pripovijetke; kriipoetika.

I

Poznato je da je Branko Ćopić izuzetno volio književno djelo Ive Andrića, a brojne dionice iz njegovih tekstova znao je napamet. O tome svjedoči Skender Kulenović u sjećanjima na zajedničke ratne dane kada bi Ćopić zastao na snježnoj prtini i počeo govoriti Andrićeve tekstove (Kulenović 1963: 6). Poznato je, također, da je upravo

Ivo Andrić, uz Petra Kočića, bio najznačajniji uzor Branku Ćopiću, ali, kako smatraju književni kritičari, da je ipak ostao mnogo bliži Kočićevom načinu pisanja jer nije uspio dosegnuti višeslojnost Andrićeva djela. Važnim romanima *Prolom* (1952) i *Gluvi barut* (1957) Branko Ćopić se svrstao među prve postratne autore koji su svojim propitivanjem revolucionarnog morala i diktature proleterijata narušili pojednostavljeno crno-bijelo predstavljanje sukobljenih strana i idealiziranje partizanskog pokreta. S legitimitetom pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta (i sam je bio komesar), Ćopić je sebi mogao dopustiti pogled iznutra, s pravom na svjedočenje ali i na kritiku. U romanu *Gluvi barut* dolazi do izdvajanja pojedinačnih psiholoških profila kao i zgušnjavanja događaja prenošenjem fokusa s panoramskog na dramsko. Nositelj unutarnjeg sukoba je komandant Tigar, a vanjsku napetost i tragizam unosi *krvavi komesar* Vlado koji stoji opozitno spram seljačke mase, komandanta i seljačkog sina Radekića, prethodnog komesara Uroša, kao i svih onih koji mu se na bilo koji način nađu na putu ostvarivanja takozvane druge revolucionarne faze. Temeljni sukob unutar partizanskog vođstva koncentrisan je oko načina djelovanja. Ćopić od kritike seljačkog mentaliteta i primitivizma, u prvom romanu, u drugome prelazi na kritiku Partije i njenih metoda nasilne emancipacije narodnih masa. Sukob između različitih ideološko-kulturalnih obrazaca, civilizacijskog naslijeđa grada i sela, patrijarhalno-epskog i modernog svijeta dovest će do tragičnih ishoda kroz strijeljanja, napuštanja partizanskog i pristupanja četničkom pokretu, pa i simboličkih povampirenja ubijenih. Jake pozicije romana, karakterizaciju likova te ključna fabularna čvorišta u ovome je romanu odredila upravo kripoetika.

Početak romana *Gluvi barut* uvodi protagonistu (komandant Tigar) i najavljuje zaplet simbolizacijom pejzaža. Prva rečenica, a zatim i prvi odlomak, kao najjače pozicije teksta stvaraju sliku realne hladnoće. Predjel je prekriven snijegom, prtine su nesigurne i moguće puteve tek treba probiti. Protagonista dolazi sa dobro utabane staze (ideja komunizma), ali ovdje, u Podgorini, staza nema i lahko se može zalutati. Drugim riječima, planinski sniježni pejzaž Ćopić je osimboličio, naznačio zaplet romana, emotivni odnos seljaka prema Tigru, ali i njegov stav prema sredini u koju dolazi:

Dugo je komandant Tigar stajao u mraku pred kolibom brvnaom, ledio se i kamenio, zureći u prtinu brisanu modrinom izvedrene planinske noći. Iglíčast, oštar, opora mirisa, sipio je po njemu mrzli prah crnogorične šume, kopljaste, neljubazne i tuđe. Šta ćeš ti tu, kud si pošao? (Ćopić 1985: 7)

Bivši španski borac osjeća realnu hladnoću – *ramena su mu ozebla, noge skrućene, sve pred njim je zameteno preko pasa*, ali i simboličku – na njega *naliježe bedem zime*, pred njim je *tuđa zimska noć*, jer došao je u bosanske planine, među seljačke ustanike s ciljem da od njih napravi istinske borce. Već u prvom susretu sa planinom i njenom zimom komandant shvata da će njegov zadatak biti izuzetno težak. Tigrova mala kolona gazit će još dugo *kroz visok snijeg*:

Pred malom kolonom opet šuma pod snijegom, čista netaknuta bjelina, sve uspravno tišinom zime. Zaiskri duša varnicama inja, pline po snježnom prostranstvu, porađuje se smirenoj ljepoti predjela, a onda... Zamiriše dim udžerice, ukaže se koliba, slijepa, siva, trula, provlažena, a iz nje izmili čupav taman stvor u vlažnu kožu. (Ćopić 1985: 11)

Tigra, međutim, ne zanima ljepota snježnog predjela, već čovjek *uokviren u ova brda i snjegove* kojeg treba pokrenuti i prosvijetliti. Prva zima nakon ustanka u Podgorini dočekana je sa radošću jer se nije moralo ići od kuće i ratovati. Kako seljaci još uvijek nisu bili pravi partizani, oni sjede u toplim sobama zahvalni zimi i *spasonosnom dragom snijegu*. U njima se javio, kako kaže Tigar, *seljački zimski preživar* koji misli: *Zato je napadao snijeg i stegla studen, a čovjek nije beskućni gorski vuk* (Ćopić 1985: 23). Brojna su slična mjesta u *Gluvom barutu* gdje Ćopić prirodnim pojavama daje simboličku vrijednost ili narativnu funkciju. Naprimjer, kada se partizanska kolona probije do visoravni tada nestaje *dosadne zavjese zimskog neba* (Ćopić 1985: 17), teritorija koju čuva Ilija Delija sa svojom milicijom je prostor *zamro i pritajen pod izbijeljenim pepelom snijega* (Ćopić 1985: 18) po kojem pužu [...] *plavičaste zimljive sjenke. U bockavom hladnom vazduhu osjećao se oštar dah crnogorice i mraza, slutila se blizina vuka* (Ćopić 1985: 21).

Osimboličeni pejzaž je sveprisutan i često izlazi iz stvarnosnog okvira, npr. kada Tigar i komesar Vlado krenu sa Vranovine ka Podgorini, to je: *U rano jutro, puno leda i modrine, u kojoj se topila paučina noćnih priviđenja* [...] (Ćopić 1985: 27), ili kada Uroš krene prema Kozari: [...] *dok je još sva Podgorina ćutala u svojoj mrznoj sumaglici predzorja*. (Ćopić 1985: 52).

Ubistva u Tigrovom štabu javljaju se kao važna narativna čvorišta koja predodređuju daljnja događanja i utječu na fabulu romana i njegove protagoniste, a odnos seljaka prema novonastaloj situaciji izražen je kripoetičkim elementima: *Uzaludno je snijeg neštedimice zasipao čitav kraj i skrivao vidike: tamo negdje iza uzdrhtale zavjese mećave slutila se ćutljiva crna propast, Tigrov štab* (Ćopić 1985: 67). U nastavku romana, dolazi proljeće koje u simboličkom smislu može značiti i postepeno prihvatanje Tigra i njegovih ideja. No, iako proljeće već polako osvaja prirodu [...]

nije moglo da razbije mučnu i hladnu moru koja je ležala nad selom [...]. Bez riječi, bez glaska, ostaje samo leden leš u snijegu, okružen grobnom nezemaljskom tišinom. (Ćopić 1985: 81)

Drugim riječima, Tigar i Vlado nisu više u planini zatrpanoj snijegom, ali su među ljudima koji ih dočekuju hladno. Drugi važan događaj kako u narativnom smislu, tako i na ideološkom planu, jeste uništenje muslimanskog sela čija se odbrana nije pridružila partizanima. Ćopićev stav o ovom događaju jasno se ogleda u emocijama starih pljačkaša Jovandeke i Todora. Iako su došli na zgarište po ostatke koji bi im mogli koristiti, starci nakon susreta sa nesretnim Đulagom iz Demirova izlaze plačući, a [...] *iz tamnih niskih oblaka poče da praminja rijedak snijeg. Studen i tišina odjednom zavladaše zgarištem* (Ćopić 1985: 96).

Prvi odlazak mladih partizana iz rodnog kraja također je praćen kriodirestatima – *hladno su ih dočekivale mrke tuđe šume* (Ćopić 1985:101), kao i pobuna jedinice koja prelazi četnicima: *Komesar je prolazio između boraca ježeći se kao da ide kroz hladnu vodu. Naizmjenično su ga žegli i ledili podmukli pogledi, sa strana, nekad kratki i oštri kao munjevit bljesak, a nekad opet uporni, dugi, odbojno studeni* (Ćopić 1985: 139).

Nakon što su novopečeni četnici svirepo ubili komesara Vajkana, muslimane i Srbe komuniste *kroz masu poče da struji neobična hladnoća*. Događaj spaljivanja buntovničkog sela u partizanima ostavlja gorčinu i budi brigu: kako sada proći pored seljaka *pred mrazom upornih pogleda: ubijate, palite, a?* Među seljacima, ali i među partizanima, sve je više onih koji prelaze na stranu četnika. Tigrov i Vladin *crveni teror* nimalo nisu doprinosili poboljšanju situacije, naprotiv: *Što je proljeće više osvajalo, kroz Podgorinu je sve oštrije duvala nekakva potajna hladna promaja. Kao da su izdajnički odškrinuta neka ukrivena vrata pa čovjeka polijeva studena jeza ni sam ne znaš iz kog pravca* (Ćopić 1985: 205).

Konačno, Radekićeva istrajnost i pojava pred četnicima donosi njihovom vođi Milanu Krliki *vruć šamar: Istog trena sva ta vrelina skruti se u tešku ledenicu i zajedno s njim otkide se u Miloševim grudima obamrlo sleđeno srce* (Ćopić 1985: 242). Simbolički, sav onaj led koji je Tigar osjećao od početka preselio se na stranu fašista, a u njemu sada, kad se izmiren sa Radekićem vraća na Podgorinu sa pravim mladim borcima, prevladava toplina međuljudskog razumijevanja. Dakle, u Ćopićevom romanu su stvari jednostavne: komunista upada u snijeg i led, bez prtine i utabanih staza i u doslovnom i u simboličkom smislu. Četnici sjede uz vatre u toplim kolibama. Kako se roman bliži kraju, prolazi zima u planinama, a u seljacima se otkravljuje emocija prema partizanima. Na kraju, četnik Krlika u grudima ima *tešku ledenicu* i

obamrlo sleđeno srce, a Tigar toplinu u srcu.

Jeza koju Tigar osjeća na početku romana istovremeno je i realna i simbolička. Sjećanje na bitke u Španiji date su slikom *opore i vjetrovite zemlje, mrtvih oblaka u sivom predjelu bez sunca* u kojem je on *napet i sav od mraza*, pa ipak spreman za borbu. U sjećanje mu dolazi i *zimljivo bockanje* pred napad, i *ozebljo tijelo*, ali pozitivno konotirano i u suprotnosti sa emocijama u romanesknom vremenu sadašnjem (kao da je i obezglagoljena rečenica zaleđena): *Ustanak, Bosna, zima* (Ćopić 1985: 9). Usred *bosanske tame* i svitanje je *hladna modrina*. Druga retroverzija za kojom se poseže u karakterizaciji Tigra hronotopski je vezana za njegovo djetinjstvo i neprijateljski raspoložene školske drugove *sleđenog ćutanja u zamrzlom dvorištu* koje ga *steže oko grudi kao hladan oklop*. Fokaliziran od strane drugih, Tigar je najčešće okarakterisan kao *hladan*. Samo za djevojku Janju Tigar *pomete mrazovito jutro* na odlasku. Zaljubljena djevojka, ostavljena u snijegu, iza Tigra vidi prtinu. Metaforički, on je taj koji otvara nove puteve kolektivnog otpora fašizmu, s jedne, i topi *crnu ledenicu* u djevojačkoj duši, s druge strane. Dugo će ga se sjećati kao onog koji je *nestao s Vranovine u pustinji od snijega i svjetlosti* (Ćopić 1985: 186). Tigrova osobnost se u pravilu veže za metaforički opseg riječi *vatra (sav uzavreo, s vatrom u obrazima, u njemu gore vatre, govorio je oštro i sa žarom, i tako dalje)* koja je suprotstavljena *zimskoj učmalosti seljaka, hajdučkom zimskom leglu* i hladnoći kojom ih dočekuju seljaci. Dakle, Tigrov unutrašnji prostor je vatre, Podgorina je prema njemu hladna i surova, sama u sebi toplo ušuškana, te je treba pokrenuti... Uočljivo je mnoštvo različitih značenja zime. Konačno, bitka sa Bojanovom jedinicom, koja počinje ličiti na akciju pravih partizana, Tigru donosi smiraj i zadovoljstvo, nakon što se *nagazio snijega* on se sada *utopi u topli nemir bataljonske kolone* (Ćopić 1985: 197).

Razlika između Tigra i komesara Vlade dosljedno je naglašena kriodirestatima – kada treba ubijati neistomišljenike Tigar *plane*, a Vlado to uradi *hladno i bez uzbuđenja*. I Uroš ih fokalizira na takav način: Tigar je [...] *pun unutrašnje vatre i tutnja, [...]. A ovaj ovdje, odbojan i leden kao sjeverac, [...]* (Ćopić 1985: 37). Dok govori Tigar *pada u vatru*, govori *kao da krešu varnice*, dok je Vlado uvijek *hladna srca i goli hladni vojnik*. Iz Vladinih riječi o potrebi ubijanja ljudi *strujala je čudna zima*. Prema Radekiću Vlado je zauzeo *hladan i odbojan stav*, Tigar ga doživljava kao *hladno svirepog* koji ubija *ledeno mirno* i čije *oči hladno štrecaju*. Mladi komesar čete, Vajkan, o Vladi misli: *Kud on prolazi, pod njim se kanda i zemlja skrućuje i kameni* (Ćopić 1985: 132). Miloš u komesaru vidi *ledenog knjigočatca*, a sam je Vlado osjećao da mu *tabane pali mraz*, te je *ćutao u mrzloj drhtavici, tuđ sam sebi*. U postupcima

karakterizacije komesara Vlade Ćopić uvijek zaobilazi riječ *osmijeh*, pa makar i *ciničan*. On *hladno obijeli zube* dok posmatra kako se zatvorenici od straha *mrznu*. One koje smatra krivim dočekuje *nabusito i ledeno* ili ih *hladno premjeri*. Nakon razgovora s Vladom čak i pejzaž u Uroševom doživljaju mijenja izgled: *Poslije tih Vladinih riječi kao da je čitavu Podgorinu produvao leden oštar vjetar i odnio i posljednji dašak topličbne iz njezina najskrivljenijeg kutka* (Ćopić 1985: 54). Na sličan način je dočarana atmosfera koja vlada u štabu između Vlade i Radekića: [...], *štabom zastruja igličasta mrzla promaja i oduva posljednju trunku topline, zadnji slabašan odjek prijateljskih razgovora. [...] trli su se jedan o drugog, naježeni, goli, u hladnoj drhtavici* (Ćopić 1985: 179). Radekić je osjećao da *tone u zimljivu tamu* pred Vladom koji je i nakon svih dešavanja i osipanja partizanskih jedinica (njegovom krivicom) bio *kamenito miran i hladan*. Leksički registar koji Ćopić koristi u stvaranju Vladinog karaktera prvi put će se promijeniti u sceni komesarove smjene kada *Vladu opeče vreo bič* (Ćopić 1985: 230). Scenom njegovog konačnog odlaska iz brigade dominiraju kriolekseme:

Odjahao je hladan, osamljen, bez pratioca. Prateći ga pogledom, drug Milan se ježio, kao da se zajedno s njim gnjura u mrzle magle pod kojima tone svaki život. Onako izdužen, taman i jedak, Vlado je ličio na biljku, zarana oprženu slanom koja se i dalje uporno propinje i otima uvis, pušta lišće i ljulja se na vjetru, živeći nekim svojim potuljenim životom bez radosti (Ćopić 1985: 232).

Među sporednim likovima posebno se ističe seljak Luka iz sela Japaga koji je po naređenju iz štaba odveden na strijeljanje, ali je preživio. Krio se i prebolio rane *ledeći se*, u *mrzloj skamenjenoj šumi*, u *ledenoj jami*, među *izmrzlim busenjem*, osjećajući da se *ledi u mjestu* i da bi trebao bježati iz *mrzle šume*. U Lukinoj svijesti ostao je trag mrtvaca koji je trebao postati i čije emocije Ćopić ispisuje uz pomoć kriadirekta: *Ona skrivena tajna ledenica duboko negdje u njemu ponovo taknu Lukino srce i u tren oka sledi čitavog čovjeka, do vrhova prstiju* (Ćopić 1985: 154). Zamišljajući sebe kao vampira, Luka izlazi samo noću, ne dolazi kući, i upravo će on biti taj koji iz zasjede ubija Tigra. Lukino strijeljanje bila je Tigrova politička greška na koju Ćopić ukazuje, i to greška koja ga je na kraju stajala života. Luka *vampir iz ledene jame* u posljednjem poglavlju romana funkcionira kao pokretač fabule, ali i kao ideološki znak. Njegovom *hladnom mrtvačkom rukom* ubijen je komunista i španski borac koji je u sebi *nosio vatru* i vjerovao da će ga negdje u borbi *sažeći vreo mitraljeski rafal*. Ishod simboličkog susreta leda i vatre u Tigrovu slučaju ide na stranu leda. Bo reći se sa *gluvim barutom* (da skrenemo pažnju i na naslov romana kao jaku poziciju)

Tigar je stradao. Gluvi barut ne gori jer u njemu nema vatre, a odsustvo vatre podrazumijeva hladnoću.

II

Roman *Na Drini ćuprija* Ive Andrića do sada je kritički i književnohistorijski čitan više nego i jedan drugi roman južnoslavenskih književnosti, na različite načine i iz različitih teorijskih i ideoloških polazišta. Roman je hronika višegradske kasabe, ali i Bosne kao liminalnog prostora, i obuhvata nekoliko stotina godina života uz most na Drini. S obzirom na drugačiju strukturu (u odnosu na *Glavi barut*) u *Ćupriji* ne možemo govoriti o glavnim protagonistima u klasičnom smislu, osim, ako sam most kao prostor i motiv naracije ne nazovemo "glavnim likom". Iz analize Branka Tošovića (2013: 100) vidljivo je da su lekseme *most* i *ćuprija* različito raspoređene u romanu, te da u govoru eksplicitnog autora dominira riječ *most*. Također je ukazano na to da su metaforičnost i polisemičnost ovih leksema nulte, iako su simboličke vrijednosti ćuprije ili mosta zaista brojne.

„Dakle, u realizaciji metaforičke funkcije ne učestvuju nominacije (oznake, signifikanti), već denotati (označeno, referenti, signifikati). Metaforička funkcija mostovnih signifikata je nulta, a metaforička funkcija mostovnih signifikata maksimalna. Drugim riječima objekat (referent) se maksimalno metaforizira (kao simbol), a njegove oznake maksimalno (stilski) neutraliziraju“ (Tošović 2013: 100–101).

Most kao paratekstema, kako navodi Tošović, osim građevinske i saobraćajne ima i umjetničku funkciju najprije kao građevina, a zatim i kao narativno i simboličko čvorište Andrićeva romana. Budući da je ćuprija na Drini sazidana od kamena koji spada u prirodne hladne predmete, mogli bismo kompletno izlaganje o kriopoetici posvetiti samo ovom aspektu. Bijelim, čvrstim, hladnim, vječnim, precizno oblikovanim, i tako dalje, kamenom 'opločan' je cijeli roman. A kako je o značenju kamenog mosta/ćuprije već napisano mnogo tekstova, pozabavit ćemo se nekim drugim aspektima kriopoetike u romanu. Zanimljivo je da se druga ključna prostorna figura – rijeka Drina – uopće ne atriburira kriolesema. Naime, u usmenoj tradiciji (epskoj, lirskoj, pripovjednoj) i u narodnom govoru *hladna Drina* funkcionira kao stalno mjesto, sintagma s okamenjenim epitetom, a u Andrićevom romanu je ne nalazimo nijednom. Drina ispod ćuprije je *zelena, mirna, plahovita, bistra, mutna, nabujala*, ali nikada *hladna*. Pošto u Andrićevom djelu ništa nije slučajno, sigurni smo da i ovaj minus-postupak nosi sasvim određenu simboliku. Postoji samo jedno mjesto gdje slutimo

hladnoću rijeke, no ni tu nije upotrijebljena spomenuta sintagma. U pitanju je scena dolaska tužne kolone izbjeglica iz Užica (sredina 19. vijeka kada su svi muslimani morali napustiti gradove u Srbiji). Kroz višeslojnost opisa kraja dana na mostu iščitavamo simboliku novonastalih društveno-političkih odnosa: *Iz kamenih terasa bije još vrelina dana, a sa vode već se javlja hladan dah, uporedo sa sumrakom* (Andrić 2006: 95). Nastavak romana donosi niz epizoda o izuzetnim događajima i pojedincima, od kojih ćemo spomenuti samo veliku poplavu 1799. godine i noć u kojoj je padala *studenata kiša*, zatim razgovor studenata iz 1913. godine i noć nakon njihove rasprave koja postaje *svježa*, te sažeto spominjanje rata, užasa, podviga, krvoločnosti i *kolektivnih drhtaja koji su odjednom zatresli masama i koju su sa živih bića stali da se prenose na mrtve stvari, na predele i građevine* (Andrić 2006: 282). Ostalim pojavama, događajima i ključnim likovima ćemo u nastavku posvetiti nešto više pažnje.

Kroz priču o mostu i susrete ljudi kroz vijekove na kapiji, izvandiježetski narator pripovijeda kolektivnu i privatnu vezu Višegrađana sa ćuprijom. Ali: *Naravno, da zimsko doba ne dolazi u obzir, jer tada prelazi preko mosta samo onaj koji mora, pa i taj pruži korak i pogne glavu pod hladnim vetrom koji stalno duva nad rekom* (Andrić 2006: 13). Kao i prethodno, i ovo spominjanje hladnoće nad rijekom dio je referencijalnog opisa, s tom razlikom što je ovaj spomen zime hronotopski svevremen, kao i scena s ozeblim putnicima koji stoje na obali i uzalud dozivaju skeledžiju Jamma. On kao *čovjek na svoju ruku* ne vozi preko nabujale rijeke, a njegova je figura kao i pojava pokislih putnika pored Drine simbolična i iterativna. Već se naredni spomen zime individualizira i vezuje za jednu od brojnih epizoda o izuzetnim životnim situacijama ljudi ovoga kraja – za adžami-oglan. Iako je u psihološkom fokusu dječak iz Sokolovića kojeg vlasti odvede, ipak je emotivno najznačajnija sekvenca ovog događaja slika majki koje plaču za sinovima, zaustavljene pred rijekom, [...] *kao okamenjene i neosjetljive za glad, žeđ i studen*, [...] (Andrić 2006: 18). Mehmed-paša Sokolović bio je jedan od dječaka koji su odvedeni tog novembarskog dana, u sepetu, *ozeblih i pocrvenjelih ruku*. Sve što je osjetio tada bilo je ili realno hladno (kao njegove ruke i vodenica kroz koju puše propuh) ili metaforički hladno (kamenita obala, gole rakite, vrane koje su crne, prostor gdje se *beznađe i čamotinja bede zgušnjavaju i talože na kamenitim obalama reke*), a karijerne političke visine koje je kasnije dosegao učinile su da, pretpostavlja narator, zaboravi taj događaj: *Zaboravio je nesumnjivo i prelaz na Drini kod Višegrada; pustu obalu na kojoj putnici dršću od studeni i neizvesnosti, sporu crvotočnu skelu čudovišnog skeledžije i gladne vrane iznad mutne vode* (Andrić 2006: 19). Uočljiva je iteracija jeze u neprijatnoj *crnoj prugi* koja presijeca pašine grudi godinama kasnije, kao i ponavljanje lekseme *kamena*

(*okamenjena*) – upravo će odlukom da izgradi kameni most Mehmed-paša Sokolović pokušati spojiti polovine vlastitog bića.

Osim mosta, kamenom su zidani i brojni drugi višegradski objekti, a svojom hladnoćom posebno se ističu čaršijske magaze. Izuzev hladnog kamenog dućana u kojem je Avdaga (protivno njenoj volji) dao kćer Fatu proscu iz Nezuka, još se na nekoliko mjesta spominju hladne magaze kao centri ekonomske i patrijarhalne moći. U polumraku i hladovini dućana gazda-Santo seljacima posuđuje novac, kupuje i prodaje, a: *Iza teških zidova i naslagane gvoždarije bije studen i ljut dah kamena i metala, koji ništa ne može rasterati ni zagrijati* (Andrić 2006: 285). Stari dućani zaista su zidani od kamena, te je ovakav opis i mimetički. No, hladnoća koju *ništa ne može rasterati* je zapravo metonimija koja označava način poslovanja tih trgovaca, superioran i lihvarski odnos prema sirotinji i seljacima, a što se u kontekstu recepcije u socijalističkoj Jugoslaviji može čitati i kao ideološka poruka. Percipiramo li hladnoću gazdinske magaze na ovakav način, *topli i teški dah* koji sa dolaskom seljaka *prodire do u sumračno dno Santine magaze*, prepoznaćemo aluziju na strujanje novih političkih ideja. Konačno, i slika Alihodže koji se na samome kraju romana sakrio u svoj dućan, u onaj hladni mali prostor u zadnjem dijelu magaze, može se čitati u marksističkom ključu. Revolucija dokida stare izrabljivačke odnose, a sirotinji, metaforički, sviće novi dan: *Još u mraku i teskobi ovog uskog prostora osećala se spolja svežina kišnog jutra i sunčevog izlaska* (Andrić 2006: 331). Izdisanje Alihodže, dakle, nije samo, iako je i to, izdisaj osmanske vladavine i dolazak slobode za balkanske narode, već i dokidanje izrabljivačkih socijalnih odnosa, što Andrić potencira u kontekstu novih ideoloških konjunktura. Nije li nervni slom i *hladan znoj* na licu vlasnice hotela Lotike, kao predstavnice druge velike kolonijalne i izrabljivačke sile, isti znak.

Ispisujući priču o gradnji mosta u Višegradu Ivo Andrić je na nekoliko mjesta upotrijebio kriodirestate i to najprije u mimetički predstavljenom svijetu romana, pa zatim i metaforički. Gradnja mosta uvijek se prekidala u vrijeme zime jer bi već u kasnu jesen radnici *zebli na vetru*, a noć u kojoj je uhvaćen Radisav bila je *hladna i vlažna*. Hladnoća koja nije od ovoga svijeta u potpunosti je pre pokrila scene mučenja i ubistva buntovnika. Tako, dok se seizi ispituju i muče Radisava seljak šuti i drhti od boli nekom *čudnom drhtavicom*. Ljudima u publici koja prisustvuje javnom smaknuću su [...] *noge drhtale, lica bledela i hladneli prsti na rukama* (Andrić 2006: 44), a kada je kolac sa seljakom uspravljen *Strah im je ledio utrobu i noge pod njima obamrle, ali oni nisu mogli da se maknu ni da odvoje pogled od tog prizora* (Andrić 2006: 45). Tajno sahranjeno seljakovo tijelo bilo je *tvrdno, hladno i zgrčeno*. Kao suprotnost njihovom somatskom ledu istaknuta je vrelna koju je osjećao Plevljak sretan što njega

nije snašla takva sudbina: *Od te misli neodoljivi vatreni trnci su mu se širili iz grudi, ulazili u noge i u ruke, [...]* (Andrić 2006: 46). Epizoda se završava izvještajem o nastavku radova na mostu sve do decembra kada konačno Abidaga obustavlja radove i odlazi po *najvećoj vejavici*. Nastupila je [...] *neočekivano jaka studen protiv koje ni Abidagina sila nije ništa mogla. To su bile nezapamćene studeni i mećave za prvu polovinu decembra meseca. Kamen primrzava za zemlju, drvo puca. Sitan kristalan sneg zavejao predmete, alat i čitave kolibe, a sutradan ga ćudljiv vetar, snese na drugu stranu i zaveja drugi kraj. Sam od sebe posao prestade i strah od Abidage izblede pa iščile potpuno* (Andrić 2006: 55).

Iako se navedene rečenice odnose na referencijalni aspekt priče, njihova pozicija u tekstu (nakon epizode sa Radisavom) daje im metaforičku dimenziju: mučno gradilište je okovano snijegom i ledom (sjetimo se da je najdublji krug Danteovog pakla leden). Drugi spektar značenja povezan je sa reakcijom mještana na Abidagin odlazak: [...] *hvaleći u sebi boga što je dao na svet zimu i mećavu i bar tako svojom silom udario granicu sili silnih* (Andrić 2006: 56). Postupak karakterizacije Abidaginog lika realiziran je krioleksemama: on kasablijama *odgovara hladno*, o Tosun efendiji misli da je *hladan i podmukao*, a kad je saznao da je Plevljak poludio, rekao je *hladno i kratko* da ga vode u Plevlja. Dakle, hladnoći njegovog karaktera, koji je izazivao drhtavicu i strah u ljudima, suprotstavila se hladnoća prirode, ali i hladnoća Tosun efendije zahvaljujući kojem Abidaga iz Bosne odlazi zauvijek.

Slična scena s obzirom na funkciju kriodirestata u romanu javlja se i nešto kasnije. Naime, dok je trajao ustanak u Srbiji na mostu je postavljena straža i čardak u koji su dovođeni sumnjivi ljudi. Prvi uhapšenici ubijeni u čardaku bili su nevini suludi starac i mladić Mile koji je pred smaknuće *drhtao od straha*. Njegovog dželata Hajrudina su znali svi Višegrađani [...] *a njegovo ime je izazivalo kod sveta jezu i ljubopitsvo u isto vreme* (Andrić 2006: 90). Funkcija mosta kao mjesta egzekucije svaki put je vezana za hladnoću. Tako je u vrijeme Hercegovačkog ustanka na mostu ponovo postavljena straža, a slučaj vojnika Gregora Feduna dobio je u romanu prostor zasebne epizode. *Cele te zime koja nije bila ni laka ni kratka, straža od dvojice štrajfkora čuvala je kapiju* (Andrić 2006: 161). Fedunova dežurstva obilježila je stvarna zima na kapiji jer: *Tu je proveo zimu, često satima tapkajući i hućući u prste na kapiji, za mraznih, vedrih noći kad kamen puca od studeni i kad nebo ubledi nad kasabom i od krupnih jesenjih zvezda postanu sitne i zle svećice* (Andrić 2006: 162), a vojnikova tragedija započinje s prvim *teškim i muklim pucanjem leda na Drini*. Topli dah proljeća u mladiću budi ljubavni zanos, pa zaveden pogledima djevojčice on smanjuje oprez. U kobnoj noći, u kojoj lažna djevojčica prevodi preko mosta lažnu nenu (za-

pravo hajduka), elementi prirodnog okruženja najavljuju Fedunovu tragediju: *Posle kiše nailazio je prohladan sumrak*. Naravno, u sceni su prisutni i elementi somatske hladnoće: *Kad su zamakle u čaršiju, mladića prođe jeza, i on poče da šeta [...]* (Andrić 2006: 166), a u iščekivanju povratka djevojčice mladić *zadrhta od strasti*. Pokazat će sa da je pogriješio, te već u procesu saslušanja Fedun osjeća sasvim novi tip hladnoće: ušli su u *veliku i hladnu spavaonicu*, a oficir koji vodi saslušanje je *hladan i neumoljiv*. Soba *okrenuta severu, hladna i sumračna* posljednji je prostor u kojem Fedun boravi prije samoubistva. Dakle, unutar epizode o vojniku Fedunu moguće je uočiti najmanje tri značenjska nivoa hladnoće: prava zima u realnom svijetu romana, zatim simbolička proljetna (ljubavna) drhtavica, te metaforička hladnoća oficira i karsarne koju vojnik osjeća prije smrti kao konačne i potpune hladnoće.

Epizoda u kojoj je centralna protagonistkinja lijepa Fata Avdagina započinje kontrastivnim opisom sela Velji Lug i Nezuci koja stoje u opoziciji osoje – prisoje, odnosno, toplota i širina vidika – hladnoća i zatvorenost. Djevojka Fata Omeragić, čuvena po svojoj ljepoti i ponosu, odbila se udati za mladića iz Nezuka, ali su njenu sudbinu riješili očevi koji su vjenčanje dogovorili u magazi. *Po tim polumračnim i hladovitim magazama i na uglačanim kamenim sedištima [...]* (Andrić 2006: 107) ugovarani su brakovi. I dok se Fata spremala u hladne Nezuke u koje ju je otac dao u *hladovitoj magazi*, oko nje je u rodnoj kući sve disalo *toplo, duboko, jednomerno* jer je znala da iz nje zapravo nikada neće otići. Konačno, kada se djevojka vinula s mosta u *hučnu reku*, svi su ostali [...] *kao skamenjeni*. *Još istog dana predveče pala je kiša, obilna i neobično hladna za to doba godine. Drina je nadošla i zamutila se* (Andrić 2006: 111). Kao da je Drina htjela sakriti Fatino bijelo tijelo pa se zamutila, jednako kao i Ćorkan koji ga je nakon izvlačenja pokrio crnim platnom. Kontrast svjetlo – tamno (toplo – hladno) tako je naglašen do samoga kraja epizode. Treba li reći da je Fatimin otac Avdaga *izdahnuo te iste zime?*

Nakon 1878. godine u kasabi se način života ubrzano mijenjao, a uz alkohol i kelerice, kocka je postala sastavni dio života. Među kockarima se po svojoj strasti posebno isticao Milan Glasinčanin. Čudni stranac, kockar, sa kojim će on igrati u život, najprije se pojavio u kafani *hladno odbijajući* da igra u bilo šta osim u novac. Preko nepravilnosti u igri prelazio je *hladno i bez mnogo reči*, a kad se pojavio pred Milanovom kućom, *mirno i hladno* ga je pitao zašto ne dolazi više u han. Glasinčanin potpuno zaneseno polazi za strancem i na kapiji mosta počinje njihova čuvena kockarska partija: *Milan je samo uzbuđeno disao, znojeći se i hladeći, naizmenice, u blagoj noći, na mesečini* (Andrić 2006: 151). Nakon što je izgubio svu imovinu Milan je *ukočen, sav ostudenio* pristao na još jednu igru: u vlastiti život. Neposredno pred njegov skok

u Drinu pijetao je najavio zoru, a stranac uz tresak nestao: *Dizao se prohladan vetar. Šum vode u dubini postajao je glasniji* (Andrić 2006: 154).

U isto vrijeme je Lotika poslovala u svome hotelu. Oblikovanje njenog karaktera također je praćeno funkcionalnim kriodirestatima. Prvih godinama života u Višegradu Lotika je bila *skupa i hladna fatamorgana koja se igrala igrom njihovih čula*, bila je *vešta žena hladnih čula, brze pameti i muškog srca* i bila je *lepa i zavodljiva a čedna i hladna*. Iako bliska sa svima, Lotika je zapravo ostala nedodirljiva muškarcima u kasabi, trudeći se da zaradi što više novca. Trideset godina kasnije, sada već ostarjela Lotika u hotelu koji posluje loše, još uvijek sjedi nad računima u svojoj hladnoj sobici, a: *Pre nego što legne, prišla je prozoru da još jednom udahne svežinu sa vode [...]* (Andrić 2006: 273). Jedan od simptoma njenog konačnog nervnog sloma je *hladni znoj*.

Brojne su interpretacije Ćorkanova plesa na ćupriji, a za ovu priliku ćemo izdvojiti tekst Miloša M. Đorđevića „Ćorkan i fenomen igre u romanu *Na Drini ćuprija*“ u kojem se razmatraju glavne karakteristike igre (prema Johanu Huizingi), pa autor zaključuje da je Ćorkanova igra tipičan primjer one vrste igre koja se igra dobrovoljno i slobodno. Ćorkan igra „sam, igra za viši svet i igra za život a protiv poniženja koje znači smrt. Igra za više vrednosti i bez interesa“ (Đorđević 2013: 256). Đorđević je pratio genezu igre u opusu Ive Andrića (*Aska i vuk, Ćorkan i Švabica, Na Drini ćuprija*) i zaključio da Andrić igru izjednačava sa umjetnošću i „[...] testira moć umjetnosti i igre kao iluziju i egzistenciju u novom i boljem svetu“ (Đorđević 2013: 263). Čudo igre na mostu ciklično se ponavlja jer je i prije, a i poslije Ćorkana, izveden poduhvat prelaska ćuprije po ogradi. No, samo je Ćorkan ogradu prešao igrajući, i samo je on prešao zaleđenu ogradu. Unutar autopoetičkog komentara naratora prepoznajemo dječaka koji je tog jutra gledao Ćorkanov ples i zapamtio ga zauvijek: Stiković se sjeća djetinjstva [...] *kad je idući u školu gledao u magli zimskog jutra zdepastog Ćorkana kao igra po ovoj istoj ogradi* (Andrić 2006: 272).

Čaršijska priča o Ćorkanu i njegovoj novoj "ljubavi" Paši započela je polovinom ljeta, a svoj vrhunac dosegla krajem zime, nakon što se Paša udala. Besposlene kasablije *lica hladna i odsutna* zadirkivali su i opijali Ćorkana cijelu zimu, Mehaga ga *hladnim i prividno ozbiljnim načinom* nagovarao da se ubije, nakon čega svi potpuno pijani izlaze na most koji je bio gotovo pust i sav pokriven poledicom (Andrić 2006: 206). Za opkladu, Ćorkan hoda po ogradi mosta *bleštavoj od tankog leda* i kreće tako da je izgledalo kao da lebdi iznad gomile. Balansirajući između mosta i ljudi s jedne, i praznine s druge strane, Ćorkan započinje svoj čuveni ples. U praznini [...] *dole negde duboko, šumi nevidljiva reka; sa nje se puši gusta para i kao beo dim diže u*

studeno jutro. [...] Prvi koraci su oprezni i tromi. Njegove teške kundure svaki čas se okliznu po pločama, prevučeni po leđima. [...] Ali taj neobičan položaj i blizina velike opasnosti davali su mu novu snagu i dotle nepoznate moći. Boreći se da održi ravnotežu, sve je življe poskakivao i sve se više lomio u pasu i u kolenima. Umesto da korača, on je ni sam ne zna kako, počeo da igra, sitno, bezbrižno, kao da je na širokoj zelenoj poljani a ne na uskom ćemaru i po leđima. I odjednom je postao lak i vešt, kao što čovek biva ponekad u snovima. Njegovo zdepasto i iznureno telo sada je bez težine (Andrić 2006: 207).

Bio je uzvišen i sasvim drugačiji čovjek, siguran u svoj put, kao da pod njim nije zaleđena ograda ćuprije. Djeca koja su tog jutra krenula u školu zapamtila su Ćorkanov ples zauvijek i njega *kako preobražen i lak, poigravajući smelo i radosno, kao mađijom nošen, hoda onuda, kuda je zabranjeno i kuda niko ne ide (Andrić 2006: 209).*

Analiza kripoetičkih elemenata u romanu *Na Drini ćuprija* Ive Andrića pokazala je frekventno prisustvo predstava hladnoće i zime u svijetu djela, na mjestima fabularnih čvorišta, te unutar svake značajne epizode romana. Zima je najčešće metafizirana ili dovedena do simbola, a somatske hladnoće su češće od stvarnih.

III

Da bismo sagledali kripoetike Branka Ćopića i Ive Andrića u komparativnom odnosu, kratko ćemo ukazati na pripovijetke *Zima* i *Vejavica*. Ćopićeva *Zima* prvi put je objavljena 1940, a Andrićeva *Vejavica* 1968. godine. Prva je hronotopski vezana za Bosnu i zimsko godišnja doba, dok je u drugoj hronotop oneobičen – dešava se nešto izuzetno jer u Dubrovniku pada snijeg. *Zima* započinje obezglagoljenom rečenicom (*Prvi snijeg.*), a zatim se slika krajolika lirske proširuje: kraj je smrznut, na njega pada *bijela gusta zavjesa koja se svilenom i pijanom njiše u vazduhu. Lelujav roj pahuljica zamutio je i suzio vidik, upio se u sve zvukove i sad u ušima bez prestanka zuji bijela zimska tišina [...]* (Ćopić 1969: 38).

Cijeli prvi odjeljak pripovijetke poetiziran je upotrebom poređenja, personifikacije i metafore kao tipično lirskih figura. Tak nakon toga Ćopić uvodi protagonistkinju, djevojku Margitu, koja sjedi pored prozora i gleda na drum koji je pobijelio, lica prislonjena uz *hladno glatko staklo*. Sve pred njom je *mrtva sniježna pustinja, sve ravnodušno i mirno*, a oči su joj umorne od *monotona lijeta pahuljica*. U sobi je *olovni zimski sjaj izlizanih drvenih stvari*, a djevojka zagledana u *pustoš sniježnih daljina*. Narator, dakle, posredno, prostorom i zbivanjem/stanjem u prirodi gradi djevojčin portret i emotivno stanje: ona je sirota, sama, već u godinama kada tragovi momačkih

stopa ne vode do njenih prozora. Zato je sve stišano, zaleđeno, *drum je iščezao*, okolo je *bijela pustinja i lelujava sniježna tišina briše stvari, događaje i ljude* (Ćopić 1969: 38). Tek uzgred saznajemo da se Margitin život sastoji od čuvanja goveda, da je jedinica i da se još nije udala. Drugim riječima, njen život je *sniježno ništavilo*. Događaje u pripovijeci čine izlazak bratove djece u dvorište i zvuk momačke pjesme koja se odmiče sve dalje, nakon kojih sve opet pokrije *neumoljiva bijela zimska tišina*. Scena djevojke koja na snijegu u ruci drži mrtvu pticu i *strese se od studeni* završna je slika Ćopićeve priče. Osamljenost, tuga, tišina i pesimizam ispričani su prostorom i atmosferom, snijegom i tišinom.

Protagonist *Vejavice* je srednjovjekovni bosanski pisar Dražeslav, koji je poslom u Dubrovniku, gradu za koji kaže da je varljiv jer u njemu ništa nije onako kako izgleda, pa ni zima. Ona čas izgleda kao jesen, čas kao proljeće, i [...] *tražiš u mislima pravo ime za njihovo "peto godišnje doba", za ovu dubrovačku zimu koja čoveku strancu zagorčava život* [...] (Andrić 1986: 308). Zapravo, Dubrovnik i njegovu prevrtljivu politiku narator donosi kroz Dražeslavov doživljaj zime: [...] *jednog dana je sva od tanke ali čelične studeni, koja se uvlači u tebe, ubija volju i ledi misao, a sutradan ti pokazuje neočekivano cveće i voće* [...] *Samo metal i kamen pri studenom dodiru, kazuju istinu i nemilosrdno odaju stvarno godišnje doba. Najposle, i zima je kao i sve ostalo ovde: sve može biti, i ništa nije određeno ni povezano. A danas je došlo kao pokladna šala, veliko iznenađenje u belini* (Andrić 1986: 309).

U zoru je Dubrovnik osvanuo pod snijegom i sve se *izjednačilo u sivoj belini*, palme su *zatrpane i liče na humke snega*, a prilične su i *svojoj gorštačkoj braći u Bosni*. Sliku grada pod snijegom Dražeslav upotpunjava aluzijom na karneval (jer sve što je Dražeslav naveo osobine su karnevala): *Ljudi su zbunjeni mećavom [...] koja je ovde retka i liči na laku igru, zatim na obesnu šalu, a u isto vreme nosi u sebi nešto od pretnje i opomene* (Andrić 1986: 310). Bosanci su imali teške pregovore sa Dubrovčanima u toku dana, snijeg se otopio i ona sličnost Dubrovnika i Bosne, koja se nakratko ukazala, nepovratno je nestala. Dubrovčani uopće nisu htjeli razgovarati o snijegu koji su Bosanci spominjali i već te večeri sve je u gradu bilo kao i uvijek, spokojno i mirno, sa magazama punim robe i svecima koji čuvaju grad. Dakle, Andrićeva priča o dubrovačkom snijegu ne donosi nikakvu lirizaciju pejzaža ili ljudskih karaktera, nije opis atmosferske zimske pojave, već priča o specifičnom položaju Dubrovnika, njegovoj lukavoj i samouvjerenjoj politici, osobito u odnosu prema Bosni. Dubrovački ustaljeni red i mir snijeg je karnevalizirao, doduše nakratko, ali dovoljno da ostane u sjećanju *pokopano zauvek*.

IV

Iz analize romana *Gluvi barut* Branka Ćopića i *Na Drini ćuprija* Ive Andrića vidljivo je da je kripoetika značajan formativni činilac u oba teksta i to na različitim nivoima njihove strukture. Kako su u pitanju romani napisani u realističkom ključu, kripoetika je najprije prisutna u referencijalnom hronotopu svijeta djela: fabula prvog dijela Ćopićevog romana zbiva se zimi, dok je u *Ćupriji*, kao hronici koja obuhvata dug historijski period, zima uključena ciklično. No, ni u jednom od romana kriodirestati nisu tek dekorativna odrednica ambijenta već zajedno sa drugim elementima teksta aktivno učestvuju u metaforizaciji i simbolizaciji. S obzirom na ideološku potku, iščitavanje konotativnih vrijednosti izraza kao što su *duboki snijeg, led, mećava, prtina, snijegom zatrpana planina*, i slično, za čitatelja *Gluvog baruta* ne predstavlja gotovo nikakav napor. Također, a što u Andrićevom tekstu nalazimo veoma rijetko (Abidaga i Lotika), Ćopić protagoniste oštro dijeli na one koje karakterizira isključivo hladnoćom i druge u kojima ili gori revolucionarna vatra ili postoji ljudska toplina. Jake pozicije teksta kod oba autora zauzimaju kriodirestati, a što je opet, kod Ćopića mnogo eksplicitnije. Što se somatskih hladnoća tiče, u romanima je primjetna gotovo jednaka učestalost pojavljivanja *drhtavice, jeze, straha, nelagode...* u različitim dijelovima fabule, te u vezi sa brojnim likovima. Narativna čvorišta *Gluvog baruta* dosljedno uključuju hladnoću, njeno intenziviranje ili popuštanje, dok su u romanu *Na Drini ćuprija* sve ključne epizode (a i umjetnički najsnažnije) kripoetički markirane, kao što je odvođenje dječaka iz Sokolovića, odlazak Abidage, sudbina lijepe Fate, Ćorkanov ples, sudbina Gregora Feduna, Glasičanina, Lotike, te Alihodže i same ćuprije, na kraju romana. Kada su u pitanju pripovijetke *Zima* i *Vejavica*, u Ćopićevom tekstu kroz lirizaciju pejzaža u prirodni ambijent projicirana je emocija jedne djevojke, dok je u priči Ive Andrića složenom metaforizacijom predočena složena historijsko-politička situacija u odnosima Dubrovnika prema Bosni. Bez obzira na Ćopićeve kripoetičke binarizme i pojednostavljenja te Andrićevo kompleksnije ali ponekad i ideološki tendencioznije uvođenje kriosomatike u svoje pripovjedne svjetove, naša analiza je obistinila prirodu književnosti kao oblika spoznaje koji kroz kognitivne mreže na jedinstven način procesuiraju historijske, društvene i jezičke kompleksnosti.

IZVORI

1. Andrić 1986: Andrić, Ivo. *Kuća na osami i druge pripovijetke*. Sarajevo.
2. Andrić 2006: Andrić, Ivo. *Na Drini ćuprija*. Beograd.
3. Ćopić 1985: Ćopić, Branko. *Gluvi barut*. Sarajevo.
4. Ćopić 1969: Ćopić, Branko. *Pripovetke*. Beograd.

LITERATURA

1. Doležal, Lubomir (2008), *Heterokosmika: fikcija i mogući svetovi*, Službeni glasnik, Beograd
2. Đorđević, Miloš M. (2013), "Ćorkan i fenomen igre u romanu *Na Drini ćuprija*", u: Tošović, Branko (ur.), *Andrićeva Ćuprija*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske – Svet knjige, Grac – Beograd – Banja Luka, str. 255-272.
3. Đuričković, Dejan (1991), *Roman 1945–1980*, Institut za književnost – Svjetlost, Sarajevo
4. Gligorić, Velibor (1965) "Seljaci u revoluciji", u: Bandić, Miloš (ur.), *Srpska književnost u književnoj kritici / Savremena proza*, knj. X, Nolit, Beograd, str. 371–379.
5. Kovač, Nikola (1990), *Skice i portreti*, Svjetlost, Sarajevo
6. Kulenović, Skender (1963), "Prijateljstvo poezije i poezija prijateljstva", u: Ćopić, Branko, *Stihovi*, Otokar Keršovani, Rijeka, str. 5-17.
7. Kulenović, Skender (1981), "Na marginama Ćopićevog *Gluvog baruta*", u: Idrizović, Muris (ur.), *Kritičari o Branku Ćopiću*, Svjetlost, Sarajevo, str. 277-293.
8. Marjanović, Voja (2003), *Život i delo Branka Ćopića*, Glas srpski, Banja Luka
9. Milanović, Branko (ur.) (1981), *Ivo Andrić u svjetlu kritike*, Svjetlost, Sarajevo
10. Tošović, Branko (2013), "Funkcijsko čitanje *Ćuprije*", u: Tošović, Branko (ur.), *Andrićeva Ćuprija*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske – Svet knjige Grac – Beograd – Banja Luka, str. 43-109.

THE MOTIF OF COLDNESS IN THE NARRATIVE WORLDS OF IVO ANDRIĆ AND BRANKO ĆOPIĆ

The paper analyzed the novel *The Deaf Gunpowder* (1957) and the story *Winter* (1940) by Branko Ćopić, and the novel *The Bridge on the Drina* (1945) and the story *Vejavica* (1968) by Ivo Andrić. The presence of real coldness within Andrić and Ćopić's cryopoetics was comparatively researched. Similarities and differences in the authors' narrative techniques were observed, with the reference to the presence of real winter at the places of narrative importance or in strong text positions (titles, beginnings and endings). Also, the presence of imaginary coldness was analyzed in the processes of characterization, the characters' emotions, their attitudes, gestures and somatic coldness, with special reference to psychological coldness and its manifestations. The places of narrative importance in *The Deaf Gunpowder* are consistently tied to coldness, or to its decrease, while in *The Bridge on the Drina*, all key episodes (and the most artistic ones) are cryopoetically marked. When it comes to the stories, it is noted that in Ćopić's story through the lyricism of the landscape, one girl's emotions are projected into the natural environment, while in the story by Ivo Andrić, the historical-political situation of Dubrovnik's relationship with Bosnia is told through a complex metaphorization.

Key words: Ivo Andrić; Branko Ćopić; novel; cryopoetica

Adresa autora

Author's address

Dijana Hadžizukić

Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru

Fakultet humanističkih nauka

dijana.hadzizukic@unmo.ba

UDK: 821.163.4(497.6).311.6
821.163.4(497.6).09

Primljeno: 03. 04. 2020.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Aida Džihó Šator

KRIPOETIKA U POLITIČKOM ROMANU: PROKLETA AVLIJA IVE ANDRIĆA

Ovaj rad će sagledati važnost i karakteristike poetike hladnoće u romanu *Prokleta avlija* (1957), Ive Andrića, a u kontekstu njegove žanrovske određenosti kao političkog romana. Kritike društava, režima i ideologija se u romanesknoj formi javljaju krajem devetnaestog i početkom dvadesetog stoljeća, književno-kritičke studije posvećene ovom fenomenu nastaju u drugoj deceniji dvadesetog stoljeća, a žanr svoj puni procvat na svjetskoj književnoj sceni doživljava u godinama nakon Drugog svjetskog rata kada je prvi put objavljena i *Prokleta avlija*. Pored odlika političkog romana, kao što je kritika jednog društvenog sistema, u ovom romanu pronalazimo i izraženu prisutnost oznaka i predstava zime odnosno hladnoće koje doprinose njegovoj sveukupnoj stilskoj i žanrovskoj markiranosti. U radu ćemo analizirati na koji način Andrić zimu i hladnoću prikazuje kroz roman, od početnog do završnog paragrafa, kako u doslovnom smislu, tako i figurativnim semantičkim prenosima kao znakove prisustva poteškoća, očaja, brige, starosti i smrti. Roman počinje i završava sa zimom i snijegom, ali je kriopoetika¹ prisutna u karakterizaciji likova, njihovoj interakciji, opisu vanjskih i unutrašnjih prostora, pa i narativnim tehnikama, što ćemo u radu i pokazati.

Ključne riječi: politički roman; kriopoetika; zima u književnosti; Ivo Andrić; *Prokleta avlija*

---

¹ Kriopoetika je termin koji označava književni postupak korištenja pojmova hladnog, hladnoće i zime u njihovom konotativnom i denotativnom značenju u književnim tekstovima. Termin se prvi put spominje u zvaničnom pozivu na simpozij "Hladnoće i zime Ive Andrića i ruskih nobelovaca" 2019. godine, a uvodi ga prof. Branko Tošović.

TEORIJSKI UVOD

Pojam političkog romana podrazumijeva fikciju koja tematizira i komentira politiku, političke događaje, sisteme ili teorije. Politički roman je, dakle, dosta širok, ali i apstraktan pojam. Engleski rječnik *Random House Webster's College Dictionary* definira politiku (eng. politics) kao, između ostalog, „metode i manevre“², kao i „korištenje strategije ili intrige u dobijanju moći, kontrole ili statusa“³, a želja za moći je ono što politolozi izdvajaju kao osnovnu motivaciju političkih aktera. Međutim, ovakve definicije izostavljaju mnogo širi kontekst političkog djelovanja, kako pojedinaca (npr. u procesu glasanja), tako i grupnog političkog aktivizma koji može utjecati na tok i ishode službene politike. Joseph Blotner, kritičar političke fikcije, smatra da su političari koji vode jednu zemlju, koji donose, provode i čuvaju njene zakone neosporno važni, ali da su važni ljudi koji na druge načine utiču na donošenje odluka (Blotner 1955: 2). Ono što također usložnjava koncept politike je i današnja upotreba pojma i proširenje njegovog semantičkog polja na razne kontekste, kao npr. seksualna politika, rodna politika, pa i postmodernistička politika i sl.

Sve navedene kompleksnosti politike se razumljivo prenose i u polje političkog romana što usložnjava i njegovu definiciju. Odvajanje političkih od ostalih aspekata ljudskog postojanja nekada je nemoguće, kako u stvarnom životu tako i u fikciji, pri čemu se i apolitičnost danas može smatrati političkim stavom. U današnjim društvenim uređenjima, kako totalitarnim, tranzicijskim, pa i demokratskim, imati ili ne imati politički stav i mišljenje uvijek je na određen način politično. George Orwell na istom tragu vidi i društvenu poziciju umjetnosti, odnosno književnosti: „... mišljenje da umjetnost ne treba imati ništa sa politikom je samo po sebi politički stav“ (Orwell 1980: 101). Odvajanje političkog romana od ostalih romaneskih žanrova kao što su historijski, utopijski ili socijalni roman utoliko je težak a možda i suvišan posao. Nikola Kovač u knjizi *Politički roman* kaže da je mnogo lakše reći šta nije politički roman: „To nije ni roman s tezom u kome je fikcija podređena ideologiji, ni roman ideja koji tretira moralna i metafizička pitanja“, ali to nije ni angažirani roman je je on bliži romanu sa tezom budući da „u prvi plan stavlja zauzimanje političkih stavova kojima osigurava postojanost i autoritet“ (Kovač 2005: 7). Kovač nadalje smatra da politički roman kao svoj predmet ima više politiku kao sistem djelovanja negoli politiku kao ustanovu, „politički roman najčešće artikuliše sukob između

---

² „political methods or maneuvers“ (pg. 1009)

³ „the use of strategy or intrigue in obtaining power, control, or status“ (pg. (1009)

individualnih zahtjeva i kolektivne represije“ (Kovač 2005: 8). Ignazio Silone također kao fokus političkog romana vidi ljudsku sudbinu:

„Kritičari koji me prije svega vide kao neku vrstu sociološkog ili političkog pisca, sa svim ograničenjima koje takva procjena podrazumijeva, nikada mi se nisu svidali. Jer osnovna stvar koja me je oduvijek istinski interesovala je sudbina čovjeka, njegova uloga u složenoj mašineriji modernog svijeta, na bilo kojoj geografskoj dužini i širini.“ (Silone 1977: 84)

Silone govori o poziciji čovjeka u modernom društvu. Međutim, pitanje pozicije čovjeka u odnosu na vlast, državni sistem ili vladajući aparat je tematika koja prožima književnost od samog njenog postanka. Predmet pisanja romanopisca može biti njegov trenutni društveni kontekst ili bilo koji momenat iz prošlosti ljudskog društva. U *Proklesoj avliji* Andrić daje sliku jednog totalitarnog društvenog uređenja upravo kroz dramu ličnog iskustva dva krajnje "apolitična" pojedinca, Ćamila i fra Petra, a sa intradijegetskim historijskim odmakom neodređenog vremena. U centru političkog romana je odnos između moći i pojedinca ili manjinske, suprotstavljene grupe. Pišući o *Proklesoj avliji*, Nikola Kovač zaključuje da Andrić:

„oblikuje situaciju u kojoj je čovjek stalno ugrožen, bez zaštite, povučen u samoću i izolaciju, suočen sa zakonima zatvorskog svijeta, razapet neprestanim antagonizmima između godpodara i sluge, između moćnika koji izriče okrutne kazne i nevinih koji ispaštaju zbog nepostojećeg zločina.“ (Kovač 2005: 7)

Iz navedenog je jasno da je samo definiranje političkog romana kompleksno, budući da su oslikavanje društveno-historijskog konteksta, narativne tehnike, motivi, simbolika i ostali elementi fikcije raznovrsni i kompleksni, te se takvim romanima pri tumačenju može prići iz različitih uglova. U ovom radu fokusirat ćemo se na kriipoetičke odlike romana *Prokleta avlija*, odnosno istražiti ćemo predstave zime i hladnoće u konotativnom i denotativnom značenju, a sve u okviru žanrovske odrednice ovog romana kao političkog romana.

Prisustvo motiva zime i hladnoće u romanima može imati različitu funkciju. Najčešće zima u književnosti znači smrt, starost, usamljenost, bol, očajanje, duševni nemir kao i osjećaj konačnosti i kraja. Naprimjer, u romanu C. S. Lewisa *Lav, vještica i ormar*, autoru je zima poslužila da predstavi vrijeme beznađa i očaja pod vladavinom bijele vještice. Za nas je posebno interesantno prisustvo motiva zime u kontekstu političke okovanosti, paralizovanosti, odnosno politička dimenzija motiva zime. Javlja se npr. u priči „Umrlj“ Jamesa Joycea, u romanu *Orlando* V. Woolf, *Snijeg*

Orhana Pamuka, *Božićna priča* Charlesa Dickensa, pa i u romanu popularne književnosti *Pjesma leda i vatre* G. R. R. Martina. Ivo Andrić također koristi motiv snijega, zime i hladnoće u romanu *Prokleta avlija* i to upravo da bi istakao njegovu političku dimenziju.

HLADNOĆA U *PROKLETOJ AVLIJI*

Roman *Prokleta avlija* otvara se riječju *zima* i cijeli prvi paragraf odiše hladnoćom i zimom, kako u doslovnom tako i u prenesenom značenju, jer samo kazivanje počinje neposredno nakon čina sahrane, odnosno smrti, a to je u svakom kontekstu prije, svega, hladnoća.

„Zima je, sneg zameo sve do kućnih vrata i svemu oduzeo stvami oblik, a dao jednu boju i jedan vid. Pod tom belinom iščezlo je i malo groblje na kom samo najviši krstovi vrhom vire iz dubokog snega. Jedino tu se vide tragovi uske staze kroz celac xsneg; staza je proprćena juče za vreme fra-Petrovog pogreba. Na kraju te staze tanka pruga prtine širi se u nepravilan krug, a sneg oko nje ima rumenu boju raskvašene ilovače, i sve to izgleda kao sveža rana u opštoj belini koja se proteže do unedogled i gubi neprimetno u sivoj pustinji neba još uvek punog snega.“ (Andrić 2004: 5)

Putem jake početne pozicije riječi *zima*, ali i daljim opisom zimske atmosfere oko samostana, *zima* postaje oprisutnjena u doslovnom smislu što se još pojačava korištenjem drugih riječi vezanih za zimu. Riječ *snijeg* ponavlja se pet puta, zatim riječ *bjelina* koja se odnosi na snijeg dva puta, a zatim *sivilo* neba. Snijeg je *dubok*, sve je *zameo*, odnosno *zakovao* i prostire se do *unedogled*. Prisustvo snijega u ovoj vizuelnoj predstavi pojačava se i kontrastom sa bojom ilovače. Imajući u vidu cikličnu prirodu strukture i naracije u romanu, gdje su i priče i vrijeme i prostor organizirani u obliku krugova, naglasit ćemo da takav cikličan narativni ritam sa sobom povlači i poetiku hladnoće i na taj način prožima je kroz sve svoje dijelove.⁴ U svojoj naratološkoj analizi *Proklete avlije*, Dijana Hadžizukić koristi analogiju Hajgensonovog principa kretanja talasa kada govori o njegovoj cikličnoj strukturi, principa koji kaže da: „svaka talasom pogođena čestica postaje i sama izvor novog elementarnog talasa.“ (Hadžizukić 2015: 79) Nadalje, „prema zakonima fizike, ovakvi talasi se prostiru u raznim pravcima, sudaraju i ponekad poništavaju, ali u zadnjem krugu svi elementarni talasi će se naći u fazi ili posljednjem talasu koji ih

⁴ Više o geometrijskoj simbolici narativnih elemenata u *Prokletoj avliji* vidjeti u Hadžizukić 2015.

sve objedinjuje u jednu talasnu površinu.“ (Ibid.) Podjednaku analogiju možemo prenijeti i na ilustraciju izgradnje i prožimanja motiva zime i hladnoće kroz tekst romana. Andrić kroz svoje ciklične narativne slojeve pažljivo provlači motiv hladnoće što zauzvrat doprinosi savršeno harmoničnoj vezi između strukture i sadržaja romana.

U prenesenom, odnosno simboličkom smislu hladnoća se pojačava sa prisustvom smrti, groblja i svježeg groba. U književnosti snijeg može simbolizirati čistotu, novi početak, pa u svojoj idili i mir, ali je često i simbol smrti, kraja života, tegobe, paralize i okovanosti. Čak i u onim djelima kada predstavlja primamljivu ljepotu i spokoj, također može značiti smrt, kao što to imamo u pjesmi Roberta Frosta „Zastajući pored šume u sniježno veče“, jer opustiti se u sniježnoj ljepoti znači zaspati, a zaspati na toj hladnoći znači umrijeti, odnosno nestati. Na sasvim određen način takvu specifikaciju značenja snijega imamo i u *Proklesoj avliji*.

U kontekstu političkog komentara, odnosno komentara politike, zima može simbolizirati stanje ropstva, gdje je stanje kolonizacije, ustvari, stanje zime iz ugla koloniziranog, baš kao što vatra i svjetlost simboliziraju civilizaciju i pozitivan progres za kolonizatora iz njegovog ugla. Sve imperije koje su postojale svoja su osvajanja predstavljale kao širenje svjetlosti, znanja, prave vjere i ispravnog svjetonazora onim *drugima* – paganima, barbarima i nevjernicima. U tom smislu cijeli prvi paragraf je zapravo opis carevine i beznađa njenih pokorenih podanika, kao što to govori i rečenica pred sam kraj romana kada fra Petar gleda ramazanska svjetla na istanbulskim džamijama: „Koliko je trebalo da se užegu ta svjetla? Ko će ih ikada moći pogasiti?“ (Andrić 2004: 90) Dakle, stanje koloniziranog je stanje ropstva i hladnoće, a stanje kolonizatora je stanje svjetla i stanje vatre.⁵

Prva rečenica u kojoj je snijeg „svemu oduzeo stvarni oblik, a dao jednu boju i jedan vid“ (Andrić 2004: 5) možda je jedan od najboljih alegorijskih opisa totalitarnog sistema. U tom smislu sljedeća rečenica „pod tom belinom iščezlo je i malo groblje“ (Ibid.) upućuje na vrijeme trajanja kolonizacije sa aspekta *drugog*, iz ugla koloniziranog. Groblje koje simbolizira prošlost, pradjedove ili pravu vjeru, zaboravljeno je pod snijegom, pri čemu krstovi koji vire duboko iz snijega mogu značiti usamljene, zadnje, ali još uvijek stamene bedeme, tragove kršćanstva ili srednjovjekovne bosanske državnosti. Fra-Petrov grob je u centru te bjeline, on je ‘načeo’ bjelinu, on podsjeća na ranu u tom carstvu koja će se širiti, kao što će njegove

---

⁵ U daljoj specifikaciji teme moglo bi se referirati i na Andrićevo poimanje uticaja islama na duhovni život balkanskih naroda, kojim dominiraju upravo kategorije sjene, hladnoće, mraka i neprirodnog izobličenja (Pogledati Spahić 1999: 148-166) kao i na prisustvo takvih njegovih predodžbi u samim književnim tekstovima, što bi po prilici zahtijevalo da se posvetimo zasebnom istraživanju koje ima vezu ali i jasne razlike u odnosu na ono čime se bavimo u ovome radu.

priče voditi ka njegovu centru Carigradu, odnosno u represivno-kaznenom aparatu koji ga održava u životu. Fra-Petrov grob je simbolična slika otpora, a i njegovo je pričanje vid otpora i vid preživljavanja. Fra-Petrovo kazivanje razotkriva Carstvo, poluge i kotače njegove mašinerije, „raskrinkavajući strateške poteze kojima zvanične vlasti ovladavaju svakodnevnim životom“ (Kovač 2005: 12). Ovakvom tumačenju ide u prilog i činjenica da istražni zatvor Deposito ili Prokleta avlija jeste srce, odnosno sinegdoha cijelog carstva, te da je Andrić ovakvu književnu sliku i fra-Petrovu ulogu, kako vidimo iz uvodnog pasusa, imao na umu od samog početka. O tome najbolje govori sam Andrić i to ne slučajno glasom političara, mladog Libanca, mnogo opasnijeg nego što se u prvi mah čini. Fra-Petar tim povodom kaže: „Ako hoćeš da znaš kakva je neka država i njena uprava, i kakva im je budućnost, gledaj samo da saznaš koliko u toj zemlji ima čestitih i nevinih ljudi po zatvorima, a koliko zlikovaca i prestupnika na slobodi. To će ti najbolje kazati“ (Andrić 2004: 91). Fra-Petrova naracija, kao i mjesto o kojem priča ovom su rečenicom, lociranom na samom kraju romana, u potpunosti zaokruženi.

Da je fra-Petrova priča politički komentar, a zima naratorov centralni stilski marker, govore i dalji prikazi dešavanja i opisi mjesta radnje. Sa vanjskog plana snijega i zime čitaoca se uvodi u fra-Petrovu ćeliju:

„Sve se to vidi sa prozora fra-Petrove ćelije. Belina spoljnog sveta tu se meša sa dremljivom senkom koja vlada u ćeliji, a tišina dobro druguje sa tihim šumom njegovih mnogobrojnih časovnika koji još rade, dok su se neki, nenavijeni, već zaustavili. Tišinu remeti jedino prigušena prepirka dvojice fratara koji u susjednoj praznoj ćeliji sastavljaju inventar stvari koje su ostale iza fra-Petra.“ (Andrić 2004:5)

Dakle, igra zvučnih slika koja se odvija između tišine prostorije i zvuka fra-Petrovih časovnika, odnosno između šutnje i tihog, ali neumoljivog pričanja i praćenja vremena časovnika, kao i činjenica da se vrši popis fra-Petrove zaostavštine, a sve to u hladnoj ćeliji, nagovijestit će karakter fra-Petrove uloge hroničara i komentatora Osmanskog carstva. Važnost zapisivanja ističe se i kroz čin evidencije fra-Petrove imovine gdje se opet naglašava hladno, trezveno i činjenično popisivanje: „ – Piši dalje - čuje se opori glas starog fratra - piši: “Jedna kliješta velika, kreševska. Jedna.” (Andrić 2004: 6) Međutim, najistaknutiji pokazatelj fra-Petrove pozicije iz ugla kriopoetičkog i političkog čitanja romana jeste način na koji se sprega između hladnoće, pričanja i političkog komentara suptilno prenosi i povezuje kroz odlomke, pa se tako Rastislav, upravo pogledom na fra-Petrov grob u snijegu, podsjeća na njegovu priču i pričanje te nastavlja je pričati čitaocu:

„Sve do pre tri dana na tom širokom minderluku sa koga je već nestalo dušeka i prostirke a ostale samo gole daske, ležao je ili čak sedeo fra Petar i – pričao. I sada, dok gleda njegov grob u snegu, mladić u stvari misli na njegova pričanja. I sve bi hteo, i po treći i po četvrti put, da kaže kako je lepo umeo da priča. Ali to se ne može kazati.“ (Andrić 2004: 6-7)

Fra-Petrov grob jeste rana Carstva, jer sa tim grobom počinje priča o jednom posrnulom ali tim više surovom državnim aparatu. Glagol pričati ili kazivati ponavlja se četiri puta u fragmentu, s ciljem inteziviranja želje za ‘pričanjem o pričanju’ po treći i četvrti put, kako kaže Rastislav, a u sljedećem paragrafu i sam Rastislav kreće u prepričavanje fra-Petrovih priča što i čini taj mehanizam političkog otpora (priča, riječ i slobodna misao su u cijelom tom represivnom sistemu i kategorizirane kao najveća opasnost za njegov opstanak), ali i zaokružuje kriipoetičku okosnicu Andrićeve naracije.

Hladnoća u romanu nadalje se proteže kroz opise likova i njihovih interakcija, ali je zastupljena i u opisima mjesta i prikazima događaja u romanu. Tako je prvi opis zatvora, Proklete avlije, izrazito hladan u njoj: „dva tri uboga i malokrvna drveta, rasturena samo sredinom dvorišta, uvek izranjavljena i oguljena, žive mučeničkim životom, izvan godišnjih doba“ (Andrić 2004: 10). Iako stabla žive životom izvan godišnjih doba, zbog sveukupnog dojma čitalac tu samo može vidjeti/osjetiti pustozemlje i hladnoću; sve je sivo, zemlja je ugažena i trava ne raste. Dalje, hladnoća se proteže kroz kazivanje o teškom životu zatvorenika.

„Nevidljivi ljudi se svađaju zbog mesta i loga; dozivaju u pomoć pokradeni. Neki škripe zubima u snu i uzdišu, neki krkljaju i hrču kao zaklani. Velika ćelija živi tada samo zvukom, kao džungla u tami. Čas se javi neobično kliktanje, čas uzdasi, čas, kao recitativ, dve-tri otegnute reči iz pesme, tužna i jalova zamena svakojakih čulnih želja, čas nerazumljivi glasovi, grleni i teški.“ (Andrić 2004: 10-11)

Također, opisi beznađa pripadaju hladnom spektru osjećaja:

„Sve je neodređeno, bezimeno, i tuđe. Tako čovek stranac ima stalno osećanje da je negde na nekom đavolskom ostrvu, izvan svega što je dotada značilo za njega život, a bez nade da će ga skoro ugledati. A zatvorenici koji su iz Carigrada kažnjeni su pored svih drugih nevolja još i time što ne vide i ne čuju ništa od svog grada; u njemu su, a kao da su sto konaka daleko od njega; i ta prividna daljina muči ih isto kao stvarna.“ (Andrić 2004: 15)

U navedenom paragrafu istaknut je i geografski položaj udaljenosti od doma, zemlje, odnosno vlastitog zavičaja, a udaljenost je uvijek hladna i iskazuje se kroz hladnoću, jer vruće je blizu, a hladno daleko. Čak se i zatvorenici koji su iz Carigrada osjećaju udaljenim od svog grada. Ta psihološka udaljenost također uvećava osjećaj hladnoće. Takva hladnoća i izolacija pojedinaca su instrumenti represije i potčinjavanja:

„Zbog svega toga Avlija brzo a neosetno savije čoveka i potčini ga sebi, tako da stane da se gubi. Zaboravlja ono što je bilo i sve manje misli na ono što će biti, pa mu se i prošlost i budućnost slegnu u jednu jedinu sadašnjicu, u neobični i strašni život Proklete avlije.“ (Andrić 2004: 15)

Totalitarni sistemi, a u ovom slučaju Osmansko carstvo, bezbjednosno markirane pojednice izgone (surgun) iz primarne društvene grupe i okruženja ili, također posežući za preseljenjem, regrutuju maloljetne dječake (devširma). Takav sistem Carstvo je uvelo s ciljem formiranja i jačanja vojske koja je bila najbitniji činilac njihovih uspjeha u osvajanju. Dok su druge srednjevjekovne evropske države morale 'skupljati' vojsku i formirati je iznova prije svakog rata ili pohoda, Osmansko carstvo je imalo stalnu profesionalnu vojsku znatnim dijelom (bar do 17. stoljeća kada počinje slabiti) sastavljenu na osnovu devširme koja bi se u smislu savijanja/potčinjavanja, makar djelimično, mogla dovesti u vezu sa gore navedenom rečenicom o Proklesoj avliji i mehanizmima ovladavanja psihom zatvorenika.

Kriipoetika se u *Proklesoj avliji* ogleda kroz opise straha zatvorenika od izgovorenog. Zbijaju se po tamničkim ćoškovima da vode privatne razgovore i to sa oklijevanjem, a gase se lako i brzo prelaze u nepovjerljivo ćutanje „u kom svaki od sabesednika ispituje i ono što je rekao i ono što je čuo“ (Andrić 2004: 34). Takav nemir je npr. ekstremno izražen kod paranoičnog Haima. S jedne strane, strah od vlasti, a, s druge, posvemašnja sumnjičavost samog režima prema svima i svakome su *modus videndi* opstojanja totalitarnih sistema, a što je najbolje prikazano kroz Ćamilov slučaj. Iako sam Ćamil ne strahuje od sudbine koja će ga zadesiti zbog predmeta njegovog proučavanja, bojazan u vezi sa Ćamilom je prisutna kod Haima, a prije toga i kod Valije iz Smirne koji, što iz želje da se dodvori sultanu što iz čistog straha, hapsi Ćamila i šalje ga u Istanbul: „Nek svak misli za sebe. Što ja da strepim zbog njega? U mom vilajetu svak treba da pazi šta radi i govori. Ja znam samo jedno: red i zakon“ (Andrić 2004: 49).

Žalost i sjećanje na tužne događaje također su kriipoetički elementi u *Proklesoj avliji*. Među njima najistaknutiji je momenat kada Ćamila odvajaju u posebne

prostorije i fra-Petar ostaje bez svog sabesjednika, bez jedinog, takoreći, prijatelja kojeg pronalazi u Proklesoj avliji.

„Te noći fra-Petar je dugo mislio o neobičnom Turčinu. Kao i jeste Turčin, i nije, ali nesrećan čovek je sigurno. Na mahove, kad bi se zaneo u polusan, činilo mu se da je tu pored njega, budan ali miran, sa svojom knjigom i svojim neobičnim, finim stvarima. U isto vreme osećao je jasno da je otišao, da ga nema. I bilo mu je žao što je tako. A kad je uspeo da zaspi pravim snom, koji je kod njega, dok je trajao, uvek bio dubok i tvrd, bez snova, bez svesti o sebi i svetu oko sebe, potonuli su u tom snu i sused zdesna i misao na njega. Ali čim bi se u toku noći probudio, javljalo se u njemu neko nejasno i davnašnje, ali živo osećanje duboke žalosti iz mladalačkih godina, kad je morao da se rastaje sa dobrim drugovima i da ostane sa ravnodušnim tuđim svetom sa kojim se po dužnosti živi i radi. A kad je svanulo, to noćno talasanje snova i privida prestalo je, i na belom danu ostala je prosta istina: suseda zaista nije bilo. Prazno mesto desno od sebe osećao je kao nelagodnost i naročitu muku u ovom životu punom sitnih i krupnih muka i nelagodnosti.“ (Andrić 2004: 36)

Zadnja rečenica u odlomku predstavlja možda jedan od najmanje patetičnih opisa osjećaja tuge, koji je upravo zbog svoje jednostavnosti stilski izrazito markiran. Dijeljenje muke sa nekim je iscjeljujuće (psihologija kao nauka se u velikoj mjeri na tome i bazira), a dijeliti muku u ovom sistemu nije poželjno jer je pojedinca tada teže slomiti. Tako se ljudi srodni po mišljenju ili senzibilitetu razdvajaju i izolovanje pojedinca se provodi sa krajnjim ciljem priznavanja krivice, odnosno njenim iznuđivanjem. Bitno je naglasiti da u navedenom paragrafu fra-Petar evocira osjećaj koji je u njemu proizvodilo odvajanje od porodice i prijatelja i to u sredinu u kojoj se zbog prirode njenog uređenja i unutaranih odnosa bliskost među članovima nije mogla niti smjela stvarati. U svom najbazičnijem značenju samostani su mjesta u kojima ‘vlada jedna boja i jedan vid’ i klanja se jednom biću, a prevelika bliskost između članova zajednice ne smije da postoji jer ona odvaja pojedinca od subjekta obožavanja. Grupisanje ili zbližavanje među pojedincima podrazumijeva toplinu, a njihovo izolovanje ili odvajanje znači hladnoću. Ovdje u oba slučaja sistem tipuje na hladnoću, a Andrić tu hladnoću vješto sa plana sadržaja prenosi na plan izraza i u toj simbiozi na jedinstven način uobličava svoju misao, komentar ili poruku.

Lik Karađoza predstavlja najizražajniju kriipoetičku tačku u romanu. Karađoz je ujedno i Prokleta avlija i Osmansko carstvo i metafora bilo kog represivnog režima, a hladnoća prožima svaki aspekt njegove ličnosti. Andrić hladnoću zatvora transferira

u hladnoću njegovog upravnika, kao da je on njegovo produženje odnosno utjelovljenje: „Upravnik ove čudne i strašne ustanove je Latifaga, zvani Karadžoz (...) On je i svojim izgledom i svima svojim osobinama njeno oličenje“ (Andrić 2004: 17).

Karadžozovo uvjerenje da u Proklesoj avliji nema nevinih sastavni je dio njegovog apsolutnog vjerovanja u nepogrešivost političkog sistema i sprovođenja zakona. On jeste jedno sa zatvorom i sa Carstvom:

„Neka mi samo niko ne kaže za nekoga: nevin je. Samo to ne. Jer ovde nema nevinih. Je li prešao prag ove Avlije, nije on nevin. Skrivio je nešto, pa ma to bilo u snu. Ako ništa drugo, majka mu je, kad ga je nosila, pomislila nešto rđavo (...) Ja ljude znam, krivi su svi, samo nije svakom pisano da ovdje hleb jede.“ (Andrić 2004: 23)

Koncept univerzalne krivice i paranoična priroda odnosa u društvu su odlike svih totalitarnih režima. Vlast se održava putem unošenja straha. Ona ni na koji način nije izraz volje naroda pa uzročno-posljedično i vlast je u stalnom strahu. Karadžoz je upravo oličenje tog užasnog začaranog kruga straha koji je u samoj suštini funkcionisanja totalitarne vlasti.

Avlija je Karadžozov život, njegova gluma i pozornica kao što to i njegov nadimak sugerira. Smrt i smrtna hladnoća su karakter, lik i izgled: „Iza pospanog i kao mrtvog lica i sklopljenih očiju krila se uvek budna pažnja i đavolski nemirna i dovitljiva misao“ (Andrić 2004: 21). Portret Karadžoza dolazi nakon opisa proklete avlije, ljudi, međuljudskih odnosa i svih tegoba strašnog života koji se u njoj odvija, te se on i strukturno javlja kao kulminacija tog prokletstva.

„Na tom licu tamno-maslinaste boje nije nikad niko video osmeh, ni onda kad bi se celo Karadžozovo telo treslo od teškog unutrašnjeg smeha. To lice je moglo da se steže i rasteže, menja i preobražava, od izraza krajnjeg gnušanja i strašne pretnje do dubokog razumevanja i iskrenog saučešća. Igra očiju u tom licu bila je jedna od velikih Karadžozovih veština. Levo oko bilo je redovno gotovo potpuno zatvoreno, ali se između sastavljenih trepavica osećao pažljiv i kao sečivo oštar pogled. A desno oko bilo je širom otvoreno, krupno. Ono je živelo samo za sebe i kretalo se kao neki reflektor; moglo je da izade do neverovatne mere iz svoje duplje i da se isto tako brzo povuče u nju. Ono je napadalo, izazivalo, zbunjivalo žrtvu, prikivalo je u mestu i prodiralo u najskrovitije kutove njenih misli, nada i planova. Od toga je celo lice, nakazno razroko, dobivalo čas strašan čas smešan izgled groteskne maske.“ (Andrić 2004: 21)

I poetika prostora, konkretno njegovo mjesto stanovanja, ide u prilog izrečenoj tvrdnji, ali i činjenica da ga je birao sam: „Kuća je imala to preimućstvo da je i vrlo udaljena od Proklete avlije i vrlo blizu njoj.“, a s tim u vezi je i mistična povezanost Karađoza i Avlije, jer je on bio „nevidljivo vezan sa njom“ (Andrić 2004: 19). Takva veza je opsesivna, a sa stanovišta normalnosti u znatnoj mjeri i kompulzivna te se zbog nje čini kao da Karađoz i nema drugi život osim hladnog života u jedinstvu sa Avlijom:

„Služeći se prekim, samo njemu pristupaćnim puteljcima, Karađoz je mogao u svako doba dana, pravo od svoje kuće, neopažen ući u Avliju. (Tako se nikad nije taćno moglo znati kad je tu a kad nije, ni otkud može odjednom iskrnuti.) Upravnik se tom mogućnošću često koristio. Nadzirao je lićno i zatvorenike i njihove ćuvare. I poznajući gotovo svakog od zatoćenih, njegovu prošlost i njegovu sadašnju krivicu, on je sa dosta prava govorio da “zna kako diše Avlija”.“ (Andrić 2004: 19)

Karađozovo stalno prisustvo u zatvoru, pa i ‘sveprisustvo’ odraz je koliko njegove hladne i proraćunate lićnosti toliko i opsjednutosti zatvorom. Njegov fizićki izgled podsjećaa na ogromnu, tromu, ali i elastićnu divlju životinju, odnosno predatora koji, prije svega, posjeduje moć transformacije, pa čak i one tjelesne, dakle zvijer od koje se ledi krv u žilama. Kao što se on moće posmatrati kao produćetak zatvora, tako se zatvor moće posmatrati kao produćetak Karađozove lićnosti. On je cinićno-groteskni lik iz pozorišta sjena, zatvor je materijalizacija njegove sjenke, poligon na kojem dovršava i usavršava svoju osobnost.

Dva posljednja odlomka romana zaokružuju kriipoetićku sliku zaćetu u uvodnom dijelu. Roman zapoćinje zimom i smrću, njima se i zatvara:

„I tu je kraj. Nema više nićeg. Samo grob meću nevidljivim fratarskim grobovima, izgubljen poput pahuljice u visokom snegu što se širi kao okean i sve pretvara u hladnu pustinju bez imena i znaka. Nema više ni priće ni pričanja. Kao da nema ni sveta zbog kog vredi gledati, hodati i disati. Nema Stambola ni Proklete avlije. Nema ni mladića iz Smirne koji je jednom umro još pre smrti, onda kad je pomislio da je, da bi mogao biti, nesrećni sultanov brat Džem. Ni jadnog Haima. Ni crne Akre. Ni ljudskih zala, ni nade i otpora koji ih uvek prate. Nićeg nema. Samo sneg i prosta činjenica da se umire i odlazi pod zemlju.“ (Andrić 2004: 91-92)

Za razliku od poćetnog odlomka koji jeste hladan, ali za koji smo rekli da uvodi ćitaoca u poćetak priće o politićkom otporu kroz rijeć/priću/kazivanje, te se u tom

smislu može čitati ili 'učitati' neki osjećaj nade, predzadnji odlomak tu perspektivu potpuno briše, jer kako više nema priča o ljudima koji pružaju otpor, tako nestaje i „nade i otpora koji ih uvijek prate“. Politička dimenzija romana se ovdje stapa sa njegovom egzistencijalnom dimenzijom, sa pričom o prolaznosti života te uzaludnošću bilo kakvog otpora sistemu, ali i uzaludnosti života pred represijom, terorom i ništavilom smrti. Snijeg je sada prekrrio i fra Petrov grob koji je na početku romana mogao značiti nagrizaću ranu u sistemu ili simboliku narativnog otpora. Sada se sve pretvorilo u hladnu pustinju bez imena i znaka, u jednu boju i jedan vid. Međutim, iz melanholičnog, tamnog i hladnog razmišljanja autor nas vraća u zbilju, u život, u pobunu i otpor. Hladnoća pasivnosti se transformira u trezvenu i svrsishodnu hladnoću pobune. Tvrdi glas fratara Mije Josića je hladan, trezven, stabilan i trza kako Rastislava tako i čitaoca iz prethodnog stanja potpune fizičke i duhovne paralize u kom se čini da se snijeg nikada neće otopiti, niti diktatura Carevine završiti. On je i jedini lik u romanu koji ima prezime što mu, iako se pojavljuje samo kratko na početku i kraju romana, daje na važnosti, daje okvir njegovoj ličnosti, daje joj korijen, jer prezime je korijen i identitet, a time i značaj ulozu koju ima na kraju romana. Fra Rastislav je samo na trenutak osjetio preplavljenost beznađem, fratar Mijo Josić ga budi iz tog stanja da može priču pričati i dalje. I druge riječi kojima završava roman: testera, čelik, njemačka, također impliciraju hladnoću razbora koji računa na aktivni otpor. Onako kako je to vidio fra-Petar: svjetla kandilja dugo gore, ko će ih ikada moći pogasiti.

ZAKLJUČAK

Zaključujemo da prisustvo predstava zime i hladnoće značajno doprinosi žanrovskoj određenosti romana *Prokleta avlija* kao političkog romana. Fra-Petrovu priču posmatramo kao politički komentar i zaključujemo da je zima jedan od naratorovih centralnih stilskih markera. Poetika hladnoće prisutna je u jakim pozicijama romana, na njegovom početku i kraju i to, prije svega, kroz konotativne prenose karakteristika hladnoće i snijega. U denotativnom smislu hladnoća se javlja u opisima straha, nemira, briga i tegoba. Pričanje u romanu počinje neposredno nakon čina sahrane, odnosno smrti, što bez obzira na kontekst sugerira hladnoću koja se dalje intenzivira opisom zimske atmosfere oko samostana. Kao bitan zaključak rada, u kontekstu Andrićevog političkog komentara, izdvojimo zimu kao simbol ropstva, pri čemu je stanje kolonijane podložnosti, ustvari, stanje zime iz ugla koloniziranog. Hladnoća u romanu se nadalje proteže kroz karakterizacije likova i njihovih interakcija, ali i opise

mjesta i prikaze događaja u romanu. Lik Karađoza predstavlja najizraženiju kriipoetičku tačku u romanu. Karađoz je ujedno i Prokleta avlija i Osmansko carstvo i metafora bilo kog totalitarnog režima, a hladnoća prožima svaki aspekt njegove ličnosti.

BIBLIOGRAFIJA

1. Andrić, Ivo (2004), *Prokleta avlija*, Bosanska riječ, Sarajevo
2. Blotner, Joseph L. (1955), *The Political Novel*, Doubleday & Co, Inc, New York
3. Hadžizukić, Dijana (2015), *Prilozi proučavanju srpske književnosti u Bosni i Hercegovini*, Fakultet humanističkih nauka, Mostar
4. Kovač, Nikola (2005), *Politički roman: fikcije totalitarizma*, Armis-Print, Sarajevo
5. Orwell, George (1980), "Why I Write", *Essays of Orwell*, M. G. Nayar (ur.), Macmillan, New Delhi
6. *Random House Webster's College Dictionary* (1997), Random House Reference
7. Silone, Ignazio (1977), *The Real and the Imagined Worlds: The Novel and the Social Science*, Longman, London
8. Spahić, Vedad (1999), *Tekst, kontekst, interpretacija*, Grafičar – CKO, Tuzla - Tešanj

CRYOPOETICS IN THE POLITICAL NOVEL *THE DAMNED YARD* BY IVO ANDRIĆ

Summary:

This paper will examine the importance and characteristics of the poetics of cold/coldness in Ivo Andrić's novel *The Damned Yard* (1957), and it will do so in the context of its political novel genre characteristics. Criticisms of societies, regimes, and ideologies emerged in its novelistic form in the late nineteenth and early twentieth centuries, literary-critical studies devoted to this phenomenon emerged in the second decade of the twentieth century, and the genre flourished on the world literary scene in the years after World War II which is when *The Damned Yard* was first published. In addition to the features of a political novel, such as a criticism of a social system, in this novel we find a significant presence of the tropes of winter, or coldness, which contributes to its overall stylistic and genre markedness. In the paper, we will analyze how Andrić portrays winter and cold throughout the novel, from the opening to the final paragraph, both literally and in figurative semantic transmissions, as signs of difficulties, despair, worries, old age and death. The novel begins and ends with winter and snow, but cryopoetics is present in the characterization of the characters, their interaction, the description of the outer and inner spaces, as well as the narrative techniques, which we will show in this paper.

Key words: political novel; cryopoetics; winter in literature; Ivo Andrić; *The Damned Yard*

Adresa autora

Authors' address

Aida Džihó-Šator

Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru

Fakultet humanističkih nauka

aida.dziho@unmo.ba

UDK 81'373.232(497.6)

Primljeno: 10. 03. 2020.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Indira Šabić

PRINCIP GENS UNA SUMUS U ANTROPONIMIJI – SRODSTVO KAO MOTIV U PREZIMENIMA BOSNE I HERCEGOVINE

U radu se analiziraju bosanskohercegovačka prezimena kojima su u procesu postanka kao motivi poslužili nazivi za rodbinu i svojtu, te oni koji su nastajali iz nekih drugih međusobnih odnosa unutar zajednice (kumstvo, pobratimstvo). S tim u vezi, cilj rada je analizom prezimena upotpuniti historijsku i antroponimijску sliku Bosne i Hercegovine, odnosno na osnovu prezimenskoga korpusa steći predodžbu o gentilnome uređenju iz perioda poprezimenjavanja, i o raznolikosti rodbinsko-svojbinskoga nazivlja u kojem je, zbog socioloških promjena na terenu, moguće potvrditi sociolingvističke promjene. Prezimena su analizirana sa stajališta: etimologije, semantike, tvorbe, strukture i oblika (koji su uslovljeni fonetsko-fonološkom alternacijom glasova) uz poređenje sa kovergentnim sadržajima relevantne onomastičke literature. Definirana je tema istraživačkoga tipa, primarno proizlazi iz onomastike kao znanstvene discipline jezikoslovlja, a kontekstualno pripada leksikologiji.

Ključne riječi: antroponim; gentil; nazivlje; rodbina; svojta; kumstvo; pobratimstvo; prezime

GENS UNA SUMUS – JEDAN SMO ROD / ZAJEDNICA

Kad se piše o odnosima u društvenoj zajednici, o odnosima između pojedinca, grupe i vlasti, bilo političkih, ekonomskih ili društvenih, pa shodno tome, i međudodnosima pojedinaca u okviru bilo koje društvene grupacije, potrebno je poći od osnovnog tkiva

– porodične zadruge, odnosno osnovne ćelije – obitelji kao primarne jedinice socijalne strukture u užem smislu. Kod Slavena, velika porodica je predstavljala zajednicu većega broja članova, povezanih najbližim krvnim srodstvom, a zatim je ulazila u okvire šire seoske zajednice i u tom obliku se, uz razvoj društva, održala do savremenoga doba. To dugo očuvanje narodnih društvenih struktura, iz kojih je nikla jedna specifična kultura, disponiralo je domaći tip porodice čvrstim vezama, što je opet disponiralo osebujno oblikovanje kasnijih društvenih organizacijskih struktura.

Naslonivši se na teoriju o etničkom imenovanju, npr. Sloveni – oni koji slove/glago-ljaju/govore jednim jezikom, koji se međusobno sporazumijevaju, u govoru (i jeziku) prepozna(va)ju (< stsl. *slovo, slovese, slovesi* – riječ, govor, razum), Nijemci (u slavenskim zajednicama) – koji ne govore istim jezikom kao oni koji ih tako nazivaju, koji su prema tome za iste „nijemi“ (< stsl. *němъ* – nijem) i sl., takav kognitivni način imenovanja zadržan je i stoljećima poslije, pa se prilikom odabira porodičnoga imena vodilo računa o porijeklu, odnosno pripadanju (na)rodu prema onima koji su stranci, tuđini, putnici, nomadi ili prolaznici.

prezimana prema rodu	etimologija i značenje
Džumhur	pers. <i>ğumhūr</i> > bos. <i>džumhur</i> – koji su jedan narod, koji pripadaju zajednici, istome rodu (Škaljić 1989: 244)
Rođaković	stsl. <i>rodъstvo</i> , -a s. – porijeklo, pleme, narod, rod (MSHR 1009: 240)
Koljenović, Koljenšić	stsl. <i>kolěno</i> , -a s. > bos. <i>koljeno</i> – pleme, rod (MSHR 2009: 118)
Plemić	stsl. <i>plemę, plemene, plemeni</i> s. – pleme, rod (MSHR 2009: 188)
Kalaba, Kalabić	tur. <i>kalabalık(-ği)</i> – 1. mnoštvo, množina, 2. mnogobrojan, mnogoljudan; pripisano značenje koji je umnoženoga roda (Škaljić 1989: 385)
Bezrodnik	stsl. <i>bez</i> prijed. + stsl. <i>rodъ</i> , -a m. – rod, porod > bos. <i>bezrod</i> – koji nema krvne srodnike (MSHR 2009: 22, 240)
Nahod	stsl. <i>nahoditi</i> , -oždq, -odiši – pridolaziti, nailaziti > bos. <i>nahod</i> – nađeno dijete, dijete kojem se ne znaju roditelji ni rod (MSHR 2009: 149)

prezimana putnika / stranaca	etimologija i značenje
Garib, Garibić	ar. <i>garīb</i> – stranac, tuđin (Škaljić 1989: 290)
Gurbeta	ar. <i>gurbā</i> – koji je osamljen u tuđini, koji skita u tuđini (Škaljić 1989: 293)
Joldžić	tur. <i>yolcu(-cu)</i> > bos. <i>joldžija</i> – putnik (Škaljić 1989: 372)
Putnik	stsl. <i>putь</i> – put staza, prolaz > stsl. <i>putьnikъ</i> , -a m. – putnik, stranac (MSHR 2009: 232)
Novak, Novakov, Novaković, Novo, Novalija, Novčić, Nović, Novičić, Novkinić, Novović, Novković, Novosel, Novotni, Novoselac, Novoselović	stsl. <i>novъ</i> > bos. <i>nov</i> > <i>novajlija</i> – pridošlica, novodošljak, dođoš (MSHR 2009: 160)
Dodić, Dodig, Dodik, Dodoš, Dodevski	bos. <i>dodignuti</i> – doseliti, zaposjesti nečiju zemlju > <i>dodig</i> – doseljenik, dođoš, pastir koji se dodigne za stokom u potrazi za pašnjakom. (usp. Vidović 2008: 162)

Riječ *porodica* etimološki je u vezi s riječima *rod*, *roditi*, *porođaj*, *porod*, *poroditi*, *roditelj*. Istoznačnica je latinske riječi *gens* kojoj Milan Žepić pripisuje značenje *puk*, *narod*, *porod*, *potomak*, *pleme*, *koljeno* (1985: 112). Porodica se, dakle, temelji na rađanju, tj. na srodstvu. Stoga se u starijih pisaca ta riječ nalazi u značenju *majka*, odnosno *žena koja rađa*, *roditeljica*. Tek kasnije je porodica zabilježila sematičko proširenje i počela označavati *rod* i *potomstvo*, i na koncu prema administrativnome načelu značiti *praroditelje*, *sa svim svojim potomcima*, čime se iz porodice isključuju tazbinski srodnici – prijatelji (usp. First-Dilić 1976: 87). S obzirom na to da je porodični život u središtu čovjekova svakodnevnoga iskustva, i baza u bosanskohercegovačkoj etnologiji, bitnost postojanja srodničkoga odnosa prepoznatljiva je i u prezimenima u kojima se porodica može posmatrati iz perspektive ćelije s više jezgri, odnosno moguće je pratiti bogat fond nazivlja srodstva i to: a) krvnosrodničkoga, b) bračnoga i c) fiktivnog ili duhovnog srodstva.

KRVNO SRODSTVO

Kao središnja jedinica, porodica u užem smislu ili obitelj, je zabilježila kontinuitet postojanja kroz sve formate okupljanja (npr. rod, bratstvo, pleme, porodica, klan, ko-

ljeno, pokoljenje). To je moguće potvrditi i u srednjovjekovnoj leksici, odnosno moguće je sa inskribiranih stećaka pročitati da je neko: *rodomь Срѣничань* (Zb.3: 190), *od plemena Pojmilićь* (Zb.1: 2), *gen(t)is Stivchovich* (Zb.4: 268), *poriklom od Grdomila* (Zb.3: 128) itd. Naime, uoči stvaranja prvih slavenskih država, koje su osnivane od XIX i X stoljeća, da bi se konačno ustrojile odmah po primanju hrišćanstva, Slaveni su bili okupljeni u koncentričnoj formaciji koja se sastojala iz tri elementa proširene porodice, klana i plemena. Prvobitna osnovna jedinica bila je patrijarhalna porodica, pleme je predstavljalo političku jedinicu, klan je bio prijelazni element, odnosno rod, rodbina kod većine slavenskih zajednica. U okviru plemena, klanovi su bili podijeljeni na velike porodice koje su obrazovale ćeliju s više jezgra. Sāmo prosto nabranje ukazuje koliko su mogli biti bliski članovi proširenih porodica, na vertikalnome planu (dvije ili tri generacije) i, u isto vrijeme, na horizontalnom (sinovi, njihove žene i djeca, sestre, njihovi muževi i njihovo potomstvo). O tome svjedoče savremene medijevističke spoznaje o obiteljskim strukturama, koje bosansku porodicu definiraju patrijarhalnom, patrilinearnom i patrilokalnom. O njezinoj postojanosti i stabilnosti svjedoče i inskribirani stećci koji potvrđuju jačinu unutarporodičnih veza, pa je moguće čitati kako su jedni članovi porodice drugima poručivali, klesali stećke – spomenike, u to vrijeme iznimnoga značaja, i na taj način im odavali počast, npr. *Neka se zna kako probi Ra(d)osav Vukićevićь putь za dušu materinu i da majstoromь 900 asprь* (Zb.3: 124), *zida jemu raku bratь županь Radomirь sь snьmi jegovьmi i žena jemu* (Zb. 3: 129), *Poleta, Drusanь, Dražeta činu raku nadь materiju* (Zb.3: 130), *Ogradu Vučina oca i dobru mater Jelicu* (Zb.3: 157), *A seji postavi Vitoje na se i na svojeju milu i dragu kućnicu* (Zb.3: 165), *Kami ovь naveze a usiče sin mu Miobrat i Milojko sin brata* (Zb. 3: 166), *jeno Peri meta jegova žena i zde vaj pome-nite ga* (Zb. 3: 194), *a si bileg seče unuk mu Ivanko* (Zb.3: 204) itd. Također, o prelasku iz biološke u supružničku zajednicu uz potvrdu o novoj strukturi potvrđuje nam zapis sa stećka s kraja XIV stoljeća: *A se leži gospoê Gojisavь, kći Juriê Baošića, a kućnica vojevode Radiča, a prista u kući kaznca Stanka i župana Biliêka* (Vego 3: 178). Da je mreža rodovskih odnosa bila složena potvrđuje leksika sa stećaka: unuk (Zb.4: 304), sin (Zb.3: 147), muž (Zb.4: 257), nećak (Zb.2: 97), mati (Zb.3: 162), nepos (Acta Consilli Iv, fol. 5, 11. I, 1427), kućnica, kći nevjesta, sestra (Zb.2: 102), stric (Zb.4: 243), brat, tast (Zb.1: 25), pobrat (Zb.2: 70), pastorak (Zb.4: 311), djeca (Zb.4: 261), djed (Zb.3: 128), otac (Zb.1: 1) itd. Svi ti nazivi su zapravo skup neposrednih kohiponima istoga hiperonima rođak (jer otac je rođak, sin je rođak, bratić je rođak itd), i skupa čine semantičko polje *srodstva*.

Autor dosada najkompletnije analize srodničkoga nazivlja u Bosni i Hercegovini je Alija Nametak u članku *Nazivi za rodbinu i svojtu u Bosni i Hercegovini*, u kojoj ističe da je: „potrebno i znati, kako čitav jedan milijun i više pripadnika našega naroda na svoj način zove svoju rodbinu“ (1957: 73).

Za neke rodbinske veze utvrđeno je više od jednoga naziva, a za neke isključivo jedan. Primijetno, pored baštinjenih slavenskih naziva, pod utjecajem različitih kultura adoptirano je i drugo rodbinsko nazivlje, pa su nazivi za uže i šire rodbinske veze u bosanskim narječjima leksički prilično raznoliki. Jedino su ujednačena imenovanja za majku, sina, kćer i sestru, izuzimajući, svakako, fonološke varijacije te odmilice i umanjenice. Ostali rodbinski nazivi imaju jedan ili više sinonima, uglavnom iz posuđeničkoga orijentalnog korpusa. Naime, „u Bosni i Hercegovini ima za rodbinu i svojtu dosta naziva turskog porijekla, bilo sačuvanih u originalnom bilo u hibridnom obliku s našim završecima. Ti nazivi su tu, oni postoje u svagdašnjem narodnom govoru, oni su česti u narodnim pjesmama i pripovijetkama, oni se nalaze i u književnim djelima pisaca muslimana (i ne samo muslimana) starije generacije iz Bosne, a ponekad se jave i kod suvremenih bosanskih pisaca. Ponekad nisu pobliže objašnjeni ni u samom tekstu ni u obligatnom rječniku *turskih i manje poznatih riječi* na kraju knjige, a kako ni sva literatura o ovom predmetu nije u posljednje vrijeme spomenuta, koristio sam se i njom kao podsjetnikom, iako neki rodbinski i svojbinski nazivi nisu ni u tim člancima spomenuti“ (Nametak 1957: 73). Ali da nisu sve posuđenice orijentalne svjedoči naziv *šogor* preuzet iz njemačkoga jezika u značenju *šurjak*, *šura*, *djever*, *zet*, *pašanac*, *pašenog*. Tako bilježe interferenciju oblici: babo / otac / tata, baba / nana / nena / baka / majka, amidža / stric, brat / kardaš / buraz(er), daidža / ujak, i dr. Brojne leksičke višestrukosti i višeznačnosti dale su doprinos i prezimenskom fondu motiviranome prema njima, na taj način odražavajući svu kompleksnost zanimljivog bh. glotopolitičkog prostora.

Imenovanje je vršeno u skali odnosa od čovjeka bez roda (vjerovatno pridošlice – doseljenici), preko sirotana koji su za života osirotili – ostali bez jednoga ili oba roditelja, pa do najbližih krvnih srodnika: majka, otac, brat, djed, baka / nana, amidža, daidža, i sl. Na ovaj način prezimena postaju pouzdani opisi rodbinskih veza.

Prezime *Bezrođnik* otvara vrata potencijalnoj interpretaciji da su se vjerovatno doseljenici mogli identifikovati s obzirom na kategoriju pripadanja/poticanja, u značenju osobe koja nema krvne srodnike (prema stsl. *bez* prijed. + stsl. *rodъ*, -a m. – rod, porodica). Također, slučaj raslojavanja porodice poslužio je kao motiv oblikovanja prezimena *Sirotić*, *Sirotanović* u pripisanome značenju osobe koja je osirotila, ostala bez oca i/ili majke (prema stsl. *sirъ* > sirota, -y ž).

rodbinski nazivi	prezimana	etimologija i značenje
majka od oca / majke	Babić, Babičić, Babičkić, Babin, Babović, Bjelobaba, Babaja, Babajlić, Babija	prema <i>babajka</i> – očeva majka; „Domaće riječi <i>baba/babe/baka/baja</i> dominantne su u govoru bosanskoga kršćanskog/hrišćanskog stanovništva. Obje su riječi, <i>baba</i> i <i>baka</i> , podjednako česte i u govoru bosanskih Hrvata i u govoru bosanskih Srba. Ova se izoleksa ne završava na bh. granicama nego se prirodno produžava dalje preko bh. državne granice, i istočno i zapadno od nje. Ona je, zajedno s mnogim drugim, prirodna veza kako među srpsko-hrvatskim govorima u BiH, tako i jednih i drugih sa srpskih i hrvatskim govorima izvan Bosne i Hercegovine.“ (Valjevac 2005: 58) Budući da je proces poprezimenjavanja realiziran stoljećima prije, svaki rekonstruisani motiv treba uzeti s dozom opreza, naročito u slučajevima kada je u prezimenima moguće prepoznati homografe. Tako je prezimana s osnovom <i>babo-</i> moguće dovesti u vezu s „babo“ u značenju „otac“, te u značenju titule uz vlastito ime, ili derviške titule šejha (usp. Škaljić 1989: 109).
	Nanić	tur. <i>ana, anne</i> – majka > <i>anne, anne</i> > bos. <i>nana, nena</i> – baba, baka, po majci; Turcizmi <i>nana/nena</i> obični su i dominiraju u govoru Bošnjaka: „ <i>Bäba</i> za očevu ili materinu mater također je rjeđi naziv. Češće se čuje, a gotovo bih rekao kod muslimana isključivo: <i>néna</i> (u Hercegovini), <i>nana</i> (u Bosni), vok. <i>nano</i> (općenito) ili <i>nane</i> (Jajce, Suica, Livno, Duvno). <i>Baba</i> je žena, obično starija, koja novorođenčetu ureže pupak. <i>Baka</i> je uopće starija žena, a govori se ponegdje i <i>bika</i> (Gradačac i Posavina).“ (Nametak 1957: 74)

	Bebić	„Brojnošću varijacija i teritorijalnom disperzijom u bh. govorima dominiraju u ovom slučaju dvije riječi: jedna domaća, leksema <i>baka/baba/baja</i> , i jedna orijentalnoga porijakla riječ(i) <i>nana/nena</i> . Pored njih tu su još <i>beba</i> , odnosno <i>mati</i> i <i>majka</i> , riječi domaćeg porijekla koje su upotrebljene u prenesenom, emotivno, psihološki motivisanom značenju.“ (Valjevac 2005: 58)
babo / baba / otac	Babalija	pers. <i>bābā</i> > tur. <i>babalı</i> – koji ima oca > bos. <i>babo</i> , <i>baba</i> – otac (Đinđić i dr. 1997: 96)
majka	Mater, Materić	lat. <i>mater</i> > bos. <i>mater</i> – mati, majka, roditeljka, začetnica, izvor (Žepić 1985: 155)
sin	Sinovčević, Sinković	stsl. <i>synъ</i> , -a / -u, m > bos. <i>sin</i> – sin; „Čuju se i izrazi <i>sinovac</i> i <i>sinovica</i> , ali rjeđe. Postojalo je u Mostaru donedavna i muslimansko prezime <i>Sinovčević</i> , što je dokaz, da je i ovaj narodni izraz bio živ među muslimanima.“ (Nametak 1957: 74)
amidža / stric / čiča / dundo	Adžović, Adović, Amidžić, Salihamidžić, Šabanadžović	tur. <i>amuca</i> > bos. <i>amidža</i> – stric, očev brat; „Moga oca brat meni je <i>adže</i> (u Hercegovini), <i>amidža</i> (u Bosni), a njegova djeca su meni <i>amidžići</i> ili <i>amidžićne</i> . Ako tko ima više stričeva, onda i u Hercegovini zove jednoga, obično starijega, <i>amidžom</i> , a mladega <i>adžom</i> . Od mila mu se rekne i <i>adža</i> .“ (Nametak 1957: 74) Turcizam <i>amidža</i> je postojano govorno obilježje muslimanskog stanovništva. Pored osnovne i najčešće lekseme <i>amidža</i> , koja se u bh. govorima ostvaruje u nekoliko fonoloških likova (<i>amdža</i> , <i>amđa</i> , <i>amđa</i>) u istočnohercegovačkih i istočnobosanskim govorima je u upotrebi i njen hipokoristik <i>adžo</i> . (usp. Valjevac 2005: 60)
	Stričević, Stričić, Strićić, Strika	stsl. <i>starъcъ</i> – stare, stariješina > bos. <i>stric</i> – očev brat; Iako je domaća riječ <i>stric</i> dominantno kršćansko/ hršćanski markirana, odnosno češća u govoru bosanskih Hrvata i bosanskih Srba, ona je na teritoriju koji kao cjelinu pokriva, neovisno o nacionalnom sastavu njegovoga stanovništva, prisutni u govoru Bošnjaka. (usp. Valjevac 2005: 60)

	Čiča, Čičić	Uz domaću riječ <i>stric</i> i orijentalnu <i>amidža</i> , u istome je značenju zabilježena i domaća leksema <i>čiča</i> , ali veoma marginalno. Zabilježena je tek u nekoliko najistočnijih punktova naseljenih stanovništvom srpske nacionalnosti. Ova izoleksa očigledno je u bh. govornom kompleksu već postala dijalekatski arhaizam i samo je blijeđi trag njegove nešto izrazitije pojavnosti u srpskim narodnim govorima. (Valjevac 2005: 60)
	Dundić, Dundović	Kao sinonim za <i>strica</i> i <i>amidžu</i> , bosanski je jezik iz dubrovačkoga govora preuzeo oblik <i>dundo</i> . Zabilježen je u samo jednom jugozapadnom punktu hrvatskog nacionalnog predznaka, te predstavlja leksičku sponu ovog sa istonacionalnim stanovništvom u Hrvatskoj. (Valjevac 2005: 60)
brat	Bratić, Bratanić, Bratanović, Bratović, Bratovčić, Bracika, Dobratić, Dobratići, Bracović, Brajanović, Brajatrić, Brajević, Brajko, Brajković, Brajović, Burazer, Burazerović, Burazor, Bracanović	stsl. <i>bratrъ</i> , -a m. – brat, perz. <i>birader</i> – brat, drug; Dok se živjelo u velikim seoskim patrijarhalnim zadrugama, rodbinski nazivi su bili mnogobrojniji, vrlo izdiferencirani i nužni, pa su od osnove brat nastale brojne izvedenice s različitim značenjem: <i>bratanac</i> / <i>bratanić</i> / <i>bratić</i> – sin majčinoga brata, <i>brajo</i> / <i>brajko</i> – muževljev rođak, <i>buraz</i> – brat
	Dadasović, Dadić, Dadović	tur. <i>dadaş</i> – 1. brat 2. mladić 3. burazer, brajko (pri oslovljavanju) > bos. <i>dado</i> , <i>dada</i> – brat, sestra (Đinđić i dr. 1997: 239)
	Kardaš, Kardašević	tur. <i>kardeş</i> > bos. <i>kardaš</i> – brat, sestra
	Polutak	bos. <i>polutka</i> – polovina > <i>polutak</i> – brat blizanac (Skok 1973: 697)
daidža / ujak	Daidžić, Dajdžić, Dajić	tur. <i>dayı</i> > bos. <i>daidža</i> – ujak, brat od majke; „Moje matere brat je meni, mojoj braći i sestrama <i>daidža</i> ili <i>dajdža</i> (hip. <i>dajo</i> , <i>dajko</i> ; u Titogradu se djedu po materi rekne <i>babo dajkov</i>). Daidžina žena je <i>dainica</i> (u Hercegovini), <i>dajdžinica</i> (u Bosni). Njihova su djeca meni, mojoj braći i sestrama <i>dajdžići</i> i <i>dajdžićne</i> . Klarić, u navođenju rodbine, spominje: <i>daidžić</i> . U našem jeziku nema pravog naziva, premda bi se moglo reći <i>ujaković</i> .“ (Nametak 1957: 74)

	Ujačević, Ujević	stsl. <i>ui</i> , -ê m. > bos. <i>ujak</i> – majčin brat
djed	Djedović, Dedić, Dedović, Dedaić, Đedović, Dido, Didović	stsl. <i>dědv</i> , -a m. – djed, predak, praotac > bos. <i>djed</i> , otac od roditelja, majke ili oca; „... u Bosni i Hercegovini i ona djeca, koja govore ikavski, kao ona ijekavska, zovu djeda najčešće <i>dédōm</i> : <i>dedo</i> , <i>dede</i> , <i>dedi</i> , <i>dedu</i> , <i>dedo</i> , <i>dedi</i> , <i>dedom</i> . Čuju se i oblici u vokativu: <i>dide</i> i <i>djede</i> .“ (Nametak 1953: 74) I ovim prezimenima treba prići s dozom opreza, jer je u osnovi moguće prepoznati homografe. Prezimena s osnovom <i>djed</i> -/ <i>did</i> -/ <i>ded</i> - moguće je dovesti u vezu orijentalnom titulom „dede“ i (staro)bosanskom titulom „ <i>did</i> “.
nezakonito dijete	Kopilaš	tur. <i>kahpe</i> – bludnica, nemoralna žena; tur. <i>kahpenin dölü</i> – kopile, izrod; <i>kahpe oğlu</i> – bludnicin sin, nevaljalac > bos. <i>kopile</i> – nezakonito dijete (Đinđić i dr. 1997: 538)
	Melez	ar. <i>mälās</i> > bos. <i>melez</i> – 1. mješanac, ukrštanac, polutan 2. izvanbračno dijete 3. čovjek rođen od roditelja različitih rasa, religije i sl. (usp. Đinđić i dr. 1997: 683)
	Polutan	bos. <i>polutka</i> – polovina > <i>polutan</i> – što je sastavljeno od dvije različitosti, izvanbračno dijete, čovjek rođen od roditelja različitih rasa, religije i sl.; usp. (Skok 1971: 404)

BRAČNO SRODSTVO

Nakon srednjega vijeka društveni preobražaj zahvatio je i bračne, porodične i srodničke odnose. Oblici u kojima se ženidba i obitelj ostvaruju postaju raznoliki, a porodica se u svom sastavu počela reducirati. Ipak, oblik zadružne ili proširene porodice ostao je na našim prostorima najčešći oblik obiteljske organizacije sve do kraja XIX stoljeća. „U većine europskih naroda zadruža je rodbinska i gospodarska jedinica ili zajednica koju tvore oženjena braća sa svojom djecom, a u danim slučajevima i s roditeljima, koja posjeduje zajednički zadružni imetak (u zemlji, stoci, zgradama, oruđu i dr.), zajednički gospodari i upotrebljava svoje radne snage, zajednički i podjednako troši prihod i obitava u istom domu (Gavazzi 1978: 82). Gavazzi ističe da je bit zadruge bila temeljena na načelu nedjeljivog imetka i zajedničkog gospodarenja, a ne na broju članova i krvnoj povezanosti.“ (Spajić-Vrkaš 1995: 452)

U stabilnim patrijarhalnim uslovima, kakvi su u većem dijelu Bosne i Hercegovine prevladavali do početka XX stoljeća, porodice su uglavnom imenovane upravo prema

patrijarhalnome društvenom modelu, preko muškog člana – glave porodice, starješine, domaćina ili gazde kuće, kao najdeblje linije u strukturi unutarporodičnih odnosa, koji je imao pravo i dužnost upravljati imovinom, zastupati porodice kod administrativnih vlasti i raspoređivati dužnosti drugih. Zato je njegovo ime često simboliziralo

bračni/svojbinski nazivi	prezimana	etimologija i značenje
muž	Mužević, Mužijević, Zlomužica	stsl. <i>mъžъ</i> , -a m. > bos. <i>muž</i> – suprug, muškarac > stsl. <i>mъžъskъ</i> prid. – muževljev, muški (MSHR 2009: 143)
hanuma	Hanumić	tur. <i>hanım</i> – muslimanska gospođa, supruga (Đinđić i dr. 1997: 444)
kaduna	Kadunić	tur. <i>kadın</i> > bos. <i>kaduna</i> – gospođa, ugledna žena, dobra domaćica, supruga (Đinđić i dr. 1997: 535)
nevjesta	Nevjestić	stsl. <i>nevěsta</i> , -y ž. > bos. <i>nevjesta</i> – 1. mladenka, supruga 2. snaha, sinova ili bratova supruga (MSHR 2009: 150)
udov	Udovčić, Udovičić, Udovički	stsl. <i>vdova</i> > bos. <i>udovica</i> – koja je zbog smrti ostala bez supružnika (Snoj 2016: 831)
neženja	Jergović	tur. <i>/jergan</i> – koji je neoženjen (usp. Šimunović 2008: 232)
kain / kajin / šura	Kainović	tur. <i>kayın</i> > bos. <i>kain</i> , <i>kajin</i> – šura, ženin brat (Đinđić i dr. 1997: 573). „U Bosni, osobito u Sarajevu, živ je turcizam <i>kain</i> za ženina brata, a u Hercegovini je živ izraz <i>šura</i> . Kain, kajin ili kajin u turskom jeziku znači <i>onaj koji drži nečije mjesto, koji je na mjestu nekoga</i> , na pr. na mjestu brata, oca i t. d. Upotrebljava se uz imenicu, koja označuje nekog člana roda, a s njim u zajednici označava člana tazbine. Npr. <i>kain-ata</i> , (<i>ata</i> , tur. otac) ili <i>kain-peder</i> (<i>peder</i> , perz. otac) = punac, t. j. <i>onaj, koji je na mjestu oca</i> (isporedi francuski: <i>beau-pere</i> = punac ili svekar), <i>kain-ana</i> ili <i>kainvalide</i> = punica (franc. <i>belle-mere</i> = punica i svekrva)“ (Nametak 1957: 75)
strina	Strinić	stsl. <i>starъць</i> > bos. <i>stric</i> > <i>strina</i> – stričeva supruga, supruga očeva brata; „Amidžina žena je meni <i>strina</i> u Hercegovini, <i>amidžinca</i> u Bosni“ (Nametak 1957: 74) Domaća riječ <i>strina</i> u bošnjačkim govorima je frekventnija od njenog leksičkog para <i>stric</i> , odnosno u bošnjačkim govorima ne samo da nije rijedak nego je i čest paralelizam amidža – strina. (Valjevac 2005: 60)

zet	Domazet, Dozet	<p><i>domazet</i> – koji je došao u ženinu kuću i porodicu, koji se priženio, koji žive u tazbini; domazetstvo je nastajalo iz više razloga: iščezavanje muškoga koljena, muških potomaka, nepostojanje muških nasljednika, zbog loših ekonomskih dispozicija, netrpčivost roditelja prema budućoj snahi ili drugih razloga, i uvijek je imalo negativne konotacije u društvu; „Dešavalo se da se neka porodica i suviše okrene prema srodstvu po majčinoj liniji, a zapostavi svoje bratstvo. Otac takve porodice je bio prvi na udaru od strane bratstveničkog javnog mnjenja. Prijekori su dolazili sa svih strana: „Udao se, a nije se oženio“; „prijatelji ga prevolješe, crn mu obraz s njima zajedno“ itd. Ovo se najčešće dešavalo kad se neki siromašniji bratstvenik oženio iz imućnije kuće, pa ga je oskudna ekonomska baza vlastite porodice preko mjere vezala za ženine srodnike.“ (Vujošević 1973: 74)</p>
djever / šogor	Dever, Deverica	<p>nazivu <i>djever</i> u značenju <i>mužev brat</i>, porijeklom i značenjem odgovara ruski <i>дѣверъ</i> (<i>déver'</i>), staropoljski <i>dziewierz</i>, staročeški <i>deveř</i> i litavski <i>dieveris</i>. Srodnici su i sanskrtski <i>devār-</i>, grčki <i>δᾱῆρ</i>, latinski <i>lēvir</i> i armenski <i>taygr</i>. Sve te riječi odrazi su indoeuropske riječi <i>*deh²i-uēr</i>. (Krpmotić 2015: 43) „Mojoj strini (amidžinci) ja sam djeverović, a moje sestre djeverovične.“ (Nametak 1957: 74)</p> <p>U kazivanju Huse Tanjića iz Humaca, rođenog 1928. godine, u razgovoru s Vinkom Krajtmajerom 1976. godine, bilježi se i drugačija interpretacija naziva <i>djever</i>: „... pa to moramo reći da je bilo do prije rata ... kad je svadba i kad je pilav ... i tu bude kum, a u nas se to zove djever.“ (Krajtmajer 1987: 296)</p>
	Šogor, Šogorović	<p>njem. <i>Schwager</i> – šurjak, šura, djever, zet, pašanac (Hammel, Melčić 2005: 383)</p>

porodičnu zajednicu, pa se koristilo za njezino imenovanje, odnosno za imenovanje njezinih članova. Otuda, najveći broj prezimena je upravo motiviran patronimicima. U slučajevima kada je glava kuće bio izrazito star i nemoćan, u vojnom ili nekom drugom odsustvu kada je bilo nepoznato da li je živ, među muškim članovima najveća prava i dužnosti je obično preuzimao najstariji sin ili pak najstariji muškarac u zdruzi. Među ženama najveća odgovornost pripadala je domaćici, kućanici, majci, od-

nosno ženi starješine. Identično unutarporodičnim odnosima mogao je teći proces identificiranja, odnosno uzimanja porodičnoga imena prema osobi koja je bila naj-istaknutija u porodičnoj hijerarhiji.

Danas, potomci zajedničkoga pretka u pravilu više ne žive u zajednici, ne obitavaju u istoj kući ili stanu, a usljed različitih migracija ne prebivaju čak ni u istom kraju, pa ni u istoj državi. Međutim, iako raseljeni, oni i dalje pripadaju rodu, uključeni su u krug familije, istvremeno živeći odvojeno u vlastitoj obitelji koju su osnovali bračnim srodstvom i rađanjem vlastitoga potomstva.

FIKTIVNO ILI DUHOVNO SRODSTVO

(bratimljenje, kumstvo, srodstvo po mlijeku, drugarstvo)

Institucije bratimljenja i kumstva su uz integrativno značenje imale i dugačku tradiciju u slavenskoj zajednici i pored krvnog i tazbinskog, predstavljale su oblike duhovnoga srodstva sudionika u tako nastalome odnosu. Koliki značaj je imalo duhovno srodstvo u mentalnoj strukturi domaćega naroda očito je i u (pred)bračnim obredima kršćanske tradicije. Naime, u skladu s propisima Tridentskoga koncila i Rimskoga rituala, u duhu kršćanstva brak su napovijedali tri puta u crkvi ostavivši mogućnost da neko dojavu kakve zapreke za sklapanje braka, a četiri najčešće zapreke su bile: krvno srodstvo, duhovno srodstvo (po kumstvu ili pobratimstvu), srodstvo po tazbini, zakonsko srodstvo (*cognatio legalis*) – zapreka po mlijeku, odhranjena nahočad, i zapreka po poštenosti (*publica honestas*). (usp. Franov-Živković 2015: 280–281)

BRATIMLJENJE

Bratimljenje je veoma star slavenski običaj praćen ispoljavanjem osjećanja i simboličkim obredima, čija je uloga da obezbijede trajnost veze, da je oplemene i pretvore u kult. Pobratimstva su se sklapala između muškaraca, žena (posestrinstvo) te između muškaraca i žena. U Srbiji i Crnoj Gori ona još uvijek imaju značaj i ugled. „Ti se zavjeti osobito učine kad koji koga na vojsci ranjena ne napušti, kad ga od neprijatelja ili od kakve druge veliko opasnosti, pogibeji, ili nesreće oslobodi i život mu spasi... u velikoj nuždi mu ispomogne... pobračnici se više među sobom paze no ikakva svojta“ (Bogišić 1874: 376, 385–389). Vuk Karadžić u *Rječniku* (1852) piše o pobratimstvu: „U našijem starijem trebnicima (srbuljama) ima osobita molitva koja se čita kad se ko s kim pobratimi, i po tome bi se moglo reći da je u stara vremena pobratim mnogo više značio nego danas. Crnogorci se još bratime u crkvi, i nešto im pop čita,

i najposlije ljube krst. U Srbiji pak pobratimi postanu na različite načine: 1. kad ko u snu u kakvoj nevolji reče kome: da si mi po Bogu brat! 2. kad ko na javi pobrati koga u kakvoj nevolji 3. kad ko pobrati koga u crkvi“ (Karadžić 1852: 40–41). Na taj način razlikuje se malo pobratimstvo, pobratimstvo u nevolji i pričesno pobratimstvo (Kont 1989: 238–239). Da je pobratimstvo i u srednjem vijeku na terenu Bosne bilo aktivno, pored izvedenih imena svjedoče i prezimena te opća leksika, primjerice u tekstu Povelje humskoga kneza Andreja Dubrovniku 1247-1249. atestirano je prezime *Pobratovićb*, ili na stećkovnoj građi iz XV. stoljeća: siče Dragiša *pobrat*, Vego Zb.2: 70; usp. Šabić 2017: 143), ali i oblici savremenoga toponima – naselje Pobratci istočno od Sarajeva prema Žepi, te savremenoga prezimena *Pobrić*.

Pobrić (stsl. po prijed. + stsl. bratrъ, -a m. > pobratim, skraćeno pobro – prijatelj koji je kao brat)

U prilog običaju bratimljenja u Bosni, tačnije u Krajini, svjedoči i pripovijedanje Branka Ćopića koji u dijalogu između svoga djeda Radoja i njegova pobratima Petranka ističe značaj i prisnost bratimljenja. U dijaloškoj formi, u svakome obraćanju, koristi se oblik *pobratime/pobro* u vokativnoj formi, kao i kontekstualno, te se na taj način očituje veza, značaj i brižnost, sa izuzetnim emotivnim nabojem:

Na Miholjdan, krsnu slavu našu, Petrak je osvitao kod naše kuće, svečan i obrijan, i zdravio se s djedom: - Pobratime Rade, da nam bude srećan današnji svetitelj!

Ostao bi tako koji dan, napio se, napričao, ispregledao djedove samare i jednog jutra, evo ti ga obuvena i potpasana, ljubi se s djedom i utješno prorokuje:

Brzo ćemo se mi opet sresti, pobratime, okrugla je zemlja.

Jedne godine tako, rastajući se s djedom, on mu pruži povelik izlizan sat.

Evo ti, pobratime, ovo ćeš mi sačuvati za dogodine. Zaradio sam ga u dobra čovjeka, pa mi je sve strašivo da ga đegod ne propijem...

Uredu, pobro, biće paženo ko oči u glavi.

Sat je bio zaključan u djedov sanduk i na njega se brzo zaboravilo, sve dok ja jednog dana ne doperjah iz škole ponosito se šepureći:

Djede, ja znam gledati u sat, učili nas u školi...

A znaš ga naviti, veliš?

Znam.

Deder... aha, radi, radi, kuca! ... A, znao sam ja da je on živ, rđa jedna. Živ i zdrav.

A ko to, djede?

Moj pobro. Da je on mrtav, i njegov bi sat umro. Pa da, tako ti je to. (Ćopić 1980: 17–19)

KUMSTVO

Pored bratimstva, kumstvo je kod Slavena, a danas još uvijek kod dijela Južnih Slavena, imalo visoko mjesto u taksonomiji društvene hijerarhije i hijerarhije srodstva. Kumstvo se najčešće određuje kao oblik fiktivnog društvenog odnosa koji nastaje prigodom određenih kršćanskih obreda (krštenja, krizme) ili svjedočenjem određenim činovima ili ceremonijama (npr. vjenčanje, prvo šišanje djeteta i sl.). Ozvaničava se ustaljenim običajima, uglavnom u bogomoljama ili ispred vjerskih službenika, čime se stvaraju trajniji odnosi povezanosti. Revidiranje crkvenih praksi povezano sa održavanjem Tridentskoga koncila, čije su odluke i naredbe donijele i bitne promjene u instituciji kumstva: standardiziran je postupak, ritual kumstva i ograničen broj kumova (na dva: kum i kuma) na krštenju i vjenčanju, a uredba o obaveznome bilježenju u matičnim knjigama održala je kumstvo na visokom mjestu u sistemu vrijednosti, jer je kumovima po krštenju djeteta s duhovnim srodstvom prišivalo simboličnu ulogu duhovnoga roditelja. Bogišić u knjizi *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slavena* (1874: 381–387) pored oblika *kum*, *kuma*, *kumica*, *kumče*, *kumovčad*, glagola *kumovati* i *kumiti se*, navodi tipove kumstva po krštenju, strižbi, vjenčanju, bratimstvu, nuždi, mirenju i oproštenju. U Bosni i Hercegovini kumstvo nije jasno teritorijalno i nacionalno markirano kao što je to slučaj s bratimljenjem, jer se bez obzira na vjersku pripadnost pri službenome vjenčavanju umjesto o svjedocima govori o vjenčanim kumovima, pa je u tom segmentu teološko značenje institucije kumstva reducirano, odnosno zabilježilo je semantičko sužavanje na *svjedoke pri sklapanju braka*, što nije utjecalo na društvenu važnost kumstva. U drugim, teološkim značenjima kumstvo jeste teritorijalno i nacionalno, odnosno kršćanski/hršćanski markirano. Motiv kumstva potvrđen je u prezimenima:

prezimana po kumstvu	etimologija i značenje
Kumić, Kumović	stsl. <i>kumъ</i> – botar; slavenski je oblik vjerovatno izveden iz latinske složenice: <i>com</i> – skupa, <i>s</i> + <i>pater</i> – otac ili mater – majka > <i>compater</i> – koji skupa s roditeljima, ocem i majkom, skrbi o djetetu. (Snoj 2016: 360)
Njunjić	u balkanskom latinitetu postojala je riječ <i>njuna</i> u značenju žena krštenoga kuma, dakle u domeni duhovnoga srodstva, prema

SRODSTVO PO MLIJEKU

U nekrvnu ili daljnju familiju, pored članova pobratimstva i posestrinstva, ubrajalo se i srodstvo po mlijeku koje je najstajalo zadajanjem djeteta, u slučajevima kada bi dijete svojim mlijekom hranila druga žena koja bi mu postajala majka po mlijeku, a njezina djeca rod po mlijeku. Takvi primjeri su prepoznati u prezimenima:

Imširagić, Imširija, Imširović < pers. *hemšīre* – brat ili sestra po mlijeku; u savremenome turskom jeziku *hemşire p.* znači: 1. sestra 2. medicinska sestra, bolničarka; uz oblik *hemşirezade p.* – sestrić, sestričina, nećak, nećakinja; pored *süt kardeş* – brat ili sestra po mlijeku (Đinđić i dr. 1997: 462)

PRIJATELJSTVO

I u monoteističkim religijama kakve su kršćanstvo i islam, u svakodnevnome govoru koriste se biološke metafore, dakle u odsustvu krvne veze koriste se srodnički nazivi brat, sestra, otac, majka, a upotrebljavaju se kao model kategoriziranja i obraćanja članovima zajednice, pa su vjernici i vjernice – braća i sestre, a redovnice – časne sestre. Tu se kategorija drugovanja prožima s kategorijom duhovnoga srodstva, kao *poblíženo prijateljstvo*. Zbog takvoga kognitivnog kategoriziranja neke su leksičke jedinice u domeni prijateljstva, polisemične. Očit primjer semantičkoga pomjeranja je sveslavenska riječ *drug*, koja je u praslavenskome obliku *drŭgъ* značila *drug, prijatelj, saputnik, bližnji* (usp. Snoj 2016: 156) pri tome se razvio i staroslavenski oblik *podružie*, -ê s. u značenju *brak, bračni srodnik, bračni saputnik, suprug* (MSHR 2009: 193) odakle i učestala sintagma *bračni drug* u značenju *supružnik*. Danas, leksema *drug* znači mušku ili žensku osobu koja je sa nekim vezana prijateljstvom. Motivirala je prezimena:

Drugovac, Drugović, Druškić, Druško, Družić, Družijanić (stsl. *drugъ*, -a m. > bos. *drug* – prijatelj; MSHR 2009: 74)

Sinonimi lekseme *drug* u bosanskome jeziku su: prijatelj, ahabab, jaran, ortak, te žargonizmi pajdaš i pajdo. Osim lekseme *prijatelj*, ostale su iz posuđeničkoga korpusa. Leksema *kardeş* u turskome jeziku znači *brat, sestra, najbliži rod*, dok u bosanskome jeziku u prilagođenome obliku *kardaš* bilježi semantičko proširenje i znači *drug, prijatelj, brat po vjeri*. Odatle prezimena:

Kardaš, Kardašević (tur. *kardeş* – brat, sestra > bos. *kardaš* – drug, prijatelj, brat po vjeri, usp. Đinđić i dr. 1997: 558)

Bliskoznačnice *ahbab*, *burazer*, *haver*, *ortak*, *pajdo* i *jaran*, su učestale u razgovornome bosanskom jeziku (usp. *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik* 2009), i uz rjeđe korištene bliskoznačne oblike *japalak*, *šera* i *behmen*, sudjelovale su u oblikovanju prezimena:

Ahbabović, Habibija, Habibić, Habibović (ar. *ahbāb* / – prijatelj, drug, brat; usp. Đinđić i dr. 1997: 21)

Burazer, Burazerović, Burazor (perz. *birader* – drug, prijatelj, brat; usp. Đinđić i dr. 1997: 147)

Haverić (tur. *aver(aj)* – 1. prosjek 2. vršnjak, parac > bos. *haver* – drug, prijatelj; usp. Đinđić i dr. 1997: 82)

Jaran, Jaranin, Jaranović (pers. *yārān* > bos. *jaran* – drug, prijatelj (usp. Nosić 1998: 201, Škaljić 1989: 363, Klaić 1982: 626, Đinđić i dr. 1997: 1043). Međutim, postoji i savremenije etimologiziranje, prema kojemu je oblik *jaran* germanizan, izveden iz njem. *Jahrgang* u doslovnome značenju generacijski kolega, istogodišnjak. Usp. Sidran 2004: 180)

Ortakovski (tur. *ortak* – zajedničar, kompanjon, drug u kakvom poslu, prijatelj; usp. Đinđić i dr. 1997: 750)

Pajdić (pers. *pāydāš* > bos. *pajdaš* – drug, prijatelj; usp. Đinđić i dr. 1997: 782)

Japalak (tur. *yapalak* – prijatelj, drug; Škaljić 1989: 362)

Šerić (ar. *šārīk* > bos. *šera* / *šerić* – drug, kolega, prijatelj, usp. Đinđić i dr. 1997: 915)

Behmen (pers. *behmen* – iskreni prijatelj; Škaljić 1989: 132)

U prilog značaju i značenju prijateljstva/drukarstva idu narodne fraze – poslovice, kao iskustveno narodno blago. Prema tome, glagol *drugovati* označava dobar, ugodan odnos s nekim, sintagma *braćni drug* znači životnoga saputnika, supružnika, srodnu dušu, a poslovice *ko je lud ne budi mu drug*, *drug / prijatelj se u nevolji poznaje* znače da je potrebno birati s kim drugovati, graditi prijateljstvo.

TVORBA PREZIMENA

S obzirom na tvorbeni proces bosanskohercegovačka prezimena kojima su u procesu postanka kao motivi poslužili nazivi za rodbinu i svojtu, ili nazivi nekih drugih međusobnih odnosa unutar zajednice (kumstvo, pobratimstvo), moguće je dijeliti dvo-

jako: a) netvorena, prosta, nedjeljiva ili asufiksalna prezimena i b) sufiksna ili prezimena tvorenice.

a) *Netvorena, prosta, nedjeljiva ili asufiksna prezimena*

Kod ovog tipa prezimena motivirajući je leksem jednak prezimenu, a isti može biti rodbinski ili svojbinski naziv, ili naziv iz domene kumstva, bratstva ili prijateljstva. Takva prezimena nastajala su izravnim imenovanjem u odnosu na relacije unutar krvnoga ili duhovnoga srodstva, bez tvorbenoga čina tj. onimizacijom npr.: Džumhur, Nahod, Garib, Putnik, Dodig, Dodik, Strika, Čiča, Burazer, Kardaš, Domazet, Dozet, Dever, Šogor, Japalak, Behmen, Jaran

a) *Sufiksna ili prezimena tvorenice*

Sufiksna prezimena se sastoje od osnove (motivirajućega leksema) i sufiksa, odnosno ona postaju posrednim imenovanjem (po pretku) tvorbenim činom, tj. sufiksacijom kao izvedena prezimena. Patronimik se iskazuje sufiksni dodacima, posvojnim nastavcima kojima se označava pripadnost, upućuje na descendenciju, potomstvo, na vezu otac – *sin*, odnosno patronimijsko prezime označava potomka osobe koja je označena prezimskom osnovom. Unutar sufikslnih patronimnih prezimena prepoznaju se:

1. pravi patronimski sufiksi koji sadržavaju i posvojni i deminutivno-hipo-koristični element, npr. –*ović* (Ahabović, Bracanović, Brajanović, Brajković, Brajović, Bratanović, Burazerović, Dadasović, Dedović, Didović, Djedović, Drugović, Đedović, Imširović, Jaranović, Jergović, Kainović, Kumović, Sinković, Šogorović) i –*ević* (Kardašević, Mužević, Sinovčević, Stričević, Ujačević).
2. nepravi patronimsko-hipokoristični sufiks –*ić*, koji sadržava samo deminutivno-hipokoristički element: Babić, Bebić, Bratić, Čičić, Daidžić, Dajdžić, Dedić, Družić, Dundić, Habibić, Hanumić, Haverić, Kadunić, Kumić, Materić, Nanić, Nevjestić, Njunjić, Pajdić, Pobrić, Stričić, Strićić, Strinić, Šerić, Udovčić.

Pri sufikslnome načinu tvorbe prezimena, tvorbeno značenje se moglo ostvariti kao umanjena sufiksom –*ica*, npr. Zlomužica, Deverica. Pored prezimena tvorenih sufiksacijom kao tvorbenim načinom, specifične su prezimenske složenice: Bezrodnik, Bjelobaba, Domazet, Dozet, Novosel, Zlomužica.

FONOLOŠKA OBILJEŽJA

U mnogim bosanskohercegovačkim govorima, ijekavskim krajevima, suglasnička grupa *dj* svedena je jotovanjem na *đ*, što je potvrđeno i u ovdje definiranome korpusu, npr. *djever* > *đever* > *Đever*, *Đeverica*, *djed* > *đed* > *Đedović*. Također, u nekim bosanskohercegovačkim narodnim govorima ne razlikuju se glasovi *dž* i *đ*, već se međusobno zamjenjuju. Iako ova dva glasa imaju sličnosti (složeni, zvučni), u standardnome bosanskom jeziku to su dva fonema, i treba ih razlikovati i u govoru, i u pismu. Ipak, kako je opće pravilo da lična imena i prezimena treba pisati i izgovarati onako kako su se odomaćila, kako ih upotrebljavaju lica koja ih nose, koja se njima zovu i prezivaju, prezimena koja odstupaju od pravopisnih odredbi treba ostaviti neizmjenjenima, npr. *Ađović* pored *Adžović* (prema: *adžo* < *amidža*). Analogno tome, javljaju se i primjeri u vezi sa (ne)bilježenjem glasa *j* između dvaju samoglasnika, kao što je slučaj u prezimenima: *Daidžić* i *Dajdžić* (prema: *daidža*).

Zadnjonepčani bezvučni frikativ *h* sa slabim šumom i slabe zvučnosti, vrlo često se gubi. Međutim, dosljednost ovoga glasa u govoru i pismu, markirala je značajan dio govornoga područja Bosne i Hercegovine, što je posvjedočeno i u prezimenima analiziranim u ovome radu: *Ahabović*, *Džumhur*, *Habibić*, *Habibija*, *Habibović*, *Hanumić*, *Haverić*, *Nahod*.

ZAKLJUČAK

U radu je navedeno, etimološki, semantički i tvorbeno analizirano 149 prezimena kojima su u procesu postanka kao motivi poslužili nazivi za rodbinu i svojtu, ili nazivi nekih drugih međusobnih odnosa unutar zajednice (kumstvo, pobratimstvo). Istraživački korpus ovoga rada potvrđuje da su prezimena jedan od najznačajnijih raspoloživih historijskih izvora iz kojih je moguće ekscerpirati, ponekad rekonstruirati, nazivlje iz različitih semantičkih sfera, pa tako i iz rodbinsko-svojbinske nazive koji su iz aktivnoga leksičkog sloja u vrijeme poprezimenjavanja, vremenom prešli u pasivni leksički sloj. Među ekscerpiranim motivima evidentna je leksička višestrukost. Kako u bosanskohercegovačkome govornom kompleksu supostojе kao istoznačnice mnogi rodninski i svojbinski nazivi, isto se prati i u prezimenskoj građi, npr. *baka* – *nana* > *Babić* – *Nanić*, *amidža* – *stric* > *Amidžić* – *Stričević*, *dajdža* – *ujak* > *Dajdžić* – *Ujačević*, *djever* – *šogor* > *Đever* – *Šogor*, itd. To je nekad moglo biti teritorijalno ili nacionalno markirano, međutim nakon stoljetnoga međudjelovanja, asimiliranja i

migracionih kretanja, u neprekidnome sučeljavanju različitih izvanjezičkih tendencija, u prezimenskoj građi moguće je govoriti tek u kontekstu gustoga snopa zajedničkih izoleksi. Prema kriteriju tvorbe moguće je razlikovati netvorena, prosta, nedjeljiva ili asufiksalna, sufiksalna prezimena i prezimenske složenice.

LITERATURA

1. Bogišić, Baltazar (1874), *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slavena*, knjiga 1, osnovao, skupio, uredio V. Bogišić, Zagreb
2. Čopić, Branko (1980), *Bašta sljezove boje. Glava u klancu noge na vrancu*, Prosveta / Svjetlost / Veselin Masleša, Beograd - Sarajevo
3. Đinđić, Slavoljub, Mirjana Teodosijević, Darko Tanasković (1997), *Türkçe-sirpça sözlük*, Türk Dil Kurumu, Ankara
4. First-Dlić, Ruža (1976), "Porodica i obitelj – domaćinstvo i kućanstvo. Pokušaj pojmovnog razgraničenja", *Revija za sociologiju*, 6, str. 86-92.
5. Franov-Živković, Grozdana (2015), "Zapreke za sklapanje braka u glagoljskim matičnim knjigama i ostalim dokumentima sa zadarskoga područja od 1565. do sredine 19. stoljeća", *Povijesni prilozi* 49, str. 275-312.
6. Gavazzi, Milovan (1978), *Vrela i sudbine narodnih tradicija kroz prostore, vremena i ljude*, Liber, Zagreb
7. Halilović, Senahid, Ilijas Tanović, Amela Šehović (2009), *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik*, Biblioteka Bosnistika, Slavistički komitet, Sarajevo
8. Hammel, Robert, Dunja Melčić (2005), *Langenscheidt Universal-Wörterbuch Kroatisch*, Berlin – München
9. Karadžić, Stefan Vuk (1852), *Srpski rječnik istumačen njemačkim i latinskijem riječi*, Vinobonae, Beč
10. Klaić, Bratoljub (1982), *Rječnik stranih riječi*, Matica hrvatska, Zagreb
11. Kont, Fransis [Francis Conte] (1989), *Sloveni: Nastanak i razvoj slovenskih civilizacija u Evropi (VI–XIII vek)*, Tom I, i Tom II, Filip Višnjić, Beograd
12. Krajtmajer, Vinko (1987), "Humački svirači – prenosioci zanimljive tradicionalne prakse majevičkog kraja", *Zbornik radova XXXIV kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije*, Tuzla, str. 293-304.
13. Krmpotić, Pavao (2015), "O podrijetlu rodbinskih naziva u hrvatskome jeziku", *Hrvatski jezik: znanstveno-popularni časopis za kulturu hrvatskoga jezika*, Vol. 2, No. 3, str. 43-44.

14. MSHR (2009) – *Mali staroslavensko hrvatski rječnik*, sastavili: Stjepan Damjanović, Ivan Jurčević, Tanja Kuštović, Boris Kuzmić, Milica Lukić, Mateo Žagar, Matica hrvatska, Zagreb
15. Nametak, Alija (1957), "Nazivi za rodbinu i svojtu u Bosni Hercegovini", *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, Vol. 6, No. 3, str. 73-75.
16. Sidran, Abdulah (2004), *Drama, putopisi*, BosniaArs, Tuzla
17. Skok, Petar (1971.–1974), *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, JAZU, Zagreb
18. Snoj, Marko (2016), *Slovenski etimološki slovar*, Tretja izdaja, Inštitut za slovenski jezik, Ljubljana
19. Spajić-Vrkaš, Vedrana (1995), "Tradicija i vertikalna klasifikacija obiteljskih odnosa", *Društvena istraživanja*, 18/19, str. 541-464.
20. Šabić, Indira (2017), *Antroponimija i toponimija bosanskoga srednjovjekovlja*, Dobra knjiga, Sarajevo
21. Šimunović, Petar (1985), *Naša prezimena – porijeklo, značenje, rasprostranjenost*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb
22. Valjevac, Naila (2005), "Dijalekatska leksika", *Jezik u Bosni i Hercegovini*, ur. Svein Mønnesland, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo, str. 53-71.
23. Vidović, Domagoj (2008), "Prezimena sela Vid u Neretvanskoj krajini", *Folia onomastica Croatica*, br. 17, str.139-168.
24. Vujošević, Novo (1973), "Srodničko okruženje porodice u Crnoj Gori", *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, br. 40-42, str.74-84.
25. Zb.1–3 – Vego, Marko (1962–1970.), *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. I-IV, Izdanja Zemaljskog muzeja, Sarajevo
26. Žepić, Milan (1985), *Latinsko-hrvatski ili srpski rječnik*, Školska knjiga, Zagreb

THE PRINCIPLE GENS UNA SUMUS IN ANTHROPNOMY – RELATIVES / RELATIONSHIP AS A MOTIVE IN THE SUR- NAMES OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary:

This paper deals with examples of surnames motivated by kinship terminologies: families and in-laws, kinship through being godfather (godmother), and blood-brotherhood relationships. The author concludes that surnames keeps the origin and variety of the family and in-laws terminology. Then the author discusses the sociolinguistic reason for the expansiveness of the surnames in Bosnia and Herzegovina area. In regard to its morphological structure, surnames could be made without word formation meaning by onimisation as non-suffix surnames, and with word formation or by suffixation.

Key words: anthroponym; gentis; relationship; in-laws; godfather-godmother; blood brotherhood; surname

Adresa autora

Authors' address

Indira Šabić

Univerzitet u Tuzli

Filozofski fakultet

indira.sabic@untz.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

KNJIŽEVNE POREDBE

Edina Murtić

DVA PJESNIKA MODERNE - ANTUN GUSTAV MATOŠ I MUSA ĆAZIM

ĆATIĆ / TWO POETS OF MODERNIST POETRY - ANTUN GUSTAV MATOŠ

I MUSA ĆAZIM ĆATIĆ 73

UDK 821.163.4(497.6)

Primljeno: 30. 04. 2020.

Pregledni rad

Review paper

Edina Murtić

DVA PJESNIKA MODERNE - ANTUN GUSTAV MATOŠ I MUSA ĆAZIM ĆATIĆ

Ovaj rad ukazuje na koji način su književnohistorijske i društvene okolnosti povezale poeziju Antuna Gustava Matoša i Muse Ćazima Ćatića. Brojna spominjanja Matoša i Ćatića u istom književnokritičkom i književnohistorijskom kontekstu upućuju na prožimanja poetika ovih pjesnika, što smo u komparativnom ključu nastojali istražiti na konkretnim primjerima pjesama. Simboličko pretakanje životnih tema u sonete i pjesme koje su obilježile period moderne u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini karakteristično je za oba pjesnika. U Ćatićevom i Matoševom pjesništvu moderna se pojavljuje kao rezultat duha vremena, općeg ali i vlastitog proživljenog iskustva. Ona je plod susretanja sa evropskim pjesničkim konjunkturama, ali i neminovnost 'unutarnjeg' književnog razvoja na prostorima južnoslavenske međuknjiževne zajednice.

Ključne riječi: Ćatić; Matoš; moderna; poezija; simbolizam; južnoslavenska interliterarna zajednica

UVOD

Mnogostruki su razlozi za paralelni pristup pjesnicima moderne Antunu Gustavu Matošu i Musi Ćazimu Ćatiću. Među njih spadaju intertekstualna preplitanja, svi dodiri i ogledanja dva pjesnika bliskih, ali ipak različitih duhovnih tradicija, o kojima su pisali najpoznatiji književni kritičari južnoslavenskih prostora. Tako Tin Ujević svjedoči da se Ćatić u Zagrebu vezao za Matošev krug na poseban način, zadržavši osobitost i sopstvene tradicije i pjesničkog zrenja uz refleksiju kulturnih obzora istoka i islamske filozofske i poetske tradicije, pretočene u pjesnički izraz na tragu evropskih

tendencija moderne, što ga je po mišljenju Ujevića učinilo „izoliranim“ i „zanemarenim“ u pjesničkim zbirka i antologijama koje su prezentirale najznačajnije pjesnike i poeziju na razmeđu dva vijeka.

Istovremeno pripadanje, ali i posebnost, Ujević pak promatra kao nešto sasvim prirodno:

Ali nije uzrok samo u tome što se kasnije zagrebačka škola sve više vezala uz aktuelni Zagreb, što je Ćatić pomalo otpao. Drugi je uzrok taj što je Ćatić u ono vrijeme među »matoševcima« s kojim se družio bio potpuno usamljen, izoliran. Jer matoševci ili nematoševci (kako hoćete), oni su bili u tome času artiste i dekadenti; a Ćatić ako hoćemo da budemo iskreni, nije bio ni jedno ni drugo, jer je bio kudikamo od njih bliži tipu narodnog pjesnika i prirodnog čovjeka, osobito sprva. Filozofija njihova, uzeta približno, kod nekih možda i podsvjesno, bila je simbolistička; filozofija Ćatića bila je filozofija Orijenta, filozofija arapske poezije i kulture koja je došla do procvata, a imala u sebi i nečega realističkoga. Ukratko rečeno, mi smo neko vrijeme negirali vrijednosti života, a Ćatić je prihvaćao, možda za naš račun malo i suviše bezazleno, sumarno i grubo. Pred očima nam je lebdjela jedna dalekosežna epuracija stvarnosti. Za nas je bila važna nova riječ; neobičan adjektiv, tačna rima, čistoća linije, izabrana rijetkost senzacije. (Ujević 1965: 212-213)

Ujević je priznavao Ćatićeve autentičnost koja ga je odvajala i unutar književnih krugova u kojim se kretao.¹ Ćatićev sonet upućen Matošu svjedoči o njihovoj povezanosti istim i sličnim izbivanjima koja su ih egzistencijalno iscrpljivala, tako da se veza sa domovinom pretočila u stihove koji su svjedočanstvo vremena u kojem su nastali.

Matošu

*Sa trpkijem smiješkom, plač što i suzu guši,
Vrati nam se na prag miloj ti domaji
K'o stradatelj, patnik. Sve ti udes sruši,
Al iverje zlatno što blista i sjaji*

*Čar hrvatskog slova sačuva u duši
Ti na tuđoj grudi. I gle, naši kraji
A i naši ljudi - sve se milo skruši
S umorne ti priče, što im duša raji.*

---

¹ „Nama je bilo čudo da se može govoriti običnim riječima, i one su nam zadnje padale na um; a da su riječi i bile tu, šta vrijedi, ako je veza poremećena. Ćatiću se ovo stanje duha moralo činiti pomalo lažno, vještačko, kao da smo ga tražili na silu, premda je i njega privlačilo.“ (Ujević 1965: 213)

“Znamo kako je u davno već vrijeme Mearija stekao besmrtn glas i ime hraneći se ječmenicom. Ćatić je imao nešto od drevnih arapskih boema i slobodara, od perzijskih mistika vina. Time govorimo o duhu. Kada bismo govorili o formi, lako bismo mogli navesti kod njega primjere poput onih što su ih u Evropi slijedili August Platen, Rükert i drugi pozajmitelji i pretakači Istoka. Nego popularnošću, slavom i novcem Ćatić nije bio plaćen, sa svim tim što je imao nekoliko ljudi koji su ga voljeli i cijenili, dok je Mearija imao časti, popularnosti i slave, ali ne novca bez kojeg danas ništa nema“ (Ujević 1965: 215).

Vidicima i putim ona tajno uđe

Tu u našu dušu. I sad, kad crv boni

Pečalbe ti život ništi ponajhuđe,

Nehote nam ruka prsiju se hvata:

To duboko glas tvoj čarobno romoni

K'o kraljevsko zvono od srebra i zlata.

Brojne su usporedbe u književnokritičkim i književnohistorijskim osvrtima na poeziju Muse Ćazima Ćatića i Antuna Gustava Matoša. Te dodirne tačke su osnova i uporište da još jedanput istražimo šta su dijelili i koje su književnohistorijske okolnosti ispreplele životne i umjetničke sfere Matoša i Ćatića. Smatrali smo važnim da se iz sadašnje perspektive zapitamo u kakvim su društvenim, kulturnim i duhovnim okolnostima pjesnici Musa Ćazim Ćatić i Antun Gustav Matoš, a i drugi autori iz Matoševog kruga, susretali i djelovali jedni na druge. To je i prilika da iznova sagledamo duh i poetska iskustva moderne². Pri tome ćemo komparirati poetičke i književnohistorijske reference ova dva pjesnika moderne, ukazati na podudarnosti u životnim putevima koji su nesumnjivo povezani sa umjetničkim metamorfozama oba pjesnika, kao i na njihove individualnosti i specifičnosti.

Možda je najznačajnija književna odrednica koja povezuje ove pjesnike u tome što Matoš i Ćatić, na početku XX vijeka, napuštaju tradicionalne poetičke obrasce hrvatske i bosanskohercegovačke književnosti, promičući estetiku, teme i forme pjesništva karakteristične za moderne evropske tokove i prinoseći im vlastiti pečat. To raskrsno vrijeme još uvijek u velikoj mjeri aficirano zakašnjelim patosom nacional-romantičarske poetike i u hrvatskoj i u bošnjačkoj književnosti, smjenivao je postepeno artizam moderne naznakama simbolističke poetike.

Ono što je kritika zapazila kod Antuna Gustava Matoša i Muse Ćazima Ćatića u mnogomu je podudarno. Kranjčević, Vidrić, kao i Baudelaire, su poetski snažnim uticajem opredijelili stvaralački razvoj oba pjesnika. Razlike su povezane sa različitim životnim putevima i književnim doticajima. Francuski simbolizam Matoš je upoznao u Parizu, Ćatić se s njim susreo u Istanbulu, „posredstvom onovremene turske poezije, izložene snažnom utjecaju francuskog simbolizma“ (Duraković 1998: 99). Boravak u Zagrebu je nesumnjivo dao svoj obol Ćatićevoj poeziji, koja je posebno u prvoj fazi bila pod uticajem bošnjačke usmene tradicije, ali i njegovih prepjeva sa orijentalnih jezika. Značajno je spomenuti da je dobro poznavanje istočnog diwana i

---

² Umjetnost u doba moderne ne opisuje i ne analizira zbilju kao u realizmu, niti je želi negirati i potpuno promijeniti kao što su to činili, ili vjerovali da čine, avangardni umjetnici; ona zbilju doživljuje i oblikuje kao svoju vlastitu estetsku konstrukciju. Umjetnost u doba moderne umjetnikova je subjektivna projekcija, ona je sublimacija i rekreacija zbilje. Stoga su artizam, subjektivizam, estetizam, larpurlatizam itd.osnova načela umjetnosti na izmaku 19. i na početku 20. stoljeća” (Kravar, Oraić Tolić 1996: 54-55).

razumijevanje sufizma, mistički doživljaj života i Univerzuma također bitna odrednica poezije Muse Ćazima Ćatića, koja će, promatrano u kontekstu, posve inovativno svoju matičnu formu pronaći u formi soneta Matoševog tipa.

ŽIVOTNA I KNJIŽEVNA KRETANJA

Ćatićeve godine rođenja 1878. u bosanskohercegovačkoj književnosti označava prekretnicu, izuzetno dramatičan historijski trenutak raskida sa Osmanskim carstvom i pripajanje Austro-Ugarskoj monarhiji. Carigrad kao dotadašnji višestoljetni administrativni, kulturni i duhovni centar prestaje to biti za Bosnu i Hercegovinu, koja stupa u sasvim novi, poredak, a bosanskohercegovačko stanovništvo biva izloženo snalaženju u novim okolnostima. Događa se nagli zaokret javnog i kulturnog života u eurocentričnu sferu.

Ćatićevo obrazovanje bilo je predodređeno njegovim porijeklom i osiromašenim stanjem u porodici. U rodnom Odžaku pohađao je osnovnu građansku i vjersku školu (mekteb). Očeva smrt i majčina preudaja sudbinu su mu usmjerili prema Tešnju. U Tešnju je Ćatić, osim brijačkog zanata, pohađao i medresu, gdje je kao obavezne predmete izučavao arapski, turski i perzijski jezik. Drugi dio obrazovanja Ćatića povezuje sa Istanbulom. Tamo je pohađao poznatu medresu Mektebi Numunci Terreki, ali se zbog novčanih neprilika morao vratiti u Bosnu. Školovanje počinje, pa prekida, stalno se mučeći sa materijalnom oskudicom, koju je pratila boemština. Nakon što je uz niz peripetija u Sarajevu završio Šerijatsku sudačku školu, odlazi u Zagreb i upisuje pravni fakultet. Tu je najmanje vremena proveo baveći se studiranjem, a čitavim bićem se prepustio književnom ozračju Matoševa kruga.

Kada se ponovo vratio u Bosnu, uz već spomenute okolnosti i uprkos svim nesmiljenim sudbinskim nedaćama, Ćatić nastavlja književnu misiju. U ovom periodu proveo je dosta članaka i knjiga za poznatu *Muslimansku biblioteku* Bekira Kalajdžića u Mostaru. Napisao je brojne pjesme i eseje, i bio urednik časopisa *Biser*. To je bio drugi list koji je uređivao nakon sarajevskog *Behara*. Kada je mobiliziran i iz Tuzle prebačen u Mađarsku ubrzo je obolio od tuberkuloze. Vraćen je u Tešanj, gdje je umro 1915. O ovome je vrlo iscrpno i inspirativno pisao Enes Duraković u tekstu „Pjesnik na razmeđu epoha“ (1998), završivši dionicu posvećenu Ćatićeve životopisu ključnom rečenicom koja se odnosi na njegovo mjesto u bošnjačkom pjesništvu. „Iza ovog ovlašnog životopisa skriva se, međutim, tragična sudbina pjesnika koji je uza

svu nesmiljenost siromaškog potucanja uspio da zasnuje temelje modernom bošnjačkom pjesništvu dvadesetog stoljeća“ (Duraković 1998: 90).

Ovaj period nije samo kraj starog i početak novog vijeka, već i definitivno propadanje jednog velikog Carstva, i dolazak drugačijeg uređenja i modela življenja. Za porodicu poput Ćatićeve, i brojne druge, ovi su historijski procesi praćeni vidnom zbunjenošću, nesnalaženjem i teškom borbom da se opstane u novim izmijenjenim okolnostima. Ćatić je tu ličnu i porodičnu traumu izrazio u pjesmi *Ja nijesam sanjar*:

*...Ništa mi babo ostavio nije
U hladu da mi medom život sladi;
Tužni se pjesnik sam na sebi grije
I poput mrava radi, radi, radi,
Trošeći krvcu-snagu svoga duha,
Da steče samo tvrdu koru kruha. ...*

Ova duboka proživljavanja pratiće pjesnikov život do kraja u kojem boemština nije bila samo fleneristički dekor epohe kojoj je pripadao, već određenje vlastitog usuda.

Za razliku od Ćatića, Matoš je nakon rođenja odrastao u prilično stabilnoj porodici, a dobar dio djetinjstva ga vezuje za Zagreb. Rano Matoševo obrazovanje obilježeno je muzikom. Učio je svirati na violončelu i savladao je dobro tu vještinu, što će mu kasnije koristiti, jer je zarađivao od profesionalnog angažmana u orkestru, kada je kao vojni bjegunac završio u Beogradu. Muzika nije samo egzistencijalno prožimala Matoševu životnu putanju, već je imala odraz i u njegovoj poeziji. Poznata zvukovna dimenzija njegovih stihova, izravna je posljedica muzikalnosti i poznavanja muzičkih zakonitosti (Frangeš 1996; Kravar 1996). Prekinuvši formalno obrazovanje u gimnaziji, pobjegavši iz vojske, Matoš se obreo u Beogradu. U ovom periodu tekstove je objavljivao u Beogradu i Zagrebu. Poeziju značajnije počinje objavljivati od 1906., mada je bilo i ranijih pjesama, što se vremenski poklapa sa Ćatićevim najplodnijim pjesničkim razdobljem. Posvećen umjetnosti, ispunjen bogatstvom različitih susreta i spoznaja za Matoša je ovo ipak bio mukotrpan period, koji mu je kao i Ćatiću donio više gorčine i razočarenja, negoli zadovoljstva. Sa ocem se pozdravio u Zagrebu, prije bijega 1894, a ponovo su se susreli tek nakon šesnaest godina. Beograd mu je pružio dobrodošlicu, ali je naišao i na neodobravanje nakon što je objavio tekst o romanu Janka Veselinovića, te je morao opet poći dalje. Put ga je vodio u zapadnu Evropu, preko Münchena, Beča, Ženeve do Pariza. Široka evropska kulturna scena

ostavila je trag na Matoša, a posebno značajno je njegovo upoznavanje sa poezijom Charlesa Baudelairea i drugih parnasovaca i simbolista. U razdoblju od 1906. do 1914. piše poeziju „... unutarnjih doživljaja, iniciranih vanjskim manifestacijama iz svog vlastitog životnog iskustva. Što su sukobi sa životom bili jači i teži, i nemilosrdniji, to je krajnji cilj pjesnikov bio više naglašavan kao njegova ljudska potreba za smirenjem i harmonijom“ (Šicel 1966: 69).

NA RAZMEĐU EPOHA

I Matoš i Ćatić su gajili osjećaj decentriranosti svijeta i života. Osebužno pretakanje života u poeziju zapazili su kritičari prepoznajući duh moderne kao vanjski ali i izvorni unutarnji podsticaj:

Ćatić se nužno morao prikloniti izazovu novog, jer šeme i obrasci tradicije nisu mogli zadovoljiti složenost i dubinu njegovih sumnji, vjerovanja i pitanja upućenih i sebi i svijetu. Ugladenost i melanholična liričnost nove poezije privlačila je baš zbog postupne identifikacije dekadentnog u samoj poeziji sa dekadencijom u životu. Taj duh je, stoga, sasvim ovladao svim segmentima njegovog pjesništva, tjerajući ga na kontinuirano usložnjavanje poetskih struktura, ali i usložnjavanje vlastitog odnosa prema smislu stvaranja koliko i prema elementarnosti i tajanstvu svijeta. (Kazaz 1997: 64)

Na sličan način u povodu Matoša to flanerističko³ pretakanje stanja iz jednog plana u drugi komentira i naglašava Dubravka Oraić Tolić: „Tako su se u Matoševu životu i umjetnosti na neobičan način spojile obje pretpostavke europske umjetnosti s prijeloma prošlog stoljeća: ontološka kriza (Matoševo izbjeglištvo i bezdržavnost hrvatskog naroda u to doba) i flaneristička subjektivnost (Matoševo stvarno lutanje po Europi i Balkanu u potrazi za vlastitim i nacionalnim identitetom). Tako su, napokon, artizam (kao posljedica ontološke krize) i biografija (kao dosljedno ostvarenje flanerističke subjektivnosti) postali najširim okvirom u kojem su nastale i iz kojega se mogu shvatiti sve značajke Matoševe umjetnosti, pa i njegove proze“ (1996: 56). Štaviše, govori se i o svojevrsnom Matoševom "realizmu", koji je prisutan posebno u onim pjesmama koje možemo nazvati rodoljubnim i kritički angažiranim povodom stanja u domovini. Indolentnost i pokornost pred tuđinskom vlašću i aspiracijama najsnažnije odjekuju u sonetu *Stara pjesma*. Žestinu i ogorčenost Matoš

³ U užem smislu riječ *flâneur* je opuštenu i neobavezni šetač, ona osoba koja u slobodnom i neobaveznom tumačenju bez ikakve selekcije i ideoloških poruka bilježi svoje neposredne osjetilne podražaje, vidne i slušne osjete. U širem smislu »flaniranje« se može odnositi i na duhovne pojmove, tj. neobavezno tumačenje misaonim svijetom ideja i kulture.“(Kravar, OraićTolić: ibidem 55)

ne krije; sve to nije od jučer već dobro znana „stara pjesma“. Turbulentno vrijeme na razmeđu epoha je tema koja ga snažno zaokuplja a pretače je u sonet *1909.*. Kuenovsko i postkuenovsko doba je proživio u egzilu, a svjedočanstvo o njemu je poema *Mora*.

...IV.

Moja čaša

Nesreće je puna kao narod moj,

Otrova je puna kao mišji boj

Plitkih novinara, ludih poslanika,

Trošnih perjanica, pučkih sramotnika,

Dok golotrb seljak gine u tuđini,

Jer - slobodu prose našoj domovini!

Već spominjana izbijanja iz domovine čine dio vlastite sudbine, ali je u fokusu kolektivni, narodni usud. Poveznica eskapizma, boemizma i flanerizma, s jedne strane, i stanja kolektiva je konkretna nesloboda o kojoj je pjevao, a koju jedino može prevladati duhovna sloboda.

„U vijeku, kada „misli“ svaka šuša,

Mi, nimfolepti, skladno osjećamo,

Jer cilj je svemu istančana duša.

Ljepoti čistoj himnu zapjevajmo,

Božanski Satir kad nam milost dade

Za cvjetni uskrs hrvatske Plejade!

(Matoš, *Mladost Hrvatskoj*)

I u Ćatićevim stihovima nerijetko nailazimo na rezigniranost nad društvenom i individualnom duhovnom bijedom (*Moja ispovijest*, *Ja nijesam sanjar*), pri čemu se ukupna atmosfera pjesme na sličan način više ili manje naglašeno usmjerava ka višim umjetničkim i duhovnim sferama.

Znanstveni radovi o Ćatićevoj poeziji (Begić 1987; Rizvić 1994; Duraković 1998; Kazaz 1997; Spahić 2008), kao i o Matošu (Popović 1972; Jelčić 1984; Šicel 1997; Frangeš 1986; Kravar, Oraić Tolić 1996) svjedoče kako je njihov zajednički krug prevazilazio granice pripadanja, etno-kulturnih identiteta i individualnih idiosinkrazija. Taj kozmopolitizam, to prožimanje i naslanjanje nikako ne potiru poetsku originalnost, već naglašavaju bogatstvo formi i nijansi koje reflektiraju individualni svijet svakog ponaosob. Upravo tu dimenziju naglašava Vedad Spahić uočavajući da „...Ćatić posredno asimilira elemente moderne, simbolističke poetike, više vlastitim senzibilitetom za literarno ozračje nego knjiški. Ma koliko bilo oprezno to prihvatanje novoga, ono će ga obilježiti kao pjesnika uzdrmanih ali plodonosnih poetičkih

sklonosti, koji ostaje u poeziji na svakom mjestu stranac“ (2008: 109). I Matoš i Ćatić su ostvarili neke od najvrednijih pjesama moderne utkavši vlastite identitete, čak i u one stihove koji su bili odgovor na neke značajne društvene teme ili događaje. Prije svega njihovo viđenje slobode, koje se najčešće realizira u idealiziranoj ljubavi, ili liku uzvišene voljene žene.

LJUBAV I LJEPOTA U TEŽNJI KA SAVRŠENSTVU

Krenućemo od pjesama koje najizravnije povezuju Matoša i Ćatića u njihovim konvergencijama i različitostima s obzirom na tradiciju i poetičke konjunktore. Sličnost impresionističko- simbolističke poetike Matoševe pjesme *Srodnost* sa Ćatićevom pjesmom *Zambak* ukazuje, prema riječima Enesa Durakovića (1998: 100-101), na prelijevanja istih poetičkih vrlina u izražavanju bodlerovskog programskog simbolizma. Značajno je da se u ovim bodlerovski intoniranim stihovima impresionističkom plenerizmu suprotstavlja simbolistički smisao svijeta.

*U kineskoj maloj vazi
Na prozoru sobe moje
Cv'jeta zambak čist i bijel
Nevinosti poput tvoje.*

*Vrh zelene stabljike mu
Mekahno se perje širi
A oko njeg lepršaju
Sanje moje k'o leptiri.*

*Mističnijem svojim krilom
Vjetriči mu pelud trune
Pa mirisom opojnijem
Moju malu sobu pune.
Boju i svježi miris snijega i mlijeka ima,
Nevin, bijel i čist ko čedo, suza i krin.*

*Višega života otkud slutnja ta
Što ga kao glazba budi miris cvijeća?
Gdje je tajna duše koju đurđic zna?*

*Ja taj miris žedno gutam
Duša mi ga strasno pije
Ah u perju zambakovu
Tvoja duša sanke snije.
(Ćatić, Zambak)*

***

*Đurđic, skroman cvjetić, sitan, tih i fin,
Dršće, strepi i zebe kao da je zima;
Zvoni bijele psalme snježnim zvončićima
Potajno kraj vrbe gdje je stari mlin.*

*Pramaljeća blagog ovaj rosni sin
Najdraži je nama među cvjetovima;*

*Iz đurđica diše naša tiha sreća:
Miris tvoga bića, moja Ljubavi,
Slavi drobni đurđic, cvjetić ubavi.*

(Matoš, *Srodnost*)

I Matoš i Ćatić u završnim stihovima pjesme izražavaju mistički nagovještaj u kojem je cvijet simbol za uzvišenu ljubav. I kod jednog i kod drugog pjesnika metaforika počiva na sinestezijama inače karakterističnim za simbolističku poetiku. U pjesmama se prepliću boje i zvuci i mirisi. I ljiljan, odnosno zambak ili krin, kao i đurđic, imaju istu bijelu boju koja tradicionalno simbolizira nevinost i čistotu. Čak se u obje pjesme pojavljuju iste lekseme – pridjevi; bijel, čist, nevin, a Matoš je otišao i korak dalje, pa je i imenovao boju, miris, kao i zvona bijela kojima je htio sugerirati zvuk, realizirajući na taj način simbolistički programski cilj. Gotovo na identičan način i Ćatić artikulira isti poetički program u stihu “Zvuči l’ to svjetlost ili to zvuk sjaje?”.

Ljubav se u pjesničkim ostvarenjima Matoša i Ćatića poistovjećuje sa ljepotom. Zbog toga se u ovim stihovima nazire ista ona duhovnost u kojoj se ljepotom manifestira moć Apsoluta, što je i odlika sufijskog pjesništva istočnih mistika. Ipak, svaki na svoj način je iz perspektive vlastite tradicije odgovarao na apel pjesničkog poriva. Ćatić se pritom, kako primijećuje Vedad Spahić, „... nije mogao odriješiti čulnog doživljaja svijeta kako bi u potpunosti ovladao simbolističko-mističnom retorikom (...) te u najvećem dijelu svojih pjesama, pa i u onima simboličkomistične ambicije, ili potpuno udvaja čulno i duhovno i odustaje od njihove religiozne harmonije, ili ih tako daleke – pokajnički priziva u njihovu duhovno-religioznu simbiozu“ (2008: 110). Primjer za to su dvije pjesme *Notturmo* koje i već identičnim naslovom sugeriraju spomenuto pjesničko „pobratimstvo“ i intertekstualnost.

*O kako lagano nebom
Bijeli oblačci plove.
Trepavke sklopila narav
Pa rujne sniva snove.*

*U mraku jasminske noći
Mirisna dršće lipa,
Luna joj ljiljane sv’jetle
Po kruni smaragdnoj sipa.*

*A tamo za bujnim gajem
To Sava ravnicom teče
Do dragih rodni mi žala,
Vječiti sanak snije,*

*Gdje moja Đulizara
Vječiti sanak snije,
A mjesec po grobu njenu
Cvjetne trakove lije.*

(Ćatić, *Notturmo*)

*Mlačna noć; u selu lavež; kasan
Ćuk il netopir;
Ljubav cvieća — miris jak i strasan
Slavi tajni pir.*

*Sitni cvrčak sjetno cvrči, jasan
Kao srebrn vir;
Teške oči sklapaju se na san,*

S neba rosi mir:

S mrkog tornja bat

Broji pospan sat,

Blaga svjetlost sipi sa visina;

Kroz samoću, muk,

Sve je tiši huk:

Željeznicu guta već daljina.

(Matoš, *Notturmo*)

Ćatićev *Notturmo* sav je u težnji pretapanja materijalnog/čulnog u duhovno. Od početnog nježnog prikaza ljepote blage proljetno-ljetne noći ispunjene mirisima cvijeća i drveća, što nagovještava i pobuđuje erotski drhtaj u prva dva katrena, misli se u nadolazećoj tercini komešaju ka nostalgичnom spominjanju rodnog kraja da bi u završnom katrenu skrenule i zaustavile se na grobu drage. U taj samo 'realistički' sunovrat pjesnik nas vodi bez patetike, bešumno se spuštamo sa nebeskih visina, dolazimo do rijeke Save, koja „ravnicom teče“. Ovo povezivanje slike prirode sa unutrašnjim stanjem lirskog subjekta također možemo protumačiti kao dio impresionističkog registra. Iako je riječ o dobu dana koje nerijetko budi jezu, kao i sama pomisao na grob, Ćatić ne naglašava težinu i grubost gubitka, što se također prepoznaje kao tipičan modernistički manir depersonalizacije čemu je Hugo Friedrich dao centralno mjesto u čuvenoj studiji *Struktura moderne lirike* (1969). Pjesma u kojoj nemire nadvladava blagost završava u vječnosti koju simbolizira transcendentna ljepota mjeseca. Ovakav prikaz smrti imamo i u posljednjim stihovima Matoševe pjesme *Utjeha kose*, u kojima se nagovještava utjeha i nada. Slikovnost je intenzivirana figurama personifikacije „Trepavke sklopila narav“ i kontrastnim slikama „U mraku jasminske noći“, „Ljiljani svijetle“, koji kao i „bijeli oblačci“ oponiraju tami noćnog neba. I takav dojam se zadržava do posljednjih stihova: „A mjesec po grobu njenu, Cvjetne trakove lije“. U katrenima se ponavlja ista rima (drugi i četvrti stih), a zvukovni sloj ispunjava asonantno nagomilavanje glasova, *o*, „Bijeli oblačci plove“; *e* „Cvjetne trakove lije“, kao i aliteracija *l*“ Mirisna dršće lipa, Luna joj ljiljane sv'jetle.

Ćatić je dobro poznao poeziju svojih predšasnika u Bosni, ali takođe u njegovoj poeziji odjekuju i stihovi poznatih orijentalnih pjesnika koje je prevodio i o kojima je, za svoje vrijeme, vrlo meritorno pisao. Elementi filozofije sufizma i poetike divanskog pjesništva, uz već spomenutu neprevladanu opreku čulno-duhovno, prožimaju mnoge Ćatićeve stihove, uključujući i pjesme iz ciklusa *O ženi*. U *Notturmu* Đulizara „vječiti sanak snije“, a mjesec, cvijeće i mirisi sinestezijski blago uzbuđuju i zazivaju ezoterijsko. Taj svijet prožet mističnom tajnom, kao prispodoba nekog velikog vrta ili harema, asocijativno priziva orijentalne predodžbe i vjerovanja u ono

što dolazi nakon smrti a prisno konotira i ozračja priča iz čuvenog zbornika *1001 noć*, o čemu je nadhnuo pisao Dževad Karahasan u *Knjizi vrtova* (2004). U svijetu u kojem se isprepliću živi sa sjenama i titrajem onostranog svaka ljudska priča ima poznat kraj, ali je u Matoševim i Ćatićevim stihovima taj kraj vazda estetiziran i dostojanstven. U Matoševom *Notturmu* još uvijek dinamična uvodna noćna slika sela, onomatopejski orkestrirana zvukovima (lavež, cvrčanje cvrčka) i jakim mirisima, što ih porađa ljubavni čin cvijeća koje se voli s početka soneta, stišava se u drugom katrenu, da bi u konačnici sve utihnulo u noć i san. Brojni kontrasti svijetlo-tamno intenziviraju nemir, koji se stišava u posljednjem stihu, što je inače karakteristično za Matošev sonet.

OD SIMBOLA DO LIRSKOG PEJSAŽA

Slike iz prirode u različitim vidovima prisutne su u tematskom registru pjesnika moderne. Pejzaž kod Matoša po prvi put u hrvatskoj književnosti⁴ asocijativno priziva stanja i osjećanja koja pjesnik donosi u slikama prirode. Za razliku od dotadašnjeg pejzaža u hrvatskoj poeziji, Matošev poprima funkciju sredstva kojim se prenose vlastita proživljavanja i unutrašnja stanja. Priroda Matošu daje podsticaj, a on je u stihovima „oživljava“, udahnuje joj dah ljudskoga života. U jednoj od najpoznatijih pjesama *Jesenje veče*, u atmosferi zamiranja života u prirodi, koja asocijativno priziva smrt i umiranje, u posljednjoj se tercini jablan izdiže iznad posvemašnjeg horizontalnog gašenja, sumornosti i rastakanja. Isti je postupak uočljiv i u *Utjehi kose*, gdje se, istina, ne pojavljuje pejzaž, već se u okviru opjevane teme „ljubavi na odru“ scena smrti i „razgovora“ sa umrlom dragom postavlja u unutrašnji, intimni prostor. Posljednjom tercinom soneta preko simbola ženske kose, koja i nakon smrti odiše vitalnošću, prenosi se poruka sa one strane, iz vječnoga života. Ta misao dolazi kao razrješenje grča koji obuzima atmosferu pjesme i pojačava se sve dok nam se ne obznane riječi:

U dvorani kobnoj, mislima u sivim.
Samo kosa tvoja još je bila živa
Pa mi reče: - Miruj! U smrti se sniva.
(*Utjeha kose*)

Kao što primjećujemo, preko simbola života – jablana i ženske kose, u Matoševim stihovima se nadvladava doživljaj kraja i besmisla. **Ljepota** se približava Apsolutu i prkosi smrti. Ukazavši na ove podudarnosti, željeli smo podsjetiti i na povezanosti književnih tradicija, na spona koje omogućavaju da ove pjesnike danas izučavamo i tumačimo paralelno, u evropskom kontekstu i kontekstu južnoslavenske interliterarne zajednice.

ZAKLJUČAK

U Ćatićevom i Matoševom pjesništvu moderna se pojavljuje kao rezultat duha vremena, općeg ali i vlastitog proživljenog iskustva. Ona je plod susretanja sa evropskim pjesničkim konjunkturama, ali i neminovnost ‘unutarnjeg’ književnog razvoja na prostorima južnoslavenske međuknjiževne zajednice. Možemo sa sigurnošću ustvrditi da je kompleksni duh moderne u svoj raznolikosti stvaralačkih ovaploćenja, zahvaljujući pjesnicima kao što su Matoš i Ćatić obogaćen i proširen za nove nijanse čiji su matični prostor upravo južnoslavenska razmeđa tradicija i kultura. Njihovi prinosi i iskustva podloga su i recentnih teorijskih promišljanja u radovima i knjigama autora poput Zvonka Kovača i Enesa Durakovića, koji južnoslavensku interliterarnu zajednicu percipiraju ne samo kao jezičku ili prostorno-geografsku bliskost, već kao prostor književno-kulturnih prožimanja u neprekidnom dodiru i stvaralačkoj interakciji, kako smo to pokazali na primjerima Matoševe i Ćatićeve poezije.

IZVORI

1. Ćatić, Musa Ćazim (1991), *Pjesme i prepjevi*, edicija "Muslimanska književnost xx vijeka", knjiga III, Svjetlost, Sarajevo
2. Matoš, Antun Gustav (1996), *Izabrane pjesme*, (prir.) Ivo Frangeš, Matica hrvatska, Zagreb

LITERATURA

1. Begić. Midhat (1987), "Ćatićeva razdjelnost", u *Raskršća IV: bosanskohercegovačke književne teme*, Djela, knj. V, prir. Hanifa Kapidžić-Osmanagić, Veselin Masleša – Svjetlost, Sarajevo, str. 196- 207.

2. Duraković, Enes (1998), "Pjesnik na razmeđu epoha", u: *Bošnjačka književnosti književnoj kritici*, III, Alef, Sarajevo, str. 87-102.
3. Frangeš, Ivo (1986), *Nove stilističke studije*, Globus, Zagreb
4. Friedrich, Hugo (1969), *Struktura moderne lirike*, Stvarnost, Zagreb
5. Jelčić, Dubravko (1984), *Matoš*, Biblioteka Portreti, Globus, Zagreb
6. Karahasan, Dževad (2004), *Knjiga vrtova*, Conectum, Sarajevo
7. Kazaz, Enver (1997), *Musa Ćazim Ćatić: Književno naslijeđe i duh moderne*, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, Tešanj
8. Kravar, Zoran, Dubravka Oraić Tolić (1996), *Lirika i proza Antuna Gustava Matoša*, Školska knjiga, Zagreb
9. Kovač, Zvonko (2011), *Međuknjiževne rasprave: poredbena i/ili interkulturalna povijest književnosti*, Službeni glasnik, Beograd
10. Popović, Bruno, (1972), *Matoš i nakon njega*, Studentski centar Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
11. Rizvić, Muhsin (1994), *Panorama bošnjačke književnosti*, Ljiljan, Sarajevo
12. Spahić, Vedad (2008), *Prokrustova večernja škola*, BosniArs, Tuzla
13. Šicel, Miroslav (1966), *Matoš*, (fonoenciklopedija), NIP Panorama i Školski radio i televizija, Zagreb
14. Šicel, Miroslav (1997), *Hrvatska književnost 19. i 20. stoljeća*, Školska knjiga, Zagreb
15. Ujević, Tin (1965), *Kritike, prikazi, članci, polemike*, Sabrana djela hrvatskih pisaca, Znanje, Zagreb

TWO POETS OF MODERNIST POETRY – ANTUN GUSTAV MATOŠ I MUSA ĆAZIM ĆATIĆ

Summary:

This Paper explores in what manner the literary-historical and social circumstances connected the poetry of Antun Gustav Matoš and Musa Ćazim Ćatić. Numerous mentions of Matoš and Ćatić in the same literary-criticism and literary-historic context indicate the interpenetration of poetics of these poets, which we tried to explore on the concrete examples of their poems in a comparative approach. The symbolic interweaving of life topics into the sonnets and poems which marked the Modernist era in Croatia and in Bosnia and Herzegovina is specific for both poets. In the poetry of Ćatić and Matoš, modernist poetry appears as a result of the spirit of the times, of the general but also of their individual experience they lived through. It is a result of meeting with European poetry conjunctures but also the inevitability of the „internal“ literary development in the areas of the South-Slavic inter-literary community.

Key words: Ćatić; Matoš; Modernist poetry; poetry; Symbolism; the South-Slavic inter-literary community

Adresa autora

Authors' address

Edina Murtić

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

murtich@bih.net.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

ANGLISTIKA

Ivona Šetka Čilić, Mario Penavić

ALLOMORPH ANALYSIS IN THE NOVELS “THE GREAT GATSBY”,
OF MICE AND MEN, THE OLD MAN AND THE SEA / ANALIZA
ALOMORFA U ROMANIMA “VELIKI GATSBY”, “O MIŠEVIMA I
LJUDIMA” I “STARAC I MORE” 85

Alen Avdić

IZLJEV KRVI U SAVJEST: KULTURNO-MATERIJALISTIČKA
INTERPRETACIJA BROZELOVE ADAPTACIJE “MACHBETA” /
SPILLING BLOOD INTO CONSCIENCE: CULTURAL-MATERIALIST
INTERPRETATION OF BROZEL'S ADAPTATION OF “MACBETH” 109

UDK: 811.111'27

Primljeno: 06. 03. 2020.

Pregledni rad

Review paper

Ivona Šetka Čilić, Mario Penavić

ALLOMORPH ANALYSIS IN THE NOVEL *THE GREAT GATSBY, OF MICE AND MEN, THE OLD MAN AND THE SEA*

This paper seeks to address English allomorphs, with the analysis being conducted in three novels: *The Old Man and the Sea* (*Starac i more*), written by Ernest Hemingway, *Of Mice and Men* (*O miševima i ljudima*), written by John Steinbeck and *The Great Gatsby* (*Veliki Gatsby*), written by F. Scott Fitzgerald. Allomorphs are different variants of the same morpheme, i.e. different forms or spoken variants of the same morpheme. They appear due to influence of the environment, as well as due to influence of other morphemes. Thus, this paper discusses types of allomorphs as well as the reasons why they appear.

The hypothesis stated in this paper says that additive allomorphs are the most commonly used type of allomorphs in literary works in the English language, for which purpose the analysis was conducted in three mentioned novels. However, it is important to emphasize that the mentioned novels were not analyzed completely, but first one hundred pages of each novel were analyzed in order to prove the hypothesis. Although all three novels were written in different language styles, the results have shown many similarities and the main hypothesis has been proven.

Keywords: morphology; morphemes; allomorphs; additive allomorphs; allomorphs' conditioning

1. INTRODUCTION

This paper discusses the use of allomorphs in English literary works, for which purpose three novels in English have been used: *The Great Gatsby*, written by Francis Scott Fitzgerald, *Of Mice and Men*, written by John Steinbeck, and *The Old Man and the Sea*, written by Ernest Hemingway. The first two novels were written in a short time discrepancy between each other and they respectively deal with the social and behavioral topics of human existence. The third novel deals with honor and pride.

However, it is important to emphasize that the novels were not analyzed completely, but the first one hundred pages of each novel were analyzed in order to prove the hypothesis that additive allomorphs are the most commonly used type of allomorphs in literary works in the English language.

Nevertheless, even though the analysis was conducted using only one hundred pages of each novel, the results obtained could be a significant marker of the use of allomorphs not only in those novels, but probably in other literary works from the same/similar period, or at least, they could be a good basis for some future similar research.

Before dealing with the analysis, the paper introduces definitions of morphemes, allomorphs (types of allomorphs and the circumstances under which they appear).

There are four types of allomorphs, some of which are more commonly used than others.

In order to understand allomorphs completely, a proper understanding and distinction between morphemes and allomorphs should be introduced.

1.1. Morphemes vs. Allomorphs

In order to define and analyze allomorphs, it is necessary to provide a proper definition of a morpheme. *Morpheme* is considered as the smallest unit of a language that has a meaning (Longman Group 2001: 926).

There are *inflectional* and *derivational morphemes*; furthermore, there are *free* (can stand as independent words, e.g. *play*) and *bound morphemes* (cannot stand as independent words, e.g. *-s* in *plays*). Inflectional and derivational morphemes can only be bound morphemes, as they cannot stand as independent words. Inflectional morphemes are only grammatical markers of a lexeme, e.g. suffix *-ed* in *played* indicates simple past tense, but the word class does not change. Nevertheless, derivational mor-

phemes refer to creating a new lexeme by changing the word class, e.g. by adding suffix *-ness*, the adjective *shallow* becomes a noun *shallowness* (Poole 1999: 189-191). There are also affixes, which are considered as additions to a word, and such additions usually come either at the beginning or at the end of a word in order to create a new word with a related meaning (Penguin Group 2002: 14). There are two main types of affixes: *prefix*, which is added to the beginning of the base (e.g. *re-* in *rejoin*) and *suffix*, which is added to the end of the base (e.g. *-er* in *painter*) – (Pole 1999: 74, 186, 194-195).

Having given a proper definition of a morpheme and types of morphemes, the emphasis should be given to allomorphs.

Allomorphs are defined as morpheme alternants, which means that two roots or morphological patterns must express the same meaning and occur in complementary distribution. For example, in English, morpheme expressing plural form of nouns /s/ can be pronounced in three different ways: /s/ in *cats*, /z/ in *dogs* and /əz/ in *faces*. Similarly, verbs in English also have allomorphs. For example, roots of the verbs: *sleep*, *keep*, *feel* have along vowel /i:/ in simple present tense, but they have a short root allomorph /e/ in simple past tense: *slept*, *kept*, *felt* (Haspelmath 2002: 26-27).

1.2. Types of Allomorphs

There are four types of allomorphs (Banjar Y. S., 14th April 2012):

1. *The Additive allomorphs* are additions to the word in order to change a part of its meaning;
2. *The Replacive allomorphs* are replacements of sounds in the word with other sounds in order to change some of its meaning;
3. *The Suppletive allomorphs* are complete changes of the shape of the word in order to change its meaning in some way;
4. *The Zero allomorphs* are slight changes in the meaning of the word without adding or taking anything from it.

1.2.1. The Additive allomorphs

When a change to the meaning of the word is needed, an extension is added to it. The *additive allomorphs* are used to add affixes to words in order to modify their meanings.

One of the most known examples of the *additive allomorphs* in English is the suffix *-ed*. It is added to the verbs in order to form the simple past tense. However, it can be pronounced as: /-t/, /-d/ and /-əd/ (Davie 2015). For example:

/-t/: *asked*

/-d/: *lived*

/-əd/: *defeated*

Another example of the *additive allomorphs* is when the structure of the word is morphologically changed by adding a prefix which contains allomorphs depending on the environment (Davie 2015), e.g.:

Indirect   *improbable*   *unbelievable*

Inefficient   *improper*   *uncomfortable*

The third example of the *additive allomorphs*, which is one of the most frequent ones in the English language, is expressing regular plural forms of nouns with allomorphs of the morpheme *-s*, e.g.:

/s/	/z/	/əz/
<i>boats</i>	<i>dogs</i>	<i>punches</i>
<i>ports</i>	<i>cards</i>	<i>dances</i>

However, not all plurals are created with addition of suffixes or at least not the regular ones. Therefore, not all plurals are the additive allomorphs (Davie 2015), e.g.:

Cats - regular plural – the *additive allomorph*

Sheep - irregular plural – the *zero allomorph*

1.3. The Replacive Allomorphs

The second type of allomorphs is the *replacive allomorphs*. The *replacive allomorphs* replace sounds in words with other sounds to signify the change of meaning of the word. This type of allomorphs is used in order to create plurals ending in *-en*, as well as irregular plurals which do not end in *-en* (Nordquist 2016), e.g.:

Singular	Plural	Singular	Plural
woman	women	foot	feet
child	children	mouse	mice

These two examples of the *replacive allomorphs* are related as they both deal with the plural form of nouns in English. They are fairly common, but there is another ex-

ample which is also one of the most frequently used forms of the replacive allomorphs and that is the irregular past tense form of verbs, e.g. (Davie K., July 4th 2015), e.g.:

Infinitive	Simple Past
arise	<i>arose</i>
choose	<i>chose</i>
eat	<i>ate</i>
take	<i>took</i>

1.4. The Suppletive Allomorphs

The *suppletive allomorphs* are maybe the most confusing type of allomorphs, as they change the word shape completely, the root of the word is different, but the meaning is mostly similar. These allomorphs do not have phonological similarities.

The suppletive allomorphs can be recognized in the irregular verbs that change their forms completely (Kayne 2016), e.g.:

Go / went
am / is / are / was / were

Nevertheless, they are present in the irregular comparison of adjectives as well, e.g.:

good / better
bad / worse

1.4.1. Suppletion

Suppletion has made its way into the English language, with an impact being made on the form of the words and their affixes.

Suppletion is defined as ‘‘the use of an etymologically unrelated word for a grammatically marked form of a lexeme, e.g. *went* as the past tense form of the verb *go*’’ (Poole: 1999: 195).

There are: *strong suppletion* and *weak suppletion*.

The examples of *strong suppletion* are the verb *go*, which has the suppletive stem *wen* in simple past tense: *wen-t*, and the adjective *good*, which has the suppletive

stem *bett* in comparative degree: *better*. In such cases, the difference between the allomorphs is radical and cannot be explained by phonological rules.

On the other hand, the examples of *weak suppletion* are the verbs: *buy/bought*, *catch/caught*, *teach/taught*, whose root allomorphs are not as radically different as those in the verb *go/wen-t*, but they cannot be described by phonological rules either (Haspelmath: 2002: 29).

1.5. The Zero Allomorphs

The *Zero allomorphs* or the *null allomorphs* are allomorphs which cause a slight change in meaning of the word they are attached to. They are used in written form with a specific sign, but they are not realized in speech as they do not have phonological difference (Davie 2015), e.g.:

Infinitive	Simple Past	Singular	Plural
beat	beat	sheep	sheep
hit	hit	fish	fish

1.6. Alternation

There are some words that are visually distinguished as unique by certain letters that are changed in their forms. Furthermore, they also change their meaning, but they are created from the same source. They use the same base, but they are not spelt exactly the same. The letters distinguish the pairs of allomorphs that *alternate* with each other (Nordquist 2016a), e.g.: *sheep/shepherd*, *pig/piggy*, *long/length*, *divide/division*.

One of the more known examples is the alternation of the indefinite article *a/an* (Veselinova 2006).

2. CONDITIONING OF THE ALLOMORPHS

There are different ways in which allomorphs are created. They are created with different processes while being conditioned by different sources and parts of the English language, which is called *conditioning*.

There are three types of conditioning of the allomorphs and each one creates different allomorphs under different circumstances: *phonological*, *morphological* and *lexical*. *Suppletion* can be recognized as the fourth type of conditioning as well, however, there is a thin line between suppletion and lexical conditioning. Only *the strong suppletion* is considered as conditioning since the examples which completely change their shapes do not have correlation between their forms (Davie 2015).

Phonologically and morphologically conditioned allomorphs belong to the same type of additive allomorphs even though they belong to a different conditioning group in this division. This can be confusing, but these are two different divisions which, in spite of having some similarities, are concerned with different features of allomorphs.

Since the type of allomorphs is decided on the basis of their form and shape, the conditioning of the allomorphs is concerned with the features of the language that they influence.

The allomorphs that are irregular plurals could be considered morphological as they should possess a plural morpheme, but the irregular plural forms need to be learnt, which is why these allomorphs are considered to be lexically conditioned (Davie 2015).

2.1. Phonologically Conditioned Allomorphs

When the occurrence of allomorphs can be stated in terms of their phonological environment, those allomorphs are phonologically conditioned. The choice of an allomorph is connected to its pronunciation.

Accordingly, the occurrence of allomorphs in the plural form of nouns could be explained, as well as in the possessive form of nouns and in the third person singular present tense verb form.

The allomorphs used to express plural form, possessive form and the third person singular morphemes are: /z/ occurring after /sscz j/ or /s/ occurring after other voiceless consonants and /z/ occurring in other places (Nevins 2010), e.g.:

Torch + plural morpheme -> *torches* /z/

Snake + possessive morpheme -> *snake's* /s/

Tag + third person s -> *tags* /z/

Bake + /d/ -> *baked*

Pick + /t/ -> *picked*

Wedge + /d/ -> *wedged*

2.2. Morphologically conditioned allomorphs

Morphological conditioning is concerned with allomorphs which are determined by the specific morpheme or morphemes forming the content, rather than by phonological features (Wati 2013), e.g.:

Wife/wives

Man/men

2.3. Lexically conditioned allomorphs

Lexical conditioning is mostly concerned with lexical items that need to be learnt. If the grammatical affix form is determined by properties of the lexical item, it is lexical conditioning.

It is sometimes difficult to differentiate between lexical conditioning and suppletion, as some of these forms of irregular plural are forms of weak suppletion. However, the suppletive allomorphs change the form completely, i.e. they have the strong suppletion (Wati 2013), e.g.:

Oxen

Children

Cherubim

3. RESEARCH AND RESULTS

The research was conducted using three popular literary works: *The Old Man and the Sea*, *Of Mice and Men*, and *The Great Gatsby*. However, it is important to emphasize that only the first one hundred pages of each book were analyzed. The reason why the novels were not analyzed completely was because there was a sufficient number of allomorphs in the selected number of pages required in order to prove the hypothesis. The analysis tried to prove that additive allomorphs are the most commonly used type of allomorphs in literary works in the English language. The results obtained through the research cannot provide a general insight into the allomorph occurrence in literature in general; however, they provide a significant and useful sample of the allomorph occurrence in these mentioned novels, as well as a good basis for some future similar research conducted on either similar or different corpus.

As mentioned above, each novel was analyzed separately in such a way that in each one hundred pages all four types of allomorphs were selected and several examples of sentences containing each type of allomorphs were mentioned in the paper while words containing allomorphs were bolded. Furthermore, a graph showing the occurrence of each type of allomorphs was added before examples of the sentences. Afterwards, an additional graph was added for each form of the additive allomorphs, as well as of the replacive allomorphs since these two types of allomorphs made the biggest percentages in the total allomorph occurrence in each novel. The graphs used confirmed that the *additive allomorphs* are the most commonly used type of allomorphs in every novel, followed by the *replacive allomorphs*. Nevertheless, there were some examples of the *suppletive allomorphs* and the *zero allomorphs* as well, but most of them were repeated in each novel.

Finally, the results from all three novels were compared and final conclusions were made.

3.1. *The Old Man and the Sea* by Hemingway

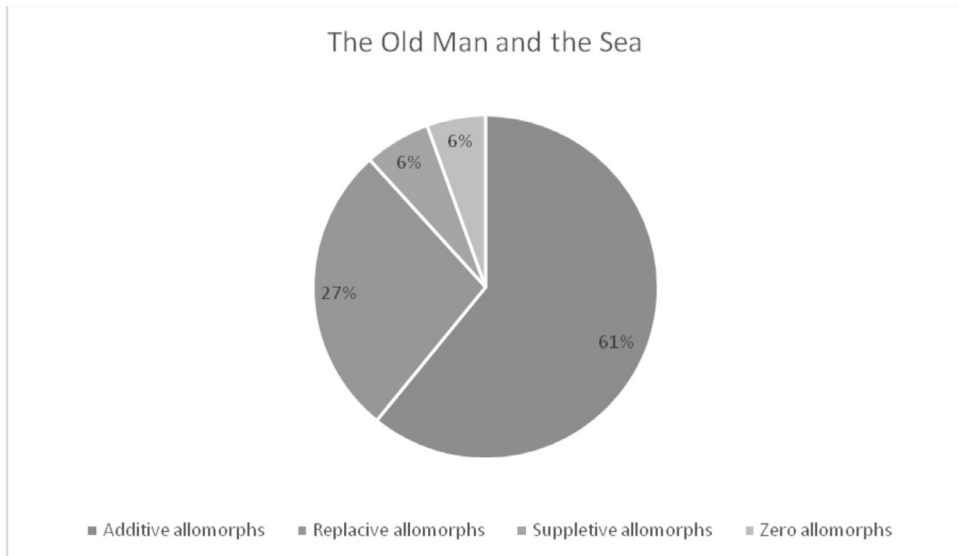
Being written by Hemingway, *The Old Man and the Sea* is a story that contains two main topics: friendship and the socioeconomic and the age difference between them while attempting to get the biggest catch.

(https://www.academia.edu/39586527/The_Old_Man_And_The_Sea_by_Ernest_Hemingway)

The book was written in a straightforward style, which is typical of Hemingway, who uses a journalistic style of writing.

The total allomorphs' occurrence in percentages in the book *The Old Man and the Sea* is shown in the graph below. As being seen from the graph, the *additive allomorphs* are dominant in occurrence making 61 % of the total allomorph occurrence in the first one hundred pages of the novel, followed by the *replacive allomorphs* making 27% of the total allomorph occurrence in the first one hundred pages of the novel. Nevertheless, the *suppletive allomorphs* and the *zero allomorphs* occur in the same percentage making only 6% of the total allomorphs' occurrence in the first one hundred pages of the novel.

Some of the examples of the *additive allomorphs* from the novel *The Old Man and the Sea* are selected below:

1 Additive allomorphs of the past tense suffix – ed:

1a "The old man **watched** for him to come again but neither shark **showed**."

1b "How is he?" one of the fishermen **shouted**."

watched - /-t/

showed - /-d/

shouted - /əd/

2 Additive allomorphs of the plural morpheme – s:

2a "His dorsal fin was down and his huge **pectorals** were spread wide."

2b "You get your **hands** well old man."

2c "I'll try it again, the old man promised, although his **hands** were mushy now and he could only see well in **flashes**."

pectorals - /-s/

hands - /-z/

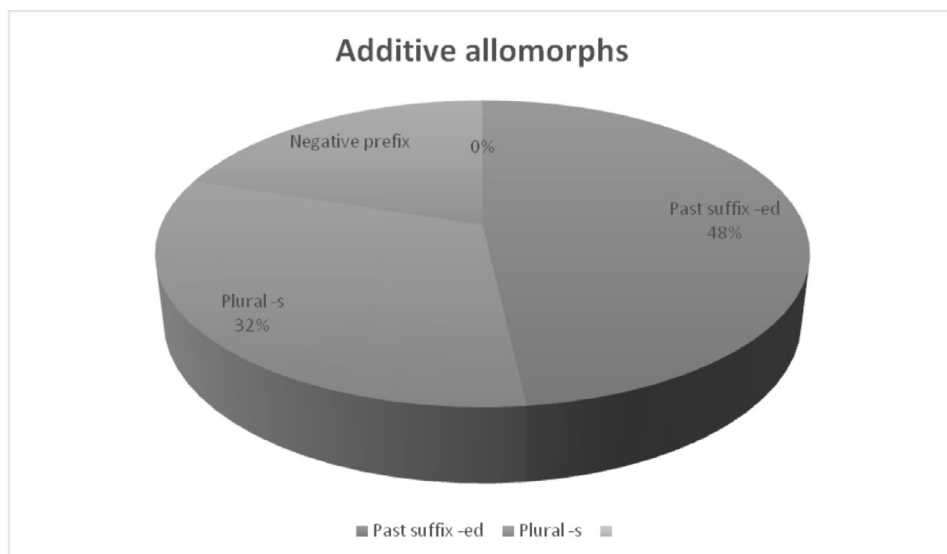
flashes - /-əz/

3 Additive allomorphs of the negative prefix:

3a "As it went down, slipping lightly through the old man's fingers, he still could feel the great

weight, thought the pressure of his thumb and finger were almost **imperceptible**."

The *additive allomorphs*' occurrence in percentages is shown in the graph below:

As it can be seen from the graph above, the *additive allomorphs* of the past tense suffix *-ed* make 48% of the total number of the additive allomorphs being analyzed. The additive allomorphs of the plural morpheme *-s* make 32% of the total number of the additive allomorphs, whereas the additive allomorphs of the negative prefix make the least percentage of the total number of the additive allomorphs being analyzed.

According to percentages, *replacive allomorphs* take the second place in the total allomorph occurrence in the first one hundred pages of the novel. The examples of the *replacive allomorphs* are selected below:

1 Replacive allomorphs of the irregular verbs:

1a “Then, with his right hand he **felt** the difference in the pull of the line before he saw the slant change in the water’.

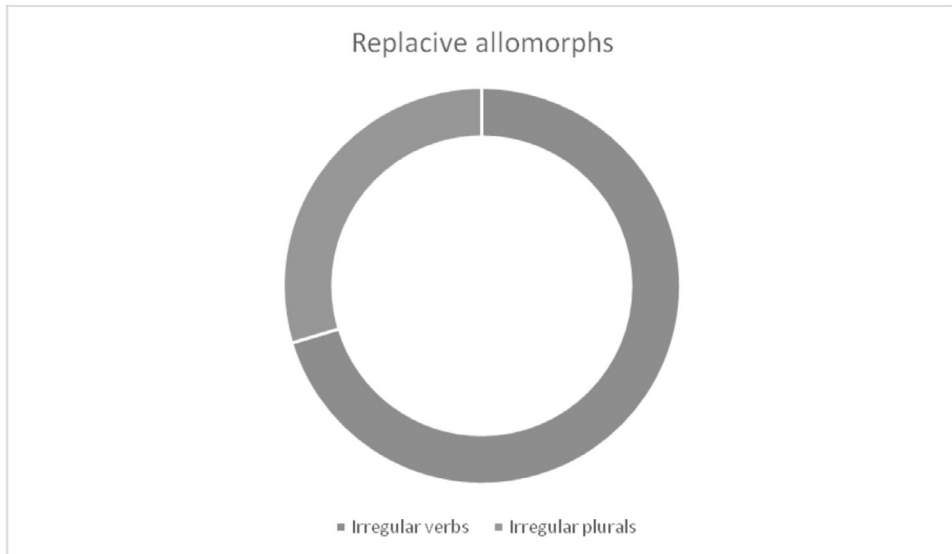
2 Replacive allomorphs of the irregular plural form of nouns:

2a “But the old man thought, I have such a heart too and my **feet** and hands are like theirs’.

The *replacive allomorphs’* occurrence in percentages is shown in the graph below:

Replacive allomorphs have a significant percentage in the total allomorphs’ occurrence in the first one hundred pages of the novel as they include both the irregular verbs and the irregular plurals. However, it can be seen that the irregular verbs are much more involved.

The *suppletive allomorphs* take the third place in the total allomorphs' occurrence in the first one hundred pages of the novel.

The examples of the *suppletive allomorphs* are selected below:

3 Suppletive allomorphs of the verb go and the irregular comparative of the adjective good:

3a "You violated your luck when you **went** too far outside,"

3b "Anyway, I feel **better** with the sun and for once I do not have to look into it."

The *zero allomorphs* make the same percentage in the total allomorphs' occurrence as the *suppletive allomorphs*, but they are listed with number four.

The examples of the *zero allomorphs* are selected below:

4 Zero allomorphs of the nouns which have the same form in singular and plural:

4a "The **fish** hit the wire several times more and each time he shook his head the old man gave up a little line." (this sentence also contains an example of the zero allomorph of the

irregular verb *hit*, which does not change its form in the past tense).

4b "Then it started out and the old man knelt down and **let** it go grudgingly back into the dark water'.

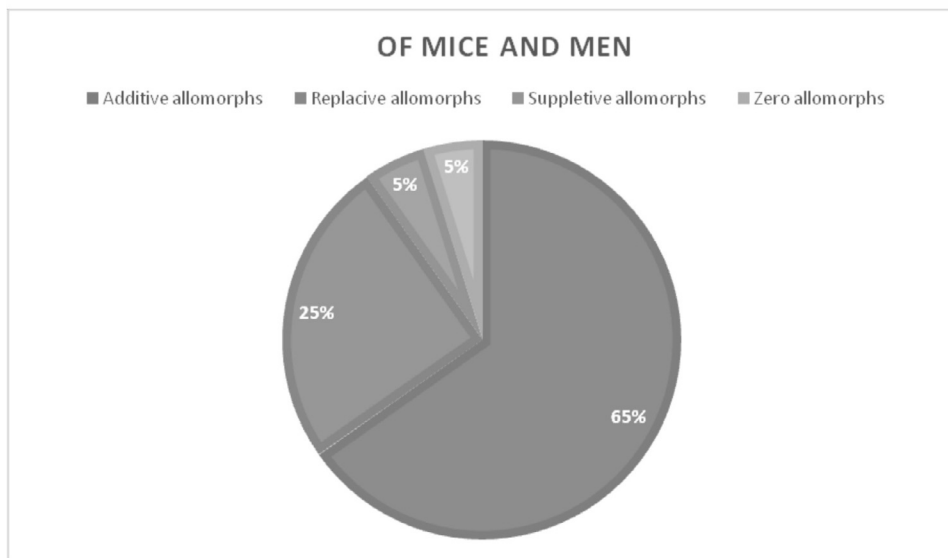
The book *The Old Man and the Sea* with its simple and straightforward journalistic writing style has shown that the *additive allomorphs* are the most dominant followed

by the *replacive allomorphs* occurring frequently as well. The *suppletive allomorphs* and the *zero allomorphs*, as expected, are far outnumbered by the other two, but that fact does not make insignificant.

3.2. *Of Mice and Men* by Steinbeck

The second book is also the one with a noticeable straightforward and simple writing style. Rather than having a journalistic style, Steinbeck makes conversations to take us closer to the character and those conversations look almost as everyday conversations of the common men. Although the writer uses simple sentences and structures, all the characters have a deeper meaning and structure (<https://millions-book.blogspot.com/357998291/of-mice-and-men.pdf>).

The *total allomorphs' occurrence* in percentages in the first one hundred pages of the novel *Of Mice and Men* is shown in the graph below:

As expected, the highest percentage belongs to the *additive allomorphs*, which make 65% of the total allomorphs' occurrence in the first one hundred pages of the novel, followed by the *replacive allomorphs*, which make 25% of the total allomorphs' occurrence in the first one hundred pages of the novel. The *suppletive allomorphs* and the *zero allomorphs* make the equal percentage of 5% in the total allomorphs' occurrence in the first one hundred pages of the novel.

The analysis has shown somewhat different percentages and the *additive allomorphs* of the past tense suffix *-ed* are even more present than other ones.

1 Additive allomorphs of the past tense suffix -ed:

1a “Lennie **asked** timidly, ‘You ain’t mad, George?’”

1b “His eyes **flashed** over George, took in his height, **measured** his reach, **looked** at his trim middle.”

1c “Crooks **scowled**, but Lennie’s disarming smile **defeated** him.”

asked - /-t/

measured - /-d/

defeated - /-əd/

2 Additive allomorphs of the plural morpheme -s:

2a “There is a path through the **willows** and among the **sycamores**, a path beaten hard by

boys coming down from the **ranches** to swim in the deep pool, and beaten hard by

tramps who come wearily down from the highway in the evening to jungle-up near water.”

tramps - /-s/

willows - /-z/

ranches - /-əz/

3 Additive allomorphs of the negative prefix:

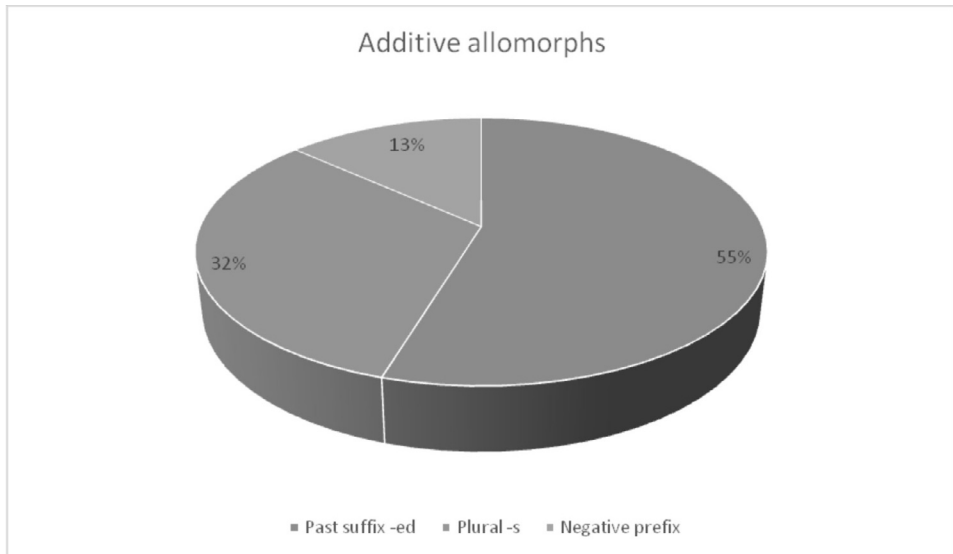
3a “She was breathless with **indignation**.”

The *additive allomorphs’ occurrence* in percentages in the first one hundred pages of the novel *Of Mice and Men* is shown below:

As it can be seen from the graph above, the *additive allomorphs* of the *past tense suffix-ed* make 55% of the additive allomorphs’ occurrence in the first one hundred pages of the novel, followed by *plural-additive allomorphs*. Nevertheless, the *additive allomorphs* of the *negative prefix* make 13% of the additive allomorphs’ occurrence in the first one hundred pages of the novel.

The *replacive allomorphs* take the second place in the total allomorphs’ occurrence in the first one hundred pages of the novel *Of Mice and Men*.

As regards to the examples of the *replacive allomorphs*, the examples of the replacive allomorphs of the *irregular verbs* and the *irregular plurals* are selected below.

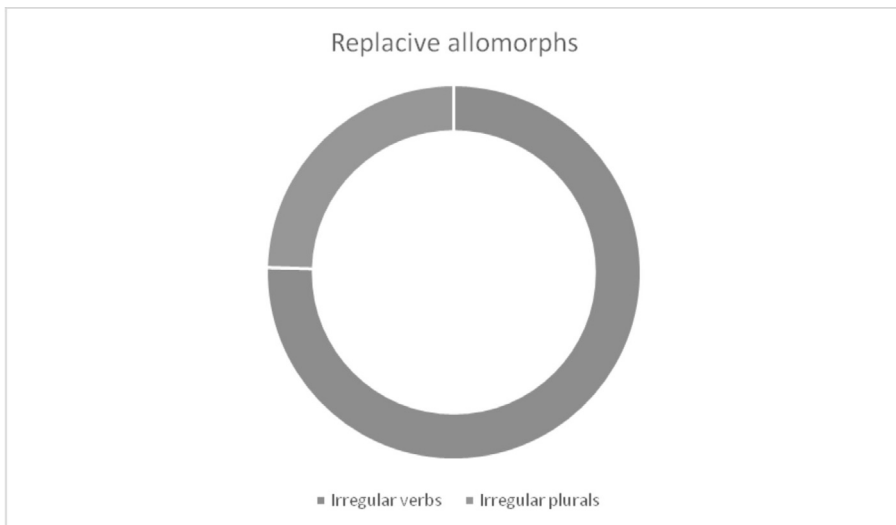
2 Replacive allomorphs of the irregular plurals and the irregular verbs:

2a “From the distance came the sound of **men** shouting to one another.”

2b “The sycamore leaves turned up their silver sides, the brown, dry leaves on the ground scudded a few **feet**’.

2c “Slim **sat** down on a box and George **took** his place opposite.”

The *replacive allomorphs*’ occurrence in percentages in the first one hundred pages of the novel *Of Mice and Men* is shown in the graph below:

As it could be seen from the graph above, the *irregular verbs* dominate over the *irregular plurals* as regards to the replacive allomorphs' occurrence in the first one hundred pages of the novel.

The *suppletive allomorphs* again have a smaller percentage in the total allomorphs' occurrence in the first one hundred pages of the novel and take the third place. The examples are similar to the ones listed in the former novel with the examples of the suppletive allomorphs of the verb *go* being the most commonly used.

3 *Suppletive allomorphs of the verb go:*

3a "The light climbed on out of the valley, and as it **went**, the tops of the mountains seemed to

blaze with increasing brightness."

3b "You wouldn't think it to look at him now, but he **was** the **best** damn sheep dog I ever seen."

The *zero allomorphs* share about the same percentage as the *suppletive allomorphs* in the total allomorphs' occurrence in the first one hundred pages of the novel, however, they take the fourth place.

4 The *zero allomorphs of plurals which have the same form in singular and plural* and of *irregular verbs which have the same form in the present tense form and the past tense form:*

4a "I herded **sheep** with him', he said proudly."

4b "George **put** out his hand and grabbed Slim."

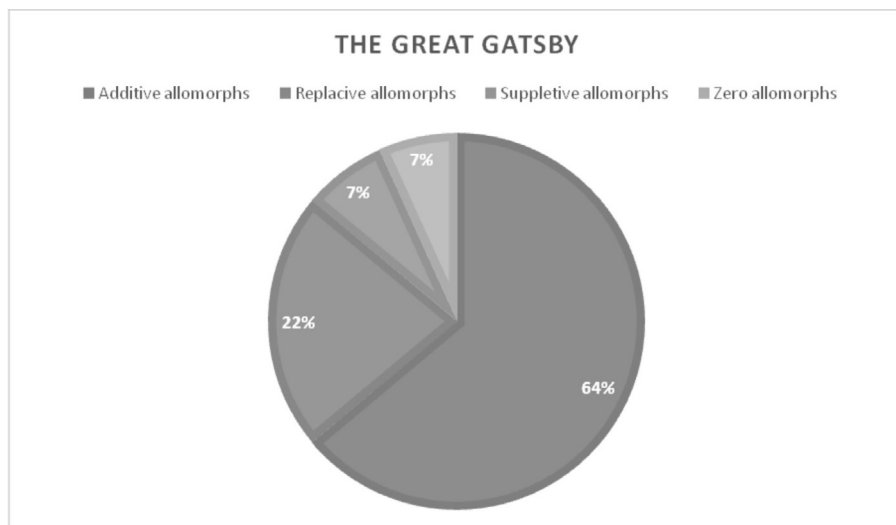
4c "If you were to take him out and shoot him right in the back of the head – 'he leaned over and pointed, '- right there, why he'd never know what **hit** him."

3.3. *The Great Gatsby* by Fitzgerald

The novel *The Great Gatsby* is a story about a successful man and his love troubles. It is narrated by his friend and Fitzgerald uses a writing style which may be confusing for some readers. He starts at one thought and ends up somewhere completely different, but it comes with a mapping.

(https://www.academia.edu/4137000/THE_GREAT_GATSBY_by_F_Scott_Fitzgerald)

The *total allomorphs' occurrence* in percentages in the first one hundred pages of the novel *The Great Gatsby* is shown in the graph below:w:

As expected, the graph shows similar percentages with the *additive allomorphs* being the most commonly used type of allomorphs making 64% of the total allomorphs' occurrence in the first one hundred pages of the novel, followed by the *replacive allomorphs* making 22% of the total allomorphs' occurrence in the first one hundred pages of the novel. The *suppletive allomorphs* and the *zero allomorphs* make equal percentage of 7% of the total allomorphs' occurrence in the first one hundred pages of the novel.

The *additive allomorphs* take the first place in the total allomorphs' occurrence in the first one hundred pages of the novel *The Great Gatsby*.

1 Additive allomorphs of the past tense suffix -ed:

1a "Angry, and half in love with her, and tremendously sorry, I **turned** away."

1b "His eyes **glanced** momentarily at me, and his lips **parted** with an abortive attempt at a laugh'.

1c "Back out!", he **suggested** at the moment."

2 Additive allomorphs of the plural -s:

2a "I knew the other**clerks** and young bond-salesmen by their first **names**, and lunched with them in dark, crowded **restaurants** on little pig **sausages** and mashed **potatoes** and coffee."

clerks - /-s/

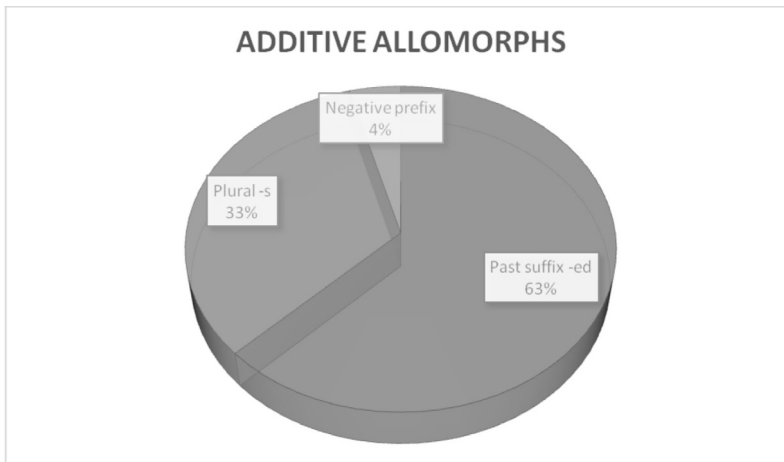
names - /-z/

sausages - /əʒ/

3 Additive allomorphs of the negative prefix:

3a “Once more it was pouring, and my **irregular** lawn, well-shaved by Gatsby’s gardened, abounded in small muddy swamps and prehistoric marshes.”

The *additive allomorphs’ occurrence* in percentages is shown in the graph below:

As expected, the additive allomorphs of the *past tense suffix -ed* are the most commonly used form of the additive allomorphs with 63% of the additive allomorphs’ occurrence in the first one hundred pages of the novel followed by the additive allomorphs of the *plural -s* with 33% of the additive allomorphs’ occurrence in the first one hundred pages of the novel. The additive allomorphs of the negative prefix make only 4% of the additive allomorphs’ occurrence in the first one hundred pages of the novel.

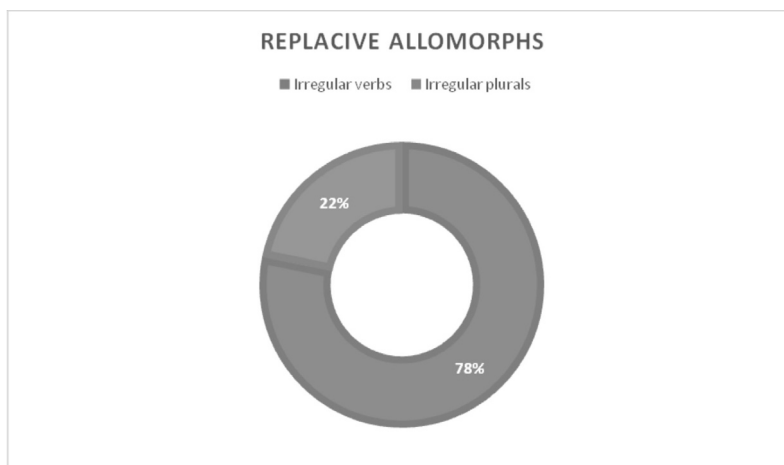
The *replacive allomorph* stake the second place in the total andromorphs’ occurrence in the first one hundred pages of the novel.

3 Replacive allomorphs of the irregular plurals and the irregular verbs:

3a “She **told** me with pride that her husband had photographed her a hundred and twenty-seven times since they had been married.”

3b “I walked out the back way just as Gatsby had when he had **made** his nervous circuit of the household an hour before and **ran** for a huge black knotted tree, whose massed leaves **made** a fabric against the rain’.

The *replacive allomorphs' occurrence* in the first one hundred pages of the novel is shown in the graph below:

As it could be seen from the graph, the *replacive allomorphs* of the *irregular verbs* make 78% of the replacive allomorphs' occurrence in the first one hundred pages of the novel in comparison with the *replacive allomorphs* of the *irregular plurals*, which make 22% of the replacive allomorphs' occurrence in the first one hundred pages of the novel.

The *suppletive allomorphs* take the third place in the total allomorphs' occurrence in the first one hundred pages of the novel.

3 Suppletive allomorphs of the verb go and the irregular comparative form of the adjective good:

3a "Perhaps their refusal took the heart out of his plan to found a family he **went** into an immediate decline."

3b "Of course it matters. I'm going to take **better** care of you from now on."

Finally, the *zero allomorphs* take the fourth place in the total allomorphs' occurrence in the first one hundred pages of the novel.

4 The zero allomorphs of the nouns which keep the same form in singular and in plural:

4a "We drove over to Fifth Avenue, so warm and soft, almost pastoral, on the summer Sunday afternoon that I wouldn't have been surprised to see a great flock of white **sheep** turn the corner'.

4. CONCLUSIONS

As it could be seen from the examples of sentences and the graphs inserted above, the analysis being conducted using the first one hundred pages of the three novels in the English language has proven the hypothesis mentioned at the beginning of the paper that the *additive allomorphs* have the biggest percentage in the total allomorphs' occurrence in literary works in the English language.

The results of the total allomorph occurrence in the first one hundred pages of each of the three novels were mentioned in the previous chapter with the graphs being inserted for each novel separately, as well as the sentence examples containing words with each of the four types of allomorphs, followed by the graphs with percentages.

Having compared the total allomorphs' occurrence in the first one hundred pages of the three novels being used as the corpus for the analysis, the following results have been obtained:

The Great Gatsby	The additive allomorphs: 3405	The replacive allomorphs: 1183	The suppletive allomorphs: 453	The Zero allomorphs: 408
Of Mice and Men	The additive allomorphs: 2380	The replacive allomorphs: 911	The suppletive allomorphs: 185	The Zero allomorphs: 172
The Old Man and the Sea	The additive allomorphs: 1576	The replacive allomorphs: 708	The suppletive allomorphs: 161	The Zero allomorphs: 143

As it could be seen from the table above, the total number of allomorphs found in one hundred pages of the novel *The Great Gatsby* is 5449, out of which the number of the *additive allomorphs* is 3405, of the *replacive allomorphs* is 1183, of the *suppletive allomorphs* is 453 and of the *zero allomorphs* is 408.

Furthermore, the total number of allomorphs found in one hundred pages of the novel *Of Mice and Men* is 3648, out of which the number of the *additive allomorphs* is 2380, of the *replacive allomorphs* is 911, of the *suppletive allomorphs* is 185 and of the *zero allomorphs* is 172.

Finally, the total number of allomorphs found in one hundred pages of the novel *The Old Man and the Sea* is 2588, out of which the number of the *additive allomorphs*

is 1576, of the *replacive allomorphs* is 708, of the *suppletive allomorphs* is 161 and of the *zero allomorphs* is 143.

As it could be seen, the novel *The Great Gatsby* contains the largest number of all four types of allomorphs, whereas the novel *the Old Man and the Sea* contains the smallest number of all four types of allomorphs.

Nevertheless, the novel *Of Mice and Men* is between those two mentioned novels according to the number of all four types of allomorphs occurring in the novel.

According to the results obtained through the analysis of one hundred pages of each novel, the final conclusion that could be made is that the all three novels contain all four types of allomorphs with the *additive allomorphs* being the most commonly used although the novels were not analyzed completely. The number of the additive allomorphs being selected from the corpus is significant, which supports the hypothesis and therefore the assumption that the results would have been the same, or at least similar if the corpus had included those novels completely, or even if some other novels had been used as the corpus for the analysis.

Nevertheless, it is probable that different results would have been obtained if the corpus for the analysis had been completely different (newspapers, online articles, magazines, etc.), and that could be a good idea for some future research.

BIBLIOGRAPHY:

1. Banjar, Shadia Y. (2012), *Allomorphs*, retrieved from <http://www.drshadiabnjar.blogspot.ba/2012/04/lane-333-allomorphs.html> visited on February 26th, 2020
2. Davie, Kathy (2015), *Grammar: Morpheme & Allomorphs*, retrieved from: <http://kddidit.com/2015/07/04/grammar-morpheme/>, visited on February 2nd, 2020
3. Fitzgerald, Scott (1925), *The Great Gatsby*, retrieved from: https://www.academia.edu/4137000/THE_GREAT_GATSBY_by_F_Scott_Fitzgerald, visited on January 20th, 2020 at 14.45
4. Haspelmath, Martin (2002), *Understanding Morphology*, Hodder Education, part of Hachette Livre UK
5. Hemingway, Ernest: *The Old Man and the Sea* retrieved from: https://www.academia.edu/39586527/The_Old_Man_And_The_Sea_by_Ernest_Hemingway, visited on January 20th, 2020 at 13.45

6. Kayne, Richard (2016), "What is Suppletive Allomorphy? On "went" and "goed" in English", *Phonolist*, retrieved from: <http://ling.auf.net/lingbuzz/00324,1> visited on January 10th, 2020
7. Longman (2001), *Dictionary of Contemporary English with New Words Supplement*, Longman Group, Pearson Education Limited
8. Nevins, Andrew (2010), "Phonologically-Conditioned Allomorph Selection", in: *The Companion to Phonology*, eds. Ewen, Colin, Elizabeth Hume, Marc van Oostendorp, Keren Rice, Harvard University, Draft of January 26, 2010
9. Nordquist Richard (2016), "Replacive (word elements)", *ThoughtCO*, retrieved from: <https://www.thoughtco.com/replacive-word-elements-1691910>, visited on February 8th, 2020
10. Nordquist Richard (2016a), "Alternation (language)", *ThoughtCO*, retrieved from: <https://www.thoughtco.com/what-is-alternation-language-1688981>, visited on January 17th 2020
11. Penguin (2002), *The Penguin English Dictionary*, consultant editor Robert Allen, Penguin Group, London, England
12. Poole, Stuart C. (1999), *An Introduction to Linguistics*, St. Martin's Press, New York
13. Steinbeck, John (1937), *Of Mice and Men*, retrieved from: <https://millions-book.blogspot.com/357998291/of-mice-and-men.pdf>, visited on January 21th 2020
14. Veselinova, Ljuba N. (2006), *Suppletion in Verb Paradigms: Bits and Pieces of the Puzzle*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam / Philadelphia, Retrieved from: <https://books.google.ba/books?id=RpACGWcnFDYC&pg=PR15&lpg=PR15&dq>, visited on January 14th 2020
15. Wati, Rina (2013), *Allomorph*, Retrieved from: <http://rhienn.blogspot.ba/2013/10/allomorph.html>, visited on January 27th 2017

ANALIZA ALOMORFA U ROMANIMA *VELIKI GATSBY*, *O MIŠEVIMA I LJUDIMA* I *STARAC I MORE*

Sažetak:

U radu se govori o alomorfima u engleskom jeziku. Analiza je provedena na trima romanima: *The Old Man and the Sea* (*Starac i more*) Ernesta Hemingwaya, *Of Mice and Men* (*O miševima i ljudima*) Johna Steinbecka i *The Great Gatsby* (*Veliki Gatsby*) F. Scotta Fitzgeralda. Alomorfi su različiti oblici istog morfema, odnosno različite inačice ili izgovorne varijante istog morfema. Pojavljuju se zbog utjecaja okoline i ostalih morfema. Rad prikazuje vrste alomorfa i uvjete njihovog pojavljivanja. U radu je postavljena hipoteza da su aditivni alomorfi najzastupljeniji u književnim djelima u engleskom jeziku, što se pokušalo potkrijepiti analizom provedenom na navedenim trima romanima, pri čemu je važno istaći da cijeli romani nisu analizirani, nego je analizirano prvih sto stranica svakog romana, što je bilo dovoljno da se potvrdi postavljena hipoteza. Unatoč činjenici da su sva tri romana napisana različitim stilovima, analizom su dobiveni slični rezultati, što je potvrdilo hipotezu postavljenu na početku rada.

Ključne riječi: morfologija; morfemi; alomorfi; aditivni alomorfi; uvjeti pojavljivanja alomorfa

Adresa autora

Author's address

Ivona Šetka Čilić

Mario Penavić

Sveučilište u Mostaru

Filozofski fakultet

ivona.setkacilic@ff.sum.ba

mario.penavic@ff.sum.ba

UDK 821.111.09:791

Primljeno: 03. 02. 2020.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Alen Avdić

IZLJEV KRVI U SAVJEST: KULTURNO-MATERIJALISTIČKA INTERPRETACIJA BROZELOVE ADAPTACIJE *MACHBETA*

Shakespeareov *Macbeth* je doživio veliki broj adaptacija i ekranizacija. Legendarnog škotskog vojskovođu igrali su mnogi glumci, onoliko različiti u svojim izvedbama koliko su i same adaptacije bile različite po kontekstualizaciji radnje i akcentima na neki od aspekata izvornika. Adaptacija Marka Brozela uvodi *Macbetha* u kontemporarnu perspektivu premještajući ga iz srednjovjekovnog škotskog kraljevstva u moderni restoran sa tri zvjezdice. Adaptacija mijenja ulogu krvoločnog srednjovjekovnog vojkovođe u ništa manje ambicioznog glavnog kuhara restorana. Brozelova adaptacija se bavi istim pitanjima koja je problematizirao Shakespeare ali u kontekstu 21. vijeka. Ova pitanja stavljaju u fokus preplitanja moći i sudbine. Brozel propituje klasičnu dramu sa tačke gledišta današnjice. Pitanja krvoprolića, majčinstva, ambicije, otpada i otuđenja se isprepliću postižući učinak opće defamilijarizacije stvarnosti. Kulturno-materijalistički interpretacijski pristup ovome djelu pokazao se kao najprikladniji ključ za komparativno ogledanje izvornika i Brozelove adaptacije jer u prvi plan ističe Shakespeareov modus operandi (zahvaljujući kojem *Macbeth* tako intenzivno i živi svoju današnju savremenost) koji onemogućava odvajanje samog narativa od sociopolitičkog konteksta

Ključne riječi: kulturni materijalizam; *Macbeth*; Shakespeare; Mark Brozel; adaptacija; moć

Ovim kulturno-materijalističkim iščitavanjem adaptacije Shakespeareovog *Macbetha*, koju je režirao Mark Brozel, namjerevamo rasvijetliti način na koji se tematika drame – prije svega, pitanje moći i sudbine – prepliće sa izazovom predstavljanja Shakespeareove tragedije savremenoj publici. Adaptacija *Macbeth* 2005. u režiji Marka Brozela bila je dio BBC serijala *Shakespeare ReTold*, čija je glavna odlika rekontekstualizacija klasičnog Shakespeareovog narativa unutar savremene popularne kulture. U serijalu se na jedan svjež način pokušao sačuvati Shakespeareov originalni narativ uz prebacivanje radnje u savremenu Veliku Britaniju gdje Shakespeareov veliki vojskovođa postaje Brozelov uspješni glavni kuhar, njegova supruga, desna ruka i saučesnica u zločinu Lady Macbeth šef sale, kralj Duncan vlasnik restorana, a zloglasne vještice – zloslutni smećari koji predviđaju Macbethov kobni usud. U jednom takvom ruhu Shakespeareova tragedija karaktera je primamljiva savremenoj publici:

Naglasak je na prikazivanju Shakespeareove drame kao savremene u smislu prikazivanja stanja i društvenih stavova tako što se u radnju narativa uključuju fizičko okruženje, materijalni objekti i ponašanja koja bi mogla biti dobro poznata BBC-jevoj publici. Likovi šalju video poruke putem mobilnog telefona, vjenčavaju se u crkvama, odmaraju u spa centrima, putuju avionom, biciklom i taksijem, iznose smeće i hrane djecu. (Kidnie 2009: 105)

U savremenom kontekstu tragični protagonist, čija je nezasitna želja da se "okruni" titulom vlasnika restorana, postaje žrtvom svojih destruktivnih apetita za moći. Baš kao i u Shakespeareovoj drami, pitanje moći visi nad ovom adaptacijom poput zloslutnog klatna koje se prijeteći pomiče vođeno Brozelovom režiserskom palicom. Naime, već od samoga početka, lociranjem radnje u restoran sa tri Michelinove zvjezdice, Brozel na filmskom platnu slika groteskni glavni lik kuhara Joea Macbetha (kojeg glumi vrsni James McAvoy) imputirajući mu karakteristike krvnika. Već u prvoj sceni u krupnim kadrovima prikazuju se njegove ruke, krvave, uvijek s nožem u ruci. Brozelov Joe Macbeth svoju ambiciju da postane vlasnik restorana upravo odjelotvoruje nožem jednako kao što i Shakespeareov Macbeth to čini na bojnopolju. Tako ova adaptacija ne iznevjeravajući izvornik na svoj način donosi glavnu temu *Macbetha*: pitanje moći i neminovne destrukcije koje iz nje proizilazi kada slijepa ambicija neobuzdano provali u srce čovjeka. Brozel namjerno naglašava taj aspekt prozaičnog i potencijalno rizičnog za svakog *čovjeka* dajući svom Macbethu ime – Joe. Joe je, upravo, metaforički bilo koji čovjek, *a regular Joe*, eng. čovjek iz naroda, dakle *Everyman*, podložan koruptivnim karakteristikama koje sa sobom nosi

moć. Nadalje, čin imenovanja Macbetha kao *Joea* neminovno za sobom povlači i aluziju na *Johna Doea* kao „nepoznatu stranu u sporu ili leš nepoznatog identiteta“ unutar američkog pravosuđa. Brozelova adaptacija ovim činom bježanja od bilo kakve individualizacije daje jednu dodatnu dimenziju Shakespeareovom *Macbethu*. Brozel pravi iskorak u odnosu na izvornik u kojem radnje jednog čovjeka imaju direktan utjecaj na društvo. Brozelov Macbeth i njegova supruga Ella izvrću naopačke originalni kontekst u kojem je Macbeth začet davajući mu jedan, za naše savremeno doba, mnogo suptilniji okvir unutar kojeg ne svjedočimo javnom politički motivisanom svrgavanju jednog kralja već nečemu mnogo intimnijem što sa savremenom publikom rezonira duboko, usudili bismo se kazati, na intimnoj razini. Radi se tu naime (kao i u originalu) o porodici ali ova porodica ne zauzima tako prominentno mjesto u zajednici kao što to čine Shakespeareovi Macbethovi. Brozelovi junaci operiraju unutar porodice kuhara i, ovakvim parodiranjem njihovog dramskog slavnog imena koje je sada adaptirano za televiziju u jedno isuviše obično kuharsko bivstvovanje, na prvi pogled izgleda kako se njihovo postojanje ne tiče šire društvene hijerarhije ali posljedice njihovih zlodjela se u tragičnoj konačnici, poput krvi koju supružnici prolijevaju, izlijevaju u sve pore društva. Na ovaj način drama i adaptacija su postavljene jedna nasuprot drugoj u samom tretiranju Macbethovih. David Lodge u svojoj knjizi *Načini modernog pisanja* problematizira ovakav pristup naglašavajući da je za dramu rezervirano jedno metaforičko prenošenje realnosti koje se manifestiralo kroz historiju naše kulture (Lodge 1977: 81) te samim time on smatra da je drama u osnovi metaforička dok je je film metonimijski (Lodge 1977: 79). Problem prevođenja drame u film ogleda se upravo u tome da se naglasi kontekstuiranje Brozelove adaptacija kao tragedije karaktera pojednica čiji se postupci tiču čitave društvene zajednice. Adaptacija, u svojoj metonimijskoj kvaliteti, se pokazala kao sredstvo pomoću kojega se može proizvesti realistična iluzija koja je u stanju da sruši “četvrti zid” koji inače dominira pozornicom:

Jasno je da film stvara “iluziju života” mnogo spremnije nego što to čini drama. Veća je vjerovatnoća da ćemo osjećati fizičke simptome sažaljenja, straha, itd. u kinu nego što ćemo osjetiti iste u pozorištu i ovo ima veoma malo veze sa estetičkim vrijednostima. Dok se drama stvara pred nama svakim svojim izvođenjem, film je više zapis nečega što se desilo, ili što se dešava, samo jednom. Kamera i mikrofoni su voajerski instrumenti; njima se špijunira, prisluškuju iskustva te su u stanju da prate određenog lika svugdje – u divljinu ili u krevet – bez da otkriju svoje prisustvo tako da nema ničega lakšeg za režisera od stvaranja iluzije realnosti (Lodge 1977: 83)

Iskustvo gledanja filma se razlikuje od gledanja drame. U naturaliziranoj drami svaka radnja je realistički motivirana a dramatisirano vrijeme je skoro neprimjetno u odnosu na stvarno vrijeme. Ovo dakako ne znači da film nema metaforičkih aspekata ili da ga se ne smije usmjeriti u tome pravcu – u pravcu metaforičke strukture. Lodge kategorizira proces montaže filma kao metaforičku radnju budući da se montiranjem scena postavljanju jedna nasuprot druge slike na osnovu njihove sličnosti (ili kontrasta poput oprečnog postojanja u vremenu i prostoru) (Lodge 1977:84).

Vještim monitranjem međuodnosa koje uspostavljaju Shakespeareovi likovi, same radnje tragedije, kao i montiranjem vizuelnih elemenata kojima se tematika Shakespeareove drame involvira u sadašnjicu, ali uz stalne aluzije na original, Brozel svojoj adaptaciji priskrbljuje attribute jednog sasvim kontemporarnog iščitavanja tragedije o koruptivnoj dimenziji ljudske moći. Priroda savremene korporativne kulture nije mnogo različita od od ponašanja svojstvenih srednjovjekovnom škotskom dvoru: glad za moći alfa mužjaka utazuje se njegovom ambicijom a potkrijepljuje sposobnošću da se vine prema vrhu hijerarhijske ljestvice. Čini se stoga da je upravo kulturno-materijalistički interpretacijski pristup ovome djelu najprikladniji ključ za komparativno ogledanje izvornika i Brozelove adaptacije jer u prvi plan ističe Shakespeareov *modus operandi* (zahvaljujući kojem *Macbeth* tako intenzivno i živi svoju današnju savremenost) koji onemogućava odvajanje samog narativa od sociopolitičkog konteksta. Riječima tvorca teorije kulturnog materijalizma Raymonda Williama: “Ne možemo odvojiti književnost niti umjetnost od drugih oblika društvene prakse na takav način da bismo ih napravili predmetom posebnih ili odvojenih zakonitosti”. (Dollimore and Sinfield 1994: 4). Ovakav pristup adaptaciji podrazumijeva radikalnu kontekstualizaciju Shakespeareova originalnog teksta unutar savremenog konteksta i to je ono čemu Brozelova adaptacija stremi – predstavljanju vlastite perspektive *Macbetha*, koja je bliža našem vremenu po svim paradigmama: tekstualnoj, historijskoj, sociopolitičkoj, i, dakako, teorijskoj (Dollimore and Sinfield 1994: 13).

Transponirajući Shakespeareovu tragediju u savremeni kontekst Brozel se ne libi prikazati momente istinske supružničke privrženosti koju Macbethovi dijele kao ni ogavne krvničke tendencije koje ih možda još više međusobno vežu ili udaljavaju. Naglasak koji kulturno-materijalistička analiza pridaje rekontekstualizaciji, kao i međuigra historije i politike, moći i sudbine, priče i fantazije prisutni su u cjelini Brozelove adaptacije. Prikaz Macbetha kao kasapina ostvaren je prikladnim transferom u ulogu kuhara pri čemu svoje talente baratnja nožem pokušava pretvoriti u kulinarska umijeća. No nemogućnošću da “zasiti” svoju ambiciju, on umjesto *hrane* proizvodi *otpad*, što simbolično govori o njegovoj nesposobnosti da bude društveno koristan.

Nasuprot tome, u svojoj kuhinji on postaje tiraninom jednako kao što je njegov pandan iz Shakspearova originala izrasta u tiranina škotskog Kraljevstva. Tiranija koja se sprovodi postaje odraz poremećaja u kraljevstvu kojim vlada narav pojedinca (Sinfield 1992: 103). Alan Sinfield je to dobro primjetio u svome ogledu o trusnim linijama, tvrdeći da narativi ujedno “proizvide uvjerljive priče izgrađujući subjektivnost i trusne linije ili tačke loma kroz koje se omogućava disidentsko iščitavanje (Sinfield 1992: 9). “Trusne linije”, koje nastaju u tekstu, “otporne su na fantazije koje bi ih obrisale” i zahtijevaju “neumornu i kontinuiranu preradu [jer] njima se razrađuju nezgrapna i neriješena pitanja, ona u kojima su uvjeti uvjerljivosti u stalnom sporu” (Sinfield 1992: 41, 49). Uplitanjem misterioznih smećara/vještica adaptacija poprima dimenziju u kojoj se priča i fantazija isprepliću do neprepoznatljive tačke u kojoj Macbethovi snovi i java, ambicija i motivacija, *glad* i *žed* redom postaju neprirodni i strani realnosti ljudskoga iskustva. Njihovo manifestiranje je poput pojave duha Banquoa koji muči Macbethovu savjest. “Sve priče sadrže u sebi duh alternativnih priča koje pokušavaju isključiti” (Sinfield 1992: 47). U zamjenskoj igri jave i fantazije počinje pomrčina Macbethovog uma. Alternativni narativi isplivavaju na površinu izazivajući *nelagodu* kod Brozelove publike na sličan način kao što je Shakespeareov original ostavio svoj pečat duboke nelagode na njegove savremenike.

Brozelova adaptacija zapravo i jeste jedno disidentsko čitanje *Macbetha* kojim se u maniru teorije kulturnog materijalizma otvaraju “trusne linije” iz kojih izbija duh alternativnih priča koje glavni narativ pokušava isključiti. Trusne linije koje Brozel para uočavaju se upravo u ovoj *nelagodi* raskrivenih tragova isključenih narativa koji se ukazuju pred očima publike – u jezivim tišinama, olovnim pogledima protagonista kojima je rečeno barem onoliko koliko i Shakespeareovim jampskim pentametrom, u neispunjenom majčinstvu Elle Macbeth, nemogućnosti pomirenja između želje za moći i potrebe za društvenom afirmacijom. Macbethov uspon prema vrhu i njegova tragična putanja prema dnu – oboje su jednako obojeni krvlju koja postaje ne samo vizuelno-tehničkim Brozelovim pomagalom već i simboličkim znakom njihove krivice:

Macbethovi veoma rano postaju izolovani od ostalih ljudi, kao i jedno od drugoga. Dok Lady Macbeth postaje fiksirana na stvarnu ili nestvarnu mrlju na ruci koju ne može oprati, sam Macbeth besciljno pada u utrnulost. Ova utrnulost dovodi od spoznaje da Macbethovima ne preostaje ništa drugo do beskrajne posljedice momenta – ubistva kralja – koje je neizbrisivo ostavilo trag na njihove živote. Sada su postali ništa do obične ubice. Oduzeta im je obična budućnost kao i obični osjećaji. (Mousley 2007: 105).

Tragični ishod *Macbetha* svoj pogon crpi iz dva glavna lika, Macbetha i Lady Macbeth koji, iako po prirodi nisu skloni činjenju zlodjela, žarko žele moć i napredovanje u karijeri. Macbeth ubija Duncana protivno svojim načelima i poslije se guši u krvavom moru krivnje i paranoje. U Brozelovoj adaptaciji Ella Macbeth (koju je uvjerljivo odigrala Keely Hawes), suprotno Macbethu, svoje ciljeve ostvaruje sa većom odlučnošću ali, za razliku od supruga, nije u stanju da se nosi sa posljedicama svojih zlodjela. Kao jedan od najsnažnijih Shakespeareovih likova, ona odlučno potiče muža na ubistvo Duncana, štaviše ohrabruje ga da ostane stamen nakon samoga čina. Ubistvo, međutim, zauvijek ostaje krvava mrlja na njenoj savjesti. I tragedija i njena adaptacija dijele konsenzuse da je, kada neko odluči koristiti silu da bi pridobio ili zadržao vlast, veoma teško zaustaviti se.

U skladu sa definicijom kulturnog materijalizma koju je dao Graham Holderness kao “ispolitiziranog oblika historiografije” (Barry 2002: 121) i Brozelova adaptacija je slika i prilika međugre politike, kulture i historiografije. Historijski aspekti u eksplicitnoj formi iz Brozelove adaptacije su, međutim, mudro isključeni; više ne postoji direktna aluzija na konkretne historiografske fakte jer je originalni Shakespeareov narativ u tom pogledu napušten.

Nasuprot njemu, Brozel oslikava svakodnevnicu običnih ljudi 21. stoljeća, zaposlenika restorana, kuhara i njegove žene. Ovim odsustvom neposredne političke i društvene historije (grand récit) postiže se ozračje intimnosti između gledaoca i Brozelovog junaka što daje efekat veće identifikacije Macbetha sa savremenom publikom. Shakespeareov Macbeth je baziran na životu kralja o kome svjedoče historiografski zapisi, dok je Brozelov Macbeth pošteđen poistovjećivanja sa historijskom ličnošću te bi se stoga tek izvjesnom dozom anonimneta mogao uklopiti u tokove liberalnog kapitalizma. Brozel u svojoj adaptaciji namjerno bježi od individualizacije svoga Macbetha. On je samo Joe Macbeth, “obični” Joe, tj. *a regular Joe* (eng.), čovjek o kojem ne zbere historiografski zapisi i čije je bivstvovanje stopljeno sa svakodnevnicom. No, činjenica da je Joe Macbeth naš neopoziv savremenik nipošto ne znači da je on oslobođen od posljedica historijskog transponovanja. Riječima slavnog Jan Kotta:

Historija u *Macbethu* je zbunjujuća na isti način na koji su košmari zbunjujući, svako je obavijen u nju. Jednom kada je mehanizam stavljen u pogon, nekoga će sigurno slomiti. Kroz taj košmar se luta sve dok se na uzdigne do grla.

Kaže Macbeth:

Ja sam i onako
U krv toliko ogrez'o da svako
Uzmicanje je zalud.
(III, 4)

Historija u *Macbethu* je ljepljiva i gusta kao napitak od krvi. (Kott 1964: 90)

Kottov argument košmarske dimenzije *Macbetha* je na sličan način uhvaćen u modernističkoj adaptaciji iz 1971. godine, naslovljenoj *Tragedija Macbetha* koju je režirao Roman Polanski. Tu režiser uspijeva da zahvati taj košmarski, sumoran osjećaj nelagodnosti. Slično Polanskom i Brozel će trideset godina kasnije koristiti neprirodne tišine koje teku da bi odjednom bile kontrastirane umnoženim zvukovima koji tvore upravo ono što Kott naziva zbunjujućom historijom. Košmarske tišine kod publike izazvaju osjećaj nelagode koji odražava stanje savjesti protagonista. Tišine između Joesa i Elle Macbeth dovode do izražaja filmsku visceralnu sliku koja, mogli bismo konstatovati, dubinski *oživljava* dramu zorno prikazujući odnos/vezu između njih dvoje:

Duboko pod utjecajem knjige Anthony Bourdainea *Kitchen Confidential*, sa proročkim smećarima koji mijenjaju tri vještice, [adaptacija] brilijantno transponira škotski dvor u žestoki hijerarhijski svijet zvijezde-kuhara Michelin restorana sa tri zvjezdice, sa sjajnim noževima, opsesivnim pranjem ruku i krvlju svugdje. Prvo kuhinja, pa restoran, pa TV serijal: krajnje duhovit prijenos Glamisa, Cawdora, Kralja. (Bate, internet).

McAvoyev Macbeth je tipični radoholičar. On je čovjek koji očajnički želi da bude na vrhu (želja mu je, naime da restoran dobije novu Michelin zvjezdicu) i spreman je uložiti sve zarad ostvarivanja ovog nauma. Ella Macbeth je savršen katalizator za krvoproliće koje će uslijediti kada Joe odluči da poduzme 'neophodne' korake za zadovoljenje svoje ambicije. Premda se priča odvija u restoranu, pod režiserskom Brozelovom palicom polahko iščekavaju uposlenici restorana, kao što su u drami iščekavali i škotski dvorjani, a klimaktični sukob se fokusira na tragični pad glavnog junaka. Ovakav sukob više ne počiva na suprotnostima između društvenih slojeva ili u nekom političkom rivalstvu. Naprotiv, sukob je to koji se događa unutar svijesti protagoniste, ne na nekome izvanjskom bojnopolju. Posljednja bitka će se desiti unutar samog glavnog junaka i to će biti sudar njegove svijesti i njegove ambicije.

Macbethovi, kako je već rečeno, žarko žele moć. Na površini ih, međutim, možemo smatrati prosječnim mladim bračnim parom, što je ključni stratifikat kulturno-materijalističke slojevitosti Brozelove adaptacije. A to i nije ništa drugo do "slojevitost" postmodernog svijeta ogrezlog u liberalni kapitalizam i korporativni konzumerizam, čiji su simptomi potiskivanje vrijednosti poput ljubavi, braka i porodice, stimulacija pohlepe, gramzivosti i stjecanja profita. Macbeth je upravo simptomatski karijerista koji se penje korporativnim ljestvama restorana spazmatično žudeći da zasjedne na čelo upravnog stola gdje trenutno "caruje" Duncan. Moć je je eliksir za kojim Macbeth vapi a u pomoć mu pritiče supruga Ella. Ovdje je zanimljivo da su oni svjesni svojih apetita za moći, kako na autoreferentnoj tako i na interreferentnoj ravni – *jedno* je svjesno apetita za moći *drugoga* i obrnuto. Stephen Greenblatt je pisao o nesvakidašnjoj vezi koju Macbethovi imaju, zaključujući kako „jedno nastanjuje um drugoga” (Greenblatt 2004: 139). Njih dvoje zapravo imaju jedinstvenu vezu unutar Shakespeareova univerzuma:

Sa svojim prvim pojavljivanjem Lady Macbeth čita pismo koje je dobila od svoga muža u kojem se opisuje njegov susret sa vješticama koje su predvidjele njegovu vladavinu zemljom. On ne može sačekati da dođe kući da joj ovo kaže, on joj to mora odmah reći i tim činom svoju fantaziju sa njom on mora odmah podijeliti. A ona, ne ostajući mu dužna, ne samo da se odmah zadaje u pisanje odgovora, već skoro u istom dahu započinje sa mislima o naravi svoga muža:

Ali ja se
Prirode tvoje bojim; prepuna je
Mleka dobrote čovečanske da bi
Najprečim putem udarila. Ti
Za veličinom čezneš, častoljublja
Ima u tebi: ali nemaš one
Rđavštine što treba da ga prati.
Ono što želiš dušom svom, ti to
Želiš k'o svetac; hteo bi da plaćaš
U zdravom novcu, a ovamo dobit
Hteo bi nepravednu.

(I, 5)

Bogatstvo ovoga opisa je dokaz sposobnosti žene da prati naum svoga muža i njegove najsitnije misli, da takoreći uđe u njega: „Požuri amo da ti ja u sluh/ Nalijem svoga duha.” (I, 5) (Greenblatt 2004: 139-140)

Čak i u gnusnom činu ubistva oni su ortaci. I Brozelov mladi bračni par upravo time provokativno djeluje na savremene gledaoce. Brozel je, pak, oslikavajući takvu njihovu interakciju uključio i bogatu paletu aluzija na originalnu dramu:

Postoji nekoliko slavni aluzija na originalni jezik: Joe Macbeth rasparuje svinju „od pupka pa do njuške”, a Duncana se spominje kao „starca” („No, ko je mogao da pomisli da će u tom *starcu* biti toliko krvi?”). Najbolje od svega, sve je ovo jedno kreativno čitanje koje otvara put koji pokazuje motivaciju Macbethovih: smrt njihovog djeteta. (Bate, internet)

Ovom, glavnom motivacijom adaptacija se formatira kao moderna priča o kompleksnim porodičnim problemima (Kidnie 2009: 112). Današnjoj publici postaje jasno da je motivacija za ubitačnu ambiciju Elle Macbeth čvrsto povezana sa “emocionalno uznemirujućom reakcijom majke koja oplakuje smrt svog djeteta”. (ibid.):

Rješenje za književnu zagonetku: „Koliko je djece imala Lady Macbeth?” ispada da je *jedno* – prerano rođeno dijete koje je živjelo tri dana. Za Peter Moffata, scenaristu adaptacije, prilika za jedan hrabar rez kroz niz špekulacija o tajnovitoj referenci Lady Macbeth o hranjenju novorođenčeta predstavlja samo jedno od zadovoljstava za ovu vrstu projekta – „dato nam je da napravimo izbor. Mislio sam da bi nam to pomoglo u razumijevanju njenog lika ako naprosto kažemo to: da je imala bebu koja nakratko živjela i umrla”. Prema Keely Hawes (Elli), „ova infomacija nam je dala uvid u raščlanjivanje motiva koji je pokreću. To je ne opravdava niti je čini simpatičnim likom ali je čini pristupačnijom modernoj publici”. (ibid.)

Harold Bloom posebno naglašava kako Shakespeare, uprkos činjenici da piše o braku sklopljenom između ubica, Macbethove doista prikazuje kao jedan od najsretnijih bračnih parova u svim svojim djelima (Bloom 1998: 518). Stephen Greenblatt također piše o slojevitosti braka između Macbethovih, i, veoma slično Brozelu, predočava nivo intimnosti koji supružnici dijele navodeći da njihov brak „moćan, veoma uznemirujući, čak zastrašujući u svojim letimičnim prikazima prave intimnosti” (Greenblatt 2004: 137):

Šta god je dovelo Lady Macbeth do toga da zamišlja krvave prizore i šta god Macbeth osjeća kao odgovor na njezina maštanja – teror, seksualno uzbuđenje, zavist, duševnu bol i ortaštvo u zločinu – sve ovo je u jezgri toga šta znači biti glavni bračni par koji priziva Shakespeareova mašta. (Greenblatt 2004: 139)

Ono što Macbethovi jednako osjećaju jesu nezasitna glad i žeđ za moći. *Žeđ* je ovdje pravi izraz ukoliko se sjetimo opisa Elle Macbeth i njene nesuđene uloge majke koja bi utoljavala žeđ svog djeteta, *glad* ukoliko se simbolički aludira na kuharsko zanimanje Joe Macbetha. Zaista, simbolika kojom se Brozel vodi u svojoj adaptaciji živopisnija je sa svakom novom nijansom koju nam predočava. Pohlepa kojom se Macbethovi hrane je doista poput hrane koja ne uspijeva da zadovolji njihov apetit za moći. Jednako su uvjerljivije i slike koje se i u drami vrte oko hrane i jela: "Pa kol'ko više budem imao, /Tol'ko će više to, k'o začin kakav, /Glad da mi draži (IV, 3). Slikovito je ista tematika donijeta i u adaptaciji:

Dok reže i siječe meso sa svinjske glave, [Macbeth] kuharima-šegrtima koji su se okupili oko njega ulijeva prema sebi poštovanje riječima: "bez otpada". Svi dijelovi životinje se koriste. U jednom drugom monologu on se prisjeća kompleksnog osjetilnog iskustva dok je jeo pečenog vrapca opisujući zvuk i teksturu okusa kao vrstu uspomene iz djetinjstva. Ovakvo umijeće adaptacije namjerno povezuje senzualnost mesa sa senzualnošću riječi gdje pripremanje hrane i pisanje poezije nastaju kao analogni estetski oblici (Kidnie 2009: 117).

Na sličan način se i Duncan prisjeća svoga djetinjstva. Najživlje mu je sjećanje kada ga je majka probudila kako bi gledao svoga oca dok ulazi u štalu da učini istu radnju kakvu će učiniti Macbeth njemu – da zakolje svinju tamworthske pasmine. Kada je upitao majku da li je to otac učinio dok je svinja spavala iz obzira prema životinji, živo se sjeća majčinog odgovora koji je suprotan onome što je želio čuti: „Meso”, kazala mi je, „tako ima bolji okus”. Po srijedi je zapravo replika Macbethova ubistva Duncana u njegovu snu, čime taj zločin poprima kakarakter svojesvrzne travestije kasapljenja budući da klanjem Duncana Macbeth "proizvodi" *meso* koje može biti samo otpad a nipošto hrana.

Macbeth, dakle, pretvara u otpad Duncanovo tijelo i time se ogrešuje o princip kojem podučava svoje šegрте. Stvaranjem *otpada* Brozelova adaptacija korespondira sa idejama kulturnog materijalizma, a posebno rekontekstualizacijom likova tri vještice inkarniranih u figurama tri smečara koji trebaju da "očiste otpad". Potka kulturnog materijalizma omogućuje nam i da povučemo paralelu između prikazivanja vještica kroz historiju od bajki pa preko Shakespearea sa marginaliziranim skupinama ljudi u savremeno doba. Mahom su to bile žene, usidjelice, stare babe, ali povremeno takva stereotipizacija se znala proširiti i na druge skupine marginaliziranih ljudi. Kako je vjerovanje u fizičku manifestaciju nadnaravnih moći jenjavalo, pogotovo vjerovanja u demone, Macbethove vještice su 'estetizirane' postajući akteri opernih

izvedbi, u scenama sa pjesmama i plesom, kostimima, nekada i letećim mehanizmima (Sinfield 1993: 105). U Brozelovom slučaju to su mistični čistači ulica koji, začudo, mogu da saznaju Macbethove najtmastije misli. *Otpad* koji je stvorio Macbeth ubistvom Duncana, osim što svjedoči njegovom zločinu, predstavlja i simbol koji osmišljava upletanje smećara u njegovu uobrazilju. Simbolična dimenzija smećara/vještica nalaže da je *otpad* upravo ostatak druge priče, narativa koji se pokušava sakriti. Smećari/vještice to ne dozvoljavaju. Otpad će svjedočiti o Macbethovom svirepom ubistvu i upravo kroz simboličnu dimenziju odlaganja otpada urezati će se neizbrisiva mrlja na njegovoj savjesti.

Sjetimo se početka drame kada vještice uzviknu: „Lepo je ružno, ružno lep” (I, 1), jer “u njihovom svijetu neljudskog i protivljudskog, sve je dvosmisleno” (Garber 2004: 700). Slično tome, Macbeth na početku drame slavno kaže: „Ovako rđav a lep dan još ne vidoh” (I, 3). Ovdje imamo međusobno suprotstavljeno *hrđavo* i *lijepo*, ili, ako ćemo: *otpad* i *hranu*. Macbethov um je takav da je u stanju da ovaploti sve što mu vještice predoče. Otud dualnost u njegovom umu. Njegov *apetit* proizvodi eho koji je podsvjestan ali on je tu, vazda prisutan (Garber 2004: 700). Očevidan je kada uzvikne:

Zvezde, svetlost svoju
Prikrijte, da ne nazre ona moju
Nameru mračnu, željenu duboko! (I, 4).

Marjorie Garber (2004: 697) tvrdi da su vještice u *Macbethu* više nego puka mitološka bića. Kada su na pozornici, one projiciraju jednu veoma uvjerljivu psihološku realnost. I psihološka dimenzija koju u adaptaciji generiraju Brozelovi smećari prepuna je značenja kojima se aludira na Macbethovu sudbinu: „Mi smo smećari. Mi znamo sve. Ne postoji ništa što ne znamo“ (Brozel 2005). Na taj način Brozel potvrđuje i Baumanovu tezu da je odlaganje otpada zapravo jedno od centralnih pitanja i najvažnijih zanimanja fluidne postmoderne civilizacije (Pogl. Bauman 2009):

Nadnaravni svijet je najekstremniji primjer snage koja je van ljudske kontrole i shodno tome ona je prikladan simbol za nepredvidive sile ljudske ambicije. Ovaj širi aspekt ima veliki efekat na naš dojam koji imamo o čovjeku Macbethu. Time nadnaravne sile koje prožimaju Macbethov svijet u jednu ruku podržavaju našu svjesnost o tome da je protagonist, spram ljudskih vrijednosti, neprirodan. (Boyce 2005: 350)

Upozoravajući Macbetha da se čuva Macduffa tri mistična smećara bacaju vreće sa otpadom u stražnji dio kamiona u uličici iza restorana. Dok razgovaraju sa Macbethom daju mu do znanja kako oni znaju njegovu čitavu priču:

MACBETH: Kako... kako znate ove stvari?

PRVI SMEĆAR: Cijela priča je ovdje. Od odbačene sperme u kondomima sa okusom banane sve do iskašljanih grudvica žutila starih pijanaca. Čitav život.

DRUGI SMEĆAR: I posebni napitak.

TREĆI SMEĆAR: Igle za bockanje.

PRVI SMEĆAR: Sva velika uzbuđenja koja nas vode od kolijevke do groba. Buka i bijes.

DRUGI SMEĆAR: Sve svršava s nama.

TREĆI SMEĆAR: Spaljivanjem.

DRUGI SMEĆAR: Brisanjem.

PRVI SMEĆAR: Nema više.

DRUGI SMEĆAR: Jučerašnji doručak, jučerašnje meso, jučerašnji ljudi.

TREĆI SMEĆAR: Sva tvoja jučer.

DRUGI SMEĆAR: Sva tvoja sutra.

SVI (odvozeći se): Doviđenja, doviđenja, doviđenja, doviđenja, doviđenja.

(Brozel 2005)

Tijelo uzeto kao visceralna slika predstavljanja "jučer" i "sutra" vrhuni u jedinstvenoj nimalo ugodnoj viziji tjelesnih izlučevina (Kidnie 2009: 118) – "odbačena" sperma i "iskašljano" žutilo – ljudski otpad. Sve započinje i završava izbacivanjem mesa i ljudi. Sve na kraju postaje *otpad*.

U *Macbethu* je *otpad* sve ono što u kulturno-materijalističkom vokabularu predstavljaju priče, narativi i životne sudbine marginalizovanih koji su u međuvremenu postali otporni prema fantazijama koje bi ih obrisale. Takvi narativi se naziru upravo u procjepima Sinfieldovih trusnih linija: ubistvo Duncana, tiranska vladavina, despotsko nipodaštavanje svega oko sebe. Koliko god zakucani u alternativne i marginalne diskurse "odbačenosti" i "iskašljavanja", na kraju će ipak pronaći put do Macbetha. Baš kao duh Banquov koji je čvrsto ukotvljen u savjesti Macbethovoj utvare i *otpad* trusnih linija vraćaju se i proganjaju Macbetha koji se, već na rubu vlastitog ponora, konačno ne uspijeva odbraniti od njih. Sam Shakespeare je bio fasciniran ponašanjem ljudi i žena koji se suočavaju sa svojim krajem (Greenblatt 2004: 276). Najpoznatiji takav primjer je upravo iz *Macbetha* kada daje opis posljednjih trenutaka života vojskovođe Cawdora koji je izdao svoga kralja:

Ništa u životu
Nije mu bolje stajalo no to
Kako se sa životom rastao;
Umro je kao da je uvežbav'o
Kako da umre da bi bacio
Najskuplji svoj imetak k'o sitnicu
Nimalo vrednu. (I, 4)

Na način kako je to ovdje opisano *glad* i *žed* za moći nameću sami od sebe kao pandan u svirepom ubistvu Duncana. Prisjetimo se da je u drami to bilo političko ubistvo i da je Macbeth bio popularan u narodu zbog tog čina (Orgel 2002: 164). U drami, međutim, sudbina, vještice, smečari ili neki drugi mistični entitet imaju svoje prste u cijeloj stvari. Riječima Jan Kotta: “Macbeth se nalazi blizu prijestolja. On *može* postati kralj pa stoga on *mora* postati kralj” (Kott 1964: 90). Slijepa ambicija i ukleti usud ovdje se sudaraju i Macbethovi uzimaju ono što vjeruju da ih sljeduje.

Usljediće poplava krvi. Poznato je da od svih Shakespeareovih drama upravo *Macbeth* je najveća “tragedija krvi”, ne samo zahvaljujući mnogostrukim ubistvima (mnoga se dešavaju van pozornice) već i u implikacijama mašte Macbethove koja također preplavljuje krv. Brozel takvu podlogu neumoljivo koristi i krv doslovno kapa sa ekrana, bilo da se radi o kuhinji gdje se reže meso ili o mračnim kutcima u kojima Macbethov kuhinjski nož radi s drugom vrstom mesa. I kod Brozela krv je glavni sastojak Macbethove mašte: „Svijet koji nastanjuje Macbeth je svijet krvi” (Kott 1964: 90). No, i naš savremeni svijet je svijet krvi. Popularna korporativna kultura nas svakodnevno tjera na suočavanje sa krvlju dok gledamo blockbuster filmove, igramo kompjuterske igrice, dok listamo naslovne stranice novina, dok surfamo internetom, gledamo najave TV vijesti. Sveprisutnost krvoprolića u *Macbethu* je homologno našoj svakodnevnicu. Historijski, mi stojimo u mjestu! Sjetimo se kada prvi put vidamo Macbetha u drami, njegovo lice je krvavo jer se upravo vraća iz ratnog pohoda i on krvav izlazi pred Duncana koji pita: “Ko je taj čovek iskrvavljeni” (I, 2). U Brozelovoj adaptaciji krv se ne može saprati sa ruku, lica, noževa: “Hoće ‘ s tih ruku sprati ovu krv /Neptunov sav okean neizmerni?” (II, 2). Sam *Macbeth* započinje i završava pokoljem. Svi hodaju u krvi, krv zapljuskuje pozornicu. Harold Bloom je primijetio isto što i Brozel u adaptaciji – da *Macbeth* „ima višak krvi i energije” (1998: 545). *Krv* i *energija* će se, naposljetku, u liberalno-kapitalističkoj svakodnevnicu svesti na *meso* i *otpad* koje treba odložiti daleko od očiju ljudi. *Macbeth* je davno prevazišao kulturološki kontekst škotskog dvora, što

uspijeva i Brozelova adaptacija zakivajući nas gledaoce u mjestu gdje se ne možemo odbraniti od nasrtaja njegovog noža. Buka i bijes tragične priče amibicioznog kuhara čija izgubljena bitka za svoju dušu, iako nas zove da suosjećamo s njim, na kraju ipak ne daje priliku ni za kakvu empatiju. Naša tijela osjećaju tek Macbethovo uzurpiranje Duncanova prijestolja.

Ono što čini Brozelova *Macbetha* privlačnim današnjoj publici jesu upravo scene koje sadrže *nelagodu*. Radilo se tu o krvi, otpadu, otuđenju, udaljavanju ili općoj defamilijarizaciji stvarnosti koju predstavljaju npr. tri smečara:

Ispričati priču za televizijski serijal je vizualno iskustvo i *Macbeth* se oslanja [...] u ključnim momentima na filmske tehnike koje prikazuju neprirodnu zlobnost, signaliziraju halucinacije i iskazuju naglo nametanje u svakodnevnicu jednog nadrealnog svijeta. (Kidnie 2009: 116)

Nelagoda je povezana s *krvlju, otpadom, otuđenjem i tišinama*. Prolijevajući krv današnji Macbeth se penje, on je moderni oportunist koji ide uzlaznom putanjom na hijerarhijskoj ljestvici poslovnog miljea, radeći što je potrebno da bi se popeo na vrh i ostao tu. On je figura naše korporativne današnjice, jedan od nas. Pa i po tome što će se krvoproliće izliti na njegovu savjest. Vodeći bitku u svojoj savjesti Joe Macbeth je i Shakespeareov ratnik i Brozelov napaćeni kuhar. On je i vojnik i bojno polje, zatočen između dva svijeta: u jednom je herojska figura, odnosno kuhar koji je "ispekao" zanat a u drugom nastanjuje tiransku realnost koju – iako je sam stvorio – više ne može da podnese. Time za njega nema mjesta ni u jednom ni u drugom svijetu i njegova tragedija je zaokružena.

LITERATURA:

1. Bate, Jonathan, "Skilful remixes of a bard for all seasons", internet, dostupno na: <https://www.timeshighereducation.com> (pristupljeno 9. februara 2019.)
2. Bloom, Harold, (1998), *Shakespeare: The Invention of the Human*, Riverhead Books, New York
3. Boyce, Charles (2005), *Critical Companion to William Shakespeare: A Literary Reference to His Life and Works*, Facts on File Inc., Roundtable Press, New York
4. Brozel, Mark (2005), *Shakespeare Retold: Macbeth*, Film, DVD, British Broadcasting Corporation (BBC): Horsebridge Productions Limited
5. Dollimore, Jonathan, Alan Sinfield, eds. (1994) *Political Shakespeare: Essays in Cultural Materialism*, Manchester University Press, Manchester
6. Garber, Marjorie (2004), *Shakespeare After All*, Anchor Books, New York
7. Greenblatt, Stephen (2004), *Will in the World*, Norton, New York
8. Kidnie, Margaret Jane (2009), *Shakespeare and the Problem of Adaptation*, Routledge, New York
9. Kott, Jan (1964) *Shakespeare, Our Contemporary*, PWN (Polish Scientific Publishers), Warsaw
10. Lodge, David (1977), *The Modes of Modern Writing*, Edward Arnold, London
11. Mousley, Andy (2007), *Re-Humanizing Shakespeare: Literary Humanism, Wisdom and Modernity*, Edinburgh University Press, Edinburgh
12. Orgel, Stephen (2002), *The Authentic Shakespeare: And Other Problems on the Early Modern Stage*, Routledge, New York - London
13. Polanski, Roman (1971), *The Tragedy of Macbeth*, Film, DVD. Playboy Productions, Columbia Pictures, Los Angeles
14. Sinfield, Alan, (1992), *Faultlines: Cultural materialism and the politics of dissident reading*, Clarendon Press, Oxford

SPILLING BLOOD INTO CONSCIENCE: CULTURAL-MATERIALIST INTERPRETATION OF BROZEL'S ADAPTATION OF "MACBETH"

Summary

William Shakespeare's *Macbeth* has had a considerable number of screen adaptations. The legendary Scottish thane has been since played by many actors as diverse in their portrayal as the adaptations themselves have been diverse in their contextualization of the plot and accentuation of certain aspects of the originals. Mark Brozel's adaptation follows a contemporary perspective on *Macbeth*, removed from the medieval Scottish realm to a three star Michelin restaurant. The adaptation thus substitutes the title role of a blood-thirsty warrior into that of a no less ambitious masterchef. In this manner, Brozel's adaptation tackles the issues Shakespeare addressed centuries ago albeit in the context of the 21st century. These issues examine the interplay of power and fate. Brozel problematizes the classical play from our contemporary viewpoint. Issues of bloodshed, motherhood, ambition, waste, and alienation intertwine into a general defamiliarization of reality. The cultural-materialist interpretative approach to this work has proven as the most appropriate key to comparatively reflect on the original and Brozel's adaptation, as it emphasizes Shakespeare's *modus operandi* (thanks to which *Macbeth* so intensely lives to his present day) that makes it impossible to separate the narrative away from its sociopolitical context

Key words: Cultural Materialism; *Macbeth*; Shakespeare; Mark Brozel; adaptation; power

Adresa autora

Author's address

Alen Avdić

Zavidovići

avdic.alen@yahoo.com

---

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

GERMANISTIKA

Mirjana Matea Kovač

DIE HÄUFIGKEIT UND VIELFALT DER DISKURSMARKER IN
DEUTSCH ALS FREMDSPRACHEN / FREQUENCY AND VARIETY OF
DISCOURSE MARKERS IN GERMAN AS FOREIGN LANGUAGE 127

UDK 811.112.2'243

Primljeno: 14. 4. 2020.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Mirjana Matea Kovač

DIE HÄUFIGKEIT UND VIELFALT DER DISKURSMARKER IN DEUTSCH ALS FREMDSPRACHE

Das Ziel dieser Studie ist die Untersuchung der Häufigkeit und Vielfalt von Diskursmarkern, die in der gesprochenen Sprache von deutschsprachigen Sprechern (L2) vorkommen. Die vorhandenen Studien weisen nämlich auf eine Unterrepräsentation dieser Ausdrücke hin, die einen wesentlichen Teil der Kommunikationskompetenz der Sprecher darstellen und daher direkt mit der Entwicklung der Sprechflüssigkeit verbunden sein können. Zu diesem Zweck nahm eine Gruppe an der Untersuchung teil, die aus 14 Germanistikstudierenden an der Philosophischen Fakultät in Split bestand. Die Sprecher führten zwei leicht unterschiedliche Sprechaufgaben aus. Die Sprechproben wurden transkribiert und analysiert. Die Ergebnisse deuten auf den signifikant dominanten Diskursmarker und hin, der äußerst häufig für den Beginn einer Äußerung verwendet wurde, um einen Übergang oder eine Sequenzierung von Sprechhandlungen zu signalisieren. Die erhaltenen Ergebnisse bestätigen auch die Schlussfolgerungen früherer Studien, die auf eine signifikante Unterrepräsentation einer Vielzahl von Diskursmarkern hindeuten. Auf Basis der Daten scheint es naheliegend, dass der Schwerpunkt des formalen Sprachunterrichts auf einer expliziteren Vermittlung einer Vielzahl anderer muttersprachlicher Diskursmarker liegen sollte, um die allgemeine Sprechkompetenz zu fördern. Das grundlegende fremdsprachendidaktische Motiv besteht darin, den Automatisierungsgrad mit Hilfe von Diskursmarkern in der L2 zu erhöhen.

Schlüsselwörter: Sprechproduktion; Diskursmarker; Sprechflüssigkeit; Kommunikationskompetenz

1. EINLEITUNG

Einer der grundlegenden Mechanismen, die die Entwicklung der Sprechflüssigkeit, Kohärenz und Kohäsion innerhalb des Diskurses ermöglichen, ist die Verwendung vorgefertigter Wörter oder lexikalischer Phrasen, die von einzelnen Autoren als (*Diskurs-*) *Partikel*, *pragmatischer Marker*, (*pragmatischer*) *Operator*, *Gesprächswort* oder *Gliederungssignal*, *Konnektor*, *Diskursteilchen*, *eingefügte Elemente*, *Modalpartikel*, *Diskurspartikel*, *kleine Wörter*, *Diskursmarker* und dergleichen bezeichnet werden, und die auf bestehende sequentielle Beziehungen zwischen Äußerungen und eine Diskurskohärenz hinweisen.

Logische Kohärenz hängt vom Erfolg der Integration verschiedener verbaler und nonverbaler Elemente in die Äußerung durch den Sprecher und der Fähigkeit des Gesprächspartners ab, die Äußerung richtig zu interpretieren. Deborah Schiffrin (1987) listet in ihrem Buch *Discourse Markers* bis zu fünfzehn verschiedene Begriffe mit teilweise überlappenden Referenzen im Kontext terminologischer Turbulenzen auf. Auch Vickov (2010) hat sich gründlich mit dem Problem der ungleichen Terminologie für Ausdrücke sehr ähnlicher sprachlicher Merkmale befasst und stellt auf der Grundlage der verfügbaren Literatur fest, dass *Diskursmarker* der am häufigsten verwendete Begriff ist. Der Begriff *Diskursmarker* wird im Deutschen zunehmend verwendet, obwohl die darin beschriebenen Sprachphänomene häufig erheblich voneinander abweichen. In einigen Ansätzen werden *Diskursmarker* als Überbegriff für Gesprächspartikeln und -floskeln verwendet, in anderen handelt es sich um äüßerungsinitial positionierte, kurze Wörter sowie vorgefertigte Phrasen (vgl. Imo 2016: 1). *Diskursmarker* gelten meist als funktionale Kategorie und nicht als Wortart (Imo 2012). Definitionsgemäß sind *Diskursmarker* Wörter, die das Gespräch steuern und keine lexikalische Bedeutung haben. Sie werden am häufigsten als sprachliche Einheiten definiert, die auf kognitiver, expressiver, sozialer und textlicher Ebene funktionieren. Das grundlegende Merkmal der *Diskursmarker* ist, dass sie nicht direkt zum informativen oder aussagekräftigen Inhalt der Äußerung beitragen, sondern dass ihre metakommunikative und pragmatische Funktion von vorrangiger Bedeutung ist.

Die terminologische Vielfalt erklärt die kleineren oder größeren Unterschiede in den Ansätzen, d.h. unterschiedliche Definitionen und damit unterschiedliche Klassifikationen. Die Fachliteratur bietet noch keinen Konsens über einen gemeinsamen Begriff, aber interessanterweise gibt es auch keinen Konsens über die Sprecheneinheiten, die als *Diskursmarker* angesehen werden sollten.

Die amerikanische Sprachforscherin Deborah Schiffrin (1987), eine der ersten und bedeutendsten Forscherinnen auf dem Gebiet der Diskursmarker, legt ihre grundlegenden Eigenschaften fest und betont die Unabhängigkeit der Satzstruktur. Dementsprechend würde das Entfernen von Diskursmarkern aus einem Satz seine syntaktische Struktur nicht beeinträchtigen. Sie erkennt, dass diese Elemente meistens am Anfang der Äußerung stehen und dass es sich um explizite Einfügungen handelt.

Müller (2005) stellt auf der Grundlage relevanter Arbeiten, die sich mit dem betreffenden Thema befassen, die grundlegenden Merkmale von englischen Diskursmarkern dar und stellt Folgendes fest: i) der Sprecher verwendet diese sprachlichen Einheiten, um ein Gespräch zu initiieren; ii) der Sprecher verwendet sie, um die Komponenten in einer Äußerung zu verknüpfen oder um den Übergang von einem Thema zu einem anderen zu markieren; iii) der Sprecher wird sie verwenden, wenn er eine Antwort vorbereitet oder eine bestimmte Reaktion auf die Mitteilung des Gesprächspartners zeigt; iv) der Sprecher verwendet sie, um Zeit für die Planung oder Suche nach einer geeigneten lexikalischen Einheit zu gewinnen; v) der Sprecher wird durch die ordnungsgemäße Verwendung von Diskursmarkern verhindern, vom Gesprächspartner unterbrochen zu werden; vi) das Vorhandensein von Diskursmarkern in der Äußerung wirkt sich positiv auf die Interaktion zwischen dem Sprecher und dem Gesprächspartner aus; vii) die Diskursmarker haben eine starke illokutionäre Kraft.

In Bezug auf die deutschen prototypischen Diskursmarker können drei Gruppen identifiziert werden (Imo 2016). Die erste Gruppe umfasst die folgenden koordinierenden oder subordinierenden Konjunktionen: *weil, wobei, obwohl*. Diese Einheiten spielen neben ihrer primären grammatikalischen Funktion eine besondere Rolle, weil sich ihre Hauptfunktion erstreckt, d. h. sie erfüllen auch eine pragmatische Funktion. Die untergeordneten Konjunktionen werden nicht nur mit einem nachfolgenden Nebensatz (Verb am Satzende) kombiniert, sondern mit irgendwelchen autonomen Sätzen oder sogar ohne erkennbaren Verweis auf einen einzelnen nachfolgenden Satz. Diese Konjunktionen verknüpfen die Äußerungen nicht mehr auf der Aussagenebene, sondern sie projizieren auf pragmatischer Ebene verschiedene Handlungen wie Begründungen, Einräumungen, Erzählen und dgl. Dementsprechend kann *weil* als Signal dienen, durch das der Sprecher impliziert, dass er in Kommunikation bleiben möchte. Mit anderen Worten, dieser Diskursmarker führt eine Verbindungsfunktion auf metapragmatischer Ebene aus. *Obwohl* erfüllt eine pragmatische Funktion und wird verwendet, wenn der Sprecher eine vorherige Aussage korrigieren möchte. Dementsprechend dient *wobei* als Initiator der Selbstkorrektur, eine ähnliche Funktion hat auch *obwohl* (Auer und Günthner 2004).

Der Konnektor *und* verknüpft zum Beispiel die Sprechakte, die der Sprecher ausführt (vgl. Hartung 2012). Weiterhin wird der Konnektor *dass* nicht als Subjunktion, sondern als Assertionsmarker verwendet und übernimmt damit eine Diskursfunktion (Freywald 2014). Die Konjunktion *und* mit aufsteigender Intonation lädt den Gesprächspartner auch ein, den angefangenen Ausdruck fortzusetzen. Es kann sich auch um eine Frage handeln, auf die der Gesprächspartner eine Antwort erwartet (Auer und Günthner 2004).

Die zweite Gruppe umfasst Adverbien oder Partikeln, wie *deswegen*, *bloß* (Auer und Günthner 2004), *also* (Dittmar 2002), *nur* (Günthner 2015), *ja* (Imo 2013), *jedenfalls* (Bühlig 2009) oder *allerdings* (Bühlig 2009). *Jedenfalls* wird als Diskursmarker verwendet, um eine Rückkehr zum Hauptthema in der Sprache zu bezeichnen, beispielsweise nach einem Exkurs beim Nacherzählen. Dementsprechend wird dieser Diskursmarker verwendet, um den Diskurs zu strukturieren. Nach König (2012) projiziert *deswegen* ein stützendes Argument in der Diskussion. Der Diskursmarker *nur* dient dazu, eine Argumentation zu strukturieren (Imo 2016: 13). Diese Diskursmarker spielen eine wichtige Rolle in der gesprochenen Sprache, da sie die Sprechakte modifizieren oder miteinander verknüpfen. Die Funktionsweise eines Diskursmarkers wird als Zuweisung thematischer Rollen konzipiert. Um das möglich zu machen, muss der Diskursmarker in einer bestimmten syntaktischen Beziehung zu seinem Operanden stehen. In linearer Syntax stehen Diskursmarker typischerweise peripher zu ihren Operanden. Ein adverbialer Diskursmarker kann aber auch Binneinstellungen einnehmen (vgl. Blühdorn 2017).

Die letzte Gruppe besteht aus formelhaften Phrasen wie *sag mal*, *so* (Imo 2007), *weiß ich nicht* (Auer und Günthner 2004), *ich mein'* (Günthner und Imo 2003; Imo 2007), *ich glaub'* (Imo 2007, 2011), *(ach) komm* (Proske 2014), *guck mal* (Günthner 2015) oder *ich schwöre* (Bahlo 2010). Mit dem Diskursmarker *Ich mein'* initiieren Redner eine Selbstkorrektur, bieten Klarstellungen und Änderungen zu einer früheren Aussage an, leiten den Gesprächsfluss um oder führen neue Perspektiven ein, zitieren eine Illustration oder Schlussfolgerung. Die semantisch verwandten Diskursbezeichnungen *glauben* und *meinen* können auf ein Zögern oder eine Bewertung des Gesprächspartners hinweisen. *Sag mal* kann eine Aufforderung, Einleitung oder Entrüstung bedeuten (Auer und Günthner 2004). Günthner (2015: 154) stellt fest, dass *guckmal* eine Änderung der Blickrichtung bedeutet, d. h. die Richtung wird vom Visuellen zum Mentalen verschoben. Was bleibt, ist die Funktion, die Aufmerksamkeit einer anderen Person zu lenken. Die Konzentration auf eine nachfolgende Aussage erhöht auch deren Relevanz. Daher wird dieser Diskursmarker

verwendet, um zentrale Argumente, Positionen oder sogar Meinungsverschiedenheiten einzuführen.

Auch *Question tags* (*ne, oder, oder nicht*) werden als formelhaft verfestigte Ausdrücke, oder Diskursmarker verstanden, die unterschiedliche diskursbezogene Funktionen aufzeigen. In mündlichen Interaktionen werden sie verwendet, um zu signalisieren, wann der Sprecher das Rederecht übergeben oder behalten möchte. Diese Ausdrücke untergliedern längere Gesprächsbeiträge in kleinere Sinneinheiten, sie kontextualisieren, d.h. sie zeigen in welchem Zusammenhang ihr Beitrag zu einem vorherigen steht (vgl. König 2017). Weinrich (2007) unterscheidet zwischen *weißt du, siehst du* oder *verstehst du*, die keine Fragen darstellen und daher keine Reaktion des Hörers erwarten, und Vergewisserungssignalen wie *nicht wahr, oder* und *gell*, die meist zu einem Sprecherwechsel führen.

Die meisten in den letzten dreißig Jahren durchgeführten Forschungsarbeiten konzentrieren sich hauptsächlich, aber nicht ausschließlich darauf, englische Diskursmarker zu beschreiben und sie mit Äußerungen von Muttersprachlern zu vergleichen, sowie sie explizit in einem formalen Umfeld zu unterrichten, da sie ein wesentlicher Bestandteil der Kommunikationskompetenz sind. Simone Müller (vgl. 2005: 246) führt eine sehr gründliche Analyse der englischen Diskursmarker durch und der Grund für eine solch detaillierte und vollständige Beschreibung liegt in ihrer Überzeugung, dass nur eine gründliche funktionale Beschreibung dieser Spracheinheiten und eine angemessene Art, sie zu unterrichten, die pragmatische Kompetenz in einer Fremdsprache verbessern kann. Müller verdeutlicht unter Bezugnahme auf eine Reihe anderer relevanter Quellen weiter, dass Missverständnisse in der Kommunikation häufig darauf zurückzuführen sind, dass ein bestimmter Diskursmarker gar nicht oder nicht ordnungsgemäß verwendet wird, und dass dies nur eine der möglichen negativen Auswirkungen im persönlichen Kommunikationsprozess ist. So bewerten Muttersprachler beispielsweise die Sprache von Nicht-Muttersprachlern negativ, die aufgrund des Fehlens von Diskursmarkern anders klingt, d. h. die Sprecher bemerken eine Abweichung von der natürlichen Sprache. In einer von Hasselgren (2002) durchgeführten Studie treten sehr ähnliche Bemerkungen vor, wonach Diskursmarker unter dem Standpunkt der perzipierten Sprechkompetenz oder subjektiven Beurteilung des Gesprächspartners, einer der wichtigsten Parameter der Kommunikationskompetenz sind.

Die Ergebnisse zahlreicher Studien in diesem Bereich deuten auf einen unbedeutenden Erwerb von Diskursmarkern hin, und die Gründe dafür liegen in erster Linie in mangelndem Fremdsprachenunterricht (Götz 2013; Hasselgren 2002; Mukherjee 2009; Rahimi and Riasati 2012; Prefontaine Kormos und Johnson 2016).

Rahimi and Riasati (2012) untersuchen die Auswirkung einer expliziten Anweisung von Diskursmarkern auf die Qualität der gesprochenen Sprache (L2). Diese Autoren stellen fest, dass iranische erwachsene EFL-Lernende ohne explizite Anweisung sehr selten die Diskursmarker in ihrer Rede verwenden und dass nur explizite Anweisungen zu einer besseren Leistung führen. Eine interessante Beobachtung ist die von Hogeweg et al. (2016), die unterstreichen, dass die Diskursmarker für die Sprecher einer Fremdsprache bekanntermaßen schwer zu erwerben sind. Es wird argumentiert, dass diese Schwierigkeit durch einen Mangel an gleichwertigen Konzepten in der Muttersprache des Lernenden verursacht wird. In ihrer Studie vergleichen die Autoren den Erwerb des deutschen Diskursmarkers *doch* bei niederländischen Sprechern und Sprechern mit einer anderen Muttersprache als Niederländisch. Sie deuten darauf hin, wie wichtig Diskursmarker für den richtigen Gebrauch von Sprache sind, wenn die Lernenden ein fortgeschrittenes Niveau erreichen möchten. Trotzdem gibt es kaum explizite (manchmal gar keine) Anweisungen zur Verwendung dieser Partikeln und zur Beziehung zwischen ihren Formen und Bedeutungen.

Müller (2005) kommt auch zu der Feststellung, dass Nicht-Muttersprachler im Vergleich zu Muttersprachlern ein geringeres Repertoire an Diskursmarkern haben und dass es an Variationen mangelt. Wie bereits erwähnt, stellen Diskursmarker einen wesentlichen Teil der Kommunikationskompetenz des Sprechers dar und können daher direkt mit dem Thema der Sprechflüssigkeit verknüpft werden. Prefontaine, Kormos und Johnson (2016), die eine Sprachprobe französischer Diskursmarker (L2) analysieren, behaupten, dass die richtige Verwendung und eine Vielzahl von nativ-ähnlichen französischen Diskursmarkern die Noten der Bewerter in Bezug auf die perzipierte Sprechflüssigkeit positiv beeinflussen, und weisen darauf hin, dass die Diskursmarker die Sprechkompetenz verbessern. Der Eindruck der Zuhörer deutet darauf hin, dass die psycholinguistischen Prozesse der Sprechplanung und der Sprechproduktion reibungslos und effizient funktionieren, d. h. dass diese beiden Prozesse von Sprechern nahezu gleichzeitig ausgeführt werden können.

Ausgehend von dieser Erkenntnis pointiert Götz (2013), wie wichtig es ist, Diskursmarker und formelhafte Ausdrücke explizit zu lehren, um die Variablen der Sprechflüssigkeit zu erhöhen. Der Grund dafür liegt in den Ergebnissen zahlreicher Studien, in denen die Sprechkompetenz mit zeitlichen Variablen und mit der Automatisierung und Geschwindigkeit der Sprechproduktion zusammenhängt. Ein systematischer und durchdachter Unterricht würde den Sprechern helfen, Schwierigkeiten bei der Verarbeitung der Nachricht zu überwinden. Infolgedessen würde sich auch der Grad der Sprechflüssigkeit infolge einer erleichterten Verarbeitung erhöhen. Götz

meint, dass das grundlegende fremdsprachendidaktische Motiv darin besteht, den Automatisierungsgrad in L2 zu erhöhen, was durch einen Auslandsaufenthalt erreicht werden kann. Dabei können Diskursmarker und formelhafte Ausdrücke direkt vermittelt werden, jedoch kann auch eine Sensibilisierung für die Notwendigkeit, diese Begriffe zu übernehmen, zu positiven Veränderungen führen, indem das Bewusstsein des Sprechers geschärft wird.

Zeitgenössische Trends im Fremdsprachenunterricht zielen unter anderem auf die Entwicklung pragmatischer Kompetenz ab, d. h. auf das Verlangen nach einer sogenannten *natürlichen* Sprache, die der von Muttersprachlern ähnlich ist. Es steht nun fest, dass eine Vielzahl unterschiedlicher Diskursmarker und eine ordnungsgemäße Verwendung der grundlegende Faktor für die Entwicklung der Sprechflüssigkeit und der allgemeinen kommunikativen (pragmatischen) Kompetenz ist. Das Ziel der vorliegenden Studie ist zweierlei: Erstens identifizieren wir, welche Diskursmarker in der Rede von deutschsprachigen Sprechern (L2) vorkommen, und zweitens untersuchen wir ihre Häufigkeit und Vielfalt. Mit Hilfe einer empirischen Untersuchung wollen wir einen Beitrag für ein umfassenderes Verständnis von Diskursmarkern leisten.

2. METHODEN

Die Gruppe von Befragten bestand aus 14 Germanistikstudierenden an der Philosophischen Fakultät in Split. Basierend auf einem Interview, das der Aufnahme vorausging, gaben alle Befragten an, dass sie in der Grundschule und/oder im Gymnasium Deutsch gelernt hatten. Nur eine Befragte lebte fünf Jahre lang im deutschsprachigen Raum. Allerdings wurde kein Test durchgeführt, um die Deutschkenntnisse zu bewerten. Es wurde jedoch erwartet, dass alle Studierende das B1-Niveau als notwendige Voraussetzung für die Einschreibung in das Studienprogramm erreicht haben.

Die Befragten wurden gebeten, zwei Sprechaufgaben zu erledigen. Die erste Sprechaufgabe umfasste Inhalte, die in den regulären Vorlesungen und Seminaren der Lehrveranstaltung *Einführung in die Rhetorik* behandelt wurden. Es wurde dementsprechend angenommen, dass die Befragten mit den Inhalten der gestellten Fragen vertraut waren und vorbereitet zur Aufnahme kamen. Es wurden Fragen zu verschiedenen Themen gestellt, wie z. B. Sprechfähigkeiten, fließendes Sprechen, effektive Methoden zur Verbesserung der Sprechflüssigkeit und dergleichen. Die vorbereitete Rede wurde im Audacity-Computerprogramm aufgenommen. Die zweite Aufgabe bestand in der Beantwortung von Fragen zu alltäglichen Aktivitäten (unvorbereitete

Rede), wie zum Beispiel Fragen über Familie, Hobbys, das Studium und dergleichen.

Die erste Aufgabe kann naturgemäß mit einer Art Wiederholung der Aufgabe verglichen werden und basiert auf dem Modell von Levelt (1989), als das am häufigsten verwendete Modell zur Erklärung der Sprachproduktion. Nach Kovač und Vickov (2018) zeigt die Wiederholung von Aufgaben einen großen Einfluss auf den Grad der Konzeptualisierung. Der makrostrukturelle Konzeptplan für die zu übermittelnde Nachricht ist bereits verfügbar, was wiederum die Formulierungsphase durch Reduzierung des Verarbeitungsdrucks unterstützt. Bei anspruchsvolleren konzeptionellen Plänen wird sich der Redner wahrscheinlich nicht vollständig an den Inhalt erinnern, aber die Vertrautheit mit der Aufgabe wird sich positiv auf die wiederholte Aufführung auswirken. Infolgedessen kann die Aufgabe der Wiederholung die Verbindungen zwischen der Konzeptualisierung und der Formulierungsebene erhöhen und beschleunigen. Daher wird die Formulierung genauer, da sich die Aufmerksamkeit der Sprecher auf die grammatische Richtigkeit und Angemessenheit verlagert. Andererseits sind die Sprecher in der zweiten Aufgabe nicht mit dem Inhalt der Fragen vertraut, aber die Fragen sind so konzipiert, dass die Sprecher mit dem Wortschatz einschließlich hochfrequenter Wörter und formelhafter Ausdrücke relativ vertraut sind. Es wurde erwartet, dass die gezielte Verwendung von Diskursmarkern die Gestaltung der Nachricht und die Übertragung von Bedeutung erleichtern würde. Die Tonaufnahmen wurden in einer sehr informellen Umgebung im Klassenraum der Fakultät durchgeführt.

3. ERGEBNISSE

Anhand von vier Aufnahmen wurden die Diskursmarker identifiziert. Die Gesamtdauer der Tonaufnahme beträgt 40 Minuten. Die deutschen prototypischen Diskursmarker *weil, wobei, obwohl, aber, und, sogar dass, währendbloß, also, ja, jedenfalls, allerdings, so, weiß ich nicht, ich mein, ich glaub* wurden berücksichtigt. Einige der Beispiele sind in den folgenden Transkripten aufgeführt.

- (1) ...meine erste Entscheidung war Jura...und und das habe ich zwei Jahre studiert... und dann habe ich mich für eine zweite Option entschieden... und diese Option sind Sprachen...
- (2) ...also mein Name ist Katarina, ich bin neunzehn Jahre alt....und äh ich studiere in Split...
- (3) ...wir müssen logische Argumente äh darstellen..... ja äh die müssen auch grammatisch korrekt sein...

Tabelle 1 zeigt die Stichprobenwerte in Bezug auf die Diskursmarker in der unvorbereiteten Rede (erste Rede) auf Deutsch. Auf Basis der Daten scheint es nahe liegend, dass die Befragten nach dem arithmetischen Mittel nur 7 Diskursmarker pro 1000 Silben verwenden. Andererseits produzieren die Befragten in der vorbereiteten Rede (zweite Rede), Tabelle 1, durchschnittlich 8,5 Diskursmarker pro 1000 Silben. Das Vorhandensein statistisch signifikanter Unterschiede zwischen der vorbereiteten und der unvorbereiteten Rede wurde mit einem geeigneten statistischen Test geprüft.

Tabelle 1: Stichprobenwerte für die Diskursmarker in den Reden auf Deutsch

<i>Diskursmarker</i>	<i>Erste Rede</i>	<i>Zweite Rede</i>
<i>Min</i>	0	0
<i>Me</i>	6.30	6.53
<i>Max</i>	18.69	23.44
<i>Mittelwert</i>	7.01	8.50
<i>SD</i>	6.16	7.25
<i>SE</i>	1.65	1.94

Min - Minimum, *Me* - Median, *Max* - Maximum, *Mittelwert* - arithmetisches Mittel, *SD* - Standardabweichung, *SE* – Standardfehler

In Anbetracht der Tatsache, dass diese Tests abhängige Stichproben sind, da es sich um dieselben Probanden handelt, wird die Voraussetzung für die Verwendung des parametrischen t-Tests für abhängige Stichproben, d. h. die Normalität der Verteilung der Unterschiede zwischen Paaren, untersucht. Der Shapiro-Wilk-Normalitätstest, Tabelle 2, zeigt, dass es keine signifikanten Abweichungen von der normalen Distribution gibt.

Tabelle 2: Die Ergebnisse des Shapiro-Wilk-Normalitätstests

<i>Diskursmarker</i>	<i>SHAPIRO - WILK</i>	
	<i>W</i>	<i>p</i>
	0.945	0.493

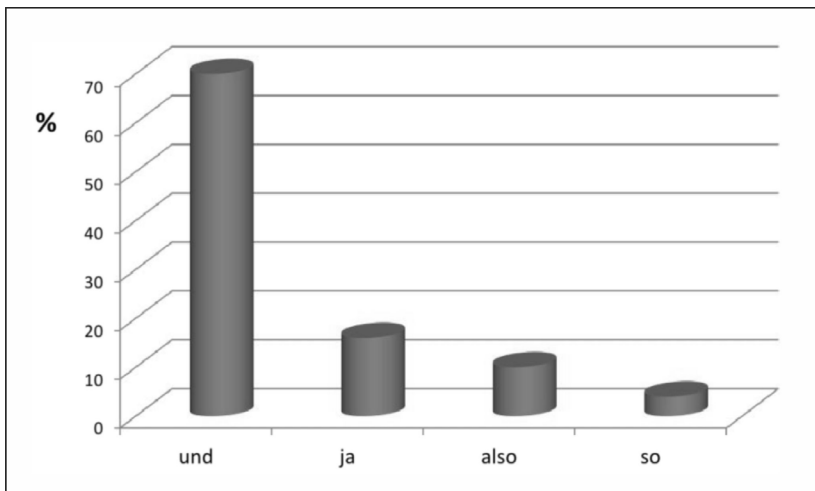
Daher wird der t-Test für abhängige Stichproben, Tabelle 3, verwendet, dessen Ergebnisse darauf hinweisen, dass es keinen signifikanten Unterschied zwischen der Häufigkeit der Diskursmarkerverwendung zwischen der vorbereiteten und der unvorbereiteten Rede auf Deutsch gibt ($P < 0.05$).

Tabelle 3: Der t-Test für abhängige Stichproben in den Reden auf Deutsch

<i>Diskursmarker</i>	<i>t-Test</i>		
	<i>t</i>	<i>df</i>	<i>p</i>
	-0.881	13	0.394

Die Abbildung 1 stellt die Verteilung der Diskursmarker in beiden Reden auf Deutsch dar. Auf Basis der Zahlen ist es offensichtlich, dass sich eine überzeugende absolute Mehrheit (70%) aller gesprochenen Diskursmarker auf *und* bezieht. Andere Diskursmarker haben einen deutlich geringeren Anteil (16% *ja*, 10% *also* und 4% *so*).

Abbildung 1: Die Verteilung der Diskursmarker in beiden Reden auf Deutsch

4. DISKUSSION

Wie in der Einleitung erläutert, sind Diskursmarker multifunktional mit einem ziemlich breiten Anwendungsbereich. Eine dieser Funktionen, wie in der Sprechprobe gezeigt, ist die Sequenzierung von Sprechhandlungen (vgl. Hartung 2012; Imo 2013; Dittmar 2002; Imo 2007).

Die Häufigkeit des Diskursmarkers *und* kann durch die Tatsache erklärt werden, dass er als sehr prominente und frequente Konjunktion im frühen Lernstadium vermittelt wird (vgl. Günthner et al. 2013). Daher könnten wir feststellen, dass dieser

Diskursmarker ein Teil des prozeduralen Wissens ist und aufgrund des Mangels an anderen Diskursmarkern überbeansprucht wird. Das Formulieren von Äußerungen in einer Fremdsprache ist ein kognitiv anspruchsvoller Prozess, nicht nur wegen des Inhalts anstehender Äußerungen und ihrer Organisation, sondern auch wegen möglicher lexikalischer Probleme oder komplexer grammatikalischer Konstruktionen. Im Gegensatz zur Muttersprache haben Sprecher in der Fremdsprache in der Konzeptualisierungsphase einen Zeitmangel, wenn der Inhalt der Nachricht geplant werden muss, aber auch in der Formulierungsphase und in der Artikulation. Es ist daher wahrscheinlicher, dass Sprecher die Nachricht aufgrund begrenzter Aufmerksamkeitsressourcen nicht unter Zeitdruck verarbeiten können. Darüber hinaus verwenden die Sprecher *und*, um zusätzliche Zeit für die Planung und Formulierung der Äußerungen unter Zeitbeschränkung zu gewinnen. In unserer Stichprobe ist *und* ein sprachliches Element, das äußerst häufig für den Beginn der Äußerung verwendet wird, um einen Übergang oder eine Sequenzierung von Sprechhandlungen zu signalisieren.

Es wurde insbesondere angenommen, dass die Sprecher beim Beantworten von Fragen die Diskursmarker verwenden würden als Verbindungsmittel zum Aneinanderreihen von Sprechhandlungen, Verbindung von Ideen, Verweisung auf Hintergrundinformationen, Beispiele, Illustrationen usw. Auf Basis der Daten scheint es naheliegend, dass es eine signifikante Unterauslastung oder allgemeine Abwesenheit, ebenso wie mangelnde Variation bei der Verwendung der Diskursmarker gibt. Die Schlussfolgerungen dieser Untersuchung sind vergleichbar mit denen von zum Beispiel Götz (2013), Prefontaine, Kormos und Johnson (2016), Rahimi and Riasati (2012) usw. Sie berichten über eine außergewöhnlich seltene Verwendung von Diskursmarkern und Formelsequenzen mit dem Ziel, die Sprechkompetenz zu verbessern.

Die deutsche Forscherin Sandra Götz (2013) erkennt, dass selbst sehr fortgeschrittene Sprecher einer Fremdsprache erhebliche Mängel in Bezug auf Diskursmarker aufweisen. Sie konstatiert, dass die aktive und automatisierte Verwendung dieser Konstruktionen in einer Fremdsprache erforderlich ist, wenn das Ziel darin besteht, die für die Muttersprache charakteristische gesprochene *Natürlichkeit* und Sprechflüssigkeit zu erreichen. Hasselgren (2002) hebt beispielsweise hervor, dass fließendere englische Sprecher mehr Diskursmarker verwenden als weniger fließende Sprecher. Der Mangel an Abwechslung ist jedoch dafür verantwortlich, dass der richtige pragmatische Effekt meistens nicht erzielt wird.

Rossiter et al. (vgl. 2010: 586) behaupten, dass der Unterricht ein Schlüsselement bei der Förderung der Sprechkompetenz bleibt. Der Fokus sollte daher auf einer ex-

pliziten und sorgfältig geplanten Vielzahl von Diskursmarkern liegen, um den erhöhten Planungszeitbedarf zu überwinden, die Variablen der Sprechflüssigkeit zu erhöhen und ein richtiges pragmatisches Ziel zu erreichen. Dementsprechend unterstreicht Müller (2005) die Frage des expliziten Unterrichts in einer Unterrichtsumgebung, da die Diskursmarker ein wesentlicher Bestandteil der kommunikativen Kompetenzen sind. Die Befürworter der Sprechkompetenzentwicklung im Bereich der Verwendung von Diskursmarkern schlagen verschiedene Methoden für ihre qualitativere Übernahme vor. Die Frage der Präsentation von Diskursmarkern im Fremdsprachenunterricht ist ein besonders und äußerst umfangreiches Forschungsgebiet, weshalb wir nur grundlegende Überlegungen einzelner Autoren anführen.

Goetz (2013) ist der Meinung, dass Unterrichtsmaterialien/Lehrbücher unterschiedliche Strategien zur Steigerung der Sprechkompetenz enthalten sollten, basierend auf relevanten Themen aus dem täglichen Leben, und dass Texte authentische Diskursmarker, Wiederholungen, Selbstkorrekturen und dergleichen beinhalten sollten. Die Grundidee besteht darin, Lehrmaterialien angemessen zu gestalten und zu erstellen, deren Inhalt eher authentischer Sprache mit allen begleitenden Sprechphänomenen als idealer und somit künstlicher Sprache ähnelt. Die Notwendigkeit grundlegender Änderungen in Lehrplänen und Lehrbüchern wird auch von Wood (2010) befürwortet, der auch die Unterrepräsentation formelhafter Ausdrücke in Unterrichtsmaterialien als einen grundlegenden Faktor für die Entwicklung der Sprechflüssigkeit hervorhebt. Eine Reihe von Aktivitäten wird vorgeschlagen, die schrittweise zur Automatisierung formelhafter Ausdrücke und Diskursmarker führen würden. Ren und Han (2016) stellen in ihrer umfangreichen Untersuchung und systematischen Darstellung einer Vielzahl unterschiedlicher Lehrmaterialien fest, dass pragmatische Elemente unterrepräsentiert sind. Sie weisen auf das Problem der mangelnden Konsistenz und der fehlenden systematischen Darstellung pragmatischer Inhalte hin. Sie deuten darauf hin, dass die Entwicklung einer pragmatischen Komponente ein subtiler Prozess ist, der sich von klein auf entwickeln sollte. In diesem Zusammenhang betont Glaser (2018), dass es äußerst wichtig ist, dass Unterrichtsmaterialien eine authentische Sprache enthalten, um eine pragmatische Fossilisierung oder die Notwendigkeit zu verhindern, dass Sprecher später falsch angenommene Muster korrigieren müssen. Es steht nun fest, dass eine Vielzahl unterschiedlicher Diskursmarker und eine ordnungsgemäße Verwendung der grundlegende Faktor für die Entwicklung der Sprechflüssigkeit und der allgemeinen kommunikativen (pragmatischen) Kompetenz ist.

5. FAZIT

Das Ziel dieser Studie war zweierlei: Erstens wurden die Diskursmarker in der Rede von deutschsprachigen Sprechern (L2) identifiziert, und zweitens wurde ihre Häufigkeit und Vielfalt analysiert, um die bisherigen Ergebnisse von Studien zur Unterrepräsentation von Diskursmarkern in der L2 zu bestätigen oder in Frage zu stellen. Die befragte Gruppe bestand aus 14 Germanistikstudierenden an der Philosophischen Fakultät in Split. Sie führten zwei leicht unterschiedliche Sprechaufgaben auf Deutsch (L2) aus. Auf Basis der Daten scheint es naheliegend, dass es eine signifikante Untererauslastung oder allgemeine Abwesenheit, ebenso wie mangelnde Variation bei der Verwendung der Diskursmarker gibt. Auf Basis der Daten wurde festgestellt, dass sich eine absolute Mehrheit der Diskursmarker in der deutschen Sprache auf *und* bezieht. Andere Diskursmarker (*ja, also, so*) hatten einen deutlich geringeren Anteil. Das dominanteste und am häufigsten verwendete sprachliche Element *und* wurde am Anfang der Äußerung eingesetzt, um einen Übergang oder eine Sequenzierung von Sprechhandlungen zu signalisieren und wies auf die kognitive und konzeptionelle Organisation des Sprechers hin. Darüber hinaus verwendeten die Teilnehmer dieser Studie *und* um zusätzliche Zeit für die Planung und Formulierung der Äußerungen unter Zeitbeschränkung zu gewinnen.

Hieraus ergibt sich, dass eine explizite Anweisung von Strategien zur Verbesserung der Sprechkompetenz, die sich bei den Lernenden als unzureichend erwiesen haben, sehr nützlich erscheint.

Wir legen nahe, dass die geringe Inzidenz von Diskursmarkern in der deutschen Sprache (L2) auf die Tatsache zurückzuführen ist, dass der Fremdsprachenunterricht kein systematisches Unterrichten von Diskursmarkern umfasst. Der Fokus sollte daher auf einer expliziten und sorgfältig geplanten Vielzahl verschiedener Diskursmarker liegen, um die für die Muttersprache charakteristische gesprochene Natürlichkeit und Sprechflüssigkeit zu erreichen. Es ist offensichtlich, dass die Geschwindigkeit des Abrufs von lexikalischem und grammatikalischem Wissen nicht sehr einfach erhöht werden kann. Die erzielten Untersuchungsergebnisse heben die Notwendigkeit der Einführung von mündlichen Sprechaufgaben hervor, mit dem Ziel die Diskursmarker und andere formelhafte Sequenzen weiter zu entwickeln, die aus dem Gedächtnis ganzheitlich abgerufen werden und den Sprechern die Entwicklung der Sprechflüssigkeit und Zeitgewinnung für die Planung von Äußerungen ermöglichen. Dies könnte zum erhöhten Sprechtempo aufgrund des Priming-Effekts und folglich der verringerten kognitiven Belastung führen.

Die Einschränkung der Studie zeigt sich jedoch bei einer kleinen Stichprobengröße. Weitere Studien sollten eine größere Anzahl umfassen, um die erzielten Ergebnisse weiter zu verifizieren.

LITERATURVERZEICHNIS

1. Auer, Peter, Susanne Günthner (2004), "Die Entstehung von Diskursmarkern im Deutschen: ein Fall von Grammatikalisierung?", In: Leuschner, Torsten, Tanja Mortelsmans (Hg.), *Grammatikalisierung im Deutschen*, de Gruyter, Berlin, 335-362.
2. Bahlo, Nils (2010), "uallah und/oder ich schwöre. Jugendsprachliche expressive Marker auf dem Prüfstand", *Gesprächsforschung* 11, 101-122.
3. Blühdorn, Hardarik (2017), "Diskursmarker: Pragmatische Funktion und syntaktischer Status", In: Blühdorn, Hardarik, Arnulf Deppermann, Henrike Helmer, Thomas Spranz-Fogasy (Hg.), *Diskursmarker im Deutschen. Reflexionen und Analysen*, Verlag für Gesprächsforschung, Göttingen, 311-336.
4. Bühlig, Kristin (2009), "Konnektivpartikel", In: Hoffmann, Ludger (Hg.), *Handbuch der deutschen Wortarten*. 2. Aufl. de Gruyter, Berlin, 525-544.
5. Dittmar, Norbert (2002), "Lakmüstest für funktionale Beschreibungen am Beispiel von *auch* (Fokuspartikel, FP), *eigentlich* (Modalpartikel, MP) und *also* (Diskursmarker, DM)", In: Fabricius-Hansen, Cathrine, Oddeleif Leirbukt, Oddleif, Ole Letnes (Hg.), *Modus, Modalverben, Modalpartikel*, Wissenschaftlicher Verlag Trier, Trier, 142-177.
6. Freywald, Ulrike (2008), "Zur Syntax und Funktion von *dass*-Sätzen mit Verbzweitstellung", *Deutsche Sprache*, 36, 246-285.
7. Freywald, Ulrike (2014), *Parataktische Konjunktionen. Zur Syntax und Pragmatik der Satzverknüpfung im Deutschen - am Beispiel von obwohl, wobei, während, wogegen und dass*, Dissertation, Humboldt-Universität Berlin
8. Glaser, Karen (2018), "Enhancing the role of pragmatics in primary English teacher training", *Glottodidactica. An International Journal of Applied Linguistics*, 45 (2), 119-131.
9. Götz, Sandra (2013), *Fluency in native and nonnative English speech*, John Benjamins, Amsterdam
10. Günthner, Susanne (2002), "Konnektoren im gesprochenen Deutsch – Normverstoß oder funktionale Differenzierung?", *Deutsch als Fremdsprache*, 39, 67-74.

11. Günthner, Susanne (2008), "'weil – es ist zu spät'. Geht die Nebensatzstellung im Deutschen verloren?" In: Denkler, Markus (Hg.), *Frischwärts und Unkaputtbar. Sprachverfall oder Sprachwandel im Deutschen?*, Aschendorff, Münster, 103-128.
12. Günthner, Susanne (2015), "Diskursmarker in der Interaktion – zum Einbezug all-tagssprachlicher Phänomene in den DaF-Unterricht", In: Imo, Wolfgang, Sandro M. Moraldo (Hg.), *Sprache und Interaktion: Ansätze zur Erforschung interaktionaler Sprache und Überlegungen zu deren Didaktisierung im DaF-Unterricht*, Stauffenburg, Tübingen, 135-164.
13. Günthner, Susanne, Wolfgang Imo (2003), "Die Reanalyse von Matrixsätzen als Diskursmarker. *ich mein*-Konstruktionen im gesprochenen Deutsch", In: Orosz, Magdolna, Andreas Herzog (Hg.), *Jahrbuch der Ungarischen Germanistik*, DAAD, Budapest/Bonn, 181-216.
14. Günthner, Susanne, Lars Wegner, Beate Weidner (2013), "Gesprochene Sprache im DaF-Unterricht - Möglichkeit der Vernetzung der Gesprochene-Sprache-Forschung mit der Fremdsprachenvermittlung", In: Moraldo Sandro M., Federica Missaglia (Hg.), *Gesprochene Sprache im DaF-Unterricht*, Universitätsverlag Winter, Heidelberg, 113-150.
15. Hartung, Nele (2012), *Und-Koordination in der frühen Kindersprache: Eine korpusbasierte Untersuchung*, Dissertation, Universität Tübingen.
16. Hasselgren, Angela (2002), "Learner corpora and language testing: Small words as markers of learner fluency", In: Granger, Sylviane, Joseph Hung, Stephanie Petch-Tyson (Hg.), *Computer learner corpora, second language acquisition and foreign language teaching*. John Benjamins, Amsterdam, 143–173.
17. Hogeweg, Lotte, Helen de Hoop, Stefanie Ramachers, Frans van der Slik, Verena Wottrich (2016), "The L2-acquisition of the German particle *doch*", *International Review of Applied Linguistics in Language Teaching*, 54 (3), 201–227.
18. Imo, Wolfgang (2007), "Zur Anwendung der *Construction Grammar* auf die gesprochene Sprache – der Fall 'ich mein(e)'" , In: Ágel, Vilmos, Mathilde Hennig (Hg.), *Zugänge zur Grammatik der gesprochenen Sprache*, Niemeyer, Tübingen, 3-34.
19. Imo, Wolfgang (2011), "Clines of subordination: constructions with the German 'complement-taking predicate' *glauben*", In: Laury, Ritva, Ryoto Suzuki (Hg.), *Subordination*, Benjamins, 165-190.

20. Imo, Wolfgang (2012), "Wortart Diskursmarker?", In: Rothstein, Björn (Hg.), *Nichtflektierende Wortarten*, de Gruyter, Berlin, 48–88.
21. Imo, Wolfgang (2013), *Sprache in Interaktion. Analysemethoden und Untersuchungsfelder*, de Gruyter, Berlin
22. Imo, Wolfgang (2016), "Diskursmarker: grammatischer Status –Funktionen in monologischen und dialogischen Kontexten – historische Kontinuität", Arbeitspapier, Nr. 65 (06/2016) <http://arbeitspapiere.sprache-interaktion.de>.
23. König, Katharina (2012), "Formen und Funktionen von syntaktisch desintegriertem *deswegen* im gesprochenen Deutsch", *Gesprächsforschung - Online-Zeitschrift zur verbalen Interaktion*, 13, 45-71.
24. König, Katharina (2017), "Question tags als Diskursmarker? – Ansätze zu einer systematischen Beschreibung von *ne* im gesprochenen Deutsch", In: Blühdorn, Hardarik, Arnulf Deppermann, Henrike Helmer, Thomas Spranz-Fogasy (Hg.), *Diskursmarker im Deutschen. Reflexionen und Analysen*, Verlag für Gesprächsforschung, Göttingen, 233-258.
25. Kovač, Mirjana Matea, Gloria Vickov (2018), "The impact of immediate task repetition on breakdown fluency", *Govor*, 35 (2), 139-159.
26. Levelt, Willem. J. M. (1989), *Speaking: From intention to articulation*, The MIT Press, Cambridge
27. Mukherjee, Joybrato (2009), "The grammar of conversation in advanced spoken learner English: Learner corpus data and language-pedagogical implications", In: Karin Aijmer (Hg.), *Corpora and language teaching*, John Benjamins, Amsterdam, 203–230.
28. Müller, Simone (2005), *Discourse markers in native and non-native English discourse*, John Benjamins, Amsterdam
29. Préfontaine, Yvonne, Judit Kormos, Daniel E. Johnson (2016), "How do utterance measures predict raters' perceptions of fluency in French as a second language?", *Language Testing*, 33 (1), 53–73.
30. Proske, Nadine (2014), "oh ach KOMM; hör AUF mit dem kleInkram. Die Partikel komm zwischen Interjektion und Diskursmarker", In: *Gesprächsforschung – Online-Zeitschrift zur verbalen Interaktion*, 15, 121-160.
31. Proske, Nadine (2017), "Zur Funktion und Klassifikation gesprächsorganisatorischer Imperative", In: Blühdorn, Hardarik, Arnulf Deppermann, Henrike Helmer, Thomas Spranz-Fogasy (Hg.), *Diskursmarker im Deutschen. Reflexionen und Analysen*, Verlag für Gesprächsforschung, Göttingen, 73-102.

32. Rahimi, Forough, Mohammad J. Riasati (2012), "The Effect of Explicit Instruction of Discourse Markers on the Quality of Oral Output", *International Journal of Applied Linguistics and English Literature*, 1 (1), 70-81.
33. Ren, Wei, Zhengrui Han (2016), "The representation of pragmatic knowledge in recent ELT textbooks", *ELT Journal*, 70 (4), 424-434.
34. Riazantseva, Anastasia (2001), "Second language proficiency and pausing: A study of Russian speakers of English", *Studies in Second Language Acquisition*, 23 (4), 497-526.
35. Schiffrin, Deborah (1987), *Discourse markers*, Cambridge University Press, Cambridge
36. Siepman, Dirk (2007) "Wortschatz und Grammatik: Zusammenbringen, was zusammengehört", *Beiträge zur Fremdsprachenvermittlung*, 46, 59-80.
37. Vickov, Gora (2010), "Terminološka previranja u teorijskom određivanju diskursnih oznaka". *Fluminensia*, 22 (2), 95-110.
38. Weinrich, Harald (2007), *Textgrammatik der deutschen Sprache*, Georg Olms Verlag, Hildesheim
39. Wood, David (2010), *Formulaic language and second language speech fluency: Background, evidence and classroom applications*, Continuum, London

FREQUENCY AND VARIETY OF DISCOURSE MARKERS IN GERMAN AS FOREIGN LANGUAGE

Summary:

The aim of this study is to examine the frequency and diversity of discourse markers used by German speakers (L2). The existing studies point to an underrepresentation of these expressions, which represent an essential part of the speakers' communicative competence and can therefore be directly connected to the development of speech fluency. Fourteen students of German studies at the Faculty of Philosophy in Split took part in the research. The group performed two slightly different speaking tasks in German (L2). The speech samples were transcribed and analyzed. The results point to a significantly dominant discourse marker *und*, which was used extremely often for the beginning of an utterance to signal a transition or a sequencing of speech acts. The results obtained also confirm the conclusions of previous studies, indicating a significant underrepresentation of a variety of discourse markers. Based on the obtained data, it seems obvious that formal language teaching should focus on a more explicit teaching of a wider variety of other nativelike discourse markers in order to promote overall speech fluency. Thus, the fundamental educational motive is to increase the level of automation by using discourse markers in L2.

Keywords: speech production; discourse markers; speech fluency; communication competence

Adresa autorice
Author's address
Mirjana Matea Kovač
University of Split
Faculty of humanities and social sciences
mirjana@ffst.hr

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

TEORIJA I PRAKSA PREVOĐENJA

Edina Špago-Ćumurija, Džemal Špago, Adi Maslo
PREVOĐENJE BOSANSKOHERCEGOVAČKIH KULTURNO
SPECIFIČNIH ELEMENATA NA ENGLISKI JEZIK – PRIMJER FILMA
“JA SAM IZ KRAJINE, ZEMLJE KESTENA” / TRANSLATION OF
BOSNIAN CULTURE-SPECIFIC ELEMENTS INTO ENGLISH – A
CASE OF THE FILM “I AM FROM KRAJINA, THE LAND OF
CHESTNUT” 147

Nermina Čengić
OZNAČAVANJE PONOVLJENOG VRŠENJA GLAGOLSKE
RADNJE U PRIJEVODIMA NA ITALIJANSKI JEZIK ROMANA
IVE ANDRIĆA “TRAVNIČKA HRONIKA” / MARKING THE
REPEATED OCCURRENCE OF VERBAL ACTION IN ITALIAN
TRANSLATIONS OF IVO ANDRIĆ'S NOVEL “BOSNIAN CHRONICLE” 165

UDK 791(497.6):811.111'255.4

Primljeno: 04. 01. 2020.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Edina Špago-Ćumurija, Džemal Špago, Adi Maslo

PREVOĐENJE BOSANSKOHERCEGOVAČKIH KULTURNO SPECIFIČNIH ELEMENATA NA ENGLESKI JEZIK - PRIMJER FILMA *JA SAM IZ KRAJINE, ZEMLJE KESTENA*

Rad otvara perspektivu saradnje lingvista i rastuće filmske industrije u Bosni i Hercegovini. Autori su preveli bosanskohercegovački film *Ja sam iz Krajine, zemlje kestena*, koji predstavlja prikaz bosanskohercegovačke historije, u vrlo specifičnom zapadnom graničnom području, Krajini. Rad se bavi pitanjem prevođenja elemenata bh. kulture na engleski jezik, s ciljem rasvjetljavanja problemskih mjesta u njenom predstavljanju u savremenom bh. filmu. Kulturno specifični izrazi najčešće su iz oblasti politike, načina života, religije i običaja. Prevodnom analizom, autori u ovom radu ukazuju na mogućnosti prevoda s obzirom na orijentiranost prevodnih tehnika prema izvornoj ili ciljnoj kulturi.

Ključne riječi: filmsko prevođenje; prevođenje kulturno specifičnih elemenata; prevodne tehnike; *Ja sam iz Krajine, zemlje kestena*

1. FILM, KULTURA I PREVOĐENJE

U prevođenju audiovizuelnog materijala, neophodna je saradnja teorije prevođenja i filmske nauke, pri čemu analiza prevoda za svrhu može imati podučavanje, kritiku ili ocjenu prevoda (Chaume 2004: 13). U ovom radu autori se bave pitanjima kulture i filma u procesu prevođenja, prvenstveno imajući u vidu potrebe studenata na

prevodilačkim predmetima. U Bosni i Hercegovini filmska industrija je u procesu rasta i njen udio u ukupnoj bh. privredi iznosi preko 8,3% (Nurković 2015). Studenti koji izučavaju prevođenje na univerzitetkim studijama moraju imati priliku da razviju kompetencije koje će im pomoći u razmatranju pitanja predstavljanja bh. kulture u prevodilačkom procesu, i analiza filma u ovom radu služi prvenstveno toj svrsi. Iako se u bavljenju prevođenjem filma moraju razmatrati i posebnosti filmskog žanra, u ovom radu je ipak u fokusu pitanje prevođenja kulture koje je primjenjivo općenito, sa posebnim fokusom na pitanje ravnoteže između mogućnosti približavanja bh. kulture publici naspram mogućnosti njenog udaljavanja korištenjem određenih prevodnih tehnika.

Savremeni bh. film često se bavi temama (etničkog) konflikta (Simić, Volčić 2016) i problemima u vezi sa ratom, te se mogu posmatrati kao kolektivna višeslojna priča o pokušajima da se prevlada *vječna tranzicija* u kojoj se nalazi Bosna i Hercegovina (never-ending transition, Rawski, Roman-Ravska 2014: 197). Unutrašnji problemi usložnjavaju pitanje njihovog predstavljanja nekoj drugoj kulturi.

Film analiziran u ovom radu može se smatrati tipičnim predstavnikom bh. filma kada je u pitanju tema rata. Ukoliko se primijeni model analize filma koji nudi Pedersen (2007), vidi se da film ima nekoliko vanjskih faktora (paratextual parameters, Pedersen 2007: 127) koji su uticali na prevodilački proces:

- Pitanja u vezi sa svrhom (skospos) filma: Režiser Jasmin Duraković i Mirsad Ćatić, pisac scenarija, za koje je prevod rađen, na sastanku održanom sa prevoditeljima¹, naglasili su da film nije namijenjen za široku distribuciju nego „Krajini i Krajišnjicima“, te da se prevođenje radi za festivalsko predstavljanje. Žanrovski je zanimljiv, jer donosi činjenice o historiji Krajine, sa dosta liričnosti i subjektivnosti². Prvobitno je, po riječima autora, zamišljen kao dokumentarno-igrani film. Na web stranici Udruženja filmskih radnika Bosne i Hercegovine okarakterisan je kao historijska i ljubavna filmska priča³. Ono što je posebno zanimljivo, a proizlazi iz prirode filma, jeste vrlo mali udio teksta, tj. dijaloga u filmu, u odnosu na naraciju glavnog lika u monološkoj formi i na ukupno trajanje

---

¹ Film je snimljen 2013. godine.

² Film govori o dvojici braće po mlijeku, Zlatanu i Omeru, koji se nakon mnogo godina ponovo susreću. Akumulirane emocije i sjećanja dobijaju svoj epilog u vidu sukoba dva glavna aktera a njihov odnos kao i pojedinačna sudbina svakog od njih paradigmatički predstavljaju historiju Krajine kao pograničnog područja. Kroz sučeljavanja glavnih likova jednog sa drugim i svakog sa samim sobom i svojom historijom, gledateljima se prikazuju znameniti likovi, događaji i vjerovanja iz historije Bosanske krajine te na dosljedan način potcrtava šta su to glavne identitetske karakteristike naroda tog područja.

³ <http://bhfilm.ba/bs/film/147>

filma⁴. Ovaj faktor uticao je na slobodu pri odabiru tehnika, jer nije bilo obaveze redukcije karakteristične za film.

- Pitanja u vezi sa ciljnom publikom: Nije se moglo očekivati da će ciljnoj publici biti sasvim bliska radnja filma, jer čak i unutar Bosne i Hercegovine, te šire regije s kojom dijeli jezični kod, kulturalne reference iz filma baziranog na historiji Krajine se mogu nazvati monokulturalnim, a nerijetko i mikrokulturalnim (Pedersen, 2007), te zahtijevaju intralingvistično prevođenje za većinu regionalne publike, a pogotovo za međunarodnu publiku na festivalima.

- Pitanja vezana za način emitiranja filma: Film je kreiran sa sviješću da se radi o vrlo lokalnoj temi, i po riječima i zahtjevu redatelja i scenariste, namijenjen je festivalskom predstavljanju, tako da nije riječ o službenom prevodu. Bywood (2016) ističe festivale upravo kao mjesta gdje se učestalo prevodi sa drugih jezika na engleski jezik, koji služi kao *lingua franca* u olakšavanju razumijevanja radnje filma za lingvistički heterogenu festivalsku publiku.

- Praktična pitanja u vezi sa prevodom. Prevodioci ovog filma su univerzitetski profesori, koji su prevod uradili bez finansijske naknade, sa dogovorom da će iskoristiti materijal za naučno istraživanje čiji će rezultati biti korisni za buduću nastavu na prevodilačkim predmetima na Univerzitetu „Džemal Bijedić“ u Mostaru. Zbog toga je sami prevodilački proces osmišljen na način da se rade tri pojedinačna prevoda, te razmatraju varijantni prevodi, u cilju rasvjetljavanja problemskih mjesta u prevodu i samog procesa donošenja odluka o konačnim varijantama.

1. KULTURNO SPECIFIČNI ELEMENTI U PREVOĐENJU

Bez obzira na terminološku neusklađenost kada je u pitanju klasifikacija elemenata koji se odnose na kulturu, može se zaključiti da postoje oni koji su u vezi sa jezikom, tj. sa strukturnim razlikama između dva jezika, i oni koji se odnose na izvanjezički sadržaj (koji je i dalje prisutan u jeziku). Newmark se bavi tim pitanjem razlikujući semantičko prevođenje, koje se dešava na nivou značenja u uskoj vezi sa strukturnim mogućnostima jezika, te komunikativno prevođenje, koje uključuje kreiranje utiska kod čitaoca identičnog onome koji je imao čitalac originala (Newmark: 1981, po

---

⁴ Od ca. 80 minuta ukupnog trajanja filma, jezičnog sadržaja je samo 20,10 minuta (25,39%), od čega dijalog zauzima 10,14 minuta (50,74% jezičnog materijala), a naracija glavnog lika i pjesme 9,56 minuta (49,25% jezičnog sadržaja).

Newmark 2009: 30). House, sa aspekta funkcije, razlikuje funkciju jezika i funkciju teksta (1981, po Hatim 2009: 42). Hatim naglašava značaj registra i diskursa kao okvira za prenošenje stavova (2010). Venuti (1998, po Munday 2010) uvodi pojam postranjivanja prevoda kao sredstva za odmicanje od lingvističkih i tekstualnih konvencija. Delisle (1980, po Carr 2009: 146) predlaže interpretativno prevođenje koje podrazumijeva analizu procesa reformulacije koja vodi verificiranju određenog prevodnog rješenja u cilju prenošenja smisla, što prevođenje određuje kao kognitivni proces. Florin smatra da realije kao koncepti karakteristični za određeni stil života, kulturu, društvo i historiju, zahtijevaju poseban pristup u prevođenju (Florin 1993: 123). Katan (2009) govori o kulturalnim razlikama kao onome što nije u jeziku, nego je neizrečeno, skriveno – ono po čemu se kulture razlikuju u jezicima, ponašanju i vrijednostima (Bennett 1998, po Katan 2009). Fokusiranje na ono što je nevidljivo i problematično u materijalu koji se prevodi ističe značaj prevodioca i njegovog procesa donošenja odluka.

Pedersen (2007) koristi termin izvanjezične (ekstralingvističke) kulturalne reference. To su izrazi koji se odnose na realije, kulturološke jedinice koje nisu dio jezika. Pri tome, unutarjezičnim (intralingvističkim) elementima Pedersen smatra idiome, poslovice, sleng, dijalekte, za koje ipak otvara mogućnost uključivanja u njegov model analize, po potrebi (Pedersen 2007: 114). Nedergaard-Larsen smatra da su problemi u vezi sa kulturom koji se nalaze u samom jeziku raznovrsni i brojni, poput gramatičkih kategorija, metafora, idioma, dijalekata, sociolekta, intonacije itd. (1993: 210).

U analizi se kreće od elemenata koji se javljaju kao problemska mjesta u prevođenju, pa ništa nije preliminarno isključeno iz analize. Zato se u radu ne koristi Pedersenov termin, nego sintagma *kulturno specifični elementi*, da bi se ostavio prostor za uključivanje obje kategorije elemenata kulture, onih koje su unutar samog jezika i onih koje su kodirani u jeziku ali su originalno izvanjezični.

1.1. Problemi za prevodioca u prevođenju kulturno specifičnih elemenata

Venuti (2001: 244) sugerira da u prevođenju književnosti (u opoziciji sa tehničkim registrom) najčešće dolazi do veće orijentiranosti prema ciljnoj kulturi (foreignization), usljed uticaja (promjenjivih) vrijednosnih sistema u ciljnoj kulturi. Film „Ja sam iz Krajine, zemlje kestena“, kao što je vidljivo iz prethodno iznesenih informacija, bliži je onome što Battista zove *nečistom formom*, misleći pritom na sličnost sa književnošću (2010: 131). Za ovaj je film ključan pojam *Krajine*, koji je

mnogo više od geografskog pojma, i čini tematsku okosnicu oko koje se nižu mitovi, priče, likovi, specifični porodični i međuljudski odnosi, historijski događaji, a najviše politički sukobi i ratovi.

Levy ističe da prevodilac, pod uticajem mnoštva faktora, uvijek nastoji da svojim odabirima u toku prevodilačkog procesa prenese što više uz što manji napor, što je i nazvao *minimax* strategijom (1967, po Obdržálková: 2016). Leppihalme (1997) polazi u svom promišljanju od kulturoloških pojmova koji se javljaju kao svojevrsne prepreke u procesu prevođenja (culture bumps) – za prevodioca, ali i čitaoca, koji učestvuje u procesu prevođenja korištenjem naučenog u kreiranju smisla u onome što čita. Chesterman (2000: 90) također ističe probleme kao mjesta koja privlače pažnju prevodioca i služe kao polazna tačka za odabir prevodnih strategija. Larsen ove probleme vezane za prevođenje kulture naziva *perspektivom* (1993), imajući u vidu poziciju prevodioca. Upravo izvanjezični elementi prisutni u jeziku čine suštinu problema prevođenja. Problem nastaje ukoliko je element karakterističan samo za izvornu kulturu. Pedersen (2007) predlaže podjelu kulturno specifičnih elemenata na tri grupe, zavisno od toga da li postoje i koliko, u izvornoj i ciljnoj kulturi:

- transkulturalni elementi – oni koji su poznati objema kulturama
- monokulturalni elementi – oni koji su poznati u izvornoj kulturi, ali ne i u ciljnoj kulturi
- mikrokulturalni elementi – oni koji su ograničeno poznati čak i unutar izvorne kulture [kasnije Pedersen (2016) na ovu kategoriju referira kao na *infra-kulturalne* reference].
- kriterije koji također mogu biti bitni u razmatranju problema u filmskom prevođenju Pedersen (2007) navodi kao:
- ekstrakulturalnost – referenca iz materijala može postojati izvan tog teksta, a može biti interna, rezultat teksta
- centralnost reference – razmatranje značaja kulturno specifičnog elementa u hijerarhiji ključnih elemenata u materijalu
- intersemiotička redundancija – vizuelna informacija u filmu može nekada nadomjestiti informaciju koja, u tom slučaju, ne mora biti izražena verbalno
- kontekstualne informacije – ukoliko je informacija sadržana negdje drugo u materijalu, nije je potrebno svaki put pojašnjavati
- ograničenja u vezi sa medijem – vrsta filma može uticati na proces prevođenja. Kao što je ranije navedeno, mala količina dijaloga ili spori dijalog mogu biti razlog za izbjegavanje redukcijfskih tehnika (što prevodilački nije ograničenje nego sloboda odabira).

1.1.1. Rješavanje prevodilačkih problema – prevodne tehnike

Nakon razmatranja izdvojenih problemskih mjesta, potrebno se odlučiti i za određena prevodna rješenja. Iz različitog razumijevanja uloge jezika u prevođenju, te svega onoga što je izvan njega, a značajno je za prevodilački proces i recepciju djela, proizlaze i različite prevodne procedure i tehnike.

Analizom različitih prevodilačkih rješenja koja nude različiti autori, može se vidjeti da se proces prevođenja bazira na dvije osnovne vrste aktivnosti: one kojima se nastoji ostati što vjerniji originalu, i one kojima se dozvoljava odmicanje od originala – imajući u vidu strukturne mogućnosti dva jezika, ali i ono što postoji izvan jezika a sadržano je u njemu. Tako Vinay i Darbelnet (1958, po Newmark 2009) nude klasifikaciju tehnika, dijeleći ih na direktne (direct), u koje spadaju posuđivanje, kalkiranje i doslovni prevod, te posredne (oblique), u koje ubrajaju transpoziciju, modulaciju, ekvivalenciju, adaptaciju – tehnike kojima se prevodilac udaljava od strukturne formule originala. Nida (1964, po Newmark: 2009) daje prednost također ciljnom jeziku, uvodeći pojam dinamičke ekvivalencije koja se bazira na pronalaženju prvog prirodnog ekvivalenta u ciljnoj kulturi. Newmark (1988, po Newmark 2009) predlaže upotrebu funkcionalnog ekvivalenta, specificiranjem kulturološki neutralne riječi. Molina (2002) navodi da je proces prevođenja pomiješan sa rezultatom prevođenja: tehnike predstavljaju rezultat prevođenja i odnose se na manje prevodilačke jedinice, a strategije se odnose na cjeloviti prevodilački proces. Strategijom se može nazvati stav prevodioca o kreativnijim prevodilačkim rješenjima, u kojima bi prevodilac svjesno preuzimao *rizik* i prevodilačku slobodu (Agiorni 2016: 23) u cilju omogućavanja boljeg pristupa stranoj kulturi (u ovom slučaju bosanskohercegovačkoj).

S obzirom na šaroliku klasifikaciju tehnika, korišten je sveobuhvatni i vrlo generalan Pedersenov (2007 i 2016) model, koji sve tehnike dijeli na one orijentisane na izvorni jezik i one orijentisane na jezik cilj. Tehnike su u pregledu poredane od onih koje su najviše usmjerene na izvorni jezik, prema onima koje su potpuno orijentisane na ciljni jezik i kulturu:

- Službeni ekvivalent / official equivalent – ne predstavlja problem za prevodioca jer je prethodno usvojen, npr. ime junaka crtanog filma, Paja / Paško Patak.
- Zadržavanje / retention – korištenjem ove tehnike, prevodilac se oslanja na izvorni jezik.
- Specifikacija / specification – specificiranje elementa u prevodu može se uraditi eksplicitacijom i dodavanjem.

- Direktni prevod / direct translation – tehnika koja zadržava strukturu originalnog jezika, uz kalkiranje, koje je egzotičnije, ili promjene / shifts, obično u strukturi, koje služe prirodnijem izrazu u ciljnom jeziku. Ova tehnika nalazi se napola puta između odomaćivanja i postranjivanja prevoda.
- Generalizacija / generalization – tehnika koja označava kretanje na skali hiponimije, prema manje specifičnoj stavki
- Supstitucija / substitution – izostavljanje kulturno specifičnog elementa iz jezika izvora, i zamjenjivanje nečim drugim, sa dvije mogućnosti:
  - zamjena kulturno specifičnog elementa drugim kulturno specifičnim pojmom iz ciljne kulture. Ukoliko je ovaj pojam potpuno prihvaćen u ciljnoj publici, onda govorimo o službenom prevodu.
  - parafraziranje, uz zadržavanje smisla, ili parafraza bez zadržavanja značenja originalnog elementa, koji nije više nužno kulturno specifičan.
- Izostavljanje / omission – tehnika izostavljanja kulturno specifičnog elementa, bez ikakve zamjene.

2. KORPUS I ANALIZA

Kao što je navedeno, rađena su tri paralelna prevoda, u cilju ispitivanja mogućih varijacija u recepciji filma i odabiru tehnika. Kao finalna verzija je urađena četvrta, zajednička varijanta. Primjeri koji su analizirani u filmu razvrstani su po klasifikaciji kulturno specifičnih jedinica koju predlaže Nedergaard-Larsen (1993: 211), s obzirom na to da najbolje odgovara kategorijama pronađenih primjera:

- geografski pojmovi koji obuhvataju klimu, geografski položaj, biljni i životinjski svijet, regije, gradove itd.
- historijski elementi koji obuhvataju građevine, historijske događaje i ličnosti
- društveni kulturno specifični elementi koji pokrivaju privredu, oblike društvene organizacije (policiju, sudstvo), politiku, društvene grupe, stil života, običaje
- kultura (u užem smislu) koja se odnosi na religiju, obrazovanje, medije slobodne aktivnosti.

Od četiri navedene grupe kulturno specifičnih elemenata geografski elementi nisu pronađeni u korpusu, historijska su bila dva, a najvažnije su kategorije društva,

posebno politika, te kultura u užem smislu, posebno religija i običaji, pa će tako i biti predstavljeni. Treba istaknuti da nije uvijek jednostavno podijeliti primjere u skladu s ovom klasifikacijom, jer neki elementi mogu biti pridruženi dvjema grupama. Tako je npr. pojam Krajine, iako se može posmatrati geografski, uvršten u političke elemente, jer je taj aspekt njegovog značenja primaran u ovom filmu. Primjeri su navedeni tako da je najprije data originalna varijanta a potom prevod i komentar o upotrijebljenoj prevodnoj tehnici. Obradenih primjera ukupno je trideset šest.

2.1. Društvo

U kategoriju kulturno specifičnih elemenata koji se tiču društva uvršteni su elementi iz oblasti politike, običaja i načina života. Ovih primjera je bilo najviše, devetnaest:

- 1) *Krajina - Krajina, the western frontier of Bosnia*
Radi se o monokulturalnom elementu koji je centralna referenca i tematska okosnica filma. Sve troje prevodilaca koristili su zadržavanje imena, ali u finalnoj verziji je iskorištena specifikacija dodavanjem.
- 2) *Krvava Krajina – blood-drenched Krajina*
U prevodu je dva puta zadržana kolokacija direktnim prevodom, a jednom je korištena specifikaciju, što je i ostalo kao finalna verzija.
- 3) *zemlja kestena – the land of chestnut*
Ovo je primjer koji je direktno preveden, zbog činjenice da je značenje kestena jasno iz konteksta: pojašnjeno je u tekstu naracije glavnog lika (kesten je bio hrana za vojnike).
- 4) *Zlatan Mamin – Mama’s Zlatan*
Jednom je korištena specifikacija, dva puta direktni prevod, koji je i ostavljen u finalnoj verziji.
- 5) *Omer Ajkin – Ajka’s Omer*
Jednom je korištena specifikacija, dva puta direktni prevod, koji je i ostavljen u finalnoj verziji. U primjerima 4) i 5) specifičnost sintagmi sa dva lična imena / nadimka je u običaju da se identifikira porijeklo osobe na području BiH, referiranjem na pretka. Ovdje je riječ o majci, koja je sigurnija referenca jer su majke u Krajini konstante, pošto očevi ginu u ratovima.
- 6) *Brat po mlijeku – milk sibling – monokulturalni element, radi se o običaju sa područja Mediterana, arapskih zemalja i Balkana (Guindi 2018), po kojem*

- se dojenjem djece stvara veza ekvivalentna krvnom srodstvu. Ponuđena su tri različita rješenja, od kojih je jedno bila specifikacija, a u finalnoj verziji je ostavljen direktan prevod sa izostavljenjem prijedloga.
- 7) *Da ti nije pala trunka kakva trunka, snaho? - Seems to be too salty for your taste, eh?*
Ovo je primjer ironije, koja je kao takva intralingvistička, ali i transkulturalna, kao i odnos svekrve i snahe. Ponuđena je specifikacija u sva tri prevoda, ali je u finalnoj verziji ipak korištena supstitucija ironičnim izrazom koji je bliskiji ciljnoj kulturi.
- 8) *Cazinska buna - The Cazin rebellion against Tito's communism*
Riječ je o mikrokulturalnom elementu koji je specifičan za područje Krajine. Iako je prvobitno korišten direktan prevod u sva tri prevoda, u finalnoj varijanti je zadržan izraz, uz specifikaciju dodavanjem.
- 9) *Fino subotičko brašno – that fine flour from Subotica*
Monokulturalni element sa implicitnom informacijom o žalu za nepostojećem državom, preveden je direktno u sve tri varijante, uz minimalne strukturne promjene, što je i sačuvano u finalnoj verziji.
- 10) *Mi smo Huskinci - Huska iz our leader*
Ovdje je riječ o natpisu u sceni političkog protesta. Nijedan od prevodilaca nije ponudio prevod, ali nakon konsultacija, iskorištena je parafraza.
- 11) *Ovo je granica, ovdje muška vazda fali - this is a frontier, we are always short of men*
Transkulturalni (i jezični) element implicitno kodira historijski kontekst stalnog rata u oblasti Krajine. Preveden je parafrazom (supstitucijskom tehnikom), uz zadržavanje originalnog smisla. Finalna verzija odgovara jednom od tri ponuđena prevoda, iako su i preostala dva koristila parafrazu.
- 12) *Bio na liječenju u Njemačkoj – I was in Germany for medical treatment.*
Ovdje je riječ o implicitnoj informaciji da je lik ranjen u ratu, te otišao u Njemačku, gdje su masovno išle izbjeglice iz Bosne i Hercegovine. Sva tri prevoda koristila su parafrazu sa zadržavanjem smisla originalne rečenice.
- 13) *vakat je da saznam istinu o sebi – time for me to learn the truth about myself*
Monokulturalni element je arabizam (*vrijeme, doba, te vrijeme muslimanske molitve*, po Škaljić: 1966) koji se u Bosni i Hercegovini zadržao paralelno domaćem ekvivalentu *vrijeme*, i ima nekoliko mogućih upotreba, sa izraženom stilskom funkcijom (Čengić 2008). Generalizacija je bilo prvo rješenje u sva tri prevoda, koje je i zadržano u finalnoj varijanti.

- 14) *kakav je vakat bio – what a horrible time it was*
U ovom primjeru *vakat* ima negativniju konotaciju, ali je opet korištena generalizacija uz parafrazu u sva tri prevoda – što je i zadržano u finalnoj varijanti.
- 15) *čija je nafaka – who is destined to eat it*
Nafaka (ar. *hrana, jelo i piće*, ali i *ono što je čovjeku od boga suđeno da pojede i popije na ovom svijetu*, po Škaljić, 1966) je monokulturalni element, uvijek s konotacijom sudbinskog određenja. Supstitucija uz parafrazu i izostavljanje kulturno specifičnog elementa je ponuđeno u sva tri prevoda, što je zadržano i u finalnoj verziji.
- 16) *djeca imaju svoju nafaku – our children have their own destiny*
U drugom značenju pojma, *nafaka* je zamijenjena generalnijim pojmom.
- 17) *Rahmet – We are Muslims, just like you.*
Monokulturalni jezični element preveden je specifikacijom, uz dodavanje. Sva tri prevoda su iskoristila neku vrstu specifikacije.
- 18) *Čakija – a pocket knife*
Transkulturalni element preveden je zamjenom generalnijom riječju. Sva tri prevoda koristila su istu tehniku.
- 19) *Majka – granny*
Ovo je primjer prevođenja jezičnog transkulturalnog elementa čija specifičnost počiva na većoj leksičkoj razuđenosti u polju porodičnih odnosa. Engleski za većinu naših porodičnih uloga ima generalniji izraz. Ovaj primjer pokazuje običaj u Bosni i Hercegovini po kojem se baka naziva *majkom*. Sva tri prevoda nudila su specifikaciju i precizniju leksičku jedinicu koja označava ime od milja za baku.

2.2. Kultura u užem smislu

Po klasifikaciji korištenoj u ovom radu pronađeni primjeri se odnose posebno na religiju, moral, običaje, sa dva primjera idioma koji su uzeti u obzir kao unutarjezični elementi. Ovih primjera u korpusu je bilo ukupno petnaest:

- 20) *Pokoj joj duši – May God rest her Christian soul*
Ovdje je riječ o monokulturalnom elementu koji utjelovljuje suštinu međureligijskog suživota ali i sukoba u lokalnoj zajednici. Odabirom jezične varijante izražava se pripadnost određenoj etničkoj skupini. U dva prevoda

korištena je generalizacija, a u jednom specifikacija uz dodavanje, što je na kraju i ostavljeno kao finalna varijanta.

21) *To je protiv uroka – that protects from evil*

Ova transkulturalna referenca prevedena je tehnikom generalizacije, korištenjem generalnijeg pojma – *evil*. Finalna verzija se razlikuje od sva tri pojedinačna prevoda, od kojih su dva koristila supstituciju, elementom koji je kulturno specifičan u ciljnoj kulturi (*evil eye, spell*), a u trećem je ponuđena parafraza.

22) *Zlatno zrno - a gold bullet*

Ovaj monokulturalni element karakterističan je za usmenu poeziju u BiH u kojoj se spominju junaci koje može ubiti samo zlatno zrno, u ovom slučaju krajiški junak Mujo Hrnjica (Memić 2013). U finalnoj verziji korišten je direktni prevod, uz zamjenu lekseme *zrno* generalnijom leksemom *metak / bullet*. Sva tri prevoda nudila su direktni prevod. Kulturološka zamjena, *silver bullet*, nije upotrijebljena ni u jednoj varijanti.

23) *Sveta voda - that spring of holy water*

Transkulturalni element koji nosi različite konotacije u dvije kulture: u kršćanstvu je sveta voda primarno voda posvećena u crkvi⁵, a u Bosni i Hercegovini, u ovom filmu, sveta voda predstavlja vodu iz prirode koja ima čudesna svojstva, npr. u Krajini da očuva ljepotu djevojaka (Karić 2010). Da bi se pokazalo odsustvo ljudske aktivnosti (posvećivanja), korištena je tehnika specifikacije uz dodavanje imenice *spring*. Varijantni prevodi nudili su dvije tehnike direktnog prevoda i u jednom primjeru supstituciju kulturno specifičnim elementom iz ciljne kulture.

23) *Samo onaj gore zna istinu – only God knows it*

Ovo je primjer transkulturalne jedinice u kojoj se koristi eufemizam da se ne spomene direktno Bog. Ovo je vrsta lingvističkog religijskog tabua koji predstavlja izraz praznovjernog straha da se imenuju bića koja mogu uticati na život (Mocanu; 2017: 4, vl. p.). Korištena je tehnika supstitucije univerzalnom kulturalnom odrednicom.

25) *Ja sam svom otklanj'o – I already burried my father.*

Monokulturalni jezični element preveden je supstitucijom, uz parafrazu. Sva tri prevoda nudila su isto rješenje izraza.

26) *Rahmet – We are muslims, just like you.*

Monokulturalni jezični element preveden je parafrasom uz izostavljanje kulturno markiranog elementa. Sva tri prevoda su ponudila istu tehniku.

---

⁵ <https://www.hrleksikon.info/definicija/sveta-voda.html>

- 27) *Kod nas su Omaha i Jurjevo i Đurđevdan za sve svetkovina - But here Catholics, Orthodox Christians and Muslims celebrate St. George's Day, just giving it their own names: Jurjevo, Đurđevdan, Omaha.*

Ovaj primjer je mikrokulturalni element, koji uvodi pojam *omahe* kao lokalne svetkovine uz dolazak proljeća. Različite etničke skupine različito imenuju taj praznik, kao Jurjevo i Đurđevdan. Dva prevoda su nudila direktni prevod za *sve*. U finalnoj verziji značenje je specificirano dodavanjem. Ovo je primjer izrazitog proširenja tekstualnog materijala, što i nije tipično za film.

- 28) *Omaha - St. George's Day*

- 29) *Jurjevo - St. George's Day*

- 30) *Đurđevdan - St. George's Day*

U tri prethodna primjera Omaha, Jurjevo tj. Đurđevdan zamijenjeni su kulturalnim elementom iz ciljnog jezika. Sva tri prevoda nudili su istu tehniku.

- 31) *Mujo kuje a majka ga kune - /.*

Stihovi iz narodne pjesme koja predstavlja monokulturalni element javljaju se u pozadini scene vjenčanja u filmu. Sva tri prevoda su koristila izostavljanje, što je ostalo i u finalnoj verziji, zbog intersemiotičke redundancije, tj. vizualne informacije u filmu.

- 32) *Lipa cviča a nigdje mladića - Flowers abound, but no men around*

Pjesma kao transkulturalni ali u ovom slučaju i mikrokulturalni element koji predstavlja centralnu temu filma – izbjivanje muškaraca i njihovo učešće u ratovima – zbog odsustva prostora nije prevedena čitava, nego samo dva stiha koji se najčešće ponavljaju. Dva prevoda su koristila izostavljanje, a jedan parafrazu sa zadržavanjem smisla, što je i zadržano u finalnoj verziji.

- 33) *Mani se dijete ćorava posla - Let bygones be bygones, son!*

Ovaj jezični element se može smatrati transkulturalnim, a riješen je supstitucijom idiomatskim izrazom iz jezika cilja, što bi se moglo smatrati tehnikom kulturalne supstitucije. Finalna verzija je različita u odnosu na tri pojedinačne. Dva prevoda su ponudila idiome, a jedan parafrazu bez idiomatskog izraza.

- 34) *Šta si se ukipio? - Why are you standing like a statue?*

U finalnoj verziji prevoda ovog jezičnog elementa korištena je tehnika supstitucije i parafraze uz zadržavanje konotacije. Dva prevoda su ponudila supstituciju idiomatskim izrazom iz jezika cilja, a jedan parafrazu uz gubljenje originalne konotacije.

2.3. Historija

Iako se film bavi historijom Krajine, ipak su u grupi kulturno specifičnih elemenata samo dva primjera iz oblasti historije, i odnose se na titule:

35) *Grofica Izabela – countess Izabela*

Riječ je o transkulturalnom elementu, a preveden je uz supstituciju kulturno-rolskim elementom *countess*. Dva prevoda su nudila supstituciju titulom *countess*, a jedan titulom *duchess*.

36) *Beg Bećirević – Becirevic bey*

Sva tri prevoda zadržala su ovaj transkulturalni element iz turskog jezika. Može se reći da je riječ o ustaljenom prevodu za ovu titulu, koja je dovoljno poznata da postoji u oba jezika/kulture.

3. REZULTATI

Analizom prevedenih primjera, identificirani su prevodilački problemi u navedenom filmu koji se može posmatrati kao jedan od tematski tipičnih bosanskohercegovačkih filmova. Oni se tiču najviše politike, međuljudskih odnosa, religije i vjerovanja, a manje historijskih činjenica. Ovaj podatak upućuje na područje iz kojeg treba graditi studentske kompetencije na prevodilačkim predmetima i studijima. Također, vidljivo je da unutarjezični elementi nisu toliko problematični u prevodu, jer ih je tek nekoliko, a i njihova rješenja su usklađenija u smislu odabira tehnike.

Od prevodnih tehnika koje predlaže Pedersen (2007)⁶, nije iskorišteno zadržavanje ni u jednom slučaju, osim onih koji se ubrajaju pod specifikaciju. U tabeli ispod može se vidjeti kako su tehnike korištene za prevod analiziranih primjera⁷.

Specifikacija je jedina korištena tehnika koja je orijentisana na izvorni jezik; direktni prevod je u sredini između postranjivanja i odomaćivanja prevoda, a generalizacija, supstitucija i izostavljanje orijentisane su prema ciljnom jeziku.

---

⁶ Uzeta je ova varijanta predloženih tehnika iz Pedersen 2007, jer su, u odnosu na kasnije izmjene, manje specificirane i ostavljaju dovoljno prostora za ispitivanje tendencije prema postranjivanju ili odomaćivanju prevoda. Izvjesno je da se tehnike mogu mnogo preciznije klasificirati, ali u svrhu ovog rada to nije bilo potrebno.

⁷ Cifre u tabeli donekle se razlikuju od broja primjera zbog činjenice da su u par primjera korištene kombinacije tehnika.

Tabela 1. Tehnike korištene pri prevodu kulturno specifičnih jedinica u analiziranom filmu

Oblast	Specifikacija	direktni prevod	generalizacija	supstitucija	izostavljanje
Društvo	5	5	3	6	/
Kultura	3	1	1	10	2
Historija	/	/	/	2	/
Ukupno	8	6	4	18	2

Očigledno je da postoji tendencija orijentiranosti prevoda prema ciljnom jeziku kada je ovaj film u pitanju. Tehnike koje su orijentisane na izvorni jezik korištene su osam puta, a one orijentisane na ciljni jezik dvadeset četiri puta. Neutralne tehnike korištene su šest puta. Vidljivo je također da je teže zadržati kulturno specifične elemente iz oblasti religije i vjerovanja, a kad je riječ o kulturno specifičnim elementima u vezi sa društvom (uglavnom o politici i svakodnevnom životu u ovom filmu), rješenja su izbalansirana.

Ukoliko se iskoristi Pederseneva klasifikacija iz 2016. godine, u kojoj se na tehnike referira kao na one koje zahtijevaju minimalnu promjenu (zadržavanje, direktni prevod i službeni ekvivalent) te one koje su intervencijski orijentisane (generalizacija, specifikacija i supstitucija), onda se može vidjeti da je prevođenje analiziranog filma zahtijevalo mnogo više prevodilačke intervencije (trideset puta iskorištene od trideset šest prevedenih kulturno specifičnih elemenata). Film „Ja sam iz Krajine, zemlje kestena“ obiluje monokulturalnim elementima, pa i elementima specifičnim samo za Krajinu. Imajući u vidu publiku na regionalnim festivalima, bitno je istaknuti potrebu uvođenja više sadržaja iz oblasti kulturno specifičnih elemenata iz bh. i drugih kultura u obrazovanje na univerzitetskom nivou, u programe koji nude prevodilačke predmete.

Još jedan aspekt koji je moguće posmatrati u ovom procesu prevođenja je saradnja troje prevodilaca. Iz analiziranih primjera vidi se da je promjena u odabiru tehnike nakon zajedničkih konsultacija postojala u dvanaest slučajeva, što je ca. 32%. Od toga je u najviše slučajeva konačna odluka preinačena u specifikacijsku tehniku (pet puta), tri puta u neutralnu tehniku (direktni prevod), tri puta u supstituciju i jednom u generalizaciju – što znači da se konsultiranjem povećava sklonost orijentacije prema izvornom jeziku. Moguće je da su u pitanju faktori konteksta prevođenja (univerzitet), ali nije isključeno ni da se detaljnim uvidom mijenja perspektiva i pronalazi više načina za vjernije izražavanje izvorne kulture.

LITERATURA

1. Agorni, Mirella (2016), "Tourism across Languages and Cultures: Accessibility through Translation", *Cultus* 9 (2), str. 13-28.
2. Bywood, Lindsay Ann (2016), *Subtitling the films of Volker Schlöndorff in English*, doktorska disertacija, University College London Centre for Translation Studies, https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/1543141/1/Bywood_Lindsay_PhD_fi-nal%202017.pdf ; pristupljeno 10. 1. 2020.
3. Čengić, Majda (2008), *Orijentalizmi u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku*, Univerzitet Beču, magistarski rad, <https://docplayer.org/21339231-Diplomarbeit-titel-der-diplomarbeit.html> ; pristupljeno 12. 12. 2019.
4. Chaume, Frederic (2004), "Film Studies and Translation Studies: Two Disciplines at Stake in Audiovisual Translation", *Meta*, 49(1), str. 12-24.
5. Chesterman, Andrew (2000), *Memes of translation: the spread of ideas in translation theory* Benjamins, Amsterdam
6. Florin, Sider (1993), "Realia in translation", u Zlateva, Palma, ur., *Translation as social action. Russian and Bulgarian perspectives*, str. 122-128.
7. Guindi, Fadwa el (2018), "Milk Kinship", *International Encyclopedia of Anthropology*, https://www.academia.edu/37579128/Milk_Kinship ; pristupljeno 11. 9. 2019.
8. Hatim, Basil (2009), "Translating text in context", u: Jeremy Munday, ur., *The Routledge Companion to Translation Studies*, str. 36-53.
9. Hrvatski leksikon, <https://www.hrleksikon.info/definicija/sveta-voda.html> ; pristupljeno 17. 10. 2019.
10. Karić, Enes, (2010), "Narodna vjera bosanskohercegovačkih muslimana, Kratak osvrt na islamsku modernističku kritiku narodne vjere bosanskohercegovačkih muslimana", <http://iitb.ba/wp-content/uploads/2017/10/Narodna-vjera-bosanskohercegova%C4%8Dkih-muslimana.pdf> ; pristupljeno 3. 12. 2019.
11. Katan, David (2009), "Translation as intercultural communication", u Jeremy Munday, ur., *The Routledge Companion to Translation Studies*, str. 74-93.
12. Keser Battista, Ivana (2010), "Intertekstualnost, intermedijalnost i interdisciplinarnost u filmskom eseju", *Medijska istraživanja*, 16:1, str. 131-160.
13. Leppihalme, Ritva (1997), *Culture bumps, An empirical approach to the translation of allusions*, Multilingual Matters, Clevedon
14. Memić, Amra (2013), "Krajiška junačka epika", *Zbornik islamskog pedagoškog fakulteta u Bihaću*, str. 243-269

15. Mocanu, Mihaela (2016), "Taboo and Euphemism in the Religious Language", *International Letters of Social and Humanistic Sciences*, Vol. 75, str. 1-9
16. Molina, Lucía, Amparo Hurtado Albir (2002), "Translation Techniques Revisited: A Dynamic and Functionalist Approach", *Meta: Translators' Journal*, vol. 47, 4, str. 498-512.
17. Munday, Jeremy (2010), *Introducing Translation Studies, Theories and applications* Routledge, London New York
18. Nedergaard-Larsen, Birgit, (1993), "Culture-bound problems in subtitling", *Perspectives: Studies in Translatology*, 1:2, str. 207-240.
19. Newmark, Peter (2009), "The linguistic and communicative stages in translation theory", u: Jeremy Munday, ur., *The Routledge Companion to Translation Studies*, str. 20-36.
20. Nurković, Rahman (2015), "Contemporary development of creative industries in Bosnia and Herzegovina", *Quaestiones Geographicae*, 34(2), str. 45-51.
21. Obdržálková, Vanda (2016), "Translation as a decision-making process: an application of the model proposed by Jiří Levý to translation into a non-mother tongue", "The Art of translation": Jiří Levý (1926-1967) y la otra historia de la Traductología, *Mutatis Mutandi*, Vol. 9, 2, str. 306-327.
22. Pedersen, Jan (2007), "How is Culture rendered in Subtitles?", "Challenges of Multidimensional Translation", u Gerzymisch-Arbogast, Heidrun i Nauert, Sandra, ur., *Proceedings of the Marie Curie Euroconferences MuTra*, str. 113-130.
23. Pedersen, Jan (2016), "In Sweden, we do it like this: On cultural references and subtitling norms", inTRAlinea Special Issue: *A text of many colors – translating the West Wing*, http://www.intraline.org/specials/article/in_sweden_we_do_it_like_this ; pristupljeno 21. 9. 2019.
24. Rawski, Tomasz, Katarzyna Roman-Rawska (2014), "How to Escape? The Trap of the Transition in the Recent Cinema of Bosnia and Herzegovina (2000-2012)", *Colloquia Humanistica*, str. 193-206.
25. Salama-Carr, Myriam (2009), "Interpretive approach", u: Baker, M. i Gsandsahla, ur., *Routledge Encyclopedia of translation studies*, str. 145-148.
26. Simic, Olivera, Zala Volcic (2014), "In the Land of Wartime Rape: Bosnia, Cinema, and Reparation", *Griffith Journal of Law and Human Dignity*, 2(2), str. 377-401.
27. Škaljić, Abdulah (1966), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo

28. Udruženje filmskih radnika BiH, <http://bhfilm.ba/bs/film/147> ; pristupljeno 27. 11. 2019.
29. Venuti, Lawrence (2001), "Strategies of translation", u: Mona Baker, ur., *Routledg encyclopedia of translation studies*, str. 240-244.

TRANSLATION OF BOSNIAN CULTURE-SPECIFIC ELEMENTS INTO ENGLISH – A CASE OF THE FILM *I AM FROM KRAJINA, THE LAND OF CHESTNUT*

Summary:

This paper opens a new perspective of cooperation between linguists and a growing movie industry in Bosnia and Herzegovina. The authors have translated a Bosnian movie, *I am from Krajina – the land of chestnut*, an outline of turbulent Bosnian history in its very typical, western border-area, known as Krajina. The paper explores issues of translation of Bosnian culture into English, with an emphasis on translation problems and promotion of B&H culture in contemporary Bosnian movies. Through translation analysis, the authors point at translation solutions based on the criterion of their source-language vs. target-language orientation.

Keywords: film translation; translation of culture specific elements; translation techniques; *I am from Krajina – the land of chestnut*

Adresa autorice

Author's address

Edina Špago-Ćumurija, Džemal Špago, Adi Maslo

Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru

Fakultet humanističkih nauka

edina@unmo.ba

dzemal.spago@unmo.ba

adi.maslo@unmo.ba

UDK 821.163.4(497.6)-31:821.131.1'255.4

Primljeno: 11. 03. 2020.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Nermina Čengić

OZNAČAVANJE PONOVLJENOG VRŠENJA GLAGOLSKE RADNJE U PRIJEVODIMA NA ITALIJANSKI JEZIK ROMANA IVE ANDRIĆA *TRAVNIČKA HRONIKA*

Glagolski vid je gramatička kategorija kojom se u bosanskom i italijanskom jeziku obilježava vrsta trajanja vršenja ili izvršenja glagolske radnje. Dvije osnovne vrste glagolskog vida su svršeni i nesvršeni, a svaka od njih ima i posebne nijanse, odnosno podvrste, koje se određuju u zavisnosti od načina odvijanja radnje i vremenskog okvira u kojem se ona dešava. Raznovrsni su načini iskazivanja vrste kako svršenog tako i nesvršenog vida glagola, a u ovom ćemo radu predstaviti karakteristike učestalog (iterativnog) vida, kao jedne od nijansi izražavanja nesvršenoga glagolskog vida. Naime, kontrastivno-komparativnom analizom primjerâ uočavat ćemo načine označavanja ponovljenog vršenja glagolske radnje u prijevodima na italijanski jezik romana Ive Andrića *Travnička hronika* u odnosu na izvorni tekst, te zaključivati o sličnostima i razlikama u načinu označavanja ove nijanse nesvršenoga glagolskog vida u dva jezička sistema.

Ključne riječi: nesvršeni glagolski vid; ponovljeno vršenje radnje; iterativni glagoli; glagoli s prefiksom *ri-*; posebne leksičke konstrukcije; italijanski jezik; bosanski jezik

UVOD

Temeljni dio svake sintaksičke strukture jeste glagol, promjenjiva vrsta riječi čija je primarna funkcija označiti radnju, stanje ili zbivanje. U bosanskom i italijanskom jeziku ovu vrstu riječi obilježavaju brojne gramatičke kategorije, a to su: lice, vrijeme, način, rod, broj, vid, prijelaznost i stanje. Osnovna funkcija glagola je predikatska i za razumijevanje ove funkcije, osim uočavanja karakteristika načina, vremena i oblika glagola, od izuzetne je važnosti pravilno iskazati glagolski vid, odnosno način na koji se predstavlja radnja izražena glagolom u odnosu na njeno odvijanje, trajanje i izvršenje. U navedenim je jezicima glagolski vid gramatička kategorija kojom se obilježava vremenska ograničenost i neograničenost radnje, stanja ili zbivanja koji se izražavaju glagolom, a u zavisnosti od vrste ograničenosti glagolske radnje, glagolski vid može biti svršeni i nesvršeni.

Svršenim vidom iskazuje se “cjelovitost, totalitet i izvršenost radnje” (Halilović, Palić i Šehović 2010: 313), odnosno završena radnja, tj. radnja čije je trajanje i izvršenje ograničeno, te u zavisnosti od načina trajanja glagolske radnje, postoji nekoliko vrsta svršenog vida. Podjela na trenutnosvršeni, početnosvršeni, završno-svršeni i neodređenosvršeni glagolski vid pravi se na osnovu vrste svršenoga glagola, pomoću kojeg se u bosanskom jeziku iskazuje navedena vrsta glagolskog vida, odnosno pomoću kojeg je moguće označiti: “radnju koja se cijela izvrši u jednom trenutku, svršeni početak glagolske radnje, kraj glagolske radnje ili svršeni trenutak kao i duže ili kraće vršenje radnje, stanja ili zbivanja” (Jahić, Halilović i Palić 2004: 260). U italijanskom jeziku postoje sljedeće vrste svršenoga glagolskog vida: *ingressivo* (Bertinetto 1986: 226) ili *incoativo* – za označavanje potpunog završetka početne faze odvijanja radnje, *compiuto* (Isto: 198) ili *concluso* – za označavanje potpunog završetka radnje, a kao jedna od nijansi ove vrste vida navodi se i *aoristico* (Isto: 190) – za označavanje radnje potpuno izvršene u prošlosti.

Nesvršenim vidom iskazuje se “proces, trajanje, tok ili ponavljanje radnje” (Halilović, Palić i Šehović 2010: 313), radnja čije trajanje nije ograničeno. U zavisnosti od načina trajanja ili ponavljanja glagolske radnje, u bosanskom se jeziku ova vrsta vida iskazuje trajnim (durativnim) i učestalim (iterativnim) glagolima, kojima je moguće označiti “(duže ili kraće) neprekidno vršenje radnje” (Jahić, Halilović i Palić 2004: 261) ili “radnju s prijekidima, više puta ponovljenu u vremenskim razmacima” (Isto). U italijanskom je jeziku moguće iskazati sljedeće nijanse nesvršenog vida glagola: *progressivo* (Bertinetto 1986: 120) – za radnju čije trajanje neprekidno napreduje, *abituale* (Isto: 139) – za radnju čije je odvijanje

uobičajeno, redovno se ponavlja, *continuo* (Isto: 162) – za radnju koja se kontinuirano odvija i *iterativo* (Isto: 140) – za radnju čije je odvijanje učestalo, što je nijansa uobičajenog odvijanja glagolske radnje.

Vrste i nijanse svršenog i nesvršenog vida glagola su, uz veća ili manja odstupanja, slične u bosanskom i italijanskom jeziku, ali se vid, kao gramatička kategorija glagola, u ovim jezicima ne izražava uvijek na isti način. U bosanskom jeziku glagolski vid je gramatička kategorija glagola i vrsta trajanja glagolske radnje, odnosno vrsta glagolskog vida izražava se svršenim (naprimjer: *napisati, trepnuti, otpjevati*) i nesvršenim (naprimjer: *pisati, treptati, pjevati*) glagolima, što se može vidjeti i u primjerima koji slijede:

- a) *Jučer je napisao pjesmu.* (Jahić, Halilović i Palić 2004: 261)
- b) *Sutra će napisati pjesmu.* (Isto)

U oba je primjera upotrijebljen svršeni glagol *napisati* i, bez obzira na upotrebu različitih glagolskih oblika (primjer a: perfekt – za iskazivanje prošlosti; primjer b: futur I – za iskazivanje budućnosti), ovim se glagolom označava svršeni vid predstavljene radnje.

- c) *Jučer je pisao pjesmu.* (Isto)
- d) *Sada piše pjesmu.* (Isto)
- e) *Sutra će pisati pjesmu.* (Isto)

U navedenim su primjerima upotrijebljeni različiti glagolski oblici nesvršenoga glagola *pisati* kako bi se iskazala prošlost (primjer c: perfekt), sadašnjost (primjer d: prezent) i budućnost (primjer e: futur I) i u sva tri slučaja se navedenim glagolom označava nesvršeni vid radnje.

Međutim, u italijanskom se jeziku glagolski vid prepoznaje, prije svega, na osnovu upotrebe glagolskih vremena. “Kako bi se shvatio sistem vremena italijanskog jezika, neophodno je prethodno analizirati tri kategorije glagola: vrijeme, vid i radnju, koje zajedno omogućavaju određivanje značenja različitih oblika i konstrukcija, poznatih kao glagolska vremena”¹ (Salvi i Vanelli 2004: 108)². Za označavanje svršenog i nesvršenoga glagolskog vida uglavnom se koristi opozicija prošlih glagolskih vremena *imperfetto* i *passato prossimo / passato remoto* (imperfekt i složeni perfekt / prosti perfekt)³, što ćemo ilustrirati primjerima koji slijede:

¹ Prijevide sa italijanskog jezika uradila je autorica ovog članka (osim ako nije drugačije naznačeno).

² “Per capire il sistema temporale del verbo italiano è necessario analizzare preliminarmente le tre categorie del tempo, dell'aspetto e dell'azione del verbo, che insieme contribuiscono a determinare il significato delle diverse forme e costruzioni note come tempi verbali.”

³ U italijanskom jeziku postoje i druga glagolska vremena za izražavanje prošle radnje.

- f) *La ragazza urlava di paura.* (Sensini 2005: 224) = bos. Djevojčica je vrištala od straha.
- g) *La ragazza urlò di paura.* (Isto) = bos. Djevojčica vrisnu od straha.
- h) *Ieri ho incontrato Paolo.* (Sensini 2005: 225) = bos. Jučer sam sreo Paola.

Upotrebom imperfekta glagola *urlare* (primjer f) označava se kontinuirano odvijanje radnje u prošlosti, čime se izražava vrsta nesvršenog vida. Prostim perfektom glagola *urlare* (primjer g) označena je radnja koja se desila iznenada i potpuno je izvršena u prošlosti, a složenim perfektom glagola *incontrare* (primjer h) označena je radnja koja se desila i završila u jednom trenutku u prošlosti, te je u oba slučaja izražena vrsta svršenog vida upotrijebljenoga glagola.

“Opozitivni odnos između *passato remota* (ili *passato prossima*) i imperfekta implicira aspekatsku, a ne temporalnu distinkciju, jer je perfektivni aspekt oponiran imperfektivnom kao gramatička kategorija samo u prošlosti” (Džindo 2010: 71). Imperfekt je prošlo glagolsko vrijeme koje je u italijanskom jeziku izuzetno zastupljeno upravo u slučajevima označavanja nesvršenog vida glagolske radnje (radnja koja se odvijala u prošlosti, radnja koja se ponavljala u prošlosti neodređeni broj puta, radnja koja je bila uobičajena i sl.). Za razliku od imperfekta, prosti i složeni perfekt se najčešće koriste da se izrazi radnja koja se desila u bliskoj ili još uvijek aktuelnoj prošlosti (složeni perfekt) ili za izražavanje radnje koja je izvršena u daljoj prošlosti (prosti perfekt), te se ovim prošlim vremenima označava svršeni vid glagolske radnje.

Osim upotrebom morfoloških sredstava (glagolska vremena), glagolski je vid u italijanskom (ali i u bosanskom) jeziku moguće označiti i posebnim sintaksičkim i leksičkim sredstvima, a to su: A) aspekatski glagoli – vrstom aspekatskoga glagola precizira se nijansa vršenja ili izvršenja radnje glagola kojem prethodi aspekatski glagol, što znači da aspekatski glagoli “upućuju na nedovršen proces, ili najavljuju početak radnje ili ističu razvijanje samog procesa itd.” (Moderc 2006: 263); ovakvu funkciju mogu imati sljedeći glagoli: *cominciare*, bos. *početi*, *počinjati*; *cercare*, bos. *pokušati*, *pokušavati*; *continuare*, bos. *nastaviti*, *nastavljati*; *finire*, bos. *završiti*, *završavati* i drugi; B) glagoli nastali nekim tvorbenim postupkom: *rileggere* (od osnovnoga glagola *leggere*, bos. *čitati*), bos. *ponovo (pro)čitati*; *canticchiare* (od osnovnoga glagola *cantare*, bos. *pjevati*), bos. *pjevušiti* i drugi; C) leksičke konstrukcije – prilozi i priloški izrazi: *continuamente*, bos. *stalno*; *sempre*, bos. *uvijek*; *di nuovo*, bos. *ponovo*; *ogni volta*, bos. *svaki put*; *di tempo in tempo*, bos. *s vremena na vrijeme* i dr.

Predmet našeg zanimanja u ovom radu jeste učestali (iterativni) glagolski vid, što je vrsta nesvršenoga glagolskog vida kojom se označava radnja koja traje duže vremena s prekidima ili koja je “više puta ponovljena u vremenskim razmacima” (Jahić, Halilović i Palić 2004: 261). Naime, poređenjem relevantnih primjera iz romana Ive Andrića *Travnička hronika* i dva prijevoda romana na italijanski jezik, posmatrat ćemo načine izražavanja ponovljenog vršenja glagolske radnje (učestalost ili iterativnost) u italijanskom jeziku u odnosu na bosanski jezik i, na osnovu toga, zaključivati kako su prevodioci razumjeli i prenijeli u italijanski jezik vid glagola izražen u izvornom tekstu. Korpus obiluje primjerima, ali ćemo u ovom pregledu predstaviti samo njih nekoliko kojima ćemo ilustrirati načine označavanja ponovljenog vršenja glagolske radnje. Primjere zanimljive za analizu razvrstat ćemo u tri osnovne kategorije, što će zavisiti od načina izražavanja nijanse učestalog odvijanja opisane radnje u izvornom tekstu i u prijevodima na italijanski jezik (iterativni glagoli, karakteristična leksička sredstva, glagoli s prefiksom *ri-*), pa ćemo ih tako i analizirati. S ciljem lakšeg uočavanja sličnosti i razlika u načinu izražavanja učestalosti odvijanja glagolske radnje između originalnog teksta i dva prijevoda na italijanski jezik, primjere iz izvornog teksta (roman Ive Andrića *Travnička hronika*) bilježit ćemo oznakom A, primjere iz prijevoda koji je uradio prevodilac Luigi Salvini (1961. godine) bilježit ćemo oznakom S, a primjere iz prijevoda koji je uradila Dunja Badnjević (2001. godine) bilježit ćemo oznakom B. Navedene će oznake prethoditi primjerima, a oznake S i B ćemo koristiti i prilikom komentiranja primjera (umjesto navođenja imena i prezimena prevodioca).

ANALIZA PRIMJERA OZNAČAVANJA PONOVLJENOG VRŠENJA GLAGOLSKE RADNJE

a) Iterativni glagoli

U ovom ćemo dijelu predstaviti nekoliko primjera upotrebe iterativnih glagola pomoću kojih se u izvornom tekstu iskazuje ponovljeno vršenje glagolske radnje i posmatrat ćemo na koji su način prevodioci prepoznali i interpretirali na italijanskom jeziku ovu vrstu nesvršenoga glagolskog vida.

(1)

A: *I travnička čaršija je odavno navikla da vidi Mordu i fra-Luku, kako /.../ šapuću nešto /.../ (str. 200)*

S: *Tutta la gente del mercato era abituata a vedere Mordo e fra' Luka /.../ sussurrarsi qualcosa /.../ (str. 239)*

B: *La gente del mercato era abituata da tempo a vedere Mordo e fra Luka che /.../ parlottavano tra loro /.../ (str. 284)*

(2)

A: *Istina da se on i tada, mršteći se od bolova, smeškao /.../ (str. 204)*

S: */.../ mentre si contorceva per i dolori /.../ egli continuò a ridacchiare /.../ (str. 244)*

B: */.../ sebbene /.../ torcendosi dai dolori /.../ avesse ridacchiato /.../ (str. 290)*

(3)

A: *Štucajući i žmirkajući, takav je išao od dućana do dućana /.../ (str. 138)*

S: */.../ singhiozzando e ammiccando. Girava da un negozio all'altro /.../ (str. 164)*

B: *Singhiozzando e ammiccando girava di bottega in bottega /.../ (str. 193)*

(4)

A: *Defose /.../ je /.../ s vremena na vreme zastajkivao kod prozora /.../ (str. 223)*

S: *Di tempo in tempo si fermava davanti alla finestra /.../ (str. 266)*

B: *Des Fossés /.../ di tanto in tanto, si fermava accanto alla finestra /.../ (str. 317)*

Vodeći računa o semantičkoj vrijednosti glagola kojim opisuje vršenje radnje, Andrić je naročito naglasio ponavljanje i učestalost tog vršenja. Nesvršenim glagolima *šaputati*, *smeškati se*, *štucati*, *žmirkati* i *zastajkivati* označio je da se u kratkim vremenskim razmacima i u periodu koji zavisi od značenja iskaza u cijelosti, vrši ponavljanje sljedećih aktivnosti: tiho i prigušeno izgovaranje riječi koje treba čuti samo onaj kome su i namijenjene (izraženo je prezentom glagola *šaputati*); isprekidano glasanje smijehom (izraženo je perfektom glagola *smeškati se*); napad

štucavice (izraženo je glagolskim prilogom sadašnjim glagola *štucati*); naizmjenično zatvaranje i otvaranje očiju (izraženo je glagolskim prilogom sadašnjim glagola *žmirkati*); prekidanje kretanja po prostoriji s ciljem zaustavljanja na određenom mjestu (izraženo je glagolom *zastajkivati*, a upotrebom vremenske odrednice *s vremena na vreme* Andrić je naglasio vremenski okvir u kojem se vršilo učestalo ponavljanje aktivnosti izražene navedenim iterativnim glagolom).

U prijevodima na italijanski jezik uglavnom je opisana radnja koja se često ponavlja, a prevodioci su to označili na sljedeći način:

- Tiho i prigušeno izgovaranje riječi koje Mordo i fra Luka upućuju jedan drugom prevodilac S je izrazio infinitivom⁴ uzajamno-povratnoga glagola *sussurrarsi*, bos. *šaputati jedno drugom*, a prevodilac B imperfektom glagola *parlottare*, bos. *šaputati* (ovaj je glagol nastao tvorbenim postupkom od osnovnoga glagola *parlare*, bos. *govoriti*). Iako se prevodioci odlučuju za različite glagole, njihova je semantička vrijednost gotovo ista, te je u oba prijevoda iskazano kontinuirano odvijanje glagolske radnje.
- Isprekidano glasanje smijehom oba prevodioca označavaju glagolom *ridacchiare*, bos. *smješhati se* (glagol je nastao od osnovnoga glagola *ridere*, bos. *smijati se*): prevodilac S ga izražava infinitivom, kojem prethodi prosti perfekt glagola *continuare*⁵, a prevodilac B pluskvamperfektom (konjunktiva), čija je upotreba uslovljena veznikom *sebbene* (bos. *iako*)⁶. Budući da se prevodioci odlučuju za upotrebu prošlog svršenoga glagolskog vremena (prosti perfekt–prevodilac S i pluskvamperfekt – prevodilac B), zaključujemo da u rješenjima koja nude nije iskazan opis radnje koja traje i čije je odvijanje učestalo, nego upravo suprotno, iskazan je potpuni završetak radnje u prošlosti. Dakle, u prijevodima je predstavljena vrsta svršenoga glagolskog vida.
- Oba prevodioca koriste prezent gerundiva glagolâ *singhiozzare* (bos. *štucati*) i *ammiccare* (bos. *namigivati*) kako bi izrazili aktivnosti koje je neprestano ponavljao Bekri-Mustafa dok je hodao po čaršiji, a to su napad štucavice i naizmjenično zatvaranje i otvaranje očiju. Presentom gerundiva je izražen predikat načinske rečenice u implicitnoj formi, a

---

⁴ Ovaj je infintiv u službi predikata zavisne rečenice koju uslovljava radnja izražena glagolom *vedere*.

⁵ Glagol *continuare* je aspekatski glagol kojim se precizira izvršenje početnog trenutka odvijanja radnje označene infinitivom.

⁶ Veznikom *sebbene* uvodi se predikat dopusne rečenice.

ovako izražena radnja se odvijala istovremeno s radnjom glavne rečenice, čiji je predikat iskazan imperfektom glagola *girare*, bos. *hodati, kružiti*. S obzirom na istovremeno odvijanje radnji izraženih navedenim glagolima, zaključujemo da je trajanje aktivnosti iskazanih predikatima koordiniranih zavisnih rečenica (prezent gerundiva) identično trajanju aktivnosti iskazane predikatima glavne rečenice (imperfekt), što znači da je i u prijevodima predstavljena vrsta nesvršenoga glagolskog vida.

- Kako bi izrazili kontinuirano odvijanje aktivnosti prekidanja kretanja po sobi s ciljem zaustavljanja pored prozora (Defose se zaustavljao pored prozora da bi provjerio dešavanja u drugom konzulatu), prevodioci su upotrijebili imperfekt glagola *fermarsi*, bos. *zaustavljati se*. Osim upotrebe imperfekta, glagolskog vremena kojim se u italijanskom jeziku najčešće iskazuje trajanje radnje u prošlosti, prevodioci su vjerno naglasili i period u kojem se radnja učestalo odvijala u prošlosti – upotrijebili su vremenske odrednice *di tempo in tempo* (prevodilac S) i *di tanto in tanto* (prevodilac B), čija je semantička vrijednost identična (bos. *s vremena na vrijeme*).

I u narednom su primjeru u izvornom tekstu upotrijebljeni uglavnom iterativni glagoli. Zanimljivost ovog primjera je u tome što Andrić iterativne glagole izražava potencijalom I, a prevodioci za ovako izraženu radnju u svojim interpretacijama nude različita rješenja.

(5)

A: *Bojažljivi mladići spremali bi se dugo u sebi i šaputali kao da se preslišavaju, pa bi se onda zatrčali, uzbuđeno digli glavu, kao da hoće da zapevaju, i viknuli povik koji su dugo smišljali. A zatim bi, crveneći od snebivanja i uzbuđenja, osluškivali jači ili slabiji odjek svoga povika u mrmljanju i povlađivanju mase.* (str. 139)

S: *Certi ragazzi paurosi preparavano accuratamente fra loro un grido; lo sussurravano per sentire come suonasse, e poi correvano levando le teste eccitate come stessero per cantare, e gettavano il grido che avevano pensato così a lungo; indi arrossendo per l'emozione e la timidezza ascoltavano la eco più o meno forte del loro grido, mormorato o ripreso dalla folla.* (str. 166)

B: *Alcuni ragazzi, ancora impauriti, confabularono a lungo tra loro come se stessero imparando un testo a memoria, poi, a un tratto, si misero a correre, levando le teste verso l'alto come per cantare, e urlarono quelle parole su cui avevano meditato. Rossi per la vergogna e l'emozione, ascoltarono l'eco, più o meno forte, delle loro grida tra i mormorii di approvazione della folla.* (str. 195)

Odvijanje aktivnosti označenih glagolima *spremati se, šaputati, zatrčati se, viknuti* i *oslušivati* uglavnom je redovno ponavljano u vremenskim razmacima u prošlosti. Iako među nabrojanim glagolima ima i onih sa svršenim vidom (*zatrčati se* i *viknuti*), nesvršeni karakter svih navedenih glagola Andrić izražava potencijalom I. Radi se o tzv. iterativnom ili pripovjedačkom potencijalu koji služi za označavanje radnje (stanja ili zbivanja) koja se u prošlosti ponavljala, a obično se koristi u pripovijedanju kako bi iskaz bio posebno stilski obilježen. Važno je naglasiti da ova vrsta potencijala nije ekvivalent italijanskom prezentu kondicionala, nego se za interpretaciju navedene vrste prošle radnje obavezno koristi imperfekt. Zanimljiv je način na koji su prevodioci shvatili i interpretirali vid glagola kojima je u izvornom tekstu opisano odvijanje radnje. Andrićeve ideje o izražavanju neprekidnog vršenja uobičajenih aktivnosti u prošlosti (dugotrajno pripremanje, šaputanje, zalijetanje u trku, izgovaranje povika, pažljivo slušanje povika koji odjekuju) prihvata prevodilac S. Neprekidnost u odvijanju vršenja navedenih radnji ovaj prevodilac izražava imperfektom glagolâ *preparare* (bos. *pripremati*), *sussurrare* (bos. *šaputati*), *correre* (bos. *trčati*), *gettare* (bos. *uzvikivati* – u kombinaciji sa direktnim objektom *il grido*, bos. *uzvik*) i *ascoltare* (bos. *slušati*). Prevodilac B navedene aktivnosti izražava prostim perfektom glagolâ *confabulare* (bos. *razgovarati u tajnosti*), *correre* (ovdje mu prethodi aspekatski glagol *mettersi* i prosti prijedlog *a* i u takvoj strukturi ima značenje *potrčati*, što znači da je označen početni trenutak izvršenja radnje), *urlare* (bos. *viknuti*) i *ascoltare* (bos. *slušati*). Prema tome, prevodilac B prostim perfektom označava svršeni aspekt navedenih glagola, odnosno ističe sljedeće: potpuno izvršenje aktivnosti razgovaranja u tajnosti (Važno je napomenuti da je glagol kojim je izražena navedena aktivnost dodatno određen priloškom konstrukcijom *a lungo*, bos. *dugo*, što može navesti na pretpostavku da je prevodilac ipak nastojao istaknuti vrijeme odvijanja aktivnosti.); svršeni početak izvršenja aktivnosti trčanja; potpuno izvršenje aktivnosti izgovaranja povika; izvršenje aktivnosti slušanja povika. U odnosu na način izražavanja radnje u izvornom tekstu, zaključujemo da je prevodilac S u potpunosti shvatio iterativnu vrijednost upotrijebljenih nesvršenih glagola, što potvrđuje izražavanjem radnje imperfektom, a ovo prošlo vrijeme i jeste, kako smo već naveli,

pravi ekvivalent pripovjedačkom potencijalu u bosanskom jeziku. Dakle, za razliku od prevodioca B, koji upotrebom prostog perfekta prikazuje svršeni vid glagola kojima se opisuje radnja, prevodilac S upotrebom imperfekta naglašava odvijanje radnje koja je više puta ponovljena u vremenskim razmacima.

b) Posebna leksička sredstva

U narednim ćemo primjerima posmatrati upotrebu posebnih leksičkih sredstava kojima su Andrić i prevodioci naglasili vremenski okvir u kojem se vrši ponavljanje radnje, izražene nesvršenim glagolom (izvorni tekst) i imperfektom (prijevodi na italijanski jezik).

(6)

A: *Ana Marija im se obraćala često* /.../ (str. 218)

S: *Anna Maria si rivolgeva spesso a loro* /.../ (str. 260)

B: *Anne Marie si rivolgeva spesso a loro* /.../ (str. 309)

(7)

A: /.../ *Davil je morao se svakog časa da ponavlja* /.../ (str. 265)

S: /.../ *Daville doveva ogni volta rinnovare l'esperienza* /.../ (str. 316)

B: /.../ *Daville doveva ripetersi in continuazione* /.../ (str. 375)

(8)

A: *Svaki dan se ponavljao između njih isti razgovor.* (str. 208)

S: *Ogni giorno si rinnovava fra i due lo stesso dialogo.* (str. 249)

B: *Ogni giorno si ripeteva tra loro la stessa conversazione* /.../ (str. 296)

Prilog često i vremenske odrednice *svakog časa* i *svaki dan* su leksička sredstva kojima je u navedenim primjerima Andrić istakao period u kojem se učestalo vrši

odvijanje sljedećih aktivnosti: uspostavljanje verbalnog kontakta (primjer 6: Ana Marija je uporno nastojala uspostaviti konverzaciju s fratrima – izraženo je perfektom nesvršenoga glagola *obracati se*); osvježavanje u pamćenju ranije primljenih informacija (primjer 7: Davil se prisjećao činjenice da je u kontaktu s osobom s kojom ne dijeli ista shvatanja i navike – izraženo je prezentom nesvršenoga glagola *ponavljati*; ovdje je u službi dopune nepotpunom glagolu *morati*, kojim je naglašeno da je radnja vršena bez volje subjekta; glagol *morati* je izražen perfektom); ponovno odvijanje uobičajene aktivnosti usmene razmjene mišljenja i stavova (primjer 8: svakodnevni razgovori koje su vodili fra Luka i ujak – izraženo je perfektom nesvršenoga glagola *ponavljati se* koji je direktno usmjeren na imenicu *razgovor*). Dakle, u ovoj je grupi primjera ponovljeno vršenje radnje označeno karakterističnim leksičkim sredstvima i glagolima čijom se i samostalnom upotrebom ukazuje na opetovano vršenje radnje.

Prevodioci su uglavnom uskladili izbor leksičkih i sintaksičkih sredstava, te su u interpretacijama izvornog teksta ponudili prihvatljiva rješenja. Vremenski okvir u kojem se odvija ponavljanje radnje označili su prilogom *spesso* (bos. *često*) i izrazima *ogni volta* (bos. *svaki put*), *in continuazione* (bos. *stalno*) i *ogni giorno* (bos. *svaki dan*). Imperfekt je prošlo glagolsko vrijeme kojim su označili vršenje aktivnosti, a izražene su glagolima *rivolversi* (bos. *obracati se*), *dovere* (bos. *morati*, u funkciji je modalnoga glagola kojim se insistira na obaveznom obavljanju radnje, izražene infinitivom prijelaznoga glagola *rinnovare*, bos. *obnavljati*, i povratnoga glagola *ripetersi*, bos. *ponavljati sebi*), *rinnovarsi* (bos. *ponavljati se*), usmjeren je na direktni objekt izražen imenicom *dialogo* (bos. *razgovor*) i *ripetersi* (bos. *ponavljati se*), usmjeren je na direktni objekt izražen imenicom *conversazione* (bos. *razgovor*).

c) Glagoli s prefiksom *ri-*

I u narednim je primjerima u izvornom tekstu iterativnost iskazana kombinacijom karakteristične leksičke odrednice i nesvršenoga glagola, ali smo ih posebno izdvojili zbog načina na koji prevodioci interpretiraju iterativnu vrijednost glagolske radnje. Prevodioci za iskazivanje ove vrste nesvršenoga glagolskog vida koriste glagole s prefiksom *ri-* (upotrebom navedenog prefiksa mijenja se značenje osnovnoga glagola, odnosno iskazuje se iterativna vrijednost radnje koja se označava takvim glagolom) i obično ih kombiniraju s nekom leksičkom konstrukcijom. Važno je napomenuti da se za ovakav način interpretacije izvornog teksta ne odlučuju uvijek oba prevodioca.

(9)

A: /.../ *tako da se ujutru nova vatra **potpaljuje** /.../ (str. 107)*

S: /.../ *così che al mattino si può **riaccendere** /.../ (str. 127)*

B: /.../ *permettendo, al mattino, di **riaccenderlo** /.../ (str. 149)*

(10)

A: /.../ *i sad je **čita** po drugi put /.../ (str. 126)*

S: /.../ *e ora la **rilegge** /.../ (str. 151)*

B: *La **rilesse** ancora /.../ (str. 178)*

Andrić je nesvršenim glagolima *potpaljivati* (izražen je prezentom u pasivnoj formi) i *čitati* (izražen je prezentom) označio odvijanje aktivnosti paljenja vatre i čitanja teksta molbe. Leksičkim konstrukcijama *nova vatra*⁷ i *po drugi put* precizirao je semantičku vrijednost upotrijebljenih glagola, odnosno istakao je ponovljeno vršenje navedenih aktivnosti. U navedenim je primjerima isti izbor glagola s prefiksom *ri-* kojima prevodioci opisuju ponavljanje vršenja radnje. To su glagoli *riaccendere* (osnovni glagol je *accendere*, bos. *zapatiti*), izražen je infinitivom koji ima funkciju predikata objekatske rečenice, i *rileggere* (osnovni glagol je *leggere*, bos. *čitati*), a prevodioci za izražavanje ovoga glagola koriste prezent (prevodilac S) i prosti perfekt (prevodilac B), što je u oba prijevoda usklađeno sa upotrebom glagolskog vremena u dijelu romana u kojem smo pronašli navedeni primjer. Prevodilac B je opetovanje odvijanja radnje u primjeru (10), osim upotrebe glagola s prefiksom *ri-* (glagol *rileggere*), dodatno označio i upotrebom priloga *ancora*, bos. *opet*.

Zanimljiv je način iskazivanja kontinuiranog odvijanja radnje i u narednom primjeru:

(11)

A: *I pukovnik **je** opet **uzimao** pero i nastavljao započeti izveštaj /.../ (str. 228)*

S: *E il colonnello **afferrava** di nuovo la penna e continuava il suo rapporto /.../ (str. 273)*

B: *Il colonnello **riprendeva** la penna e tornava al rapporto /.../ (str. 324)*

---

⁷ Pridjev *nova* upućuje na zaključak da je već vršena aktivnost paljenja vatre.

Andrić koristi prilog *opet* kako bi označio vremenski okvir u kojem se učestalo vršila aktivnost uzimanja sredstva za pisanje (*pero*), što je izraženo perfektom nesvršenoga glagola *uzimati*. Kontinuirano odvijanje opisane aktivnosti prevodioci izražavaju imperfektom, ali samo prevodilac B odlučuje ponavljanje radnje iskazati morfološki izmijenjenim oblikom osnovnoga glagola, odnosno glagolom s prefiksom *ri-*. To je glagol *riprendere*, nastao od osnovnoga glagola *prendere*, bos. *uzimati*. Prevodilac S, međutim, opisanu aktivnost iskazuje glagolom *afferrare* (bos. *zgrabiti*), ali je upotrebom konstrukcije *di nuovo*, bos. *ponovo*, istakao vremenski razmak u kojem je vršeno ponavljanje glagolske radnje.

U narednom se primjeru samo jedan prevodilac odlučuje upotrijebiti glagol s prefiksom *ri-* iako u izvornom tekstu nije naglašena iterativna vrijednost odvijanja glagolske radnje.

(12)

A: *Mladić nije preturao u sećanju svoje dnevne razgovore /.../* (str. 119)

S: *Il giovane non frugava nei ricordi e nei colloqui della giornata.* (str. 142)

B: *Il giovane tuttavia non ripensava ai colloqui e ai discorsi della giornata.* (str. 166)

Odričnom formom perfekta nesvršenoga glagola *preturati* Andrić je izrazio da nije vršena aktivnost vraćanja u sjećanjima na ono što je ranije izgovoreno (u razmjeni mišljenja koju je Defose obavljao u kontaktu s raznim ljudima u toku dana). Na ovaj je način istaknuto da se navedena aktivnost kontinuirano odvijala u prošlosti. Za opisanu aktivnost prevodilac S koristi glagol *frugare* (bos. *preturati*) i izražava ga imperfektom, što je najčešći način označavanja radnje koja se kontinuirano odvijala u prošlosti. Prevodilac B se, međutim, odlučuje za upotrebu imperfekta glagola s prefiksom *ri-*, a to je glagol *ripensare* (nastao od osnovnoga glagola *pensare*, bos. *misliti*), čime je označen iterativni vid vršenja opisane radnje. Iako u izvornom tekstu nije istaknuto da se opisana radnja ponavljala u prošlosti, semantička vrijednost iskaza na italijanskom jeziku nije narušena u odnosu na izvorni tekst.

ZAKLJUČAK

U analiziranim je primjerima za iskazivanje ponovljenog učestalog odvijanja glagolske radnje u izvornom tekstu Andrić koristio sljedeća sredstva: iterativne glagole (*šaputati, smeškati se, štucati, žmirkati, zastajkivati, spremati se, oslušivati i preturati*), kao posebnu vrstu nesvršenih glagola; svršene glagole *zatrčati se* i *viknuti*; posebna leksička sredstva, odnosno vremenske odrednice (priloge *često i opet*; konstrukcije *s vremena na vreme, svakog časa, svaki dan, po drugi put* i *nova vatra*) u kombinaciji sa nesvršenim glagolima (*obraćati se, ponavljati(se), potpaljivati, čitati i uzimati*).

Kod označavanja ponovljenog vršenja glagolske radnje, prevodioci su postupili na sljedeće načine:

- 1) U odnosu na navedene iterativne glagole upotrijebljene u izvornom tekstu, prevodioci su nastojali ponuditi ekvivalente toj vrsti nesvršenih glagola (*sussurrarsi* i *parlottare* sa istim značenjem – bos. *šaputati; confabulare, razgovarati u tajnosti; ridacchiare*, bos. *smješhati se; singhiozzare*, bos. *štucati; ammiccare*, bos. *žmirkati; fermarsi*, bos. *zaustavljati se*, ali samo u kombinaciji sa vremenskim odrednicama *di tempo in tempo* i *di tanto in tanto*, čije je značenje identično – bos. *s vremena na vrijeme*, upotrebom glagola *fermarsi* obilježava se učestalost odvijanja glagolske radnje u prošlosti; *preparare*, bos. *pripremati; ascoltare*, bos. *slušati*). Za interpretaciju iterativne radnje koju Andrić izražava svršenim glagolima prevodioci nude različita rješenja (*correre*, bos. *trčati; mettersi a correre*, bos. *potrčati; gettare il grido*, bos. *uzvikivati; urlare*, bos. *viknuti*). Osim nastojanja da u interpretaciji na italijanski jezik ponude odgovarajuća leksička sredstva, prevodioci se opredjeljuju i za sintaksička sredstva kojima se iskazuje iterativna vrijednost nesvršenoga glagolskog vida, a to je odgovarajuće glagolsko vrijeme – uglavnom koriste imperfekt. Izuzetak su primjeri u kojima prevodioci (oba ili samo jedan) opisanu radnju izražavaju prostim perfektom i pluskvamperfektom, glagolskim vremenima koja se obično koriste za iskazivanje radnje koja se desila i završila u prošlosti, što nije predstavljeno u izvornom tekstu.
- 2) U odnosu na primjere u kojima Andrić nesvršene glagole *obraćati se* i *ponavljati (se)* kombinira sa posebnim leksičkim sredstvima (prilog *često* i priloški izrazi *svakog časa* i *svaki dan*) kako bi precizirao vremenski okvir

u kojem se vrši ponavljanje opisanih aktivnosti, prevodioci koriste imperfekt glagolâ *rivolgersi* (bos. *obraćati se*), *ripetersi* (bos. *ponavljati se*) i *rinnovare/rinnovarsi* (bos. *ponavljati/ponavljati se*), a semantička vrijednost i samostalno upotrijebljenih navedenih glagola upućuje na radnju čije je odvijanje učestalo i uobičajeno. Kako bi istakli posebnu nijansu nesvršenoga glagolskog vida upotrijebljenih glagola, prevodioci ih kombiniraju sa priloškim odrednicama *spesso* (bos. *često*), *ogni volta* (bos. *svaki put*), *in continuazione* (bos. *stalno*) i *ogni giorno* (bos. *svaki dan*).

- 3) U odnosu na primjere u kojima se u izvornom tekstu ponavljanje odvijanja radnje izražava kombinacijom nesvršenih glagola *potpaljivati* i *čitati* i sintagmi *nova vatra* i *po drugi put*, oba se prevodioca odlučuju za upotrebu glagola nastalih dodavanjem prefiksa *ri-* na osnovni glagol (*riaccendere*, bos. *ponovo zapaliti*; *rileggere*, bos. *ponovo čitati*), što je dodatno sredstvo za obilježavanje iterativnosti opisane radnje.
- 4) U odnosu na primjere upotrebe nesvršenih glagola *uzimati* (u kombinaciji s prilogom *opet*) i *preturati*, kojima se u izvornom tekstu iskazuje kontinuirano odvijanje glagolske radnje, samo jedan prevodilac ovu vrstu glagolskog vida odlučuje izraziti imperfektom glagola s prefiksom *ri-*. To su glagoli *riprendere*, bos. *ponovo uzimati* (opetovano vršenje radnje predstavljeno je i u izvornom tekstu) i *ripensare*, bos. *ponovo misliti* (u izvornom tekstu nije istaknuta iterativna vrijednost odvijanja radnje). I drugi prevodilac u svojoj interpretaciji glagole izražava imperfektom (*afferrare*, bos. *zgrabiti*), semantička vrijednost ovoga glagola dodatno je istaknuta konstrukcijom *di nuovo*, bos. *ponovo*, i *frugare*, bos. *preturati*), što znači da je i na ovaj način iskazana kontinuiranost odvijanja radnje u prošlosti.

Dakle, kontrastivno-komparativnom analizom samo nekoliko primjera uočili smo osnovne specifičnosti načina označavanja ponovljenog vršenja glagolske radnje u bosanskom i italijanskom jeziku, te sličnosti i razlike u izražavanju ove vrste nesvršenoga glagolskog vida u dva jezička sistema. Uspješnost interpretacije navedene vrste nesvršenoga glagolskog vida svakako zavisi od načina na koji je to predstavljeno u izvornom tekstu (karakteristični stil autora i poruka koju autor želi postići takvim iskazom), te od načina na koji je prevodilac u stanju shvatiti izvorni tekst u cijelosti, prije svega, te upotrijebljene leksičke i semantičke elemente, a naročito nijansu glagolskog vida. Uočili smo i primjere u kojima se prevodioci ne odlučuju za isti način iskazivanja iterativne vrijednosti glagolske radnje, ali, ipak,

uspijevaju dati prihvatljiva rješenja. Dakle, u odnosu na izvorni tekst, gdje je Andrić ponovljeno vršenje glagolske radnje iskazao iterativnim glagolima, te posebnim leksičkim sredstvima (prilozi i priloški izrazi), prevodioci su uglavnom prepoznali način iskazivanja učestalog odvijanja radnje i ponudili su ekvivalent u italijanskom jeziku.

LITERATURA

1. Andrić, Ivo (1991) *Travnička hronika*, Prosveta, Beograd
2. Andrić, Ivo (1961) *La cronaca di Travnik*, preveo Luigi Salvini, Bompiani, Milano
3. Andrić, Ivo (2001) *La cronaca di Travnik*, prevela Dunja Badnjević, Mondadori, Milano
4. Bertinetto, Pier Marco (1986), *Tempo, aspetto e azione nel verbo italiano*, Accademia della Crusca, Firenze
5. Džindo, Jasmin (2010), *Jedan roman dva prijevoda*, Mediterranea, Trst
6. Jahić, Dževad, Senahid Halilović, Ismail Palić (2004), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica
7. Moderc, Saša (2006), *Gramatika italijanskog jezika*, Foto futura, Beograd
8. Salvi, Giampaolo, Laura Vanelli (2004), *Nuova grammatica italiana*, il Mulino manuali, Bologna
9. Sensini, Marcello (2005), *La lingua e i testi. La riflessione sulla lingua*, Arnoldo Mondadori Scuola, Milano

Rječnici

1. Halilović, Senahid, Ismail Palić, Amela Šehović (2010), *Rječnik bosanskoga jezika*, Filozofski fakultet, Sarajevo
2. Online izdanja jednojezičnih rječnika italijanskog jezika:
Corriere della Sera – Dizionario di italiano (dostupno na https://dizionari.corriere.it/dizionario_italiano/),
Dizionario dei modi di dire (dostupno na <https://dizionari.corriere.it/dizionario-modi-di-dire/>), *Dizionari Garzanti Linguistica* (dostupno na <https://www.garzantilinguistica.it/>),

Dizionario italiano De Mauro (dostupno na <https://dizionario.internazionale.it/>)

Vocabolario Treccani (dostupno na <http://www.treccani.it/vocabolario/vocabolario>)

MARKING THE REPEATED OCCURRENCE OF VERBAL ACTION IN ITALIAN TRANSLATIONS OF IVO ANDRIC'S NOVEL *BOSNIAN CHRONICLE*

Summary:

Verbal aspect is a grammatical category that in Bosnian and Italian expresses how the duration of the verbal event is to be conceived. Two basic types of verbal aspect are perfective and imperfective, each having specific nuances, that is, subtypes, which are determined depending on the way the action unfolds and the time frame in which it occurs. There are various ways of expressing the subtypes of perfective and imperfective verbal aspect. In this paper, we have presented the characteristics of iterative aspect, as one of the ways of expressing imperfective aspect. Namely, by contrastive-comparative analysis of examples, we will outline the ways of marking the repeated occurrence of verbal action in Italian translations of Ivo Andrić's *Bosnian Chronicle* in comparison with the original text, and make conclusions about the similarities and differences in the way of marking this particular nuance of the imperfective verbal aspect in two language systems.

Keywords: imperfective verbal aspect; repeated verbal action; iterative verbs; verbs with the prefix *ri-*; specific lexical constructions; Italian, Bosnian

Adresa autora

Author's address

Nermina Čengić

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

nermina.cengic@ff.unsa.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

SOCIOLOŠKE I KULTURALNE STUDIJE

Valentina Pavlović Vinogradac, Irena Cajner Mraović, Vlatka Ružić

NEKI NOVI ISELJENICI? POVEZANOST S DOMOVINOM KOD
HRVATSKIH ISELJENIKA U IRSKOJ I NJEMAČKOJ / SOME NEW
EMIGRANTS? – ATTACHMENT OF CROATIAN EMIGRANTS IN
IRELAND AND GERMANY TO THEIR HOMELAND 185

UDK 314:743

Primljeno: 16. 04. 2020.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Valentina Pavlović Vinogradac, Irena Cajner Mraović, Vlatka Ružić

NEKI NOVI ISELJENICI? POVEZANOST S DOMOVINOM KOD HRVATSKIH ISELJENIKA U IRSKOJ I NJEMAČKOJ

Rad se bavi istraživanjem hrvatskih iseljenika i njihove povezanosti s domovinom. Cilj je rada istražiti postoji li razlika između hrvatskih iseljenika u njihovim navikama održavanja veze s domovinom s obzirom na državu u koju su iselili te s obzirom na spol. Istraživanje je provedeno na uzorku od 587 hrvatskih iseljenika u Irskoj (n=228) i Njemačkoj (n=359) kvantitativnom metodom ankete. Rezultati istraživanja ukazuju kako postoje statistički značajne razlike u učestalosti druženja s Hrvatima, učestalosti posjeta domovini, praćenju hrvatskih medija te pripremi hrvatskih tradicionalnih jela s obzirom na to jesu li iseljenici u Njemačkoj ili Irskoj, na način da su iseljenici koji su Irskoj manje povezani s domovinom nego oni u Njemačkoj. Istraživanje je pokazalo kako značajnih razlika u navikama održavanja veze s domovinom nema kada govorimo o spolu, osim u slučaju pripreme tradicionalnih hrvatskih jela koja žene pripremaju više od muškaraca. U konačnici, autori potiču daljnja istraživanja teme suvremenog hrvatskog iseljništva budući da takvih istraživanja nedostaje.

Ključne riječi: hrvatski iseljenici; povezanost s domovinom; Irska; Njemačka

1. UVOD

Iako su migracije sastavni dio ljudskog društva od najranije povijesti, suvremeno doba ih uvelike olakšava i čini značajno jeftinijima zbog novih tehnologija koje olakšavaju i ubrzavaju ljudsko kretanje na velikim udaljenostima (Hoffman 2010). Mi-

gracije možemo definirati kao „kretanje pojedinca ili skupine od mjesta rođenja u neki drugi geografski ili socijalni prostor“ (Živković, Šporer & Sekulić 1995: 11), a razlozi zbog kojih osoba ili grupa ljudi migrira su raznoliki. Postoje stoga razni modeli promatranja migracija kao fenomena te razni čimbenici koji mogu utjecati na migracijske procese. Migracijski procesi važni su za Hrvatsku iz više razloga, primjerice: kulturnih, ekonomskih, sigurnosnih, političkih i drugih, te ih je stoga važno istraživati. Naglasak u ovom radu bit će na dvije države, Njemačkoj - gdje Hrvati iseljavaju dugi niz godina te Irskoj - koja je postala novo odredište za hrvatske iseljenike. Kroz rad će se nastojati istražiti neki aspekti kulture ovih dviju iseljeničkih grupa te će ih se međusobno usporediti u svrhu boljeg razumijevanja hrvatskog iseljeničtva. Dok se istraživanja o hrvatskom iseljeničtvu uglavnom svode na povijesne i demografske procese, ovaj rad donosi novinu u smislu usporedbe dviju država, jednog tradicionalnog i poznatog odredišta – Njemačke, te jednog novog i neistraženog kroz prizmu hrvatskog iseljeničtva – Irske. U uvodnom dijelu rada donosi se kratak pregled teorije migracija te se ukratko opisuje hrvatsko iseljeničtvo, dok će naglasak u raspravi biti na povezanosti s domovinom i rezultatima istraživanja. Rezultati ovog rada mogu imati i praktične implikacije u svrhu kreiranja javnih politika sa ciljem doprinosa smanjenju emigracijskih procesa iz Hrvatske te poticanja povratka hrvatskih iseljenika u domovinu budući da se takve politike ne mogu donositi monolitno nego se mogu razlikovati s obzirom na pojedinu državu i kao takve biti učinkovitije.

1.1. Teorija migracija

Postoji nekoliko teorijskih modela migracija. Jedan od najpoznatijih je model koji je nastao na temelju makroteorije tržišta rada a koji migracije objašnjava ekonomski. Prema njemu, najveći razlog migriranja je percepcija osobne dobiti pojedinca. Tako će osobe migrirati na onaj prostor koji je percipiran kao sredina u kojoj će dugoročno ostvariti veću materijalnu dobit (Kreiger, Maître 2004). Na mikrorazini (pojednostavljenoj makrorazini) dodaje se i socijalni kapital pojedinca, odnosno potencijalni materijalni i nematerijalni dobitci i gubitci kao primjerice, troškovi putovanja, obrazovanje ili učenje jezika na temelju kojih pojedinac donosi racionalnu odluku o tome hoće li i gdje migrirati (Massey i suradnici 1993; Sjastaad 1962).

Nadalje, u teoriji migracija razvijeno je još nekoliko modela koji s jedne strane kritiziraju, a s druge nadograđuju ekonomski model, a to su socio-ekonomski modeli migracija. Primjerice, model ljudske ekologije u odnos stavlja elemente populacije,

okoline, tehnologije i organizacije te ih postavlja u ravnotežu, a model svjetskih sistema supstance prethodnog povezuje s kapitalizmom i stvaranjem nove pokretne radne snage (Kreiger, Maître 2004).

Leejev socio-ekonomski model kao čimbenike migriranja navodi one u matičnoj državi te one koji su meta migriranja poput plaće, zaposlenja, klime, školstva kao i ono što bi moglo biti prepreka poput udaljenosti, kulturnih, jezičnih, zakonskih te osobnih čimbenika (Lee 1966). Leejeva teorija (1966) jedna je od najpoznatijih i najviše prihvaćenih u suvremenoj demografiji, posebice po pojmovima *pull and push* faktora. Tako su push faktori oni koji osobu motiviraju na odlazak iz države, a pull oni koji osobu motiviraju na dolazak u državu. Spomenutu teoriju nadogradili su Fassman i Hintermann (1997 prema Jurić 2018: 22) prema kojima su najvažniji *push* faktori promjene u prirodnoj okolini ili prirodne nepogode, ekonomski čimbenici (npr. nemogućnost zaposlenja), politički čimbenici (npr. nedostatak građanske slobode) te socijalni čimbenici (npr. nemogućnost napredovanja) dok su *pull* faktori: mnogo bolje ekonomske mogućnosti, mogućnosti stjecanja željenog obrazovanja, privlačnost prirodne okoline i životnih uvjeta te odlazak za nekim s kim smo na bilo koji način povezani (Fassman i Hintermann 1997 prema Jurić 2018: 22).

No, s obzirom na masovnost iseljavanja, u Hrvatskoj su jako važni čimbenici koji pridonose povezanosti hrvatskih iseljenika s domovinom i koji mogu u perspektivi odigrati važnu ulogu u njihovoj odluci da ostanu u novoj državi odnosno da se vrate u domovinu. Istraživanja različitih iseljeničkih populacija pokazuju kako su posjete domovini (Ruting 2013; Wojtyńska, Dis Skaptadottir 2020), praćenje medija u domovini (Cheruiyot 2016; Lee 2018; Kama 2013; Yin 2012), pripremanje nacionalnih jela i održavanje drugih nacionalnih običaja te druženje s osobama koje su doselile iz iste države (Mesarić Žabčić 2014) važne odrednice povezanosti iseljenika s domovinom. Upravo zato su te odrednice i predmet ovoga rada.

1.2. Hrvatsko iseljeničtvo

Kada govorimo o području Hrvatske, migracije u druge države postojale su oduvijek. U literaturi se spominje pet velikih migracijskih valova vezanih uz hrvatsko geografsko područje (vidi Tablicu 1.).

Tablica 1. – Pet migracijskih valova

Val	Razdoblje	Određište
Prvi val	Od 1880.- Prvi svjetski rat	Prekomorske zemlje
Drugi val	Tijekom i nakon Drugog svjetskog rata	Zapadne i prekomorske zemlje
Treći	1950-ih godina	Zapadnoeuropske i sjevernoeuropske zemlje, ponajviše Njemačka
Četvrti	Domovinski rat i poslijeratne godine	Europa, prekomorske zemlje
Peti val	Nakon ulaska Hrvatske u Europsku Uniju	Članice Europske Unije

Izvor: Ančić (2017)

Iz navedenog se može zaključiti kako su migracije sa hrvatskog područja oduvijek prisutne, a ono po čemu se razlikuju su razdoblja, odredišta ali i drugi čimbenici, primjerice motivi, ciljevi, integracija i slično. Kada govorimo o znanstvenim naporima u proučavanju migracija u Hrvatskoj, literatura najviše obiluje radovima iz polja povijesti. Postoje tako radovi koji proučavaju sve valove iseljništva od prvoga (Balta 2006/2005/2003; Banović 1987; Laušić 1985; Mirošević 1988; Nejašmić 1990; Posinković 1993; Vojak i Tomić 2017), preko drugoga (Dukovski 2008; Hranilović 1987; Lajić 1989; Pederin 1996; Ružić 2002) i trećega (Mojaš 1958a/b; Šarić 2015) do četvrtoga (Ivanišević 1991; Nejašmić 2014; Živić 2005).

Peti val iseljavanja iz Hrvatske započeo je ulaskom Hrvatske u Europsku Uniju 2013. godine. Župarić-Iljić (2016: 3) kao razloge iseljavanja navodi niz nepogodnih čimbenika u Hrvatskoj, poput: negativni rast BDP-a, nepovoljna gospodarska situacija, smanjena opća stopa zaposlenosti, visoka stopa nezaposlenosti, pad životnog standarda, nemogućnost zaposlenja u struci ili dugo čekanje na zaposlenje, neadekvatna plaća, loša poduzetnička klima i slično. S druge strane autor navodi *pull* faktore u razvijenijim državama Europske Unije, primjerice: veća ponuda radnih mjesta, viša primanja, povoljnija poduzetnička klima i slično (Župarić-Iljić 2016: 3).

1.3. Hrvati u Irskoj

Kada govorimo o hrvatskim iseljenicima kroz povijest, oni su uglavnom iseljavali u prekomorske zemlje i Njemačku, a Jurić (2018: 35) kao države s najviše useljenih

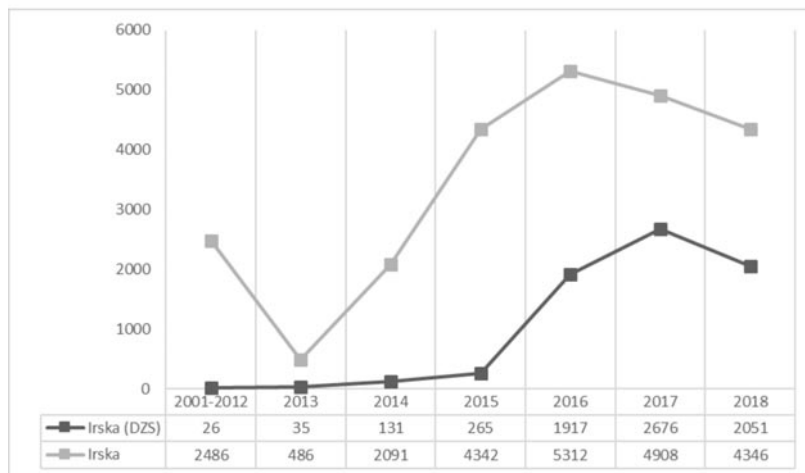
Hrvata do 2009. godine spominje redom: Njemačku (359 367), Australiju (74 104), Austriju (52 160), Sjedinjene Američke Države (46 499), Kanadu (45 692), Francusku (32 578), Italiju (27 706), Švicarsku (27 058), Sloveniju (26 141), Bosnu i Hercegovinu (9 734), Veliku Britaniju (9 261) i Švedsku (6 940). Iz priloženog se može vidjeti kako Irska Hrvatima tada nije bila privlačna kao država za život.

Međutim, kako je već spomenuto (Župarić-Iljić 2016), ulaskom u Europsku Uniju povećavaju se migracije prema drugim državama članicama pa tako i Irskoj. Iako se ne može sa sigurnošću reći koliki je točan broj iseljenih u koje države, jer prema Pokosu (2017) službeni podaci Ministarstva Unutarnjih Poslova nisu precizni zbog nedjeljivanja mjesta prebivališta iseljenika, postoje ipak načini da se približno procijeni koji bi taj broj bio. Tako Rajković Iveta i Horvatin (2018) u slučaju Irske predlažu procijeniti broj useljenika prema registriranim tražiteljima PPS-number (*Personal Public Service Number*) koji je obavezan za sve one koji žele raditi i živjeti u Irskoj. Na Grafu 1. može se vidjeti koliki je broj Hrvata za određeno razdoblje zatražilo taj broj odnosno registriralo se, a mogu se vidjeti i podaci o iseljavanju u Irsku po godinama prema Državnom zavodu za statistiku. Prema prikazanim podacima, postoji diskrepancija između podataka, odnosno broj registriranih Hrvata u Irskoj je puno veći nego broj prijavljenih Ministarstvu unutarnjih poslova Republike Hrvatske od kojega Državni zavod za statistiku dobiva podatke.

Prema podacima, do 2013. godine odnosno ulaska Hrvatske u Europsku Uniju, u Irsku useljava neznatan broj hrvatskih državljana, što je prosječno 207 godišnje. Međutim, nakon 2013. godine taj broj značajno raste pa je od 2013. do 2019. godine u Irsku ukupno uselilo (odnosno registriralo se) 24714 osoba iz Republike Hrvatske, odnosno, prosječno 3530 osoba godišnje. Nagli porast iseljavanja iz Hrvatske u Irsku svakako otvara potrebu za istraživanjem ovoga fenomena, posebice stoga što su hrvatski iseljenici u Irskoj do sada neistraživani odnosno malo istraživani.

Kvalitativno istraživanje koje su provele Rajković Iveta i Horvatin (2018: 268) na iseljenicima u Irsku iz Slavonije ukazuje kako je glavni razlog iseljavanja (*push* faktori) „zanemarena, gospodarski nerazvijena, korumpirana, i pokradena regija“ ali i „psihološko nezadovoljstvo potaknuto nepotizmom i korumpiranosti od lokalne do nacionalne razine, neuvažavanje ljudskih prava, konzervativna sredina“ i slično, dok su *pull* faktori: engleski jezik, gospodarski razvoj, jednostavan ulazak na tržište rada te brza i jednostavna birokracija. Prema istraživanju, iseljenici u Irsku, zahvaljujući ponajviše modernoj tehnologiji i društvenim mrežama, brzo se informiraju o državi u koju dolaze te na taj način također stvaraju socijalnu mrežu s drugim migrantima. Kada govorimo o profilu iseljenika, prema ovom istraživanju hrvatski iseljenici u

Graf 1. – Broj novoregistriranih hrvatskih iseljenika u Irskoj od 2000. do 2019. (izvor: Department of Employment Affairs and Social Protection – Statistics on Personal Public Service Numbers Issued 2000-2019, Ireland¹; Državni zavod za statistiku²) Irsku su uglavnom mladi ljudi, većinom visokoobrazovani

koji tečno govore engleski jezik. Oni se pri dolasku u Irsku, najčešće zapošljavaju na poslovima koji su „daleko ispod njihove kvalifikacije“ (Rajković Iveta i Horvatin 2018). Ipak, s obzirom da se radi o jedinom istraživanju hrvatskih iseljenika u Irskoj, rezultate treba uzimati *cum grano salis*.

1.4. Hrvati u Njemačkoj

Iseljavanje Hrvata u Njemačku počinje poslije Drugog svjetskog rata kada je Njemačka atraktivna destinacija za iseljavanje uz tada popularne prekomorske zemlje. Pedesetih godina dvadesetoga stoljeća Njemačka postaje najprivlačnije odredište hrvatskih iseljenika i to ostaje do danas (Ančić 2017). Iseljenici u Njemačku kolokvijalno su nazivani gastarbajterima što označava privremene radnike u inozemstvu (Jurić 2018: 31).

U 2018. godini, prema podacima Hrvatskog zavoda za statistiku³, od ukupnog broja iseljenih Hrvata, najviše ih je odselilo u Njemačku, čak 59,3 % odnosno 21 732

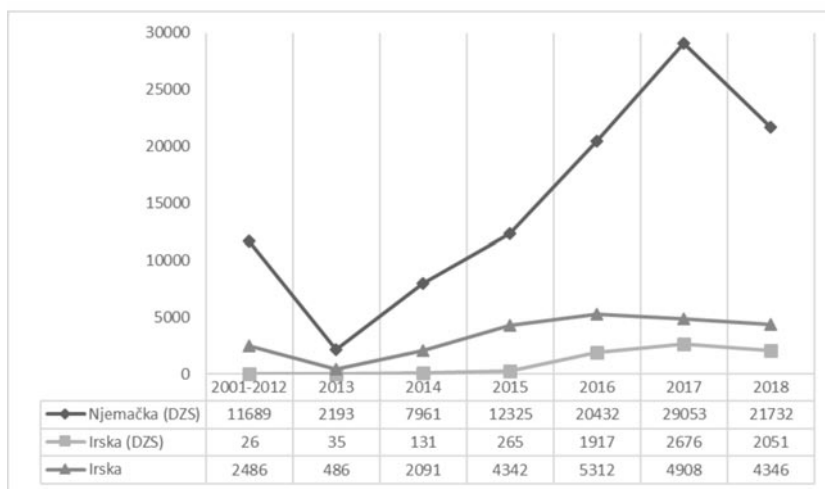
¹ <http://www.welfare.ie/en/Pages/Personal-Public-Service-Number-Statistics-on-Numbers-Issued.aspx>

² <https://www.dzs.hr/>

³ <https://www.dzs.hr/>

ljudi. Na Grafu 2 mogu se vidjeti podaci o broju ljudi koji su iz Republike Hrvatske iselili u Njemačku u razdoblju od 2001. do 2018. godine. Prema prikazanim podacima, može se vidjeti kako ulaskom Hrvatske u Europsku Uniju raste broj iseljenih Hrvata u Njemačku. Isto tako, prema podacima na Grafu 2 može se napraviti usporedba između iseljavanja u Irsku i Njemačku u navedenom razdoblju. Na temelju podataka jasno je vidljivo kako Hrvati i dalje u puno većem broju iseljavaju u Njemačku nego u Irsku.

Graf 2 – Broj iseljenih Hrvata u Njemačku prema podacima Državnog zavoda za statistiku (dzs.hr)

Kada govorimo o recentnom iseljavanju iz Hrvatske u Njemačku važno je spomenuti istraživanje Tade Jurića (2018) koje se bavi raznim aspektima hrvatskog iseljeničtva u Njemačkoj. Tako prema ovom istraživanju, pretežno sele cijele obitelji (2018: 90) koje su u Njemačkoj uglavnom zadovoljne (Jurić 2018: 96) i nije im žao što su napustili domovinu (Jurić 2018: 132). Prema Juriću, najveću sklonost prema migriranju imaju mladi u dobi između 25 i 40 godina s područja Zagreba i okolice te Slavonije i Baranje (Jurić 2018: 156) i to zbog gubitka povjerenja u domovinu i vjere u to da će hrvatsko društvo u budućnosti postati „zdravo“. Najčešći razlozi za iseljavanje su: nemoral političkih elita, pravna nesigurnost, nepotizam, korupcija i slično (Jurić 2018: 154).

2. CILJ I HIPOTEZE

Cilj je rada istražiti postoji li razlika između hrvatskih iseljenika u odrednicama njihove povezanosti s domovinom s obzirom na državu u koju su iselili: Njemačku i Irsku. S obzirom na cilj istraživanja, konstruirane su sljedeće hipoteze:

H1: *Postoji statistički značajna razlika u odrednicama povezanosti s domovinom između hrvatskih iseljenika u Njemačkoj i hrvatskih iseljenika u Irskoj.*

H1.1.: Postoji statistički značajna razlika u učestalosti posjeta domovini između hrvatskih iseljenika u Njemačkoj i hrvatskih iseljenika u Irskoj.

H1.2: Postoji statistički značajna razlika u učestalosti praćenja hrvatskih medija između hrvatskih iseljenika u Njemačkoj i hrvatskih iseljenika u Irskoj.

H1.3: Postoji statistički značajna razlika u učestalosti pripreme tradicionalnih hrvatskih jela između hrvatskih iseljenika u Njemačkoj i hrvatskih iseljenika u Irskoj.

H1.4: Postoji statistički značajna razlika u učestalosti druženja s drugim hrvatskim iseljenicima između hrvatskih iseljenika u Njemačkoj i hrvatskih iseljenika u Irskoj.

H2: *Postoji statistički značajna razlika u odrednicama povezanosti s domovinom s obzirom na spol iseljenika*

H2.1.: Postoji statistički značajna razlika u učestalosti posjeta domovini s obzirom na spol iseljenika

H2.2: Postoji statistički značajna razlika u učestalosti praćenja hrvatskih medija s obzirom na spol iseljenika

H2.3: Postoji statistički značajna razlika u učestalosti pripreme tradicionalnih hrvatskih jela s obzirom na spol iseljenika

H2.4: Postoji statistički značajna razlika u učestalosti druženja s drugim hrvatskim iseljenicima s obzirom na spol iseljenika.

3. METODOLOGIJA

3.1. Načrt istraživanja

Metoda istraživanja bila je kvantitativna metoda ankete, a instrument prikupljanja podataka bio je jednokratni *online* upitnik. *Online* anketiranje odabrano je zbog nedostupnosti ciljane populacije – hrvatskih iseljenika u Irskoj i Njemačkoj. Na ovaj način nastojalo se obuhvatiti što veći dio istraživane populacije. Budući da ne znamo

kakva je struktura hrvatskih iseljenika u Njemačkoj i Irskoj, teško je planirati reprezentativan uzorak. Stoga je odabrana online metodologija i regrutiranje sudionika istraživanja putem društvene mreže *Facebook*. Naime, istraživanja su pokazala kako je regrutiranje sudionika istraživanja putem *Facebooka* održiva istraživačka metoda budući da se rezultati tradicionalnog oblika istraživanja te istraživanja na ovaj način ne razlikuju odnosno razlikuju se neznajčajno (Breakmen et al. 2020; Rife et al. 2014).

3.2. Instrument prikupljanja podataka

Instrument prikupljanja podataka bio je *online* upitnik načinjen u *google alatu* za anketiranje – *google obrasci*⁴. Upitnik je sadržavao pitanja o iseljeničkom iskustvu, odrednicama povezanosti iseljenika s domovinom, povjerenju u institucije te policijskom integritetu. Upitnik je nastao u sklopu projekta *Croatian Immigrants, Trust in the Public Institutions, and Perception of Corruption* koji se realizira kao dio bilateralne suradnje Fakulteta hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu te School of Law Michigan State University. Za potrebe ovoga rada korišten je set pitanja vezanih uz odrednice povezanosti hrvatskih iseljenika s domovinom odnosno pitanja o: učestalosti posjeta domovini, praćenja hrvatskih medija, pripreme tradicionalnih hrvatskih jela te druženja s drugim hrvatskim iseljenicima. Za mjerenje je korištena Likertova skala od 1 do 5 gdje je 1 označavalo „nikada ili rijetko“ dok je 5 označavalo „vrlo često“ što se odnosilo na učestalost pojedine radnje. Čestica *učestalosti posjeta domovini* mjerena je na šest stupnjeva koji su označavali sljedeće: 1 – rijetko ili nikada, 2 – svakih desetak godina, 3 – svakih nekoliko godina, 4 – svake druge godine, 5 – svake godine te 6 – više puta godišnje. Upitnik je također sadržavao pitanja o socio-demografskim karakteristikama sudionika istraživanja – dob, spol, obrazovanje. Na početku upitnika sudionicima je opisano istraživanje u kojem sudjeluju, naznačeno je kako je ono u potpunosti anonimno i dobrovoljno te kako u svakom trenutku mogu od njega odustati.

3.3. Postupak

Istraživanje je provedeno na način da se poveznica na upitnik objavljivala u *Facebook* grupama hrvatskih iseljenika u Njemačkoj i Irskoj te su oni na taj način dobrovoljno pristupali poveznici i sudjelovali u istraživanju popunjavanjem *online* upitnika. Ci-

⁴ <https://www.google.hr/intl/hr/forms/about/>

Ijana populacija bili su odrasli hrvatski iseljenici u Irskoj i Njemačkoj. Istraživanje je provedeno u siječnju 2020. godine nakon čega je upitnik uklonjen.

3.4. Sudionici istraživanja – opis uzorka

Istraživanje je provedeno na prigodnom uzorku od 587 hrvatskih iseljenika, od čega 259 onih koji su iselili u Njemačku, a 228 onih koji su iselili u Irsku. Prosječna dob sudionika istraživanja je 34,102 (SD=9,18) a rang se kreće od 16 do 69 godina. Ukupno je u uzorku 44,8% osoba muškog i 55,2% osoba ženskog spola, a struktura s obzirom na to jesu li iseljenici iz Njemačke ili Irske može se vidjeti u Tablici 2.

Tablica 2 – Struktura sudionika istraživanja po spolu

Spol	NJEMAČKA		IRSKA	
	n	%	n	%
Muški	168	46,8	88	38,6
Ženski	184	51,3	38,6	57,9
Ne želi odgovoriti	7	1,9	8	3,5
Ukupno	359	100	228	100

Većina sudionika istraživanja ima završenu srednju školu (58,4 %) kada govorimo o uzorku u cjelini, nakon čega slijede osobe sa završenim fakultetom (30,2 %) i post-diplomskim studijem (8,9 %) dok je najmanje onih koji imaju završenu samo osnovnu školu (1,4 %) odnosno doktorat (0,9 %). Struktura s obzirom na pojedinu državu je slična onoj u cijelom uzorku s time da su u uzorku hrvatskih iseljenika u Irskoj sudionici imali nešto viši stupanj obrazovanja nego u uzorku hrvatskih iseljenika u Njemačkoj (Tablica 3).

Tablica 3 – Struktura sudionika istraživanja po obrazovanju

Stupanj obrazovanja	NJEMAČKA		IRSKA	
	n	%	n	%
Osnovna škola	6	1,7	2	0,9
Srednja škola	219	61	115	50,4
Fakultet	98	27,3	75	32,9
Postdiplomski ili profesionalni studij	24	6,7	28	12,3
Doktorat	4	1,1	1	0,4
Ne želi odgovoriti	8	2,2	7	3,1
Ukupno	359	100	228	100

Gledajući ukupni uzorak, većina sudionika istraživanja iselila je u zadnjih pet godina (67,9%), odnosno u zadnjih godinu dana (19,6%). Znatno je manje onih koji su iseljenici 6-10 godina (5,3%), 11-20 godina (2,1%) te više od 20 godina (5,1 %). Kada usporedimo uzorak s obzirom na državu iseljenika (Tablica 4) struktura je slična, osim što kada govorimo u Irskoj nema sudionika istraživanja koji se tamo nalaze više od 20 godina, dok ih u njemačkom uzorku ima 8,4 %.

Tablica 4 – Struktura sudionika istraživanja po duljini boravka u iseljeništvu

Duljina boravka	NJEMAČKA		IRSKA	
	n	%	n	%
Manje od godinu dana	74	20,6	40	17,5
1-5 godina	225	62,7	171	75
6-10 godina	19	5,3	12	5,3
11-20 godina	9	2,5	3	1,3
Više od 20 godina	30	8,4	0	0
Ne želi odgovoriti	2	0,6	2	0,9
Ukupno	359	100	228	100

U konačnici, kada opisujemo prigodan uzorak ovog istraživanja, možemo reći da u ukupnom uzorku ima nešto više iseljenika u Njemačku, da su gotovo podjednako zastupljene osobe oba spola, da je u njemačkom uzorku nešto više srednjoškolsko obrazovanih, dok u irskom uzorku je veći broj visokoobrazovanih. Također, možemo reći kako uzorak za ovo istraživanje čine uglavnom iseljenici koji su nedavno iselili iz Hrvatske (do 5 godina).

5. REZULTATI

Rezultati istraživanja analizirani su u računalnom programu *IBM SPSS Statistics 22*. Za deskriptivne podatke korištene su frekvencije (*frequencies, valid percent*) te aritmetička sredina (*Mean*). Za testiranje hipoteza rada korištena je statistička metoda t-testa (*Independent Samplest T Test*).

5.1. Deskriptivni rezultati

Na Tablici 5 prikazani su rezultati frekvencija odgovora u apsolutnoj brojci i postotku (*valid percent*) na pojedinoj čestici odnosno odrednici kulture hrvatskih iseljenika.

Zanimljiv je podatak o više od polovice (51,3 %) hrvatskih iseljenika koji posjećuju domovinu vrlo često. Kada govorimo o praćenju hrvatskih medija, hrvatski iseljenici uglavnom prate hrvatske medije (46,5 %). Također, više od polovice (51,1 %) iseljenika priprema tradicionalna hrvatska jela dok se nešto manji broj iseljenika druži s drugim hrvatskim iseljenicima (44 %).

Tablica 5 – Deskriptivni podaci o odrednicama hrvatskih iseljenika - frekvencije

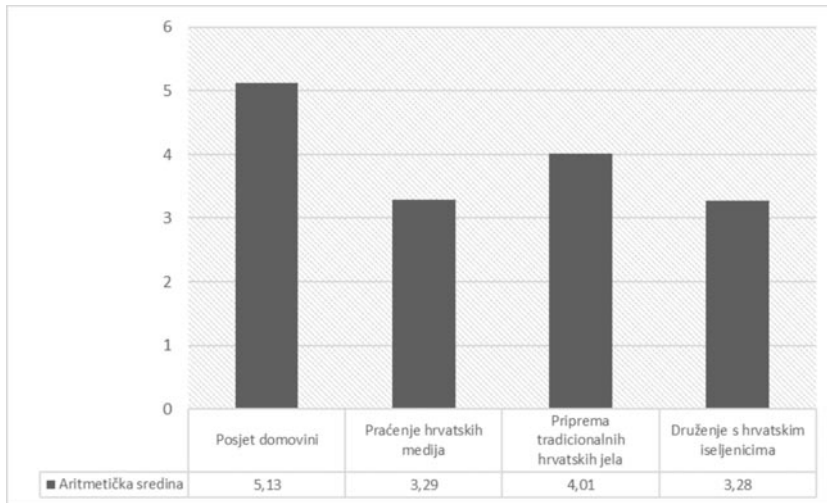
	Rijetko ili nikada		Gotovo nikada		Niti nikada niti često		Često		Vrlo često	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
1. Posjet domovini	45	7,8	10	1,7	27	4,6	202	34,6	299	51,3
2. Praćenje hrvatskih medija	102	17,5	89	15,3	121	20,8	82	14,1	189	32,4
3. Priprema tradicionalnih hrvatskih jela	30	5,2	44	7,6	109	18,8	101	17,2	297	51,1
4. Druženje s hrvatskim iseljenicima	76	13	86	14,7	165	28,3	111	19	146	25

Na Grafu 3 prikazane su aritmetičke sredine pojedine odrednice hrvatskih iseljenika. Prema prikazanim rezultatima može se vidjeti kako hrvatski iseljenici u velikoj mjeri odnosno vrlo često posjećuju domovinu⁵ ($M=5,13$; $SD=1,36$) te pripremaju tradicionalna hrvatska jela ($M=4,02$; $SD=1,2$), dok u nešto manjoj mjeri, ali ipak često, prate hrvatske medije ($M=3,29$; $SD=1,49$) te se druže s drugim hrvatskim iseljenicima ($M=3,28$; $SD=1,33$).

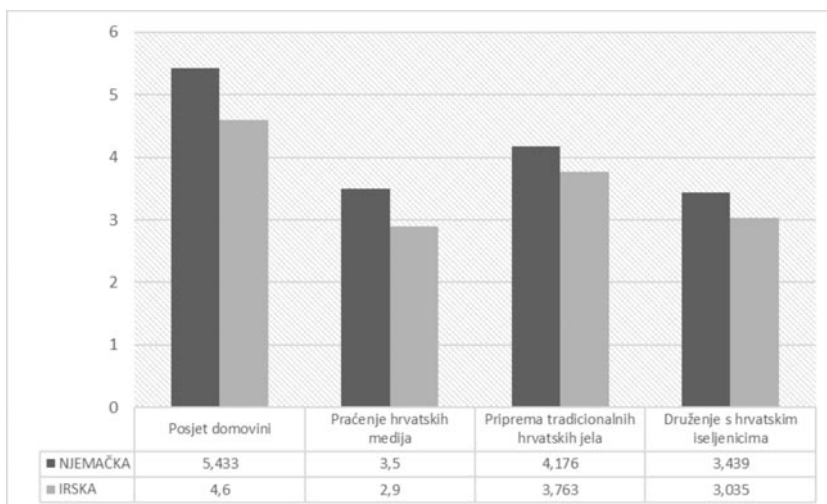
Na Grafu 4 prikazani su deskriptivni podaci za odrednice povezanosti s domovinom s obzirom na to jesu li iseljeni u Njemačkoj ili Irskoj. Na grafu se može vidjeti kako hrvatski iseljenici u Njemačkoj deskriptivno imaju veću povezanost s domovinom kada govorimo o istraživanim odrednicama – posjet domovini (Njemačka: $M=5,43$ $SD=1,15$; Irska: $M=4,64$ $SD=1,36$), učestalost praćenja hrvatskih medija (Njemačka: $M=3,5$ $SD=1,46$; Irska: $M=2,94$ $SD=1,46$), učestalost pripreme tradicionalnih hrvatskih jela (Njemačka: $M=4,18$ $SD=1,12$; Irska: $M=3,76$ $SD=1,31$), učestalost druženja s drugim hrvatskim iseljenicima (Njemačka: $M=3,44$ $SD=1,31$ Irska: $M=3,04$ $SD=1,34$). Kako bi se uvidjelo postoji li razlika u odrednicama s obzirom na državu, korišten je t-test.

⁵ Skala posjeta domovini činila je ljestvicu od 6 stupnjeva, dok su ostale činile Likertovu skalu od 5 stupnjeva.

Graf 3 – Kulturne odrednice hrvatskih iseljenika (Aritmetička sredina M) (Napomena: Posjet domovini je mjereno na skali od 1 do 6, dok su ostale odrednice mjerene na skali od 1 do 5)

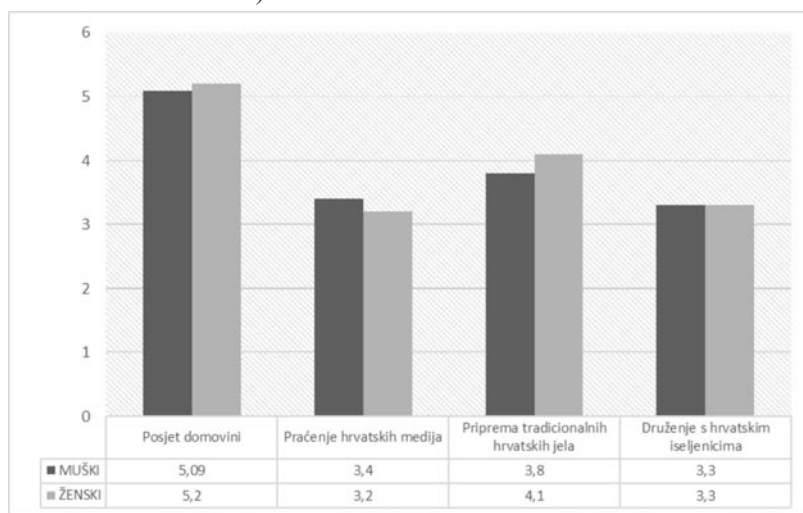

Graf 4 – Odrednice s obzirom na državu prebivališta (Aritmetička sredina M) (Napomena: Posjet domovini je mjereno na skali od 1 do 6, dok su ostale odrednice mjerene na skali 1 do 5)

Prema spolu (Graf 5), deskriptivni podaci ukazuju na manje razlike u odrednicama tako da žene nešto češće posjećuju domovinu (Muški: $M=5,09$ $SD=1,44$; Ženski: $M=5,2$ $SD=1,2$) i pripremaju tradicionalna hrvatska jela (Muški: $M=3,8$ $SD=1,3$; Ženski: $M=4,2$ $SD=1,1$) dok muškarci, prema deskriptivnim podacima, nešto češće prate hrvatske medije (Muški: $M=3,4$ $SD=1,53$; Ženski: $M=3,2$ $SD=1,45$). I muškarci i žene se u jednakoj mjeri družu s drugim iseljenim Hrvatima u državi u kojoj prebivaju (Muški: $M=3,3$ $SD=1,31$; Ženski: $M=3,266$ $SD=1,35$). Postoje li statistički značajne razlike u ovim odrednicama povezanosti s domovinom s obzirom na spol iseljenika, istraženo je t-testom.

Graf 5 – Kulturne odrednice s obzirom na spol (Aritmetička sredina M) (Napomena: Posjet domovini je mjereno na skali od 1 do 6, dok su ostale odrednice mjerene na skali od 1 do 5)

5.2. Rezultati t-testa

Rezultati t-testa prikazani su u Tablici 6. Prema rezultatima, postoji statistički značajna razlika između iseljenika u Irskoj i Njemačkoj u njihovim odrednicama, odnosno postoji statistički značajna razlika u učestalosti posjeta domovini ($t=6,785$; $df=385,084$; $p<0,001$), praćenja hrvatskih medija ($t=4,517$; $df=581$; $p<0,001$), pripreme tradicionalnih hrvatskih jela ($t=3,914$; $df=420,685$; $p<0,001$) te druženja s hrvatskim iseljenicima ($t=3,592$; $df=582$; $p<0,001$). Drugim riječima, hrvatski iseljenici

koji žive u Njemačkoj češće posjećuju domovinu, više prate hrvatske medije, pripremaju tradicionalna hrvatska jela te se češće druže s hrvatskim iseljenicima od iseljenika koji su iselili u Irsku. *Levene's Test of Equality of Variances* ukazuje kako su varijance za čestice *učestalost praćenja hrvatskih medija* ($F=0,416$; $p=0,519$) te *učestalost druženja s hrvatskim iseljenicima* ($F=0,186$; $p=0,666$) jednake, dok za čestice *učestalost posjeta domovini* ($F=16,197$; $p<0,001$) te *učestalost pripremanja tradicionalnih hrvatskih jela* ($F=10,686$; $p=0,001$) nisu jednake varijance. U skladu s time, proveden je t-test.

Tablica 6 – Rezultati t-testa (država)

	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean difference
1. Posjet domovini	6,785*	385,084	0,00	0,797
2. Praćenje hrvatskih medija	4,517*	581	0,00	0,5617
3. Priprema tradicionalnih hrvatskih jela	3,914*	420,685	0,00	0,4131
4. Druženje s hrvatskim iseljenicima	3,592*	582	0,00	0,4031

* $p \leq 0,05$

Kada govorimo o razlikama u odrednicama hrvatskih iseljenika prema spolu, prema *Levene's Test of Equality of Variances* čestice *učestalost praćenja hrvatskih medija* ($F=3,074$; $p=0,08$) te *učestalost druženja s hrvatskim iseljenicima* ($F=0,197$; $p=0,658$) imaju homogene varijance. S druge strane *Levene's Test of Equality of Variances* pokazao je kako čestice *učestalost posjeta domovini* ($F=5,422$; $p=0,020$) te *učestalost pripremanja tradicionalnih hrvatskih jela* ($F=10,529$; $p=0,001$) nemaju homogene varijance.

Tablica 7 – Rezultati t-testa (spol)

	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean difference
1. Posjet domovini	-0,980	570	0,327	-0,1088
2. Praćenje hrvatskih medija	1,405	569	0,160	0,1755
3. Priprema tradicionalnih hrvatskih jela	-3,494*	501,586	0,001	-0,3591
4. Druženje s hrvatskim iseljenicima	0,312	570	0,755	0,035

* $p \leq 0,05$

U skladu s time proveden je t-test čiji se rezultati mogu vidjeti na Tablici 7. Prema rezultatima t-testa, s obzirom na spol, hrvatski iseljenici u Irskoj i Njemačkoj se razlikuju jedino po učestalosti pripreme tradicionalnih hrvatskih jela ($t=-3,494$; $df=501,586$; $p=0,001$) na način da ih žene pripremaju statistički značajno češće od muškaraca. U drugim odrednicama ne postoji statistički značajna razlika između muškaraca i žena, odnosno i muškarci i žene u jednakoj mjeri posjećuju domovinu ($t=-0,98$; $df=570$; $p=0,327$), prate hrvatske medije ($t=1,405$; $df=569$; $p=0,160$) i družu se s drugim hrvatskim iseljenicima ($t=0,312$; $df=570$; $p=0,755$).

6. RASPRAVA

U ovom radu potvrđen je prvi set hipoteza koji se odnosi na razlike u nekim odrednicama povezanosti s domovinom kod hrvatskih iseljenika s obzirom na to jesu li u Irskoj ili Njemačkoj. Utvrđeno je kako postoji razlika između iseljenika u Njemačkoj i iseljenika u Irskoj na način da iseljenici koji su u Njemačkoj češće posjećuju domovinu, prate hrvatske medije, pripremaju hrvatska tradicionalna jela te se češće družu s drugim hrvatskim iseljenicima. Razlog tomu može biti tradicija iseljavanja u Njemačku i već postojeća jaka zajednica Hrvata koja jača migrantske mreže u toj državi (Jurić 2018: 155). Tome u prilog idu i rezultati istraživanja koji kažu da se hrvatski iseljenici družu s drugim iseljenicima iz Hrvatske ali i susjednih zemalja sličnog ili istog govornog područja (Jurić 2018: 110). Isto tako, u Njemačkoj djeluje hrvatska katolička zajednica koja generacijama predstavlja glavni integrativni čimbenik na svim razinama (Jurić 2018: 112) što također može biti jedan od razloga zašto hrvatski iseljenici u Njemačkoj imaju veću povezanost s domovinom nego iseljenici u Irskoj.

Istraživanja iseljeničtva u drugim državama ukazuju na to kako iseljenici ostvaruju veze s domovinom na različite načine. Primjerice, estonski iseljenici u Australiji nisu posjećivali domovinu do 1991. godine kada je stekla neovisnost, a većina iseljenika tada je bila u 40-im ili 50-im godinama života. Prema istraživanju, razlozi posjeta bili su uglavnom ponovno povezivanje s obitelji te obnova kulturnih korijena (Ruting 2013). Istraživanje poljskih iseljenika pokazalo je kako oni domovinu redovito posjećuju za blagdane (Horolets 2018). Drugo istraživanje pokazalo je kako Poljaci posjećuju domovinu s jedne strane zbog solidarnosti prema članovima obitelji, a s druge strane zbog osjećaja pripadnosti. Ova dva razloga posjeta domovini kod poljskih migranata tako bude i oprečne emocije od kojih je jedna osobna čežnja za ponovnim

ujedinjenjem a druga moralna obaveza da se posjeti obitelj (Wojtyńska, Dis Skapta-dottir 2020).

Komparativno istraživanje 25 država provedeno u razdoblju od 1995. do 2010. godine, ukazuje kako su učinci udaljenosti negativno korelirani s učestalošću posjeta domovini kod migranata, ali s druge strane, pozitivno korelirani s prihodom i institucionalnom kvalitetom. Učestalost posjeta domovini razlikuje se također i s obzirom na mjesto, pa tako migranti koji žive u Africi i Sjevernoj Americi rjeđe posjećuju domovinu, dok oni koji žive u arapskim zemljama češće posjećuju domovinu (Balli et al. 2016).

Kada govorimo o praćenju medija u domovini, možemo reći kako su oni vrlo važni za kulturu iseljenika (Cheruiyot 2016). Mediji kao takvi pomažu iseljenicima u održavanju identiteta te čine da se iseljenici osjećaju kao da nikada suštinski i nisu napustili domovinu. Praćenjem medija iseljenici lakše podnose udaljenost od domovine te se zbog toga često dulje zadržavaju u inozemstvu (Kama 2013). Nadalje, prema istraživanju na korejskim migrantima, praćenje medija iz domovine pomaže iseljenicima da se osjećaju sigurnije u državi u koju su migrirali (Lee 2018). Važno je napomenuti i to da se mediji u domovini iseljenika uglavnom služe materinim jezikom iseljenika, pa je stoga njihovo praćenje važno za očuvanje jezika ali osjećaja pripadnosti određenoj nacionalnosti (Yin 2012).

Neizostavno je napomenuti kako su sudionici ovoga istraživanja uglavnom prva generacija iseljenika, odnosno oni koji su iselili unatrag pet godina. Istraživanja pokazuju kako povezanost s domovinom vremenom jenjava, odnosno kako se generacije izmjenjuju (Baldassar 2011). Ipak, povezanosti s domovinom svakako pridonosi razvoj novih tehnologija i olakšane komunikacije (Kananen 2019) pa valja vidjeti hoće li upravo zbog toga u budućnosti biti više veza s domovinom nego sada.

Razlog za pojačane veze s domovinom treba tražiti i u prilagodbi iseljenika na novu domovinu koja može biti teška, posebice ako postoje kulturalne razlike između domovine i nove države (Herrero, Fuente i Gracia 2011). Iseljenici mogu imati povećanu želju za povratkom kući (Valenta 2009) zbog osjećaja ranjivosti i bespomoćnosti, posebice u početnim fazama (Safi 2010). Druženje s drugim iseljenicima može stoga pozitivno djelovati zbog govora istog (ili sličnog) jezika što omogućuje ispunjenje temeljne ljudske potrebe za komunikacijom i druženjem dok se ne savlada novi jezik (Valenta 2009).

7. ZAKLJUČAK

Migracije su sastavni dio ljudske povijesti i uvijek su zanimljive za istraživanje jer svako doba nosi svoje posebnosti pa tako i posebnosti vezane uz migracije. Iz Republike Hrvatske je nakon njezinog ulaska u Europsku Uniju iselilo mnogo mladih ljudi. U ovom radu bavili smo se iseljenicima iz Hrvatske u Irsku i Njemačku na način da su uspoređivane neke odrednice njihove povezanosti s domovinom. Pokazalo se kako hrvatski iseljenici u Njemačkoj imaju učestalije kontakte s domovinom u smislu praćenja medija, odlazaka, pripremanja tradicionalnih jela te druženja s drugim iseljenicima. Isto tako, ovo istraživanje je pokazalo da nema razlika u povezanosti s domovinom s obzirom na spol, osim kada je riječ o pripremanju tradicionalnih hrvatskih jela. U svakom slučaju, istraživanje iseljeničtva jedne države ne govori samo o karakteristikama njezinih iseljenika, već može ukazati i na posebnosti društva kao takvog, bile one pozitivne ili negativne, pa je stoga važno poticati daljnja istraživanja ove teme.

Rezultati ovoga rada kao i daljnja istraživanja hrvatskog iseljeničtva - posebno ona komparativna, svakako mogu imati praktične implikacije budući da ona ukazuju na posebnosti koje hrvatska iseljenička populacija ima u pojedinoj državi te se na osnovu toga mogu razvijati javne politike koje potencijalno rezultiraju povratkom dijela iseljenog stanovništva u domovinu. Riječju, istraživanjem hrvatskog iseljeničtva stvaraju se pretpostavke da se utječe na praktične mjere koje će preventivno djelovati u svrhu zaustavljanja masovnog iseljavanja iz Hrvatske. Ovo istraživanje potvrđuje važnost institucija i organizacija koje u inozemstvu okupljaju hrvatske iseljenike. Takva infrastruktura još ne postoji u Irskoj koja je relativno nova destinacija za hrvatske iseljenike. No, možemo pretpostaviti da ovdje nije riječ isključivo o nedostatku takve podrške hrvatskim iseljenicima u Irskoj, nego i u motivaciji i okolnostima njihovoga iseljavanja: radi se o posljednjem valu iseljavanja iz Hrvatske koji nije toliko motiviran egzistencijalnim problemima koliko problemima vezanima uz kvalitetu života (Rajković Iveta i Horvatin, 2018). Svakako je potrebno provesti i kvalitativno istraživanje koje bi moglo provjeriti ove pretpostavke i dati još preciznije preporuke za javne politike usmjerene na redukciju iseljavanja iz Hrvatske.

LITERATURA

1. Ančić, Nediljko Ante (2017), "Identitet u dijaspori – hrvatski katolici između stare domovine i novog prebivališta, *Crkva u svijetu*, str. 49-66.
2. Baldassar, Loretta (2011), "Italian migrants in Australia and their relationship to Italy: Return visits, transnational caregiving and the second generation", *Journal of Mediterranean Studies*, 20 (2), str. 255-282.
3. Balli, Faruk, Syed Basher, Rosmy Jean Louis, Ahmed Saber Mahmud (2016), "On the Global Determinants of Visiting Home: Determinants of Visiting Home", *International Journal of Tourism Research*, 19 (1), str. 1-28.
4. Balta, Ivan (2003), "Iseljavanje Slavonije u Ameriku od 1905. do 1910. godine", *Radovi Zavoda povijesnih znanosti HAZU u Zadru*, No. 45, str. 393-417.
5. Balta, Ivan (2005), "Iseljavanje iz Slavonije pred prvi svjetski rat", *Život i škola*, Vol. LI No. 13, str. 34-49.
6. Balta Ivan (2006), "Slavonski arhivski i novinski zapisi o hrvatskim iseljenicima u SAD-u od druge polovice 19. stoljeća do 1905. godine", *Društvena istraživanja*, Vol. 15 No. 3 (83), str. 557-573.
7. Banović, Branimir (1987), "Emigracijska politika Austro-Ugraske i iseljavanje iz Hrvatske u razdoblju 1867-1914", *Migracijske teme*, Vol. 3 No. 3-4, str. 313-323.
8. Breakman, Elise, Rana Charafeddine, Stefaan Demarest, Sabine Drieskens, Finaba Berete, Lydia Gisle, Johan H. A. Van der Heyden, Guido Van Hal (2020), "Comparing web-based versus face-to-face and paper-and-pencil questionnaire data collected through two Belgian health surveys", *International Journal of Public Health* 65(1), str. 5-16.
9. Cheruiyot, David (2016), *Cultural capital and homeland media consumption: The case of Somali immigrants in Sweden*, International Association for Media and Communication Research (IAMCR), University of Leicester, UK
10. Dukovski, Darko (2008), "Dva egzodusa: hrvatski (1919.-1941.) i talijanski (1943.-1955.)", *Adrias: zbornik radova Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Splitu*, No. 15, str. 129-165.
11. Herrero, Juan, Asur Fuente, Enrique Gracia (2011), "Covariates of subjective wellbeing among Latin American immigrants in Spain: The role of social integration in the community", *Journal of Community Psychology*, 39, str. 761-775.

12. Hoffman, Bert (2010), "Bringing Hirschman Back In: "Exit", "Voice", and "Loyalty" in the Politics of Transnational Migration", *The Latin Americanist*, 54/2, str. 57-73.
13. Horolets, Anna (2018), "On Holiday? Polish Migrants Visit Their Families in Poland", in: Magdalena Ślusarczyk, Paula Pustułka and Justyna Struzik (eds), *Contemporary Migrant Families: Actors and Issues*, Cambridge Scholars Publishers, Newcastle upon Tyne, str. 117-136.
14. Hranilović, Nada (1987), "Iseljenička politika i služba u Jugoslaviji između dva rata", *Migracijske teme*, 3 (3-4), str. 325-334.
15. Ivanišević, Katica (1991), "Hrvatsko iseljeničtvo u Americi - prva književna javljanja", *Flumnesia*, Vol. 3 No. 1-2, str. 125-128.
16. Jurić, Tado (2018), *Iseljavanje Hrvata u Njemačku - Gubimo li Hrvatsku?*, Školska knjiga, Zagreb
17. Kama, Amit, Vered Malka (2013), "Identity Prosthesis: Roles of Homeland Media in Sustaining Native Identity", *The Howard Journal of Communications*, Volume 24 (4), str. 370-388.
18. Kananen, Marko et al.(2019), "Facts and Figures: Somalis in Finland and in the United States", In: Armila, Päivi, Marko Kananen, Yasemin Kontkanen, (Eds.), *The Contexts of Diaspora Citizenship: Somali Communities in Finland and the United States*, Springer International Publishing
19. Kreiger, Hubert, Bertrand Maître (2004), Migration Trends in an Enlarging Europe, *Turkish Studies*, 7 (1), str. 45-66.
20. Krpan Smiljanec, Marina (2016), "Začeci periodike hrvatskog iseljeničtva", *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, 59 (3-4), str.153-181.
21. Mesarić Žabčić, Rebeka (2014), "The Phenomenon of Overseas Chain Migration to Australia", *Croatian Studies Review*, 10, str. 133-150.
22. Lajić, Ivan (1989), "Utjecaj društveno-ekonomskih i demografskih promjena na iseljavanje s dalmatinskih otoka u 19. i prvoj polovini 20. Stoljeća", *Migracijske i etničke teme*, Vol. 5 No. 4, str. 307-324.
23. Laušić, Ante (1985), "Osvrt na neke dosadašnje rezultate istraživanja o iseljavanju iz priobalnoga i otočnog dijela Hrvatske od sredine 19. stoljeća do svršetka Prvoga svjetskog rata", *Migracijske i etničke teme*, Vol. 1 No. 2, str. 57-67.
24. Lee, Everet S. (1966), "A Theory of Migration", *Demography*,3, str. 47-57.
25. Lee, Claire Shinhea (2018), "Searching for Ontological Security via Homeland Media Use: The Case of Korean Temporary Visa-Status Migrants in the Unites States", *Journal of Communication Inquiry*, 0 (0), 1-19.

26. Massey, Douglas et al. (1993), "Theories of International Migration: A Review and Appraisal", *Population and Development Review*, Vol. 19, No. 3, 431-466.
27. Mirošević, Franko (1988), "Iseljavanje iz Dalmacije u razdoblju od 1921. do 1929.", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta*, Vol. 21 No. 1, str. 107-119.
28. Mojaš, Mato (1958a), "O društvenom i plitičkom životu naših iseljenika", *Iz života naših iseljenika*, str. 282-286. Dostupno na hrcak.srce.hr, Pristupljeno 2. 3. 2020.
29. Mojaš, Mato (1958b), "Iseljavanje u prekomorske zemlje", *Naše more: znanstveni časopis za more i pomorstvo*, Vol. 5 No. 2, str. 116-118.
30. Nejašmić, Ivica (1990), "Iseljavanje iz Hrvatske u evropske i prekomorske zemlje od sredine 19. stoljeća do 1981. godine – pokušaj kvantifikacije", *Migracijske i etničke teme*, Vol. 6 No. 4, str. 511-526.
31. Nejašmić, Ivo (2014), "Iseljavanje iz Hrvatske od 1900. do 2001.: demografske posljedice stoljetnog procesa", *Migracijske i etničke teme*, Vol. 30 No. 3, str. 405-435.
32. Pederin, Ivan (1996), "Arhivske vijesti o iseljavanju iz Dalmacije, Bosne i Hercegovine početkom XX. Stoljeća", *Migracijske i etničke teme*, Vol. 12 No. 3, str. 219-225.
33. Pokos, Nenad (2017), "Osnovna demografska obilježja suvremenog iseljavanja iz Hrvatske", *Političke analize*, Vol. 8 No. 31, str. 16-23.
34. Posinković, Božidar (1993), "Udio Doljana s otoka Hvara u prvom grupnom iseljavanju Hrvata u Južnu Ameriku 1880-1914", *Migracijske i etničke teme*, Vol. 9 No. 2, str. 141-152.
35. Rajković Iveta, Marijeta, Tea Horvatin (2017), "Suvremeno iseljavanje iz Hrvatske u Irsku s posebnim osvrtom na mlade iz Slavonije", *Migracijske i etničke teme*, Vol. 33 No. 3, str. 247-274.
36. Rife, Sean, Kelly L. Cate, Michal Kosinski, David Stillwell (2014), "Participant recruitment and data collection through Facebook: the role of personality factors", *International Journal of Social Research Methodology*, 19 (1), 1-15.
37. Ruting, Brad (2013), "Returning to 'roots': Estonian-Australian child migrants visiting the homeland", In: Percival, John (2013), *Return migration in later life: International perspectives*, Policy Press, str. 161-178.
38. Ružić, Snježana (2002), "U potrazi za poslom – život hrvatskih iseljenika muškaraca u Kanadi između dva svjetska rata", *Migracijske i etničke teme*, Vol. 18 No. 4, str. 383-402.

39. Safi, Mirna (2010), "Immigrant's Life Satisfaction in Europe: Between Assimilation and Discrimination", *European Sociological Review*, Vol. 26, No. 2, 159-176.
40. Sjaastad, Larry A. (1962), "The Costs and Returns of Human Migration", *Investment in Human Beings*, Vol. 70, No. 5, str. 80-93.
41. Šarić, Tatjana (2015), "Bijeg iz socijalističke Jugoslavije – ilegalna emigracija iz Hrvatske od 1945. do početka šezdesetih godina 20. stoljeća", *Migracijske i etničke teme*, Vol. 31 No. 2, str. 195-220.
42. Valenta, Marko (2009), "Selective networking as identity project: The social integration of first generation immigrants in Norway", *Journal of International Migration and Integration*, 10, str. 117-195.
43. Vojak, Danijel, Filip Tomić (2017), "Iseljavanje Hrvata Zagrebačke županije u razdoblju od 1880. do 1918. – u kontekstu odabranih demografskih izvora", *Kaj: časopis za književnost, umjetnost i kulturu*, 50, str. 116-142.
44. Wojtyńska, Anna, Unnur Dis Skaptadóttir (2020), "Re-creational travelling: Polish migrants visiting their families in Poland", *Emotion, Space and Society*, 34, 1-7.
45. Yin, Hang (2012), "Online homeland media and Chinese migrant netizens in New Zealand The construction of being 'authentic Chinese'", *Annual International Conference on Journalism & Mass Communications*. Dostupno na: <https://dl4.globalstf.org/?wpsc-product=online-homeland-media-and-chinese-migrant-netizens-in-new-zealand-the-construction-of-being-authentic-chinese>, Posjećeno 3. 3. 2020.
46. Živić, Dražen (2005) Demografski ratni gubici kao determinanta razvoja stanovništva Istočne Hrvatske u razdoblju 1991.-2001, *Migracijske i etničke teme*, 21, 1-2, str. 123-141.
47. Živković, Ilija, Željka Šporer, Duško Sekulić (1995), *Asimilacija i identitet: studija o hrvatskom iseljeništvu u SAD-u i Kanadi*, Školska knjiga, Zagreb
48. Župarić-Iljić, Drago (2016), *Iseljavanje iz Republike Hrvatske nakon ulaska u Europsku uniju*, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb

SOME NEW EMIGRANTS? – ATTACHMENT OF CROATIAN EMIGRANTS IN IRELAND AND GERMANY TO THEIR HOMETOWN

Summary:

The paper deals with the research of Croatian emigrants and their attachment to the homeland. The aim of the paper is to investigate whether there is a difference between Croatian emigrants in habits related to their attachment to the homeland, with regard to the country they emigrated to and with regard to sex. The study was conducted on a sample of 587 Croatian emigrants in Ireland (n = 228) and Germany (n = 359) using a quantitative survey method. Survey results show that there are statistically significant differences in the frequency of socializing with other Croatian emigrants, the frequency of visits to the homeland, the monitoring of the Croatian media and the preparation of Croatian traditional dishes, given that the emigrants are in Germany or Ireland, in the way that the emigrants who are less connected to the homeland in Ireland than those in Germany. The study showed that there are no significant differences in the attachment to the homeland when it comes to gender, except in the case of traditional Croatian dishes that women prepare more than men do. Finally, the authors encourage further research into the topic of contemporary Croatian emigration, since such research is lacking.

Keywords: Croatian emigrants; attachment to the homeland; Ireland; Germany

Adresa autora

Author's address

Valentina Pavlović Vinogradac

Grad Zagreb, Ured za socijalnu zaštitu i osobe s invaliditetom

pavlovicvalentina19@gmail.com

Irena Cajner Mraović

Sveučilište u Zagrebu

Fakultet hrvatskih studija

icajner@hrstud.hr

Vlatka Ružić

Veleučilište "Nikola Tesla" Gospić

vrusic@velegs-nikolatesla.hr

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

OGLEDI IZ FILOZOFIJE

Samedin Kadić

KONCEPTI OSAMLJIVANJA U KLASIČNOM ISLAMSKOM

MIŠLJENU / THE CONCEPTS OF SECLUSION IN THE

CLASSICAL ISLAMIC THOUGHT 211

UDK 28-1

Primljeno: 18. 04. 2020

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Samedin Kadić

KONCEPTI OSAMLJIVANJA U KLASIČNOM ISLAMSKOM MIŠLJENJU

U ovom radu se izlažu najvažnije pozicije klasičnog islamskog mišljenja o problemu osamljivanja i (samo)izolacije. Problem osamljivanja u ovoj tradiciji je istovremeno religijski, etički, politički i metafizički problem. Pitanje povlačenja iz zajednice ljudi usko je povezano s pitanjem sreće. Da li je samoća put do sreće ili to čovjeku može pružiti samo život u društvu? U odnosu na izrečeno pitanje, u islamskom klasičnom mišljenju mogu se prepoznati karakteristični pogledi na pojedinca, društvo i Boga. Ovaj rad markira nekoliko manje ili više autentičnih pozicija u odnosu na fenomen osamljivanja i samoizolacije. Tako Al-Fārābī, slijedeći grčku filozofsku misao, drži kako je sreća ostvariva jedino u političkoj zajednici. Sličnog je mišljenja i Ibn Haldūn, s tim da on društvenost vidi kao ekonomsku nužnost. Tasawuf, i kao iskustvo i kao koncept, osamljivanju daje supstancijalni značaj: tragalac za Božijom ljubavlju mora sve napustiti kako bi se u samoći pobožnosti i tišini razmišljanja približio Uzvišenom Bogu koji je u svojoj apsolutnoj transcendentnosti na neki način također usamljen. Andaluzijski mislioci Ibn Bādždže i Ibn Ṭufayl zauzimaju srednju poziciju u odnosu na dva navedena pogleda: čovjek jeste društveno biće, ali on je u društvu nesretan, društvo ga kvari i profanizira, i on stoga teži samoći koja mu priskrbljuje mir, spoznaju i vjeru.

Ključne riječi: ‘uzla; ḥalva; tadžrīd; tafīrīd; ifrād; mutawaḥḥid; ‘ibād al-munqaṭi’ūn

1. UVOD

Problem osamljivanja ili samoizolacije (عزلة أو خلوة), koji je zaokupljao muslimansko mišljenje u skoro svim fazama njegove klasične povijesti, prati nekoliko supstancijalnih ambivalencija. Je li čovjek društveno biće ili biće osamljenosti, tišine, distancije? Gdje je sreća (سعادة), u samoći ili zajednici? Koji put vodi do Božijeg zadovoljstva, preko ljudi ili kroz odvojenost i povučенost? Je li samoća pozitivno i konstruktivno iskustvo ili nešto neljudsko, devijantno, apsurdno? Je li osamljivanje put odabranih? Čak i površna rekonstrukcija spomenute tematike otkriva kako su se kroz ovaj problem prelamala mnoga ključna etička, metafizička i politička pitanja koja nadilaze perspektivu puke binarne suprotstavljenosti pojedinac – društvo. U odnosu na teorijsku analizu i rješavanje ovog pitanja mogu se prepoznati i odrediti jasno uobličeni tokovi unutar muslimanskog mišljenja.

2. SREĆA KAO DRUŠTVENA KATEGORIJA: AL-FĀRĀBĪ

Sreća je prema Aristotelu, nezamisliva u samoći. Polis je jedino mjesto sreće. Ne samo da je izvan polisa nezamisliva sreća, nego je nezamisliv i takav čovjek. Samoća je rezervirana, prema čuvenom Aristotelovom izrijeku, za Boga ili đavola (Aristotel 1988). Skoro svi filozofi (فيلسوف) srednjovjekovne arapsko-islamske tradicije bili su usaglašeni o tome da su Platon i Aristotel dosegli vrhunce ljudskog znanja, što prema njima nije bilo u sukobu sa poslaničkom ulogom u povijesti, niti sa monoteističkom porukom. Izazov je prevaziđen, iako ne uvijek, širokom harmonizacijom. Al-Fārābī je, naprimjer, smatrao kako je cilj filozofa, zakonodavaca, imama i kralja – isti (Parens i Macfarland 2011: 15).

Abū Našr Al-Fārābī, koji u tradiciji *falsafe* zauzima istaknuto mjesto, napisao je komentare na skoro sve Aristotelove radove, ali jedan od njegovih najznačajnijih komentara, onaj na *Nikomahovu etiku*, nije, nažalost, sačuvan. Prema andaluzijskim filozofima, Ibn Bādždži, Ibn Ṭufaylu i Ibn Rušdu, u izgubljenom komentaru Al-Fārābī tvrdi kako sreća može biti postignuta samo na ovom svijetu i kako je sreća ostvariva jedino u društvu ili tačnije: nema sreće do političke (*madani*) sreće (Neria 2013: 69-99). Leo Strauss opisuje Al-Fārābija kao jednog od najvećih (ako ne i najvećeg) političkog mislioca srednjovjekovlja. Ta filozofija je okrenuta problematici odnosa objavljenog Zakona i nezavisnog mišljenja, religije i slobodnog proučavanja, u cilju postizanja sreće (Strauss 1945: 357). Slijedeći Straussa, Muhsin Mahdi ističe političko

usmjerenje cjelokupne *falsafe*: metafizičke i kosmološke doktrine impliciraju čovjekovu želju da razumije svoj položaj u svijetu i da se u skladu s tim razumijevanjem pozicionira u njemu (Mahdi 2001: 20). Takvo pozicioniranje ispostavlja dalje zahtjev da se djeluje moralno, a djelovati moralo ili u skladu s vrlinom znači djelovati u ljudskom okruženju, gradu ili državi. Otuda je najvažnije pitanje kako uspostaviti političku zajednicu (grad vrline) u kojoj je moguć moralan život. Drugim riječima, vrlina je moguća i ima smisla jedino u društvu (Al-Farabi 2011). Iz ovakve perspektive, a koju je Al-Fārābī naslijedio iz grčke filozofije, postavlja se pitanje da li je vrlina uopće moguća u samoći? Da li čovjek koji se opredijeli za put samoizolacije na neki način izlazi iz moralnog kosmosa?

Iako je tvrdio da je ljudska sreća moguća jedino u društvu, izgleda kako je sam Al-Fārābī živio asketski i povučeno. Neki ga historičari opisuju kao pobožnog, povučenog, samozatajnog i gotovo melanholičnog filozofa (Pormann 2015: 209-224). Moguće je, međutim, da je ovdje riječ o uobičajenom toposu o filozofu kao onome koji odbacuje ovosvjetska dobra i povlači se u samoću; toposu koji potiče još iz stare Grčke. (Tako, naprimjer, neki arapski autori prikazuju Sokrata kao kinika, kako leži u lokvi i jede s psima.) Dimitri Gutas, s druge strane, problematizira sve legende o Al-Farabiju, tvrdeći kako ne zadovoljavaju ni minimalne metodološke kriterije. Štaviše, većina ovih izvještaja su toliko neupozdani da svaku rekonstrukciju Al-Farabijeve biografije čine gotovo nemogućom. Njegova sačuvana djela, opet, svjedoče o velikoj posvećenosti političkim problemima. Politička znanost je vrhunska znanost, ona je temelj svim drugim znanostima. Zadatak mislioca nije da se povlači u osamu, već da korigira javna mijenja i ispravlja devijacije. Čovjek, ni prema religijskom ni prema filozofskom učenju, nije stvoren da bi dane proveo u samoći.

3. IDEJA OSAMLJIVANJA U TASAWUFU

Praksa osamljivanja u cilju postizanja (samo)spoznaje kao najvišeg izraza ljudskog samoostvarenja poznata je, u ovom ili onom obliku, u svim religijskim tradicijama. Iskustvo osamljenosti i proživljena stanja samoće omogućavaju tragaocu, bez obzira je li riječ o svećeniku koji zastupa zajednicu ili pojedincu koji bježi od nje, da se egzistencijalno fokusira na svoju potragu, napuštajući fenomenalni svijet smušenosti, zaborava i nemira.

Ideja osamljivanja igra krucijalnu ulogu i u tasawufu, kao proklamirano duhovnoj ili ezoterijskoj dimenziji islama, omogućujući, također, fokusiranost na potragu i ono traženo. Šta je to za čime se traga? Da bi stigle u dvore Simurga, Attarove ptice moraju prevaliti sedam dolina, prva je potraga, a posljednja iščeznuće. Tragalac vapi za Onim koji je duši prisniji od nje same.

„Duša je skrivena u tijelu, a Ti si u duši sakriven,
O, Sakriveni, u sakrivenom, o Dušo duše!“

(Attar 2005)

Duša, dakle, napušta sve stvoreno kako bi spoznala svog skrivenog Stvoritelja. U samoći započinje proces čišćenja dunjalučkog taloga koji se u njoj nagomilao. Ogledalo, jedna od omiljenih i izlizanih sufijskih metafora, daje jasniji odraz ako je čisto (El-Gazali 1995). Kao jedno od primarnih egzistencijalnih iskustava ova osamljenost obično započinje kao fizička separacija da bi se razvila u stanje duhovnog odricanja i radikalne ravnodušnosti prema svijetu. Riječ je o moralnom konceptu koji je potpuno suprotan onom Al-Fārābījevom; negativni moral nasuprot pozitivnom. Otuda se oni koji napuštaju ovozemaljske pozicije i odlaze na rubove opisuju glagolskim korijenom *q-ṭ-* 'koji označava „presijecanje“; sintagma *عباد المنقطعين* odnosi se na one koji su presjekli veze s ovim svijetom.¹ Tajna se može kušati jedino u tišini samoće, a ne u buci svijeta. Samoća pospješuje kontemplaciju i introspektivnu usredsređenost na veliku tajnu ljudske egzistencije, „na sakupljanje raspršenog empirijskog ja“, kako bi se „očajničkim naporima strašne akseze“ i „putem radikalnog intelektualnog ogoljenja“ stiglo do „uspostavljanja čistog egzistencijalnog ‘ja’ ...nasuprot nedokučivoj Božijoj biti“ (Smailagić 1976: 235).

Iako se tasawuf često predstavlja kao monolitan fenomen, unutar njega postoji konceptualna izdiferenciranost fenomena „osamljenosti“. Prema Luisu Gardetu prototipovi osamljenosti u sufijskoj tradiciji su Hallādž, Biṣṭāmī i Ibn al-Fārid. Ovdje ćemo se osvrnuti tek na Gardetov plan analize Hallādžovog tehničkog rječnika osamljivanja. Praksa osamljivanja započinje kao ustezanje, odricanje i indiferentnost prema svijetu (*tadžrīd*), da bi ubrzo prerasla u stanje stvarne usamljenosti (*tafrīd*). Riječ je o činu oslobođanja od varki svijeta kako bi čovjek ostao sam sa sobom i „licem u lice s nedohvatnom Božijom biti“. U narednoj fazi, osamljenik mora napustiti čak i *tadžrīd*, a potom i *tafrīd*, kako bi došao, nakon što je bio potpuno

---

¹ Sintagmu nalazimo kod Ibn Ṭufayla i Ibn ‘Arabija. Očito je bila etablirana u Andaluziji. Vidi: Abū Bakr Ibn Ṭufayl, *Risālatu Ḥayy ibn Yaḡzan fī asrār al-ḥikmat al-mašriqiyya, Dār al-mašriq*, Bejrut, 1976. Također: Claude Addas, *Quest for the Red Sulphur, The Life of Ibn ‘Arabī*, Suhail Academy, Lahore, 2000.

usamljen, i sa onu stranu samoće. Ovdje Halladž uvodi pojam *ifrād* koji opisuje neizrecivu „Božiju izoliranost“ u „misteriju Njegovih svojstava“ (Mason 1995: 22). Drugim riječima, samoća je odlika same Božije biti pošto je On Jedan i apsolutno transcendentan. Ibn ‘Arabi je upravo zato držao kako je „stupanj Jedinosti jedna vječna tišina, vječni muk. Tu nije zametljiv niti najtanahniji pokret“ (Izutsu 1995). Pošto je Apsolut „u svojoj apsolutnosti apsolutno nezasnatljiv i nedostupan“, on u tom sloju svog Bića ostaje zauvijek tajna; On je Jedan, Jedin, i otuda usamljen u svojoj apsolutnosti. Uglavnom, kada osamljenik shvati ovu „višu i blistavu Samoću“ stupa u fazu čiste ljubavi kojom se sjedinjuje s Jednim (Smailagić 1976: 239). To je istovremena i posljednja faza osamljenosti koja završava potpunim poništenjem (*fanā*) čovjekovog ja. Ostaje samo Bog, Jedan Jedin – to je pravo značenje *tawhīda*. Ukratko, samoća pomaže tragaocu „da se izolira od stvorenog da bi se otvorio prema sjajnoj Samoći Boga“ (Smailagić 1976: 240).

4. AL-GAZĀLĪJEV PRIMJER

O blagodatima samoće iscrpno piše i veliki muslimanski mislilac i sufija Abū Ḥāmid Al-Gazālī. Cijela jedna knjiga njegovog magnum opusa, *Oživljavanje vjerskih znanosti*, posvećena je „adabima“ osamljivanja. U okviru svojevrstne skolastičke metodologije Al-Gazālī prvo izlaže „koristi“ i „mahane“ kako osamljivanja (*‘uzla*), tako i druženja s ljudima, *simulirajući* jednu objektivnu argumentacijsku dijalektiku u kojoj, pored socijalno osviještenih uglednika („većina tabiina je ipak pohvalno gledala na kontakte s ljudima, širenje kruga poznanika i braće, međusobnu prisnost, ljubav prema vjernicima...“), navodi i začuđujuće veliki broj autora i duhovnih lidera (ljudi „koji bježe sa svojom vjerom od planine do planine“) koji promoviraju individualni izolacionizam i kritiziraju socijalni život kao takav (Al-Gazālī 2006: 113). Kod nekih od navedenih nije zapravo jasno radi li se o notornoj mizantropiji i životnom razočarenju ili dubljim pobožnim motivima. Kažemo „simulirajući“ jer Al-Gazālī u biti brani i zastupa koncept samoće. Ajete i hadise koji se obično navode u korist socijalnog života smatra „slabim tumačenjima“ (Al-Gazālī 2006: 116). Al-Gazālī je, to je naš opći dojam, krajnje antisocijalno i antipolitički orijentiran autor. Za njega je propast kada propada srce, a ne društveni poredak. A srcu je, po njegovom mišljenju, najbolje u samoći. Nema sreće do onosvjetske sreće. Samoća ne samo da nije problematična, već je poželjna i skoro jedini put u dubine svoga ja, dubine u kojima se može nazrijeti „svjetlo vjerovjesništva“. Koristi osamljivanja su višestruke.

Tamo se duša najbolje odgaja. Misao je tu duboka i jasna. Srce u miru može da se obraća svom Stvoritelju. S druge strane, gdje su ljudi tu su i poroci: ogovaranje, klevetanje, zavist, svađe itd. Ljudi odvrćaju srce od Allaha Uzvišenog. Otuda: „Bježi od ljudi kao što od lava bježiš.“ (Al-Gazālī 2006: 131).

Vlastiti put u samoću i višegodišnju izoliranost Al-Gazālī je opisao u svom autobiografskom djelu *Izbavljenje iz zablude*. Nakon što je bio zapao u duhovnu krizu i fizičku bolest usljed gubitka „izvjesnosti“ znanja, Al-Gazālī je odlučio napustiti poziciju na bagdadskoj Al-Nizamijji, rasprodati imetak i oputovati u Siriju kako bi „izvjesnost“ iskusio. „Zatim sam se obreo u Siriji, i tu sam proveo blizu dvije godine u povučenosti, samoći, duhovim naporima i borbi sa samim sobom. Bio sam zaokupljen time da očistim dušu, usavršim karakter i istančam srce za spominjanje Boga Uzvišenog, onako kako sam to naučio od sufija. Neko vrijeme proboravio sam u džamiji u Damsku, provodeći cijele dane na minaretu, pošto bih za sobom zatvorio vrata“ (Al-Gazālī 1998: 68). Odatle seli u Jerusalem, gdje se osamljivao u Džamiji na stijeni, da bi potom oputovao u Mekku i Medinu, kako bi obavio umru. Tako je proveo deset godina. Tokom ovog perioda otkrile su mu se „stvari koje nije moguće nabrojati niti do kraja ispričati“ (Al-Gazālī 1998: 68).

Na koncu svojih razmatranja Al-Gazālī ipak ističe kako je osamljivanje legitimno i korisno tek nakon što čovjek „upotpuni znanje“. Štaviše, „osamljivanje priliči samo znalcu.“ (Al-Gazālī 2006: 155). Brojni su još primjeri duhovnih i intelektualnih velikana koji su napustili društvene pozicije kako bi sačuvali svoje srce. Oni su bili očigledno sagledali ukupnosti profanizacije i kompromitacije koje takav život sadrži. Istovremeno iznenađuje broj „pobožnih“ ljudi u muslimanskom civilizacijskom krugu koji su bili razočarani drugim ljudima. To nešto govori o političkom, moralnom i ukupnom ozračju u tome krugu. Kada je riječ o Al-Gazāliju, njegov je život u jednom trenutku skrenuo na „put na kojem se čisti srce od svega što nije Bog“ (Al-Gazālī 1998: 69).

5. IBN BĀDŽDŽIN PRIRUČNIK USAMLJENICIMA

Iako je načelno bio *farabijevac* i slijedio generalni intelektualistički tok *falsafe*, Abū Bakr ibn al-Šā’igh, poznat kao Ibn Bādždže, odbacuje Al-Fārābijevo političko učenje o sreći i političkoj odgovornosti filozofa (Badawi 1994: 83). U 12. stoljeću, na dalekom zapadu muslimanskog svijeta, piše djelo *Tadbīr al-mutawāḥḥid* ili *Vodič usamljenicima* u kojem zastupa stanovište da filozof treba voditi usamljenički život.

Pod „usamljениčkim životom“ podrazumijeva racionalno društveno distanciranje i reduciranje komunikacije s ljudima na mjeru koja je neophodna (Harvey 1992: 202). Šta su mogli biti razlozi da jedan *farabijevac* napravi tako temeljit zaokret u odnosu na svog filozofskog uzora? Šta ga je opredijelilo za tako radikalnu redefiniciju uloge filozofa u gradu? Budući da je bio nosilac odgovorne političke funkcije u murābitūnskoj nomenklaturi, moguće je da je Ibn Bādždže nosio u sebi stanovita razočarenja u politički život. Možda ga je službeničko iskustvo opredijelilo za negativan odnos prema političkim idealima. U svakom slučaju, činjenica je da usamljениčki život, kako to primjećuje Steven Harvey, nije bio život koji je sebi odabrao (Harvey 1992: 203).

Ibn Bādždže nije vjerovao u mogućnost uspostave „idelane države“. Budući da Al-Fārābījeva „država vrline“ nije moguća, kako onda da se jedan misleći i obrazovani čovjek pozicionira u realnoj, povijesnoj, neuzoritoj državi? On nema drugu mogućnost nego da bude osamljenik (*al-mutawahhid*) koji se, birajući intelektualni život, opredjeljuje za svojevrsan unutarnji egzil. Nije riječ o fizičkom napuštanju društva, već izabranom intelektualnom povlačenju, mentalnom i emotivnom distanciranju od gomile koja slijepo slijedi naslijeđene kulturne obrasce, o ograničavanju komunikacije na one koji su u stanju samostalno i kreativno misliti. Kada bi broj takvih intelektualno nezavisnih i obrazovanih „usamljenika“ porastao, postojali bi i realni izgledi za uspostavu „uzorite države“. Drugim riječima, takvu državu treba graditi od pojedinaca, a ne preko poretka.

Ibn Bādždže ne samo da revidira Al-Fārābījev stav prema kojem nema sreće osim političke sreće, već odbacuje mogućnost političke sreće, makar za one koji su „usamljenici“. Kakvoj onda sreći da se oni nadaju? Ibn Bādždže piše svojevrsan priručnik takvim „usamljenicima“: šta da rade i kako da se ponašaju u neizbježno trivijalnom, nesavršenom društvu. To je pitanje faktički važno jer govori pojedincima kako da postignu sreću. Pošto im „politička sreća“ nije dohvatljiva, preostaje im intelektualna. Usamljenici treba da teže višim duhovnim formama, a ne da se zadovoljavaju tjelesnim užicima ili trivijalnim mišljenjima (Badawī 1994: 89-94).

Ibn Bādždže je ostavio veliki utisak na Ibn Rušda, ali i na Majmonida koji ga često citira. Za razliku od Ibn Bādždže koji je preporučivao samoću i unutarnji egzil, ali do kraja obnašao najodgovornije pozicije u murābitūnskoj vlasti, Ibn Rušd ne preporučuje osamljenost ali zbog sukoba sa pravnicima biva progan u gradić Lucenu.² U ovom nametnutom egzilu provodi dvije godine.

---

² O Ibn Rušdovom izopćenju više u: Dominique Urvoj, *Ibn Rushd*, Routledge, London & New York, 1991.

6. ḤAYY I ASĀL: SAMOĆA KAO SUDBINA I KAO IZBOR

Nigdje pitanje osamljivanja, samoće i askeze nije tako raskošno tematizirano kao u proznom djelu *Ḥayy ibn Yaḳzān* Abū Bakra Muhammeda Ibn Ṭufayla, andaluzijskog filozofa iz perioda muwahhidūnske vladavine. Glavnog junaka, *Ḥayy ibn Yaḳzāna*, odgaja gazela na pustom ostrvu. Veći dio svog života on uopće ne zna da postoje drugi ljudi. Gazelinom smrću otpočinje nevjerovatna dječakova odiseja u svijet kontemplacije; kontemplacije o životu i smrti, bićima, oblicima, nebu, Stvoritelju. Na osnovu vlastitog promišljanja dolazi do zaključka o nužnom postojanju Stvoritelja. Uspostavljajući karakteristične etičke kriterije, nastoji spoznati tog Stvoritelja na kojeg upućuju sva bića u kosmosu. Nakon dugogodišnje asketske prakse i meditiranja u malenoj pećini, Ḥayy, kada je već prevalio četrdesetu godinu, dostiže vrhunac samospoznaje. Nakon ovog narativnog klimaksa, na samom kraju pripovijesti, autor iznenada uvodi dva nova lika, Asāla i Salamāna. Oni žive na drugom, civiliziranom, ostrvu na kojem se proširila „jedna od ispravnih religija“. Salamān vjerno slijedi tradicionalne religijske obrasce ne želeći iskoračiti iz ustaljene, rutinizirane vjerničke svakodnevnice. Asāla, međutim, ne zadovoljava vanjska dimenzija vjerozakona, on želi iskusiti dublje slojeve vjerovanja, postići samospoznaju, dokučiti viši smisao. Budući da to nije moguće postići u gradu, u ambijentu nužno površnog razumijevanja zakona, Asāl, u želji da u osami pronađe viši smisao, napušta grad, te se iskrcava na ostrvu na kojem je živio Ḥayy. Nakon nekoliko mjeseci susreće Ḥayya. Susret je opisan krajnje dirljivo. To je prvi put da Ḥayy, iako ima pedesetak godina, vidi nekoga „iz svoje vrste“. Asāl, s druge strane, ne želi nikakav dodir s ljudima, pošto drži da ga mogu odvratiti od približavanja Stvoritelju. I zato bježi od Ḥayya, nesvjestan da je, želeći samoću, pronašao iskonskog samotnika. Kada napokon ostvare kontakt, i kada Asāl uvidi da je riječ o nemuštom i dobrom divljaku, postaju prijatelji i on ga lagano uči nazivima bića. Kada Ḥayy konačno ovlada jezikom događa se dijalog dva samotnika, dva vjernika. Asāl opisuje grad, religiju, vjerovanje ljudi. Ali sve te religijske istine koje je Asālov narod dobio preko Objave, i sam Ḥayy je spoznao u potpunosti izolaciji. No dvije ga stvari zbunjuju. Prvo, zašto Objava dozvoljava posjedovanje i gomilanje imetka (kao žarišta materijalnosti) koji u pravilu odvrća dušu od njenog izvora? Drugo, ne razumije zašto Objava koristi metaforički jezik, jer nadiskustveni svijet nije moguće opisati. Asāl uviđa da je Ḥayy dokučio sve ono za čim je sam žudio: viši smisao, bezinteresnu askezu, čistu vjeru, samospoznaju. Ḥayya obuzima želja da ode na Asālovo ostrvo i prosvijetli tamošnje stanovnike. Kada se jedan brod zbog oluje usidri na njihovom ostrvu, usamljenički dvojac se

ukrcava i odlazi u grad. Ali u gradu doživljavaju brodolom. Obični vjernički svijet ne želi napustiti ono što im je vjerozakon dopustio zarad nekih viših asketskih, mističkih ciljeva. Obični svijet ne želi mudrost, niti moralno savršenstvo. Oni se zadovoljavaju rutinom i „prosjeckom“ koje im omogućava vjerozakon. Ḥayy uviđa kako je religija organizirana tako da bude kompromis za sve ljude, i za prosvijećene i za puk. Na kraju pripovijesti Asāl i Ḥayy se vraćaju na pusto ostrvo kako bi u samoći kontemplirali o Tvorcu do kraja života (Ibn Ṭufayl 1976).

Opći dojam o ovom djelu je da promovira osamljivanje, kako u aksetske tako i u intelektualne svrhe, te da politička misao u njemu potpuno izostaje. U gradu mogu pronaći sreću samo oni koji nisu zainteresirani za više ciljeve. Ali odabrani u gradu ostaju neshvaćeni, nesretni. Viši smisao im izmiče. Međutim, Hillel Fradkin iznosi stanovite sumnje u ovakvu interpretaciju (Fradkin 1992: 235). Prema njegovom mišljenju, nevjerodostojno je da Ibn Ṭufayl, koji je istovremeno aristotelovac i politički djelatnik na dvoru, promovira osamljivanje i nezainteresiranost za društvo. Drugim riječima, Ibn Ṭufayl koristi spisateljski trik kako bi poslao poruku. Ali kome? Leo Strauss je držao kako su svi veliki autori srednjovjekovlja pisali „ezoterički“, to jeste pravi smisao teskta skrivali ispod prvog, površinskog (Strauss 2015). Pošto se u Ibn Ṭufaylovom vremenu pojavio veliki broj „slobodoumnih“ filozofa i nadrisufija, on ih upućuje da odu izvan grada i tamo potraže moralno savršenstvo i mudrost, da ne ruše poredak i autoritet.

Bilo kako bilo, Ibn Ṭufayl s velikom spisateljskom posvećenošću pokazuje sve privilegije izoliranog života za čovjekov intelektualni i vjerski život. Čovjek je po prirodi dobar, društvo je to koje ga kvari i udaljava od fundamentalnih vrijednosti.

7. IBN HALDŪN

U svom grandioznom djelu *Muqaddima*³ Abdurrahmān ibn Muhammad Ibn Haldūn piše o društvu kao antropološkoj dispoziciji reciklirajući Aristotelovu misao o *polisu* kao povijesnoj nužnosti. „Ljudska vrsta ne može opstati osim udruživanjem“, kaže Ibn Haldūn (النوع الإنساني لا يتم وجوده الا بالتعاون).⁴ Za razliku od Ibn Rušda koji o ljuds-

³ „Mukaddima“ je, kako i samo ime sugerira, uvod u enciklopedijski obimno djelo *Kitāb al-‘Ibar wa-Dīwān al-Mubtada’ wa-l-Khabar fī Ta’rīkh al-‘Arab wa-l-Barbar wa-Man ‘Āṣarahum min Dhawī ash-Sha’n al-Akbār* koje je zamišljeno kao univerzalna povijest Arapa i Berbera, povijest sistematski izložena na metodološki jasno i strogo formuliranim propedeutičkim osnovama. Napisao ju je ‘Abdurrahman ibn Muhammed ibn Haldun (1332-1406) u periodu od 1375. do 1379. dok je živio u dvorcu emira Ibn Selama, namijenivši je kao vakuf za studente Al-Qarawijskog univerziteta u Fesu. O Ibn Haldunovom životu, putovanjima i djelima koja je napisao opširnije u: Karić 2007.

kom društvu raspravlja isključivo u kontekstu Zakonom oblikovane i uređene zajednice koja omogućuje postizanje sreće simbolizirane u moralnom savršenstvu, u Ibn Haldūnovoj analizi društvo je aksiološki indiferentno, ono objektivno postoji, bez obzira na moralne principe (Sušić 1974: 133-139). Kao ekonomska činjenica, društvo je neopozivo, izvjesno i neminovno.

Tragajući za uzrocima događaja, historijska znanost prema Ibn Haldūnu otkriva stanovite zakonitosti povijesnih zbivanja. Ovdje ćemo se pozabaviti onim zakonitostima koje obuhvataju nužnost ljudske saradnje. Pojedinaac, na prvom mjestu, ne može preživjeti sam. Čak bi mu bilo teško obezbijediti i minimum hrane. Ibn Haldūn navodi primjer hljeba koji prođe kroz obradu mnogih oruđa i zanata prije nego li zrno pšenice stigne u pekaru. „Sposobnost pojedinog čovjeka nije dovoljna da pribavi hrane onoliko koliko mu je potrebno. (...) Kada bismo, naprimjer, od hrane pretpostavili najmanje što se može pretpostaviti – a to je dnevni obrok pšenice koji se dobije uz mnogo rada oko mljevenja, miješanja i kuhanja – onda bismo došli do toga da su za svaki od ova tri posla potrebne posude i sprave koje izrađuju samo malobrojne zanatlije kao: kovač, stolar, grnčar. Uzmi da pšenicu jede u zrnu, bez prerade, njemu je opet – da bi je dobio u zrnu – potrebno više poslova nego ovih prethodnih, kao što su: sijanje, žnjevenje i vršidba kojom se izdvaja zrnje iz omotača klasja. A za svaki od ovih poslova potrebne su brojne sprave i mnogi zanati, znatno više nego za prve. Nemoguće je, dakle, da za sve to, ili dio toga, bude dovoljna sposobnost samo jednog čovjeka. Zato je neophodno da se udruže mnoge sposobnosti pripadnika njegove vrste da pribave hranu za sebe i za njih“ (Ibn Haldun 2007: 88).

Ibn Haldūn obraća posebnu pažnju i na važnost i oblike podjele rada u društvu. U nomadskom društvu osnovni oblik proizvodnje je poljoprivreda, a sjedilačko društvo se temelji na zanatstvu. Rad je prema Ibn Haldūnu izvor vrijednosti. Ibn Haldūn inače sve zarade od rada dijeli u dvije kategorije *rizq* i *kesb*, pri čemu *rizq* označava čisti profit, a *kesb* sredstva za život (Benić 2016: 462-488). Zakon ponude i potražnje, s druge strane, omogućava postojanje trgovine kao samostalne djelatnosti. Trgovina se zasniva na zakonu ponude i potražnje u cilju ostvarivanja profita i uvećavanja kapitala putem kupovine robe po niskoj i prodajom po višoj cijeni, bez obzira o kakvoj se radi (robovima, žitu, životinjama, oružju ili odjeći).

Iz navedenog se da zaključiti kako je kod Ibn Haldūna osamljivanje izvedeni, a ne primordijalni fenomen ljudske egzistencije. Svako osamljivanje pretpostavlja stanoviti ekonomski razvitak; uvijek postoje ljudi – ona gomila ili masa od kojih

⁴ Preuzeto sa: [اقوال-ابن-خلدون/net](http://www.net-ibn-haldun.com/)

sufije i filozofi bježe – koji svojim radom i društvenim angažmanom omogućuju ekonomski minimum koji je potreban za održanje svake usamljenosti. Bez obzira u kojem društvenom obliku živjeli, ljudi su uvijek upućeni jedni na druge. U primitivnim društvima ta je upućenost nužnija i samorazumljivija usljed teških životnih okolnosti. Nomadi ili seljaci moraju sarađivati i pomagati se kako bi preživjeli. Tu upućenost jednih na druge, koja generira snažan osjećaj međusobne solidarnosti, Ibn Haldūn naziva *'asabiyya*.

U ovakvim primitivnim društvenim formama teško da se može prakticirati osamljivanje; ukoliko i postoji, ono se smatra devijantnošću. (U gradskim sredinama, međutim, nužnost biva prevladana, nastaje luksuz, a *'asabiyya* slabi. Osamljivanje postaje moguće.) Kod Ibn Halduna se, ukratko, ne radi samo o tome da je život lakši u društvu, koliko o povijesnoj činjenici da bi opće osamljivanje vodilo u barbarstvo i uništilo temelje civilizacije.

8. ZAKLJUČAK

U ovom tekstu nismo ispitivali „status“ osamljivanja u izvorima islama: Kur'anu i hadisu. Ambivalencija koja prati karakteristične pozicije o osamljivanju unutar klasičnog islamskog mišljenja prisutna je i u navedenim izvorima. Bogata unutarnja izdiferenciranost ovog fenomena, kako u Kur'anu tako i u vjerskoj tradiciji, zahtijeva krajnje angažirano i široko tumačenje.

Također, nismo uvrstili ni neke druge moguće diskurse o ovoj temi, poput Ibn Hāzmovog slavnog djela o strasti i nježnosti, *Ṭawq al-ḥamama (Golubičina ogrlica)*, koje, također, na autentičan ali implicitan način sagledava fenomen osamljivanja i samoće. Prema Abū Muḥammadu Ibn Hāzmu Az-Zāhiriju, velikom andaluzijskom pravniku i logičaru, ljudi su po prirodi usamljeni i teže tu samoću nadići preko ljubavi i ljubavnih odnosa (Ibn Hazm 1985). Pozivajući se na Muhammeda ibn Dāwūda az-Zāhirija koji se u knjizi *Kitābu az-Zuhra* poziva na Platona, Ibn Hāzm polazi od toga da se duše (ili spolovi) privlače kako bi nadišli svoju pojedinačnost (Platon 2015). Iako uzima mnoge forme, ljubav je u suštini dar od Boga kojim se čovjek i žena spašavaju od životne čamotinje. Čovjek je biće žudnje i nježnosti, a ne biće samoće i celibata (Giffen 1992: 422).

U rad nismo uvrstili ni poznate medicinske metode velikog muslimanskog filozofa i liječnika Abū 'Āli ibn Sinā'a, a koje se odnose na bolničko izoliranje zaraženih osoba. U svom enciklopedijskom djelu iz područja medicine *Al-Qānūn fī-Ṭibb* on

iznosi argumente u korist četrdesetodnevne izolacije bolesnika kako bi se zaustavilo širenje zarazne bolesti. Ovaj karantinski metod je poznat kao „Al-’Arba’iniya“.⁵

Problem osamljivanja u islamskom klasičnom mišljenju je istovremeno religijski, etički, politički, metafizički i ezoterijski problem. Pitanje osamljivanja je usko vezano s pitanjem sreće. Da li je samoća put do sreće ili to čovjeku može pružiti samo život u društvu? U odnosu na izrečeno pitanje, u islamskom klasičnom mišljenju mogu se prepoznati karakteristični pogledi na pojedinca, društvo i Boga. Ovaj rad markira nekoliko autentičnih pozicija u odnosu na fenomen osamljivanja i samoizolacije. Tako Al-Fārābī, slijedeći grčku filozofsku misao, drži kako je sreća ostvariva jedino u političkoj zajednici. Čovjekov cilj je da uspostavi zajednicu u kojoj je moguć moralan život. Vrlina se ostvaruje u društvu, a ne izolaciji. Sličnog je mišljenja i Ibn Haldūn, s tim da on društvenost vidi kao ekonomsku nužnost. Osamljivanje iz ove perspektive djeluje kao čisti suvišak ili devijacija. Ljudi su u primitivnim društvima upućeni jedni na druge: da bi preživjeli moraju surađivati, a ne bježati jedni od drugih. U gradskim sredinama, koje su nadišle ekonomsko stanje nužnosti, dolazi do dekadencije i slabljenja međusobne solidarnosti.

Tasawuf, i kao iskustvo i kao koncept, osamljivanju daje supstancijalni značaj: tragalac za Božijom ljubavlju mora sve napustiti kako bi se u samoći pobožnosti i tišini razmišljanja približio Uzvišenom Bogu koji je u svojoj apsolutnoj transcendentnosti na neki način također usamljen. Osamljivanje ima, dakle, svoje faze. Početna je faza odricanje od životnih blagodati, zatim fizička separacija, potom napuštanje čak i vlastitog „ja“ i napokon dostizanje svijesti ili iskustva o Božijoj Jedinosti koja je, budući apsolutno neizreciva i nesaznatljiva, također jedan oblik usamljenosti. Prateći ovu liniju, Al-Gazālī u jednom umjerenijem tonu ocjenjuje kako je samoća obilježje duhovno i intelektualno izraslih pojedinaca. Iako postoji mnoštvo argumenata u korist socijalnog života, osamljivanje je, po njegovom mišljenju, sigurniji put za svakog pojedinca.

I napokon, andaluzijski mislioci Ibn Bādždže i Ibn Ṭufayl zauzimaju srednju poziciju u odnosu na dva navedena pogleda: čovjek jeste društveno biće, ali on je u društvu nesretan, društvo ga kvari i profanizira, i on stoga teži samoći koja mu priskrbljuje mir, spoznaju i vjeru. Ibn Bādždže pokušava riješiti taj paradoks tako što ostavlja (prosvijećenoga) pojedinca u društvu, ali mu preporučuje povlačenje u sigurni prostor (samo)obrazovanja, istraživanja i proučavanja. Ibn Ṭufayl piše svojevrsan eksperimentalni ogled o osamljenosti kako bi izložio nekoliko različitih

---

⁵ https://www.bionity.com/en/encyclopedia/The_Canon_of_Medicine.html (pregledano 16. 4. 2020).

perspektiva u odnosu na fundamentalnu antropologiju spoznaje i vjerovanja. U njegovom djelu teorijska stanovišta se materijaliziraju u konkretne likove koji u živom narativnom suodnosu otkrivaju složenost ali i vitalnost klasičnih filozofskih pitanja. Pa ipak, Ibn ʿArabījeva krajnja pozicija o tematici osamljivanja, kao najopćijem naratološkom okviru u djelu, također nije lišena dvosmislenosti.

LITERATURA:

1. Addas, Claude (2000), *Quest for the Red Sulphur, The Life of Ibn 'Arabī*, Suhail Academy, Lahore
2. Al-Farabi, Abu Nasr (2011), *Uzorita država*, Demetra, Zagreb
3. Aristotel (1988), *Nikomahova etika*, Globus, Zagreb
4. Attar, Feriduddin Muhammed (2005), *Govor ptica*, Stylos, Novi Sad
5. Badawi, 'Abdurahman (1994), *Al-fasafatu wa al-falāsifatū fī al-ḥadāra al-'arabiyya*, Dār al-ma'ārif, Kairo.
6. Benić, Đuro (2016), "Ibn Haldun: ekonomske misli u *Mukaddimi*", *Ekonomski pregled*, 67 (5), str. 462-488.
7. El-Gazali, Ebu Hamid (1998), *Izbavljenje od zablude*, Neimar, Visoko
8. El-Gazali, Ebu Hamid (2006), *Oživljavanje vjerskih znanosti*, Bookline, Sarajevo
9. El-Gazali (1995), *Niša svjetlosti*, Mešihat IZ u Republici Hrvatskoj, Zagreb
10. Fradkin, Hillel (1992), "The Political Thought of Ibn ʿArabī", u: *The Political Aspects of Islamic Philosophy: Essays in Honor of Muhsin S. Mahdi*, ed. Charles E. Butterworth, Harvard University Press, Massachusetts
11. Giffen, Lois A. (1992), "Ibn Ḥazm and the *Ṭawq al-ḥamama*", u: *The Legacy of Muslim Spain*, priredila Salma Khadra Jayyusi, Brill, Leiden / New York / Köln
12. Harvey, Steven (1992), "The Place of the Philosopher in the City According to Ibn Bājjah", u: *The Political Aspects of Islamic Philosophy, Essays in Honor of Muhsin S. Mahdi*, edited by Charles Butterworth, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, str. 205-206.
13. Ibn Hazm (1985), *Golubičina ogrlica*, Književne novine, Beograd
14. Ibn ʿArabī, Abū Bakr (1976), *Risālatu Ḥayy ibn Yaḡzan fī asrār al-ḥikmat al-mašriqiyya*, Dār al-mašriq, Bejrut

15. Izutsu, Toshihiko (1995), *Sufizam i taoizam*, Sarajevo Publishing, Sarajevo
16. Karić, Enes (2007), "Ibn Haldun – život i djelo", u: Ibn Haldun, *Mukaddima*, El-Kalem, Sarajevo
17. Mahdi, Muhsin S. (2001), *Alfarabi and the Foudation of Islamic Political Political Philosophy*, The University of Chicago Press, Chicago / London
18. Mason, Herbert W. (1995), *Al-Hallaj*, Routledge, London / New York
19. *Medieval Political Philosophy: A Sourcebook*, 2nd edition (2011), ed. by Joshua Parens i Joseph C. Macfarland, Cronell University Press, New York
20. Neria, Chaim Meir (2013), "Commentary on the Ethics: New Textual Evidence", *Arabic Science and Philosophy*, vol. 23 (1), str. 69-99.
21. Platon (2005), *Gozba*, Dereta, Beograd
22. Pormann, Peter E. (2015), "Al-Fārābī the Melancholic Thinker and Philosopher Poet", *Journal of the American Oriental Society*, 135 (2), str. 209-224.
23. Smailagić, Nerkez (1976), *Klasična kultura islama*, prvi svezak, vlastito izdanje, Zagreb
24. Strauss, Leo (1945), "Farabi's Platon", u: *Luis Ginzberg: Jubilee Volume*, American Academy for Jewish Research, New York, str. 357-393.
25. Strauss, Leo (2015), "Presecution and the Art of Writing", *Social Research: An International Quarterly*, Vol. 82, No. 1, str. 79-97.
26. Sušić, Hasan (1974), "Dva koncepta političke filozofije, Ibn Rušd i Ibn Haldun", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XXIV, str. 133-139.
27. Urvoj, Dominique (1991), *Ibn Rushd*, Routledge, London / New York

THE CONCEPTS OF SECLUSION IN THE CLASSICAL ISLAMIC THOUGHT

Summary:

The problem of seclusion in the classical Islamic thought is simultaneously religious, ethical, political, and a metaphysical one. The issue of withdrawal from the community is closely related to the matter of happiness. Is loneliness the way to contentment or only life in society can lead a man to happiness? This paper outlines the most important positions within the classical Islamic thought on the phenomenon of seclusion. Thus, Al-Fārābī, following Plato and Aristotle, emphasizes that happiness is achievable only in the political community. Ibn Haldūn holds an analogous opinion, seeing sociality as essential and economically indispensable. Tasawuf, both as experience and as a concept, give to the concealment and isolation a primal significance: the seeker for God's love must abandon everything to approach the Supreme God, who is, in His absolute transcendence, also alone. Andalusian thinkers Ibn Bādždža and Ibn Ṭufayl take a middle position: man is a social being, but he is unhappy in society, society corrupts him, and therefore he strives for solitude that provides him with peace, cognition, and faith.

Keywords: 'uzla; ḥalva; tadžrīd; tafīrīd; ifrād; mutawaḥḥid; 'ibād al-munqaṭi'ūn

Adresa autora

Author's address

Samedin Kadić

Fakultet islamskih nauka u Sarajevu

samedin.kadic@fin.unsa.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRILOZI IZ PSIHLOGIJE

Nataša Bardak-Ćurko

PRIKAZ SLUČAJA RACIONALNO-EMOTIVNE BIHEJVIORALNE
TERAPIJE ANKSIOZNO-DEPRESIVNOG STANJA / A CASE STUDY
OF THE RATIONAL-EMOTIONAL BEHAVIORAL THERAPY OF THE
ANXIOUS-DEPRESSED STATE 229

UDK 159.9.019.4

Primljeno: 11. 02. 2020.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Nataša Bardak-Ćurko

PRIKAZ SLUČAJA RACIONALNO-EMOTIVNE BIHEJVIORALNE TERAPIJE ANKSIOZNO-DEPRESIVNOG STANJA

Racionalno-emotivna bihevioralna terapija (REBT) svoju široku savjetodavnu i psihoterapijsku primjenu nalazi i u radu sa adolescentima. REBT polazi od pretpostavke da je anksiozno-depresivno stanje emocionalna posljedica uticaja interakcije opaženih negativnih životnih događaja i čovjekovih disfunkcionalnih ili iracionalnih uvjerenja u vezi sa tim događajem.

Ovaj rad je prikaz individualnog racionalno-emotivno-bihevioralnog (REBT) tretmana anksiozno-depresivnog stanja učenika drugog razreda srednje škole, koje se javlja pri ponavljanim neuspjesima. Tretman se sastojao od 12 seansi, u koje je uključena konceptualizacija slučaja sa kliničkom procjenom, definisanjem ciljeva, planom tretmana, prikazom toka tretmana, rezultatima te diskusijom i završetkom tretmana. REBT intervencije su dovele do promjena na kognitivnom planu u vidu realnijih procjena situacija, promjene životne filozofije i primjene naučenog na mnoge životne aspekte. Na emocionalnom planu je došlo do znatno smanjene anksioznosti i depresivnosti te do samoprihvatanja. Na bihevioralnom planu povećana je funkcionalnost i spremnost na izlaganje riziku neuspjeha i izlazak iz zone komfora.

Procjena efekata sprovedenog REBT tretmana anksiozno-depresivnog stanja rađena je na osnovu kliničke evaluacije, kao i upitnicima za psihološku procjenu.

Ključne riječi: racionalno-emotivna bihevioralna psihoterapija (REBT); anksioznost; depresivnost

UVOD

Racionalno-emotivno-bihevioralna terapija (REBT) nastala je početkom šezdesetih godina 20. vijeka u okviru kognitivno-bihevioralne orijentacije. Fokusirana je na konkretan problem u sadašnjosti i ne naglašava toliko važnost dubokih preispitivanja koliko snagu racionalnog i adaptivnog mišljenja te je zasnovana na kognitivnoj restrukturaciji. U odnosu na KBT, REBT je nešto konfrontativniji te koristi pojednostavljen kognitivni model ABC, u okviru čega A predstavlja stimulus ili konkretnu situaciju, C je emotivna, fiziološka ili bihevioralna reakcija na događaj, a B predstavlja iracionalnu misao koja posljedično dovodi do nefunkcionalnih reakcija. Cilj REBT-a jeste prepoznavanje nefunkcionalnih emocija, pronalaženje njihove osnove u iracionalnim mislima i mijenjanje uvjerenja kako bi se dobile funkcionalne emocije.

REBT je multidimenzionalni oblik terapije, zasnovan je na gledištu da su emocije i mišljenje, procesi i operacije isprepleteni, neodvojivi jedni od drugih i u stalnoj integralnoj interakciji. Osnovni principi REBT-a su:

1. Kognicije predstavljaju najvažniji uzrok emocionalnog reagovanja.
2. Iracionalno mišljenje predstavlja glavnu determinantu nefunkcionalnih emocionalnih reakcija
3. Ono što je potrebno promijeniti da bismo promijenili emocionalne reakcije, jesu misli o određenom događaju.
4. Emocije su signal problema koji zahtijevaju našu pažnju. Međutim, nisu sve emocije funkcionalne. Cilj REBT-a je prepoznavanje odmažućih emocija, nalaženje njihove osnove u iracionalnim mislima i promjena identifikovanih misli.
5. REBT se bazira na neposrednom, sadašnjem uticaju misli na emocije i ponašanja.

Prema Albertu Elisu (2002), osnivaču REBT-a, najtrajnije su promjene koje uključuju evaluacione misli, odnosno opštu filozofsku promjenu iracionalnih uvjerenja. „Takve promjene podrazumijevaju usvajanje jednog neapsolutičkog stava o poželjnosti ili nepoželjnosti u odnosu na sebe, druge ili život uopšte te prihvatanje stvari kakve jesu. Takav stav podrazumijeva prihvatanje života i aktivnosti u skladu sa preferencijskim načinom razmišljanja i kretanja prema postavljenim ciljevima” (Krnčić 2006: 5). Racionalno-emotivno-bihevioralna terapija (REBT) svoju široku primjenu u savjetodavnom i psihoterapijskom radu nalazi i u radu sa adolescentima. REBT polazi od pretpostavke da je anksiozno-depresivno stanje emocionalna

posljedica uticaja interakcije opaženih negativnih životnih događaja i čovjekovih disfunkcionalnih ili iracionalnih uvjerenja u vezi sa tim događajem. Anksioznost uopšte, jedan je od najčešćih poremećaja kod djece i adolescenata pa po nekim autorima čak 20% njih bude zahvaćeno njime u nekom trenutku odrastanja (Morris i sar. 2004). Karakteriše ju jaka negativna emocija uz simptome tjelesne napetosti te zastrašenost mogućim događajima sa negativnim posljedicama.

Anksioznost kao poremećaj nije homogena dijagnostička kategorija već uključuje nekoliko potkategorija: separacionu anksioznost, generalizovanu anksioznost, socijalnu fobiju, specifičnu fobiju, opsesivno-kompulzivni poremećaj, panični poremećaj i postraumatski stresni poremećaj. Generalizovana anksioznost obuhvata lanac misli i slika koje su opterećene negativnim afektom i predstavljaju nefunkcionalno ruminiranje problema čiji je ishod neizvjestan, ali sadrži mogućnost negativnog ishoda. Mišljenje nije usmjereno na rješavanje problema, već na pronalaženje katastrofalnih posljedica. Tretman anksioznih poremećaja u KBT obično uključuje psihoedukaciju, učenje tehnika opuštanja i utvrđivanje važnih kognicija i njihovu promjenu – kognitivnu restrukturaciju (Hawton i sar., 2008).

U teoriji REBT, depresija se razlikuje od stanja tuge ili žalosti. Tuga i tužno raspoloženje, kao normalna reakcija na izvjesne negativne životne događaje, je sniženje raspoloženja koje, za razliku od depresivnog raspoloženja, obično prestaje bez dodatnog ulaganja napora i rada na njegovom prevazilaženju. Za razliku od sniženog i tmurnog raspoloženja, depresivna epizoda predstavlja sindrom ili skup simptoma koji obuhvataju pretjeranu kognitivno-emotivno-bihevioralnu i fiziološku reakciju osobe. Ipak, depresivna epizoda ne mora nužno značiti depresivnu bolest. Prema Elis (1994, prema Krnetić 2007) kognitivni aspekti depresivnih stanja mogu biti izraženi kao inferencijalne misli ili evaluativna uvjerenja. Specifični kognitivni sadržaji depresivnosti tiču se gubitka i/ili deprivacije, a karakteristične negativne misli su globalni zaključci sa temom prošlih neuspjeha i gubitaka. Primjena kognitivno-bihevioralnih modela dovela je do stvaranja moćnog i djelotvornog terapijskog koncepta u liječenju anksioznih i depresivnih poremećaja (Begić 2013). Rezultati provedenih istraživanja pokazuju djelotvornost kognitivno-bihevioralne terapije u liječenju depresivnih i anksioznih simptoma u primarnoj zdravstvenoj zaštiti (Twomey i sur. 2015).

U ovom radu prikazan je individualni racionalno-emotivno-bihevioralni (REBT) tretman anksiozno-depresivnog stanja učenika drugog razreda srednje škole, koje se javilo pri ponavljanim neuspjesima. Metod koji se primjenjuje u radu je studija slučaja.

PRIKAZ REBT TRETMANA

Konceptualizacija slučaja

Darko prvi put dolazi na seansu 05. 03. 2019.godine. obraća se psihologu jer se u zadnje vrijeme osjeća loše i neuspješno te je shvatio da mu treba pomoć. Kontakt sa Darkom se uspješno ostvaruje, rado i otvoreno komunicira o svojim problemima, ističući kako je olakšanje kad može sa nekim da razgovara na ovakav način. Do sada je mislio kako svoje probleme može sam da rješava, a sada više to ne uspijeva pa je odlučio da se obrati psihologu u školi.

Klinička procjena

Podaci o klijentu

Darko ima 16 godina, drugi je razred, zanimanje varilac, najbolji je u razredu (kad je u pitanju školski uspjeh). Na internom, inicijalnom testu opšteg znanja, koji se primjenjuje na učenike prvih razreda po dolasku u srednju školu, ostvaruje rezultat na nivou gimnazijalaca. Nedavno mu je u školi izrečen ukor, međutim on smatra da je to bio nesporazum. Živi u potpunoj porodici, sa ocem i majkom, koja povremeno radi u inostranstvu. Navodi da ima dobre odnose sa roditeljima. Donedavno je bio plaćeni igrač fudbalskog kluba. Nije u vezi. Voli provoditi slobodno vrijeme sa drugovima. Muzika mu je važna u svakodnevnom životu i o tome dosta govori.

Glavne tegobe na koje se žali

obraća se psihologu jer osjeća “pad u svim životnim oblastima” koji teško doživljava i sa kojim ne zna kako da se nosi. Izrečen mu je ukor u školi, u sportu smatra da je postao slabiji igrač, da ne postiže uspjehe kao prije pa je odustao od sporta, sa suprotnim polom nema uspjeha, dok svi njegovi drugari imaju veze... i pored toga, dalje verbalizuje, “pred drugarima osjeća da ne smije nikad pokazati slabost, da treba biti uvijek jak, neko ko njihove i svoje probleme rješava lako i ko svoje probleme ne dijeli sa drugovima”. Zbog toga se počeo osjećati iskorišteno, kao da je uvijek više pazio na to kako će se oni osjećati, a sebe zanemario. Ne zna kako bi to promijenio

jer je na tome izgradio odnos s njima i stekao dobar status u vršnjačkoj grupi, koji sada ne želi da ugrozi, a ovako više ne može.

Istorija sadašnjih tegoba

Kad nešto radi, smatra da to treba da obavlja uspješno. Pošto je zaredao niz neuspjeha, počeo je osjećati strah, tjeskobu, ubrzano lupanje srca te se povlači iz situacija u kojima doživi neuspjeh ili misli da bi mogao doživjeti neuspjeh. Zbog stava da bi trebao uvijek biti “jak u društvu”, osjeća pritisak i nezadovoljstvo postojećim stanjem, kao i osjećaj iskorištenosti i zanemarenosti.

Psihijatrijska istorija

Nikad nije imao kontakt sa psihijatrom. Nije zloupotrebjavao supstance.

Dijagnoza

Formalna dijagnostička procjena nije rađena, ali su primijenjeni upitnici SCL-90 i YSQ. Na SCL-90 skorovi su viši na skalama somatizacije, opsesivno-kompulzivne manifestacije, depresija, anksioznost i paranoidna ideacija, dok su na YSQ povišene šeme nepovjerljivosti, socijalne izolacije, a posebno šema visoki nepopustljivi standardi. Rezultati su prikazani u tabeli 1 i tabeli 2.

Tabela 1. Rezultati SCL-90 upitnika

SCL-90

	som	o - k	s. sen.	depr	anks	host.	fob.	par.	psih.	dod. s.
inicijalno	1.17	1.00	0.78	1.23	0.80	0.50	0.14	0.83	0.10	1.00

Tabela 2. Rezultati YSQ upitnika

YSQ

	e.d	na	ne	izo	def	usp	ne	vul	ve	po	žrt	e.i	sta	nar	ko
	.	p	p	l			s		z	k		n			n
inic	2.8	3	4.2	4.6	3.4	1.4	1.2	1.8	1	2	3.2	2.8	5.4	2.6	2

Podaci prikupljeni kroz intervju i rezultate upitnika govore u prilog tome da Darko ima smetnje iz anksiozno-depresivnog spektra, što se ispoljava i kroz razne tjelesne manifestacije (ubrzano lupanje srca, osjećaj “gušenja” i mučnine). Šeme visoki standardi, socijalna izolovanost i nepovjerenje su povišene, što se uklapa u cjelokupnu problematiku.

Terapijski proces

Nakon uvodnog intervjuja, Darko je motivasan za nastavak rada na problemu. U prvim seansama detaljnije se istražuje i definiše problem te se počinje rad na istom. Međutim, pojavljuje se novi problem, povezan sa prvobitnim, pa se nameće potreba za primjenom upitnika, jer subjektivne smetnje kod klijenta i dalje perzistiraju. Do kraja prikazanog segmenta terapijskog rada Darko napreduje, što je evidentirano i u rezultatima finalnog testiranja.

Radna hipoteza

Pretpostavka je da se Darko nije naučio na adekvatan način nositi sa neuspjehom te da ima veoma visoka očekivanja od samog sebe. Važno je tragati za mehanizmima koji su u pozadini, koji stvaraju i održavaju takav način funkcionisanja. Poseban naglasak biće na sljedećim stavkama:

1. učiti Darka pomažućim emocijama i suočavanju sa situacijama kroz identifikaciju i prevazilaženje iracionalnih misli te formiranje novog racionalnog uvjerenja pomoću liste REBT intervencija
2. raditi na oslobađanju od globalne procjene sebe i razvijanju bezuslovnog samoprihvatanja i razumijevanja sebe
3. učenje asertivnosti
4. učenje socijalnih vještina
5. naučiti ga da sagledava probleme kroz ABC model te da nauči prepoznavati iracionalne misli i mijenjati ih za racionalne.

Formulacija problema

U sljedećoj tabeli prikazan je problem kroz REBT definiciju problema. Prikazan je aktivirajući događaj koji kroz bazično iracionalno uvjerenje dovodi do navedenih

posljedica. Iz bazičnog iracionalnog uvjerenja stvara se novi problem, odnosno novi aktivirajući događaj koji, kroz novo iracionalno uvjerenje, dovodi do navedenih posljedica koje stvaraju smetnje klijentu.

Tabela 3. Prikaz problema

problem	aktivirajući događaji	bazična iracionalna uvjerenja	posljedice
Strah, tjeskoba, povlačenje kad treba da pride djevojci, kad treba da odigra utakmicu, kad dobije ukor	Situacija u kojoj treba da pride djevojci, situacija kad treba da iskoristi svoju priliku u fudbalskoj utakmici, situacija kad je dobio ukor	Moram da uspijem, inače sam bezvrijedan.	Strah od neuspjeha, tjeskoba, ubrzano lupanje srca, povlačenje
Strah od neuspjeha	Strah	-	Nesigurnost
Frustracija zbog persistencije „moranja“ u svakodnevnom životu	Pomisao da „moranje“ i dalje postoji	Moram iskorijeniti moranje, inače ipak nisam toliko jak.	Mučnina, gušenje, razočaranost u sebe, strah od neuspjeha
Mučnina	Mučnina	-	Nervoza

CILJEVI I PLAN TRETMANA

Lista problema

Darko osjeća “pad u svim životnim oblastima”, loše se osjeća zbog toga i želi da nešto preduzme u vezi s tim. Teško mu pada neuspjeh, jer smatra da bi morao biti uspješan u svim oblastima kojima se bavi. Na neuspjeh u sportu i u odnosu sa suprotnim polom reaguje povlačenjem, strahom, tjeskobom. Međutim, nije mu prihvatljivo da odustane od “moranja”, jer smatra da je zbog takvih apsolutističkih zahtjeva od sebe ostvario dosta uspjeha u životu. Analiziranjem dosadašnjih uspjeha, došao je do zaključka se da je ipak uspjehe postizao kad nije imao pritisak “moranja”, nego iz želje, motivacije, a kad se pojavilo moranje počeli su se redati neuspjesi. Nakon tog saznanja, postaje razočaran što ne može odustati od “moranja”. Predlaže da intenzivno, svakodnevno radimo na problemu kako bi do ljetnog raspusta izbacio “moranje” iz života.

Ciljevi tretmana

Frustriran je svojim stanjem u kome se redaju neuspjesi te je prvi cilj da bude nezadovoljan (pomažuća emocija) kad ne uspije u nečemu umjesto tjeskoban te da umjesto povlačenja počne da se izlaže. Drugi cilj je da bude nezadovoljan što ne može tako lako odustati od “moranja” umjesto razočarenja, straha, mučnine, gušenja te da nauči da je potrebno vrijeme da se iracionalna uvjerenja zamijene racionalnim, a odmažuće emocije zdravim.

Plan tretmana

Postaviti jasne ciljeve. Raditi na problemima na koje se Darko požalio, kao i na tekućim problemima koji se javljaju.

TOK TRETMANA

3.1. Prva seansa (05. 03. 2019.)

Tokom prvog tretmana, kako je već prethodno opisano, Darko se obraća psihologu jer osjeća “pad u svim životnim oblastima”, koji teško doživljava i sa kojim ne zna kako da se nosi. Izrečen mu je ukor u školi, u sportu smatra da je postao slabiji igrač, da ne postiže uspjehe kao prije pa je odustao od sporta (bio je plaćeni fudbaler), smatra da sa suprotnim polom nema uspjeha, dok svi njegovi drugari imaju veze... i pored toga, pred drugarima “osjeća da ne treba da pokazuje slabost, da treba biti neko ko njihove i svoje probleme rješava lako i ko svoje probleme ne dijeli sa drugovima” i zbog toga se počeo osjećati iskorišteno, kao da je uvijek više pazio na to kako će se oni osjećati, a sebe zanemario.

3.2. Druga seansa (16. 03. 2019.)

Obavljen savjetodavni razgovor na temu neuspjeha kao sastavnog dijela života, te razgovor o životu koji je sastavljen od uspona i padova te kako je važno da psihički ne klonemo kad doživimo neuspjeh nego da nastavimo dalje. Međutim, Darko ističe kako on smatra da “mora” doživljavati uspjehe u svemu što radi inače to što radi

nema smisla. Tu se otvara prostor za primjenu REBT-a i rad kroz ABC model. Zatim se istražuje A i C te se Darko upoznaje sa tehnikom ABC i pristaje da iduću seansu na taj način radimo na problemu.

U tabeli 4. je šematski prikazan prvi problem kroz ABC formulaciju, pri čemu je A1 aktivirajući događaj, B1 iracionalno uvjerenje, C1 posljedice.

Tabela 4. Šematski prikaz primarnog problema

A1 – Prilazak djevojci, slabo odigrana utakmica, ukor

B1 –Moram uspjeti u svemu što radim, inače sam bezvrijedan

C1 – Strah od neuspjeha, tjeskoba, ubrzano lupanje srca, povlačenje

A – strah od neuspjeha

B – /

C nesigurnost

Treća seansa (30. 03. 2019.)

Problem je obrađen kroz ABC model. Darko je učio B-C vezu pa je osporavano B na sva tri nivoa (empirijskom, funkcionalnom i logičkom). Rad na globalnoj procjeni je teže prihvatio, smatrao je da je nekorisno da se čovjek oslobodi globalne procjene, jer ne zna šta bi ga onda vodilo kroz život. Dodatno mu je pojašnjeno da je čovjek previše složeno biće koje se mijenja konstantno i da je važno da apstiniramo od globalne procjene i usmjerimo se na ponašanja te da je nemoguće da jedan čovjek vrijedi ili ne vrijedi ako se danas uspješno ili neuspješno ponašao. Urađena je racionalno emotivna imaginacija pri čemu je Darko uspio da doživi nezadovoljstvo i tako je ostvaren cilj tog tretmana. To je bio i domaći zadatak, da svaki dan dva puta praktikuje ovu vježbu i da bilježi pluseve svaki put kad uspije, a minuse kad ne uspije. Novo racionalno uvjerenje glasi: “Ne moram da uspijem u svemu što radim, i ako ne uspijem nisam bezvrijedan”. Darko je tvrdio da bi mu više odgovaralo uvjerenje: “Ne moram da uspijem u svemu što radim, i ako ne uspijem i dalje sam vrijedan”.

Četvrta seansa (06. 04. 2019.)

Kraća seansa tokom koje Darko izvještava da je vježbu sve uspješnije izvršavao što je više vježbao te da su zadnjih dana zabilježeni uglavnom plusevi. Međutim, i dalje

mu je teško da u potpunosti prihvati takav način razmišljanja, primijećuje da se i dalje globalno negativno procjenjuje. Objašnjeno mu je da je promjena razmišljanja proces koji traje i da pokuša biti strpljiv sa sobom. Takođe, tvrdi da je sve uspjehe postizao “moranjem”, da postojanje same želje nije dovoljno jako da ga gura naprijed. Terapeut ga podsjeća na emocionalne i ponašajne blokade koje su došle uz moranje, blokade u pristupu djevojci, odustajanje od sporta itd. te kako pritisak tog “moranja” stvara odmažuće emocije. Za domaći zadatak je dobio vježbu samoprihvatanja sebe u cijelini sa vrlinama i manama, koja mu je detaljno objašnjena.

Peta seansa (20. 04. 2019.)

Izveštava da nije izvršio domaći zadatak jer je smatrao da ne zaslužuje takvo saosjećanje prema sebi, da mu je teško prihvatiti svoje nedostatke. Događa se konstruktivna rasprava u kojoj se analiziraju uspjesi koje je postizao dok nije bilo pritiska moranja već samo želje za igrom, zadovoljstva u igri. Postaje svjestan da je u stvari tada bio najuspješniji, a otkako je počeo sam na sebe vršiti pritisak da mora uspjeti, počeo je ne samo stagnirati nego i nazadovati. Takođe, dobija novi zadatak da se izloži situacija neuspjeha, npr. da se osramoti u određenoj situaciji i da vidi može li to da preživi i da se ne mora uspjeti u svemu. Iznosi kako se sviđa jednoj djevojci jer mu je to poručila preko druga i da ga stalno posmatra kad su gradu, ali on joj ne može prići jer ima i dalje strah od neuspjeha. Osjeća se loše što se stalno vrti u istom krugu.

Šesta seansa (30. 04. 2019.)

Uspio se izložiti manje neugodnoj situaciji, ali je i dalje nezadovoljan sobom, smatra da sve to sporo ide. Terapeut ga pohvaljuje jer se pokrenuo, ohrabruje ga da nastavi i objašnjava mu da je promjena proces koji traje. Dobija novi zadatak da priđe djevojci koja mu se sviđa pa ako doživi uspjeh, onda dobro, a ako ne doživi, onda je to prilika da vježba novo racionalno uvjerenje. Prihvata zadatak.

Sedma seansa (10. 05. 2019.)

Ulazi u kancelariju očigledno potišten i neraspoložen što zadatak nije uspio izvršiti. Smatra da djevojka ima određene iluzije o njemu i on joj ne želi srušiti te iluzije jer

misli da on nije ništa posebno. Ističe da je frustriran i naziva se “debilom” što vidi koliko ga to moranje tj. zahtijevanje koči, a ne može da ga se riješi. Smatra da se “moranje mora iskorijeniti”, tako da dobijamo sekundarni problem u kojem je novo A proizašlo iz starog B. U tabeli 5 prikazan je sekundarni problem, koji je nastao iz primarnog. A2 je aktivirajući događaj, B2 iracionalno uvjerenje, C2 posljedice.

Tabela 5. Šematski prikaz sekundarnog problema

A2 – Pomisao da moranje i dalje postoji

B2 – Moranje se mora iskorijeniti inače nisam toliko jak

C2 – Gušenje, mučnine, strah od neuspjeha, razočarenje u sebe

A – mučnina

B – /

C – pritisak, razočarenje

Osma seansa (18. 05. 2019.)

Ispunjava testove SCI-90 i YQS. Na testu SCI-90 najviši rezultati su na skalama depresije, somatizacije i opsesivno kompulsivnog ponašanja. Na YQS očekivano najviši skor je na šemi visoki nepopustljivi standardi. Osim toga povišene su šeme, socijalne izolacije i nepovjerenja te umjereno povišene šeme napuštenosti, defektnosti i samožrtvovanja.

Deveta seansa (01. 06. 2019.)

Problem koji smo definisali obrađujemo kroz ABC model i REBT. Teško prihvata da “moranje ne mora da se iskorijeni”, ali se veoma trudi da saraduje i to prihvati kao novo racionalno uvjerenje. Međutim, poslije vježbe “đavolji advokat”, postaje sigurniji u novo racionalno uvjerenje koje glasi: “Moranje se ne mora iskorijeniti, i ako se ne iskorijeni to ne znači da nisam dovoljno jak”. Konstatuje da mu je bilo jako teško zastupati racionalno uvjerenje jer je imao osjećaj kao da “puca” na samog sebe, ali da mu je lakše poslije toga i da je ipak uspio donekle “slomiti” iracionalno uvjerenje. Za domaći zadatak dobija cik-cak tehniku, koju izabire da vježba svaki drugi dan.

Deseta seansa (07. 06. 2019.)

Napokon izvještava da prvi put osjeća dosta manji pritisak i da mu je mnogo pomogla vježba "đavolji advokat" kao i cik-cak tehnika koju je vježbao po dogovoru. Konstatuje da se predugo bez razloga tlačio raznim moranjima jer je smatrao da se samo tako postižu rezultati, a u stvari ga je to blokiralo na svim poljima. Trener ga je ponovo pozvao da igra za platu za fudbalski tim, ovaj put sa svojim uzrastom (ranije je igrao sa seniorima) te mu predložio da bude kapiten. Ne želi ponovo da igra, ali dobija domaći zadatak da o tome razmisli i sjeti se kakvo mu je zadovoljstvo fudbal pričinjavao, ali da ovaj put pokuša sa novim uvjerenjem i da potpuno odustane od globalnih procjena nakon svakog neuspjeha, te da se pripremi da će neuspjeha biti, kao i uspjeha. Po preporuci supervizora, naveden mu je primjer, po njegovom izboru, sportskog idola Ronaldinja, oduševljen je njegovom igrom, ali mu je skrenuta pažnja da je Ronaldinjo također imao puno padova, neuspjeha, o kojima on ne zna... Zamislio se nad tim. Takođe, razmišlja da se javi djevojci kojoj se sviđa pa provjerava kakvo je terapeutovo mišljenje da li je sad spreman da se izloži, terapeut ga ohrabruje i daje mu to kao domaći zadatak, uz uslov da se ne procjenjuje i ne omalovažava ukoliko se ne desi uspjeh jer uspjeh ne mora da se desi.

Urađena je prevencija relapsa. Sam predlaže da bude predzadnji dan škole sljedeći susret kako bi izvijestio terapeuta o zadacima i kako bismo napravili završnu seansu. Još uvijek ne može da osjeti ponos sobom zbog napretka koji je postigao, kaže da osjeća samo veliko olakšanje i rasterećenje.

Jedanaesta seansa (13. 06. 2019.)

Kaže da se dobro osjeća, da nema više pritiska. Ispunio je zadatak, javio se djevojci, ali ona je uglavnom odgovarala na njegove poruke, nije inicirala dalji razgovor. Na trenutak je počeo da se obezvređuje, a onda se zaustavio i prizvao racionalno uvjerenje te ne doživljava da je to moralo uspjeti, nego je dobro i s takvim ishodom. Terapeut ga pohvaljuje zbog toga i osvještava mu veličinu tog uspjeha. Ispunio je i drugi zadatak da razmisli o povratku fudbalu, ali ne želi još uvijek to da učini. Dobija zadatak da i dalje misli o toj ideji.

Dvanaesta završna seansa (26. 06. 2019.)

Izveštava kako ga je trener ponovo pozvao da igra za klub, da mu je rekao toliko lijepih stvari o njegovoj igri da se on začudio, da će mu opet plaćati... i on je pristao da opet igra! Terapeut mu čestita na odluci i konstatuje kako je to ogroman uspjeh. Darko primjećuje da su ga ishvalili i trener i terapeut, ali još uvijek nema dovoljno samopouzdanja. Terapeut ga upoznaje sa tim da samopouzdanje raste kroz izlaganje, kroz primjenu naučenog, kroz aktivnosti i da je dobro da se upušta u razne aktivnosti kako bi iz njih učio i unapređivao se. Govori kako je sada puno više nego prije spreman da rizikuje, da se izlaže. I za to je pohvaljen, jer su potrebni i snaga i hrabrost za izlazak iz zone sigurnosti i komfora. Terapeut ga ohrabruje da smjelo nastavi, da je na dobrom putu.

Darko ponovo ispunjava SCI-90 i YQS testove i rezultati pokazuju pad u skoro svim oblastima. U SCI-90 somatizacija, opsesivno-kompulzivno ponašanje, depresija, anksioznost, hostilnost, paranoidna ideacija su snižene, a u YQS visoki skor na šemi visoki nerealistični standardi znatno je pao, te su skorovi na šemama napuštenosti, defektnosti i nepovjerenja takođe pali, dok su šeme samožrtvovanja i emocionalne inhibiranosti malo porasle. To govori o potrebi da se tretman nastavi nakon ljetnog raspusta, odnosno početkom iduće školske godine, s čime se Darko složio. Sa riječima Darkove zahvale za svu pomoć završavamo zadnju seansu.

Tehnike

Tehnike koje su korištene tokom ovog prihoterapijskog rada su: procjenjivanje prisustva disfunkcionalnih misli, emocija i ponašanja, eksploracija adaptabilnosti klijentovih emocija i ponašanja, razjašnjavanje precipitatora i aktivirajućih događaja, učenje razike između samopomažućih i samoodmažućih posljedica (emocionalnih, ponašajnih, fizioloških, kognitivnih), psihoedukacija, učenje B - C veze, učenje razlike između iracionalnih i racionalnih uvjerenja, logička, empirijska i funkcionalna rasprava iracionalnih uvjerenja, racionalno-emocionalna imaginacija, "đavolji advokat", cik-cak tenika, metafore, domaći zadaci.

Tabela 6. Prikaz rezultata na SCL-90 nakon primjene REBT tretmana

SCL-90

	som	o - k	s. sen.	depr	anks	host.	fob.	par.	psih.	dod. s.
inicijalno	0.33	0.50	0.22	0.38	0.10	0.17	0.14	0.64	0.10	0.43

Tabela 7. Prikaz rezultata na YSQ nakon primjene REBT tretmana

YSQ

	e.d.	nap	nep	izol	def	usp	nes	vul	vez	pok	žrt	e.in	sta	nar	kon
inic	2	1.4	2.8	3	1.2	1	1	1	1.2	1.4	4.4	3.6	1	1.6	1.8

REZULTATI ISTRAŽIVANJA I DISKUSIJA

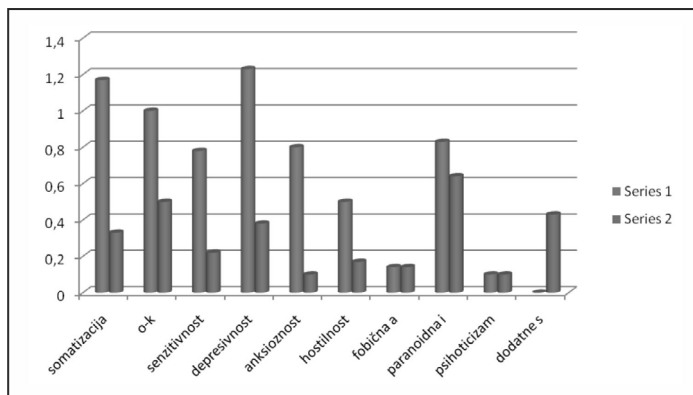
U tabeli 8 i 9 se nalaze uporedni rezultati prvog i drugog testiranja na upitnicima SCL-90 i YQS, pri čemu je evidentno da je došlo do pada rezultata na većini disfunkcionalnih stavki.

Tabela 8. Uporedni rezultati prvog i drugog testiranja na upitniku SCL-90

SCL-90

som.	o - k	s. sen.	depr	anks	host.	fob.	par.	psih.	dod. s.
1.17	1.00	0.78	1.23	0.80	0.50	0.14	0.83	0.10	1.00
0.33	0.50	0.22	0.38	0.10	0.17	0.14	0.64	0.10	0.43

Slika 1. Rezultati prvog (serija 1) i drugog (serija 2) testiranja na SCL-90 upitniku

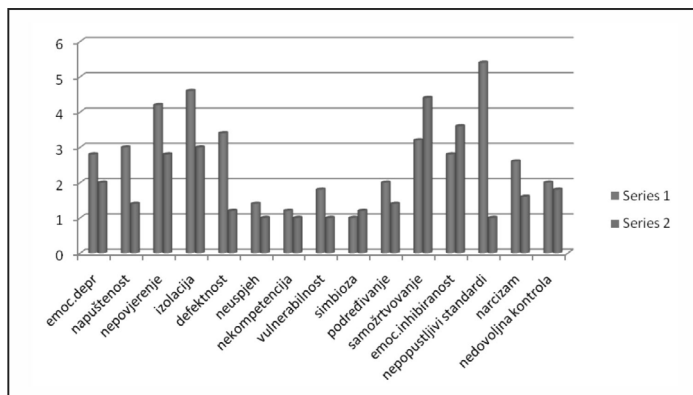

Tabela 9. Uporedni rezultati prvog i drugog testiranja na upitniku YSQ.

YSQ

e.d.	nap	nep	izol	def	usp	nes	vul	vez	pok	žrt	e.in	sta	nar	kon
2.8	3	4.2	4.6	3.4	1.4	1.2	1.8	1	2	3.2	2.8	5.4	2.6	2
2	1.4	2.8	3	1.2	1	1	1	1.2	1.4	4.4	3.6	1	1.6	1.8

Slika 2. Rezultati prvog (serija 1) i drugog (serija 2) testiranja na YSQ upitniku

Evaluacija primijenjenog tretmana pokazuje da je došlo do značajnih kliničkih promjena u manifestaciji depresivnosti i anksioznosti. Kognitivne, emocionalne i bihevioralne tehnike koje su primjenjene tokom tretmana u skladu su sa REBT principima i govore o efikasnosti ove vrste tretmana. Na ovaj način je klijent osposobljen da se ubuduće lakše nosi sa stresnim životnim situacijama, mijenjajući

svoja iracionalna-samoodmažuća uvjerenja u racionalana – samopomažuća. Opservacijom stanja klijenta i poređenjem rezultata na upitnicima, može se uočiti značajan napredak kod klijenta.

Rezultati objektivnih mjerenja (SCL, YSO) potvrđuju pozitivne efekte tretmana koji ukazuju na smanjenje na skoro svim disfunkcionalnim skalama (SCL), posebno smanjenje na skalama somatizacije, opsesivno-kompulzivne manifestacije, senzitivnosti, depresivnosti, anksioznosti, hostilnosti i paranoidnih manifestacija. Takođe, značajno smanjenje je na skoro svim skalama maladaptivnih šema (YSO), a najizraženije na šemama nepopustljivi visoki standardi i defektnosti, te su takođe značajno snižene i skale emocionalna deprivacija, napuštenost, nepovjerljivost, socijalna izolacija, narcizam, dok su skale samožrtvovanje i emocionalna inhibiranost malo porasle. Ovi rezultati govore u prilog smanjenju depresivnih i anksioznih stanja kod klijenta te posljedično i sniženom somatskom reagovanju na stres kao i smanjenju ostalih manifestacija koje otežavaju svakodnevno funkcionisanje. Rezultati na maladaptivnim šemama pokazuju da je i tu došlo do znatnog sniženja rezultata. Zanimljivo je to da Jang (Mirović 2010) tvrdi da su rane maladaptivne šeme relativno trajne i otporne na promjenu, kao i to da je za njihovu promjenu potreban tretman koji je usmjeren direktno na njih. U ovoj studiji slučaja imamo podatke da prilikom rada na posredujućim kognicijama, u okviru kojih se nalaze apolutistički zahtjevi i pretjerane evaluacije, dolazi do promjene i na nivou ranih maladaptivnih šema. Najznačajniji pad skorova uočljiv je na šemi koja je jedan od osnovnih uzroka klijentovih problema, a to je šema visoki nepopustljivi standardi. Naime, ova šema stvara perfekcionističke težnje, što je kod klijenta vodilo ka slabom nošenju sa bilo kakvim neuspjehom, a to je dalje vodilo u depresivnost i anksioznost. Pored rezultata, sam razgovor s klijentom ukazuje na to da se on bolje osjeća te da je znatno manje preopterećen pretjeranim očekivanjima od samog sebe. Intervencije koje su doprinijele snižavanju rezultata su kognitivna restrukturacija, principi klasičnog uslovljavanja primijenjeni na svakodnevne zadatke, vježbe racionalno-emocionalne imaginacije i "đavoljeg advokata", prevencija relapsa, domaći zadaci koje je klijent izvršavao, a koji su pomagali u učvršćivanju novih racionalnih uvjerenja. Međutim, usljed još neispitanih faktora, skorovi na šemama samožrtvovanja i emocionalne inhibiranost su malo porasli što govori o potrebi daljeg nastavka tretmana početkom nove školske godine.

Jedan od glavnih nedostataka ove studije jeste to da je uzorak činio samo jedan ispitanik, i kao preporuka se nameće prijedlog da buduće studije primjenjuju REBT tehnike na većem uzorku u cilju uopštavanja rezultata na širu populaciju.

ZAKLJUČAK

Ciljevi u radu sa klijentom su bili da na neuspjeh ne reaguje odmažućom emocijom i tjeskobom nego nezadovoljstvom koje je neprijatna, ali pomažuća emocija, jer podstiče na djelovanje, te da umjesto povlačenja počne da se izlaže. Drugi cilj je da bude nezadovoljan što ne može tako lako odustati od apsolutističkog zahtjeva “moranja” umjesto razočarenja, straha, mučnine, gušenja te da nauči da je potrebno vrijeme kako bi se iracionalna uvjerenja zamijenila racionalnim, a odmažuće emocije zdravim.

Nakon REBT tretmana došlo je do realizacije postavljenih ciljeva, što se manifestovalo kroz promjene na kognitivnom planu u vidu realnijih procjena situacija, promjene životne filozofije i

primjene naučenog na mnoge životne aspekte. Na emocionalnom planu je došlo do znatno smanjene anksioznosti i depresivnosti te do samoprihvatanja. Na bihevioralnom planu povećana je funkcionalnost i spremnost na izlaganje riziku neuspjeha i izlazak iz zone komfora.

LITERATURA

1. Beck, Judith S. (2007), *Kognitivna terapija – osnove, educiranje i uvježbavanje*, Naknada Slap, Jastrebarsko
2. Begić, Dražen (2013), "Kognitivno-bihevioralna terapija depresije", *Medix* 19 (106), str. 171-174.
3. Crvelin, Karlo (2016), *Kognitivno-bihevioralna terapija anksioznih i depresivnih poremećaja*, Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Medicinski fakultet, Zagreb
4. Ellis, Albert, Windy Dryden (2002), *Racionalno-emocionalna bihevioralna terapija*, Naknada Slap, Jastrebarsko
5. Ellis, Albert, Robert A. Harper (1975), *Vodič u razuman život*, RET centar, Beograd
6. Hawton, Keith, Paul M. Salkovskis, Joan Kirk, David M. Clark (2008), *Kognitivno-bihevioralna terapija za psihijatrijske probleme*, Naklada Slap, Jastrebarsko
7. Krnetić, Igor (2006), "Evaluacija Racionalno emotivno bihevioralne terapije socijalne anksioznosti: istraživanje na pojedincu", Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Nišu, dostupno na: http://www.krnetic.com/download/Igor_Krnetic_Prikaz_slucaja_racionalno_emotivno_bihevioralne_terapije_socijalne_anksioznosti.pdf, pristupljeno 10. 3. 2019.
8. Krnetić, Igor (2007), *Kognitivni prediktori ruminativnih i depresivnih reakcija*, Magistarski rad, Univerzitet u Banjoj Luci, Filozofski fakultet, Banja Luka
9. Krnetić, Igor (2006a), "Studija slučaja: Racionalno emotivno bihevioralna terapija napada panike", Naučno stručni skup psihologa Srbije – Sabor, Izazovi za primenjenu psihologiju u Srbiji, Zlatibor, dostupno na: http://www.krnetic.com/download/igor_krnetic_prikaz_slucaja_rebt_napada_panike_i_depresije.pdf, pristupljeno 10. 3. 2019.
10. Marić, Zorica (2003), Priručnik za primarni kurs iz racionalno-emotivno-bihevioralne terapije, REBT centar, Beograd
11. Mirović, Tijana (2010), *Rane maladaptivne sheme - sheme koje prave probleme*, Zadužbina Andrejević, Beograd
12. Morris, Tracy L., John S. March (2004), *Anxiety Disorders in Children and Adolescent*, The Guilford Press, New York
13. Twomey, Conal, Gary O'Reilly, Michael Byrne (2015), "Effectiveness of cognitive behavioural therapy for anxiety and depression in primary care: a meta-analysis", *Family Practice* 32(1), 3-15.

A CASE STUDY OF THE RATIONAL-EMOTIONAL BEHAVIORAL THERAPY OF THE ANXIOUS- -DEPRESSED STATE

Summary:

The Rational-Emotional Behavioral Therapy (REBT) finds its wide-ranging usage in counseling and psychotherapy work and in working with adolescents. REBT assumes that the anxious-depressive state is an emotional consequence of the interaction of perceived negative life events and people's dysfunctional or irrational beliefs about these events.

This paper work is an illustration of the individual rational-emotional behavioral (REBT) treatment of anxiety-depressive state of a second-year high school students that occur with repeated failures. The treatment consisted of 12 sessions, which included the conceptualization of the case with clinical assessment, defining the goals and plan of the treatment, presentation of the course of treatment and results and, completion of the treatment. REBT interventions have led to changes in the cognitive plan in the form of more realistic assessments of situations, changes in life philosophy and the application of learned lessons to many aspects of life. On an emotional plan, there was a marked decrease in anxiety, depression and self-acceptance. On the behavioral plan there was increased functionality and willingness to take the risk of failure and leaving the comfort zone. The assessment of the effects of the conducted REBT treatment of anxious-depressive state was made on the basis of clinical evaluation as well as standard psychological assessment questionnaires.

Key words: Rational-emotional behavioral psychotherapy (REBT); anxiety; depression

Adresa autorica

Author's address

Nataša Bardak-Ćurko

JU SŠC „Nikola Tesla” Brod

natashabardak@yahoo.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Filduza Prušević Sadović

NASTAVNIK KAO INOVATOR NASTAVNOG PROCESA / THE TEACHER
AS THE INNOVATOR OF THE TEACHING PROCESS 251

Amela Dautbegović, Emina Dedić Bukvić

TEMELJNI FAKTORI SOCIJALIZACIJE I SOCIO-EMOCIONALNA
PRILAGODBA UČENIKA U OBRAZOVNOM KONTEKSTU /
FUNDAMENTAL FACTORS OF SOCIALIZATION AND
SOCIO-EMOTIONAL ADAPTATION OF STUDENTS IN
EDUCATIONAL CONTEXT 263

Almina Alagić

OBRAZOVNI EFEKTI ISTRAŽIVAČKOG RADA UČENIKA U NASTAVI MOJE
OKOLINE / EDUCATIONAL EFFECTS OF PUPILS RESEARCH WORK
IN TECHING OF MY ENVIRONMENT SUBJECT 283

UDK 371.21

Primljeno: 10. 11. 2019.

Stručni rad
Professional paper

Filduza Prušević Sadović

NASTAVNIK KAO INOVATOR NASTAVNOG PROCESA

Savremeno društvo u svim segmentima ljudskog delovanja zahteva neprekidno inoviranje, promene, usavršavanje. Inoviranje nastavnog procesa jeste tema koja ne prestaje da zaokuplja pažnju nastavnika i teoretičara nastave. Inovacije i moderno obrazovanje moraju početi sa nastavnicima. Koristeći reči i primere, nastavnici mogu učiti svoje učenike da svaki od njih može izgraditi svoje znanje i preuzeti odgovornost za svoj život. Da bi se to postiglo, nastavnicima se mora dati prostor za identifikaciju pedagoških potreba, stvaranje novih praksi, merenje rezultata i donošenje vlastitih odluka. U radu su sagledani problemi sa kojima se susrećemo u nastavi u praksi, a tiču se nedovoljne iskorišćenosti nastavničkih kapaciteta u procesima inoviranja nastave i učenja, kao i predlozi mogućih postupaka kojima bi se oni prevazišli. Takođe, naglašava se nezaobilazna uloga nastavnika u svim segmentima inoviranja nastavne prakse.

Ključne reči: nastavnik; učenik; inovacije; nastava

UVOD

U radovima pedagoga i didaktičara na našem području, postoji više definicija inovacija u nastavi i obrazovanju. U *Pedagoškoj enciklopediji 1* (1989: 271) inovacije u vaspitanju i obrazovanju se određuju kao „svrsishodan napor za kompleksnim usavršavanjem vaspitno-obrazovnog procesa, unošenje novih elemenata sa stanovišta ciljeva, sadržaja, metoda, oblika i vaspitno-obrazovnih tehnika”. Savet za kulturnu

saradnju Saveta Evrope u projektu *Inovacije u osnovnom obrazovanju* (1988) pod inovacijama smatra prilagođavanje školskog sistema celini zahteva kojima je poreklo kako u društvenoj evoluciji tako i u povećavanju naših znanja o području poznavanja deteta. Franković (1988) navodi da je inovacija namerna promena ili skup promena u ciljevima, ili u sadržajima, ili u organizacionoj strukturi, ili u metodama, tehnikama i nastavnim materijalima, ili u svemu onome što se unosi ili je uneto, u sistem i u praksu obrazovanja da bi se taj rad poboljšao i unapredio. Promena mora biti novost u postojećoj situaciji, ali ne mora biti posve nova (Stevanović 2004). Vilotijević i Mandić (2016) ističu da su nastavne inovacije progresivne, razvojne, naučno utemeljene promene u didaktičko-metodičkoj organizaciji nastave koje se, kao relativno nove, pojavljuju u nastavnom procesu.

Bez obzira na manje ili veće razlike u navedenim definicijama, zajednički stav je da su inovacije činilac daljeg razvoja obrazovanja, faktor podizanja kvaliteta, indikator progressa (Vlahović 1996).

INOVACIJE U NASTAVI

Iako se nastavnici često označavaju kao oni koji koče inoviranje nastavnog procesa, u praksi je dokazano da inovacija ne može postojati bez nastavnika. Nastavnici predstavljaju osovinu efektivne nastave i efikasnog učenja, što jeste primarni cilj nastavnog procesa. Nastavnici su oni koji moraju pronaći rešenje za sve izazove na koje nailaze u učionici i u ponašanju učenika. Heuristički karakter inovacije u nastavi proizlazi iz činjenice da ona uvek podrazumeva smišljanje originalne, organizovane i specifične strategije za promene u nastavi ili pojedinim dijelovima nastavnog procesa, a za koje se smatra da će biti efikasnije od onoga što se prethodno činilo u izvođenju nastave i ostvarivanju njenih vaspitno-obrazovnih zadataka (Omerović 2016: 99).

Često, administratori, akademici i kreatori politike imaju ograničen pogled na ulogu koju nastavnici mogu imati u reformi obrazovanja. Oni pretpostavljaju da nastavnici „... rade u školi u kojoj su aktivnosti rutinske i jednostavne; nastavnici su samo realizatori programa i planova; realizuju lekcije na osnovu šablona, bez razvijanja sopstvenih planova lekcija; nastavnici se mogu smatrati samo još jednim faktorom ili resursom u obrazovnom razvoju ili planovima reformi; nastavnici ne smeju sami uvoditi nove predmete i metode u učionicu; nastavnici su pasivni subjekti, kojima jednostavno treba dati uputstva o tome kako i šta bi trebali podučavati, bez

veće rasprave ili ispitivanja sa njihove strane; verni su kursu koji su postavile usvojene politike i teorije razvijene u ministarstvima obrazovanja, univerzitetima i istraživačkim centrima” (Alvarado i La Voy 2006: 122).

Ovakve stavove dele mnogi menadžeri, administratori, pa čak i direktori škola (Vilotijević i Mandić 2016; Nedeljković 2010; Stevanović 2004; Prušević Sadović 2014), i time obezvređuju nastavničke uloge izvan učionice i ne uzimaju u obzir njihovu sposobnost da doprinesu kao profesionalci u obrazovanju i formulisanju obrazovne politike. Kao rezultat toga, inovacije testirane od strane nastavnika često „umiru s njima”, jer najčešće niko ne uči iz njihovih iskustava. Pored toga, takva perspektiva zaboravlja, da bi obrazovanje bilo delotvorno, ono mora početi sa aktivnim nastavnicima. Nastavnici su inovatori, a ne samo instrumenti za implementaciju inovacija. Da bi mogli preuzeti odgovornost za kvalitet i efikasnost nastave, nastavnici takođe moraju imati kapacitet, sredstva i stav, kao neophodne pretpostavke za uspešno inoviranje nastavnog procesa. Kroz nastavne programe i planove opisano je šta treba raditi i kako raditi, međutim programi i planovi ne mogu sami da budu realizovani. Da bi bilo kakva promena uticala na kvalitet nastave u učionici, postojano, entuzijastično učešće nastavnika je neoizostavno. Oni su jedini koji su u svakodnevnom kontaktu sa učenicima mogu prepoznati različitost među njima i prilagoditi im nastavu, a nastavni program specifičnim potrebama lokaliteta. Nastavnik inovira, radi nove stvari koje bolje funkcionišu ili prilagođava postojeće metode, oblike i sredstva novim problemima. Ali šta inovacija znači za nastavnike? Mogućnosti za inovacije su beskrajne i mogu se pojaviti u mnogim dimenzijama rada nastavnika.

U literaturi možemo naići na veliki broj klasifikacija inovacija u nastavi. Mandić (1972) daje opširnu klasifikaciju u kojoj su inovacije podeljene na: promene u cilju vaspitanja, promene u funkciji školskog sistema, promene u sadržajima nastavnog rada, promene u funkcionisanju nastavnika, promene u sredstvima rada, promene u organizaciji, realizaciji i evaluaciji nastave. Poljski didaktičar Okonj sve inovacije svrstava u pet kategorija (Vilotijević 1999): 1) strukturne, koje se odnose na reforme u sistemu obrazovanja i vaspitanja; 2) programske, koje proizilaze iz strukturnih ili ih prate; 3) methodske, koje se odnose na stvaralački rad i inicijative nastavnika, odnosno na različite oblike i mogućnosti primene individualnog, inividualizovanog i grupnog rada; 4) organizacione, koje se oslanjaju na methodske, jer primene svih metoda prolaze kroz organizaciju mada ima i samo onih koje su organizacijske prirode; 5) systemske, koje se odnose na sistem vaspitanja i obrazovanja (ne samo na programe i metode) i temeljno ga rekonstruišu.

Prema Vilotijeviću (1999) sve klasifikacije inovacija u nastavi se mogu podeliti u dve grupe. Prvu grupu čine inovacije u sistemu vaspitanja i obrazovanja koje on naziva reformskim, dok drugu grupu čine inovacije u organizaciji vaspitno-obrazovnog rada u školi i njenoj prostorno-tehnološkoj osnovi, koje naziva didaktičko-metodskim inovacijama.

Dok na reformske promene u obrazovno-vaspitnom procesu u najvećoj meri uticaj imaju aktuelna državna politika i politička elita, na drugu kategoriju inovacija didaktičko-metodsku, direktan uticaj mogu imati i treba da imaju nastavnici, stručne službe i uprava škole. U ovu grupu inovacija spadaju (Vilotijević 1999: 303):

1. Inovacije u pripremi vaspitno-obrazovnog rada koje obuhvataju: operacionalizaciju ciljeva na zadatke (razna tehnološka rešenja), programiranje rada škole, planiranje i pripremanje vaspitno-obrazovnog rada (nastave, slobodnog vremena, dodatne, dopunske nastave i sl.), planiranje nastavnog časa i slično.
2. Organizacijske inovacije koje obuhvataju organizaciju časa, primenu pojedinih oblika nastave, vrste nastave, metode, etape organizacije nastave, raspored odvijanja nastave i drugih vidova rada.
3. Didaktičko-medijske inovacije koje se odnose na primenu auditivnih i audio-vizuelnih didaktičkih medija, primenu obrazovnog računarskog softvra, korišćenje računarskih baza podataka (internet, elektronske enciklopedije i sl.).
4. Evaluacijsko-dokimološke inovacije koje se odnose se na praćenje i vrednovanje rada učenika, praćenje i vrednovanje svih vidova rada škole. Primena tehničkih sredstava u evaluaciji rada podrazumeva kompleksno praćenje uspeha, primenu evidentnih lista, skala procene, petominutnih i drugih testova u ocenjivanju znanja i drugih vrednosti kod učenika.

Postavlja se pitanje šta sve utiče na sposobnost i koje kvalifikacije su neophodne da bi nastavnik mogao da bude inovator nastavnog procesa. Zašto su neki nastavnici inovativni i pokušavaju da promene stvari u praksi, a drugi to nisu? Koji uslovi dovode do inovacija u učionici i školi? „Pojam inovacije donekle je sličan pojmu kreativnosti, no ne i istovjetan. Uspješnost inovacije i uopće realizacija kreativne ideje ovise o sredstvima u području istraživanja, vještinama inovacijskog menadžmenta i motivaciji, kako pojedinca tako i tima ljudi koji zajedno surađuju“ (prema Srića, Delalić 2019: 388.). Osim odabira visokokreativnih pojedinaca kao nastavnika, drugi aspekti takođe utiču na mogućnosti za inovacije u učionici i školi:

- u kojoj meri su nastavnici osnaženi: autonomija nastavnika, autoritet i odgovornost
- u kojoj meri su nastavnici kvalifikovani: resursi, kapaciteti i podrška koju imaju
- institucionalne karakteristike obrazovnog sistema koje omogućavaju ili podstiču kreativnost i inovativnost.

U praksi je moguće prepoznati više faktora koji utiču na osnaživanje nastavnika za osmišljavanje, realizaciju i evaluaciju inovacija koje uvode u praksu (Alvarado i La Voy 2006):

- Samopouzdanje. Ovaj faktor je temelj inovacije, a ogleda se u tome što nastavnici imaju poverenja u sebe. Direktori škola i nastavnici koji vrše promene veruju u sebe i legitimnost onoga što rade, oni su motivisani i imaju sposobnost da naprave pozitivne promene u svom okruženju.
- „Siguran prostor” za eksperimentisanje. Raditi nove stvari ili raditi stvari drugačije uključuje rizik od grešaka. Da bi ljudi bili spremni na inovacije, škole i obrazovni sektor moraju pružiti zadovoljavajuće okruženje za eksperimentisanje koje ohrabruje ovu vrstu preuzimanja rizika, bez straha od kazne. Međutim, to ne opravdava nemar ili ustrajnost prevladavajućih nedostataka.
- Okruženje pogodno za dobru komunikaciju sa direktorima, drugim nastavnicima i roditeljima. Inovacija nije proces izolovane kreativnosti, već ishod interakcije među ljudima. Da bi nastavnici i direktori mogli da formiraju inovativne zajednice, oni moraju imati sposobnost da komuniciraju u okruženju koje olakšava pozitivnu i slobodnu komunikaciju. Isto tako, dobra komunikacija s roditeljima olakšava nastavnicima i direktorima uvođenje inovacija koje ih uključuju u učenje njihove dece.
- Diskreciono korišćenje vremena. Neke od inovacija koje imaju najznačajniji uticaj na učenje maksimiziraju raspoloživo vreme za pedagoške procese i vreme u školi. Nastavnici i direktori koji zaista upravljaju vremenom koje im je na raspolaganju, mogu ga rasporediti na način koji je efikasniji s obzirom na potrebe i uslove njihove škole, njihove zajednice i njihove dece.
- Kontrola resursa. Imati kontrolu i moć odlučivanja o dodeli drugih resursa obrazovnih objekata, finansiranje pedagoških aktivnosti i druge stvari koje direktno utiču na nastavu u učionici i školi – takođe doprinosi širenju stvarne moći nastavnika i direktora i na taj način se povećava verovatnoću da će

uvesti inovacije u školi i učionici, pod uslovom da su praćene odgovarajućom institucionalnom odgovornošću.

- Pedagoške i tematske kompetencije. Kada nastavnici razumeju teoriju i praksu koje stoje iza učenja, bolje razumeju razloge uspeha i neuspeha, te postaju sposobni naglasiti prvo i prevladati drugo kroz efikasne inicijative. Isto tako, kada ovladaju predmetom koji predaju, oni će imati više samopouzdanja u istraživanju boljih načina da ga podučavaju.
- Informacije o pedagoškim praksama. Potpuna i trenutna inicijalna edukacija nastavnika, teorija i praksa, stalno vode ka novom razvoju u oblasti obrazovanja. Oni nastavnici koji imaju pristup informacijama o novim pedagoškim praksama i njihovim aplikacijama u učionici kroz čitanje, stručno usavršavanje i kontakt sa drugim nastavnicima će imati više inovativnih izbora u učionici.
- Povratne informacije o nastavi. Inovacija znači tražiti originalne načine rešavanja novih ili nerešenih problema. U onoj meri u kojoj su nastavnici svesni kvaliteta rezultata koje dobijaju od svog podučavanja, oni mogu tražiti načine da naglase praksu koja daje dobre rezultate i menjaju onu koja to ne postiže. Primanjem povratnih informacija od svojih učenika, drugih nastavnika, direktora i roditelja jačaju ovaj kapacitet. Slično tome, uspostavljena kultura samoučenja, zasnovana na svesti da su nastavnici istinski edukatori, a ne samo oni koji realizuju nastavni plan i program, podstaknuće korišćenje povratnih informacija.
- Metode i rezultati merenja. Povratne informacije su delotvornije kada su pouzdane metode procene i ispitivanja koje pružaju relevantne rezultate. Obrazovni monitoring i evaluacija je korisna ako doprinosi nastavnicima da dobiju podatke o procesima i rezultatima njihovog poučavanja na način koji im pomaže da ga poboljšaju. Međutim, testiranje koje ocenjuje zadržavanje činjenica, ali ne i razvoj relevantnih kompetencija, često završava kao prepreka inovacijama.
- Analitičke veštine i kreativno razmišljanje. Da bi nastavnici mogli kreativno inovirati i razviti svoje znanje i nastavu, trebaju razviti veštine kritičkog i konstruktivnog mišljenja.

„Priroda inovativnog rada takva je da on sam po sebi podrazumeva visok stepen samostalnosti, aktivnosti i kreativnosti nastavnika. [...] Što je više propisanih zahteva kojima se reguliše pedagoški rad, to su manje mogućnosti za slobodno i kreativno

ispoljavanje nastavnika i za nove pristupe organizacije pedagoškog rada i obrnuto. Inovativni rad će uvek zahtevati adekvatnu dozu autonomije nastavnika” (Vlahović 2012: 188).

Iz svega prethodno rečenog možemo doći do tri elementa od kojih zavisi poboljšanje uloge nastavnika kao inovatora a to su:

- osnaživanje nastavnika kroz razvijanje kreativnosti, davanje više autonomije u radu i podsticanje na osmišljavanje, realizaciju i evaluaciju unetih promena
- kvalifikacije nastavnika kroz različite sadržaje osnovnih, master i doktorskih studija, kao i celoživotnog, permanentnog obrazovanja, razmene ideja i inoformacija
- jačanje institucionalnog okvira u kome nastavnici rade, kroz podršku direktora, stručnih službi, uže i šire društvene zajednice.

Međutim, inovacije u nastavi moraju biti svesne i planirane promene u cilju postizanja većeg kvaliteta i rezultata rada. Nastavnicima je neophodna podrška za realizaciju kreativnih, novih ideja kao i stvaranje „sigurnog prostora” za testiranje inovacija, što će osigurati osnaživanje nastavnika. U isto vreme svaki nastavnik mora preuzeti odgovornost za sopstveni rad, za uspeh ili eventualni neuspeh promena koje uvodi u nastavni proces. Sadržaji programa usavršavanja nastavnika se u najvećoj meri odnose na inovacije u nekom segmentu nastavnog procesa. Najčešće se ovi programi usavršavanja nastavnika odnose na primenu i efekte inovativnih modela nastave, kao i korišćenje savremenih nastavnih sredstava i njihovih mogućnosti u postizanju boljih efekata u nastavi. Uspešnost ovih programa se upravo ogleda u tome u kojoj meri su osigurali da će se teorija primeniti u praksi kroz praćenje i promišljanje i samim tim uviđanje nedostataka teorije. Na taj način nastavnicima je omogućeno da kontinuirano uče iz vlastite prakse i iskustva kolega. Ovo postaje vitalna veština svakog profesionalca, nastavnika praktičara, naročito u učionici gde se susreću sa novim izazovima svakoga dana. Za nastavnike se često kaže da „kada prestane da uči, prestane da bude nastavnik“. Nastava zahteva od nastavnika kontinuirano praćenje inovacija, promena u nastavi i društvenim okolnostima, nove izvore znanja, razmenu iskustava i slično. Škole u saradnji sa školskim upravama i ministarstvima često organizuju seminare ili konferencije na kojima nastavnici mogu da nauče nešto novo ili usavrše već stečeno znanje. Međutim, nastavnici su u prilici da određene kurseve ili seminare pohađaju prema sopstvenim interesovanjima, da se usavršavaju u određenim poljima koja ih interesuju i obogaćuju sopstveno znanje. Nažalost, programi usavršavanja i profesionalnog razvoja nastavnika često zanemaruju potrebu

za promišljanjem i aktivnim učešćem nastavnika. Omerović (2014: 126) ističe da prilikom pretvaranja didaktičko-metodičke teorije u nastavnu praksu, u prvi plan dolazi aktivno i interaktivno učenje, što zahteva veću misaonu aktivnost i rad u radioničkoj aktivnosti.

Neki od postupaka koji se preporučuju nastavnicima kako bi inovirali nastavni proces i time ga učinili efikasnijim su sledeći (Prušević Sadović 2018):

- Uključivanje igre u proces nastave, kao i vizuelene vežbe. Na ovaj način se pobuđuje interesovanje i angažovanje učenika. Takođe, ovakvim načinom rada podstičemo učeničku kreativnost i lične doprinose nastavi.
- Korišćenje audio-vizuelnih materijala kako bi se dopunili sadržaji štampanih udžbenika. Možemo koristiti filmove, slike, grafikone ili druge alate koji nam mogu pomoći učenicima da bolje, kroz slikovite prikaze, razumeju suštinu nastavnog sadržaja. Koristeći se ovim sredstvima nastavnik, takođe, učenike uči kako da slušaju i šta da gledaju, odnosno usmerava njihovu pažnju na bitne u odnosu na manje bitne delove sadržaja.
- Povezivanje sadržaja učenja sa realnim životnim problemima što nastavu čini razumljivijom i lakšom za usvajanje. Takođe, na ovaj način utičemo na interesovanje učenika i njihovu aktivnost jer se lakše povezuju sa poznatim situacijama.
- „Oluja mozgova” ili *brainstorming* je jedan od postupaka koje nastavnici mogu često koristiti u toku nastave, a dobar je način podsticanja učenika da razmišljaju o temi učenja. Ovim se daje sloboda učenicima da iznesu svoje misli jer nisu ograničeni strahom od greške.
- Nastava van učionice može dati izvanredne rezultate i pozitivne efekte na učenje. Kada je u mogućnosti i kada proceni da nastavni sadržaj koji obrađuje može bolje da objasni u prostoru koji nije učionica, nastavnik učenike treba da izvede van. Ovim se postiže efekat osveženja u odnosu na svakodnevni rad i učenici lakše i dugotrajnije pamte nastavne sadržaje.
- Metod igranja uloga je takođe jedan od načina da se sadržaj učenja na inovativan način približi učenicima. Učenici preuzimajući uloge likova iz književnih dela, istorijskih događaja ili slično, dobijaju priliku da „iz tuđih cipela” vide događaj o kome se govori.
- U nižim razredima se često koriste priče u slikama kako bi se nastavni sadržaj približio učenicima. Na ovaj način učenici razvijaju maštu, vežbaju i bogate verbalne sposobnosti.

- Priroda deteta nije u skladu sa zahtevima škole koji se odnose na višesatni boravak u zatvorenom prostoru i u sedećem položaju. Ovaj nedostatak tradicionalne škole, koji se uz sve napore teško može prevazići i u savremenoj nastavi, može se ublažiti uređenjem učioničkog prostora na način da bude stimulativan, prijatan za boravak u njemu i da podstiče učeničku maštu i proces učenja.
- Inovativan nastavnik je onaj koji se suprotstavlja sopstvenoj zoni udobnosti i spreman je da isproba nove ideje, bez obzira na to da li je on njihov kreator ili dolaze od kolega ili samih učenika.
- Iz prethodnog se nameće da saradnja sa kolegama umnogome može doprineti nastavniku da inovativno deluje u svom odeljenju ali i na nivou svog razrednog veća, pa i cele škole. Svako od kolega na osnovu sopstvenog iskustva može doprineti inoviranju rada i boljim efektima poučavanja i učenja.

Napredovanje od zastarelog “prenosa” znanja do modela “21. veka” mora obuhvatiti ceo obrazovni sistem. Kako se obrazovne svrhe menjaju, moraju se promeniti i okviri kurikuluma, metoda obrazovanja i procene. Promene zahtevaju povećanje kapaciteta nastavnika i administratora i utiču na mnoge aspekte ljudskih resursa, uključujući obuku nastavnika, profesionalni razvoj, mobilnost u karijeri i kulturni položaj nastavničke profesije. Iako je postignut napredak u pripremi učenika za 21. vek, preostali rad će od nastavnika, administratora i kreatora politike zahtevati upravo veštine koje smatramo neophodnim za učenike, kao i političku volju da se osigura da edukatori koji su direktno uključeni u prelazak na model 21. veka imaju vremena, podršku i resurse koji su im potrebni.

ZAKLJUČAK

Spremnost za inoviranje nastavnog procesa podrazumeva spremnost da se greši, spremnost za neuspeh, fokusiranje na neizvesne rezultate, a ne na standardizovane mere. Inoviranjem se na neki način pokazuje hrabrost pojedinca da sa sigurne, utabane staze, skrene tražeći prečice, suprotstavljajući se već uspostavljenom sistemu. Međutim, nagrada za ovu hrabrost ogleđa se u buđenju kreativnosti i radoznalosti učenika, spremnosti za učenje kroz zanimljive metode i postupke, i buđenje ambicija učenika da tragaju za novim resursima i načinima saznavanja sveta u kome žive.

LITERATURA:

1. Alvarado, Felix, Diane La Voy (2006), *Teachers: Powerful Innovators*, Academy for Educational Development, Washington DC
2. Delalić, Vanesa (2019), "Kreativnost u nastavi Moje okoline", *Društvene i humanističke studije*, 2(8), str. 387-408.
3. Franković, Dragutin (1988), *Budućnost i promjene u obrazovanju i odgoju*, Inovacije u nastavi, Kruševac
4. Grupa autora (1989), *Pedagoška enciklopedija 1*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd:
5. Mandić, Petar (1972), *Inovacije u nastavi i njihov pedagoški smisao*, Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd
6. Nedeljković, Milan (2010), *Društvo u promenama i obrazovanje*, Eduka, Beograd
7. Omerović, Muhamed (2014), *Vrednovanje pedagoškog rada u školi - susret s metodičkom praksom*, Off Set, Tuzla
8. Omerović, Muhamed (2016), *Metodika nastavnog rada*, Off Set, Tuzla
9. Projekat Saveta Evropskog veća za kulturnu saradnju (1988), *Inovacije u osnovnom obrazovanju*, Strazburg
10. Prušević Sadović, Filduza (2014), *Savremena nastavna tehnologija učenja i poučavanja*, Učiteljski fakultet u Beogradu, Beograd
11. Prušević Sadović, Filduza (2018), *Futurološki pristup nastavi*, Narodna biblioteka „Dositej Obradović“, Novi Pazar
12. Stevanović, Marko (2004), *Škola po mjeri učenika*, Tonimir, Varaždinske Toplice
13. Vilotijević, Mladen (1999), *Didaktika*, Učiteljski fakultet u Beogradu, Beograd
14. Vilotijević, Mladen, Danimir Mandić (2016), *Upravljanje razvojnim promenama u vaspitno-obrazovnim ustanovama*, Učiteljski fakultet u Beogradu, Beograd
15. Vlahović, Boško (1996), *Upravljanje inovacijama u obrazovanju*, CURO, Beograd
16. Vlahović, Boško (2012), *Obrazovanje u društvu umrežene kulture*, Srpska akademija obrazovanja, Beograd

THE TEACHER AS THE INNOVATOR OF THE TEACHING PROCESS

Summary:

Contemporary society in all segments of human action requires continuous innovation, change, refinement. Teaching process innovation is a topic that continues to attract the attention of teachers and teaching theorists. Innovation and modern education must start with teachers. Using words and examples, teachers can teach their students that they can each build their knowledge and take responsibility for their lives. To achieve this, teachers must be given space to identify pedagogical needs, create new practices, measure results, and make their own decisions. The paper looks at the problems faced in teaching practice, which addresses the underutilization of teaching capacities in the processes of innovation of teaching and learning, as well as proposes possible actions to overcome them. It also emphasizes the indispensable role of teachers in all segments of teaching practice innovation.

Keywords: teacher; student; innovation; teaching

Adresa autora

Author's address

Filduza Prušević Sadović

Učiteljski fakultet u Beogradu

filduza@yahoo.com

UDK: 371.214:159.923

Primljeno: 13. 03. 2020.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Amela Dautbegović, Emina Dedić Bukvić

TEMELJNI FAKTORI SOCIJALIZACIJE I SOCIO-EMOCIONALNA PRILAGODBA UČENIKA U OBRAZOVNOM KONTEKSTU

Obrazovne institucije imaju obavezu kontinuiranog praćenja cjelokupnog ostvarenja pojedinca i svih njegovih potencijala. Pri tome je važno uzeti u obzir sve aspekte funkcioniranja djeteta i adolescenta u školskom kontekstu. U bosanskohercegovačkom obrazovnom sistemu prioritet se daje školskom uspjehu, te je većina aktivnosti koje se planiraju i realiziraju u obrazovnim institucijama usmjereno na razvijanje kognitivnih sposobnosti i poticanje akademske (školske) prilagodbe. Školska prilagodba učenika podrazumijeva uspješno izvršavanje zadataka i ispunjavanje očekivanja koja su definirana u najvećoj mjeri nastavnim planovima i programima. Najčešće se prati kroz kvalitetu uratka i mjeri ocjenama. Međutim, jednako važni aspekti funkcioniranja učenika u školskom kontekstu su emocionalna i socijalna prilagodba. Socijalni procesi i dinamika funkcioniranja djece i adolescenata u školskom kontekstu imaju značajan uticaj na razvoj socijalne svijesti i socijalno sazrijevanje. Emocionalno funkcioniranje učenika također ima značajnu ulogu kada je u pitanju prilagodba učenika u svim aspektima funkcioniranja. Emocionalne poteškoće koje se najčešće manifestiraju kroz globalnu psihološku nelagodu, anksioznost, psihosomatske smetnje ili depresivne simptome smatraju se jednim od najvažnijih uzroka problema koji ometaju prilagodbu i dugoročno dovode do ugrožavanja mentalnog zdravlja pojedinca. Dakle, obrazovni sistemi i obrazovne institucije bi trebale preuzeti veću odgovornost i omogućiti poticanje i praćenje emocionalnog i socijalnog razvoja pojedinca, odnosno njegovu osobnu i društvenu kompetentnost. Nepostojanje sistemskih rješenja, koja će ponuditi dugoročne pozitivne efekte za unapređenje mentalnog zdravlja djece i adolescenata, može rezultirati sve većom odgojnom, ali i obrazovnom krizom. U ovom radu će biti ukazano

na faktore koji potencijalno ugrožavaju emocionalnu i socijalnu prilagodbu učenika u školskom kontekstu, ali i na moguće načine preveniranja i rješavanja poteškoća koje se javljaju kod učenika u svim aspektima funkcioniranja. Roditelji, nastavnici i vršnjaci predstavljaju temeljne faktore socijalizacije koji determiniraju kvalitetu prilagodbe učenika u obrazovnom kontekstu.

Ključne riječi: obrazovni sistem, socio-emocionalna prilagodba, temeljni faktori socijalizacije

UVOD

Primarna uloga obrazovnih institucija u bosanskohercegovačkom kontekstu je poticati intelektualni razvoj pojedinca i usmjeravati ga na postignuće i uspjeh. Od učenika se očekuje da usvoji odgovarajuća znanja (u što većem obimu), a od nastavnika da realizuje što dosljednije aktuelni nastavni plan i program i kontinuirano vrednuje učeničko postignuće. U pitanju je dinamika koja sve manje ostavlja prostora i mogućnosti da škola postane i ostane humana i socijalna zajednica (Valjan-Vukić 2009). Takva očekivanja od onih koji su nosioci i realizatori aktivnosti u obrazovnom procesu su postavljena od strane društva koje još uvijek nije u potpunosti spremno da se nosi sa višestrukim intenzivnim promjenama u svim sferama života, društva koje još uvijek nažalost nema adekvatne resurse i mehanizme koji će omogućiti pravovremeno uočavanje faktora rizika i realiziranje programa koji će unaprijediti kvalitetu odgoja i obrazovanja. U okviru dokumenta „Smjernice za bolje obrazovanje“ (Centar za politike i upravljanje 2019) koji je nastao analizom rezultata pojedinih istraživanja, prikazani su aktuelni problemi bosanskohercegovačkog obrazovnog sistema. Jedna od smjernica odnosi se na socijalni i osobno-emocionalni razvoj učenika, gdje se navodi da se isti ne potiče i ne prati u dovoljnoj mjeri kao i intelektualni. Zato je važno holistički pristupiti razvijanju vještina učenika što treba biti predmet kurikularne reforme, tačnije u njoj zacrtanih odgojnih ciljeva. Studija koju je realizirala Organizacija za ekonomsku suradnju i razvoj - OECD (2019) pod nazivom „Socijalne i emocionalne vještine: dobrobit, povezanost i uspjeh“ ukazuje da socijalne i emocionalne vještine imaju uticaj na važne aspekte životnih ishoda, ali i na razvoj i primjenu kognitivnih vještina.

Dakle, većina aktivnosti koje se planiraju i realiziraju u obrazovnim institucijama usmjerene su na razvijanje kognitivnih sposobnosti, pri čemu se nerijetko zanemaruje emocionalni i socijalni razvoj učenika. Kao što je kompleksan postupak definiranja ciljeva odgoja i obrazovanja, isto je tako veoma zahtjevan i kompleksan proces izbora

modela vrednovanja ostvarenosti tih ciljeva. U obrazovnom procesu se kroz prizmu postignutog uspjeha na različitim mjerama znanja posmatra i kvaliteta prilagodbe učenika u školskom kontekstu (Matijević 2017). Na ovaj način se nerijetko zanemaruje holistički pristup u radu sa učenicima tj. poticanje i praćenje svih aspekata njihovog funkcioniranja. Različiti uticaji i izvori socijalizacije formiraju pojedinca i njegovu okolinu, zbog toga je pri poučavanju nužno uzimati u obzir cjelokupnu sliku pojedinca, kao i okoline u kojoj se nalazi.

Jedna od očiglednih slabosti obrazovnog sistema je i nedovoljan broj programa primarne prevencije koji su usmjereni na unapređenje kvalitete života učenika i čija će realizacija u obrazovnom kontekstu rezultirati dugoročnim pozitivnim efektima. Rezultati analiza koje je proveo Centar za politike i upravljanje (CPU 2019) ukazuju na potrebu formiranja stručnih timova u školama (pedagog, psiholog, socijalni radnik, defektolog) koji će na razini primarne prevencije pružati podršku djeci i adolescentima kojima je takva vrsta pomoći i podrške potrebna. Navedeno ukazuje da ne postoje uslovi za realizaciju funkcionalnih sistemskih rješenja za unapređenje mentalnog zdravlja djece i adolescenata, kao ni dovoljan broj stručnjaka u obrazovnim institucijama koji bi kroz preventivne i intervencijske programe djelovali i pružali podršku djeci i adolescentima. Potrebno je stvoriti bolje uslove za kontinuirano praćenje cjelokupnog ostvarenja pojedinca i svih njegovih potencijala tokom obrazovanja te educirati nastavnike i roditelje o važnosti praćenja emocionalnog i socijalnog razvoja učenika u školskom kontekstu.

Vrijedno je naglasiti da je škola mjesto organiziranog odgoja i učenja, koja svojom usmjerenošću i kulturom unapređuje razvoj svojih učenika, nastavnika i roditelja, i kontinuirano je orijentirana ka inoviranju i razvoju što je od ključnog značaja za društvo. Zato je potrebno napraviti promjene u obrazovnoj politici koje će rezultirati aktivnostima usmjerenim na unapređenje emocionalne i socijalne prilagodbe učenika u školi. Jer škola se i danas vidi kao nezamjenjivo mjesto učenja i odrastanja u kojem učenik zadovoljava razvojne potrebe, te stiče socijalne i emocionalne kompetencije potrebne za život, rad i samoostvarenost u društvenoj zajednici. Socijalne i emocionalne kompetencije mogu se naučiti kroz programe integrirane u školski kurikulum (tzv. socijalno i emocionalno učenje, SEU). Takvi programi čine se učinkovitim načinom za smanjenje problematičnih ponašanja učenika i emocionalnih teškoća, dok istovremeno povećavaju socijalnu prilagodbu i potiču bolji školski uspjeh učenika. Interes za učenje se razvija u poticajnim uslovima jedne zajednice osoba koje su intenzivno angažirane zanimanjem za učenike te brinu o njihovom razvoju (Munjas Samarin i Takšić 2009).

POTEŠKOĆE U EMOCIONALNOM I SOCIJALNOM FUNKCIONIRANJU UČENIKA U ŠKOLSKOM KONTEKSTU

Sve je veći interes za sistematsko poticanje i praćenje socio-emocionalnog razvoja djece i adolescenata u obrazovnom kontekstu. Programi za socijalno i emocionalno učenje kod djece imaju za cilj razviti vještine prepoznavanja i upravljanja vlastitim emocijama, uspostavljanja pozitivnih ciljeva, donošenja odgovornih odluka, efikasnog nošenja sa izazovima u interpersonalnim odnosima, a istovremeno imaju značajan efekat na na akademski razvoj i stvaranje poticajne školske klime (Munjas Samarin i Takšić 2009).

Pokazatelji koji se u okviru istraživanja najčešće uzimaju u obzir kako bi se dobio uvid u kvalitetu emocionalne prilagodbe učenika su procjene doživljaja stresa, samoprocjene depresivnosti, anksioznosti i prisutnosti tjelesnih simptoma (Bošković, Ilić-Stošović i Skočić-Mihić 2015). Pokazatelji socijalne prilagodbe učenika mogu biti podaci o uključenosti u vannastavne aktivnosti, broj bliskih prijatelja koje dijete ima u školi, trajanje prijateljskih veza i procjene kvalitete tih odnosa (Živčić-Bećirević, Smojver-Ažić, Kukić i Jasprica 2007).

Procjene doživljaja anksioznosti pružaju uvid u kvalitetu emocionalne prilagodbe učenika. Ispitna anksioznost ili, kako je pojedini autori nazivaju, strah od ispitivanja predstavlja stanje emocionalne uzbuđenosti i kognitivne uznemirenosti koje se javlja u ispitnim situacijama ili pri anticipaciji tih situacija. Može se manifestirati na različite načine, a najčešće učenici kod kojih je prisutna anksioznost izvještavaju da osjećaju nelagodu, zabrinutost, ubrzan rad srca, znojenje, potištenost, razmišljanje o irelevantnim stvarima... Zabrinutost učenika je primjetna već u prvim razredima osnovne škole, a upravo ona ima negativan uticaj na procesiranje informacija i dosjećanje naučenog gradiva. Nastavnici nerijetko svojim ponašanjem potiču zabrinutost učenika vjerujući da će na taj način učenik pokazati veći angažman u realizaciji školskih obaveza i zadataka.

Međutim, zabrinutost je glavni faktor koji negativno utiče na kognitivni angažman učenika i njegova školska postignuća (Wetherell, Reynolds, Gatz, Pedersen 2002; Živčić-Bećirević i Rački 2006). Visoko ispitno anksiozni učenici koriste loše i neefikasne metode učenja, koje dugoročno vode ka slabijem uspjehu (Barrett i Turner 2001; Eysenck, Derakshan, Santos i Calvo 2007). Način poučavanja u tome ima značajnu ulogu budući da se neefikasnost metoda učenja očituje u čestom pamćenju različitih podataka bez razumijevanja kao i u nerazlikovanju bitnih od nebitnih činjenica (Barrett i Turner 2001).

Kada govorimo o pojavi depresivnosti kod djece školskog uzrasta važno je naglasiti da bi povezanost između depresivnosti i teškoća u učenju mogla biti dvosmjerna. Slabiji školski uspjeh može biti uzrok i/ili posljedica depresivnosti. Djeca koja pokazuju simptome depresije dosljedno postižu slabiji školski uspjeh i imaju različite poteškoće u učenju (Kazdin i Marciano 1998). Od ostalih problema koji se mogu javiti, a vezani su za školu, ističu se: česti izostanci, kašnjenja na nastavu, nedovršavanje zadataka, averzija prema školi te velika frekvencija ponavljanja razreda (Kazdin i Marciano 1998). Ako neki drugi događaj poput problema u obitelji potakne poteškoće u školi, depresija ih može slijediti. Depresija će imati negativan uticaj na školski uspjeh, ali i na socijalno funkcioniranje pojedinca. Na taj način depresija podržava probleme u školskom kontekstu i samo depresivno raspoloženje. Školski neuspjeh može zauzvrat imati negativan uticaj na samopoštovanje djeteta i doprinijeti daljem razvoju depresivnih simptoma i neuspjeha u savladavanju školskih zadataka (Kazdin i Marciano 1998). Učenička depresija može biti prolaznog karaktera, ali i trajna. Neka djeca uspijevaju brzo prevazići poteškoće zahvaljujući različitim protektivnim faktorima u svom okruženju. U tom procesu najvažniju ulogu imaju roditelji i kvaliteta odnosa sa roditeljima. Rezultati istraživanja ukazuju da poboljšanje odnosa roditelj-dijete dovodi do smanjenja depresivne i anksiozne reakcije djeteta, a paralelno s tim i do ublažavanja školskog neuspjeha koji terapeuti tretiraju kao važan simptom depresije (Kazdin i Marciano 1998).

Djeca i mladi skloni psihosomatskim reakcijama će u stresnim situacijama napetost i strahove koje osjećaju izraziti psihosomatski. Psihosomatski simptomi predstavljaju tjelesne simptome koji se pojavljuju pod uticajem emocionalnih faktora. Javljaju se u rasponu od jednog ili više simptoma slabijeg intenziteta, pa sve do većeg broja izuzetno intenzivnih simptoma koji djetetu ili adolescentu ometaju svakodnevno funkcioniranje (Vulić-Prtorić 2012). Posljednjih godina psihosomatski simptomi su sve učestaliji u populaciji djece i adolescenata. Rezultati opsežnog istraživanja koje je provedeno u Finskoj ukazuju na značajan porast psihosomatskih simptoma kod djece nakon desete godine života (Santalhti, Aromaa, Sourander, Helenius 2005). Među najznačajnijim stresorima u toj životnoj dobi su i školski zahtjevi. Učenici koji procjenjuju veću razinu opterećenja u školi manifestiraju i veći broj psihosomatskih reakcija (Slivar 2001; Dautbegović 2010). Preopterećenost brojem nastavnih predmeta, načinom ispitivanja i ocjenjivanja, metodama poučavanja, domaćim zadaćama, uslovima u školi dugoročno rezultira sve većim brojem djece koja manifestiraju neke psihosomatske simptome. Najčešće su u pitanju stomačni problemi i glavobolje (Dautbegović 2010; Rukavina i Nikčević-Milković 2016). Uvidom u

rezultate pojedinih istraživanja iz ovog područja moguće je konstatovati da postoje brojni rizici kada je u pitanju socio-emocionalno funkcioniranje učenika te da je jedan od očekivanih narednih koraka razmatrati mjere prevencije i ulogu roditelja, nastavnika i vršnjaka koji predstavljaju temeljne faktore socijalizacije.

ULOGA RODITELJA U PROCESU PRILAGODBE UČENIKA

Primarna socijalizacija djece odvija se u dinamici obiteljskog okruženja. Potrebno je dosta ulaganja i vremena da dijete usvoji socijalne vještine, ali prvenstveno u interakciji i uz pomoć roditelja te drugih bliskih osoba iz svog okruženja dijete stiče različita socijalna iskustva i razvija umijeće komunikacije s okolinom. Na taj način razvija svoje emocionalne i socijalne kompetencije sa kojima dolazi u obrazovni kontekst (Mlinarević i Tomas 2010; Valjan-Vukić 2009).

Znanstvenici i stručnjaci su nastojali utvrditi stabilne karakteristike roditelja i njihovih odgojnih postupaka na temelju kojih se mogu predvidjeti relativno stabilne karakteristike i obrasci prilagodbe kod djece. Neprestana promjena koja se zbiva usljed fizičkog, kognitivnog i emocionalnog razvoja djeteta, ali i roditelja, čini ovaj zadatak još izazovnijim. Obrazac odnosa roditelj – dijete u adolescenciji razlikuje se od obrasca koji je karakterističan za rano i srednje djetinjstvo (Tokić 2008).

Jedna od poznatijih teorija koja pokušava objasniti odnose između adolescenata i roditelja je *Bowlbyjeva teorija privrženosti* (Allen i Land 1999). Ova teorija naglašava važnost iskustava u ranom djetinjstvu za odnos adolescenata i roditelja. Dijete rano razvije unutarnji radni model svojih odnosa s primarnim skrbnikom (najčešće s majkom) koji se u daljnjem životu nalazi u osnovi bliskih odnosa. Sigurno privrženi adolescenti imaju razvijene kognitivne modele koji im omogućuju adekvatne odnose s roditeljima, ali i s vršnjacima. Nesigurno privrženi adolescenti imaju unutarnji kognitivni model zbog kojeg im drugi ljudi djeluju prijeteće i neprijateljski, a sebe vide kao osobe koje ne zaslužuju ljubav i pažnju (Allen i Land 1999). Čvrsta emocionalna veza stvorena u djetinjstvu predstavlja temelj za budući uspješan razvoj emocionalnih, socijalnih i intelektualnih vještina pojedinca (Valjan-Vukić 2009).

Brojni autori izvještavaju o značajnoj povezanosti različitih obiteljskih faktora i kvalitete prilagodbe djeteta u školi. Kako se obitelji razlikuju po svojoj strukturi, socijalnim i pedagoškim kvalitetama, ekonomskim mogućnostima i organizaciji života u obitelji, tako će svaka obitelj zbog svog specifičnog konteksta različito uticati na prilagodbu djeteta u školskom kontekstu. Najčešći obiteljski faktori za koje se u do-

sadašnjim istraživanjima nastojala utvrditi povezanost sa prilagodbom djeteta u školi jesu: roditeljsko ponašanje, obiteljski prihodi, obrazovanje roditelja, broj djece u obitelji itd. (Peterson i Rollins 1987; Noack 2004). Važno je spomenuti da se specifičnosti obiteljske dinamike i odnosi s roditeljima također smatraju značajnim prediktorima razvoja identiteta mlade osobe (Knezović i Buško 2007).

Odnos između roditelja i djeteta predstavlja jedan od temeljnih faktora socijalizacije, pa je važno odrediti na koji su način roditeljska ponašanja povezana sa različitim razvojnim ishodima kod djece (Knezović i Buško 2007). Uprkos brojnim teorijskim i metodološkim pristupima, te mnogim faktorima koji utiču na roditeljsko ponašanje, istraživanja ukazuju na značajnu stabilnost individualnih razlika u ponašanju roditelja prema djeci tokom vremena (Coolins i Rusell 1991). Rezultati istraživanja ukazuju na postojanje dviju temeljnih dimenzija roditeljskog ponašanja, a to su emocionalnost i kontrola ili nadzor (Peterson i Rollins 1987; Darling i Steinberg 1993). Obje dimenzije su bipolarne, što znači da se na jednom kraju dimenzije nalazi visoka emocionalnost (toplina) ili kod nadzora visoka kontrola, a na drugom niska emocionalnost (hladnoća), te niska (slaba) kontrola.

Dimenzija emocionalnosti odnosi se na emocije koje roditelji pokazuju u interakciji s djetetom. Emocionalno topli roditelji prihvaćaju svoju djecu, pružaju im pažnju, brigu, razumijevanje i podršku, prijateljski su raspoloženi i pokušavaju sagledati stvari iz perspektive djeteta, a od tehnika discipliniranja najčešće koriste objašnjenja, ohrabrivanja i pohvale. S druge strane, emocionalno hladni roditelji su neprijateljski nastrojeni prema svom djetetu, zanemaruju ga, odbacuju, kritiziraju i kažnjavaju, te općenito pokazuju malo pozitivnih emocija u interakciji s djetetom. Mnogi smatraju da je upravo emocionalna toplina najvažniji aspekt obiteljskog okruženja i može imati najdominantniji uticaj na dječiji razvoj i prilagodbu (Franc, McClelland i Weinberger 1991; Vander-Zanden 1993).

Za razliku od tradicionalnog psihoanalitičkog pristupa koji naglašava potrebu emocionalnog distanciranja za razvoj identiteta, noviji pristupi naglašavaju upravo važnost roditeljske podrške i osjećaja privrženosti koji je moguć, ne u prekidanju, već u transformaciji odnosa s roditeljima (Grotevanti Cooper 1986; Smojver-Ažić 1998).

Dimenzija kontrole ili nadzora odnosi se na ponašanja koja koriste roditelji u interakciji sa svojom djecom da bi modificirali njihova ponašanja i unutrašnja stanja. Sam termin roditeljski nadzor autori različito definiraju. Nadzor je moguće operacionalizirati kao skup ponašanja koja roditelji koriste kako bi imali informacije o kretanjima svojih adolescenata te kako bi upoznali njihove prijatelje i aktivnosti kojima

se bave (Bourdeau, Miller i Ames 2011). Roditelji koji strogo kontroliraju djetetovo ponašanje i paze da se djeca pridržavaju pravila koja su im oni odredili koriste čvrstu kontrolu. Oni često postavljaju pravila i nadziru djetetova ponašanja. Na drugom kraju ove dimenzije su roditelji koji koriste slabu kontrolu i pružaju djetetu puno slobode, postavljaju malo pravila ponašanja i manje nadziru ponašanje djeteta. Postoji podjela dimenzije kontrole na psihološku i bihevioralnu kontrolu (Darling i Steinberg 1993; Cummings, Davies i Campbell 2000). Bihevioralna kontrola predstavlja pozitivan oblik roditeljeve kontrole, za razliku od psihološke kontrole, koja sadrži više negativnu konotaciju. Primjenom bihevioralne kontrole roditelji nastoje regulirati djetetova ponašanja, posebno negativne oblike ponašanja, najčešće, uvodeći pravila ponašanja. Primjenom psihološke kontrole nadzire se djetetov unutrašnji svijet, pri čemu može biti otežan proces individualizacije, tj. samostalnosti i psihološke nezavisnosti (Burić i sur. 2008). Istraživanjima se došlo do podataka da pretjerana, tj. čvrsta kontrola djetetova ponašanja može dovesti do zavisnosti, submisivnosti, smanjenja motivacije za postignućem, dok s druge strane slaba kontrola može voditi nedosljednom i agresivnom ponašanju (Vander-Zanden 1993).

Za adekvatnu prilagodbu djeteta važna je emocionalna toplina i prihvaćanje od strane roditelja, te umjerena kontrola koja je važna da dijete nauči da je socijalna interakcija određena nekim pravilima ponašanja i posjeduje određenu strukturu koju treba slijediti kako bi se mogli uključiti u socijalne mreže. Nielsen i Metha (1994) u svom istraživanju, na uzorku srednjoškolaca, nalaze da je percepcija roditeljske podrške, odobravanja i kontrole pozitivno povezana sa školskom kompetentnošću, što su potvrdili i rezultati novijih istraživanja (Wentzel, Russell i Baker 2016). Povećana potreba za diferencijacijom sebe od drugih i izgradnja vlastitog identiteta jedno je od dominantnih obilježja adolescencije. Lacković-Grgin (2005) navodi da adolescenti provode manje vremena s roditeljima u odnosu na ranije razvojno razdoblje. Iako je adolescencija životno razdoblje u kojem mladi nastoje steći neovisnost i polako se kreću prema svijetu odraslih, istraživanja pokazuju da je obiteljska podrška još uvijek izuzetno važna (Nurmi 2004; prema Wiseman 2011).

Istraživanja ukazuju da roditeljski stil ponašanja prema djetetu, koji karakterizira kombinacija brižnosti i intenzivnog nadzora, kao i dobra komunikacija i toplina, vodi i visokoj razini samopouzdanja i socijalne kompetencije u adolescenciji (Brown i sur. 1993; Steinberg i Darling 1994; Raboteg-Šarić, Rijavec i Brajša-Žganec 2001), a roditeljsko odbijanje i kontrola pozitivno su povezani kasnije sa dječijom depresijom i anksioznošću (Krohne 1990; Lamborn i sur. 1991; Dusek i Danko 1994; Rapee 1997; prema Brajša-Žganec 2003). Nadalje, značajna je uloga roditeljske topline, prihva-

ćanja i vezanosti za psihološko zdravlje djeteta (Klarin 1997). Emocionalna podrška koju dijete osjeća u obiteljskom okruženju rezultira njegovim osjećajem vlastite vrijednosti. Samopercepcija djeteta ovisi o prihvaćenosti od roditelja. Stečena samopercepcija, odnosno procjena vrijednosti samoga sebe, utiče na integraciju djeteta u svijet vršnjaka. Prihvaćanje i podrška koju roditelji pružaju djetetu potiču dijete na slobodno istraživanje vlastitih ograničenja i otkrivanja kompetentnosti koje ima značajnu ulogu u razvoju slike o sebi (Deković i Meeus 1997). Djeca koja imaju kvalitetan odnos s roditeljima ujedno ostvaruju i kvalitetan odnos s vršnjacima (Meeus i Deković 1995; prema Klarin 2001).

Očekivanja roditelja kada su u pitanju postignuća djeteta u školi, također mogu uticati na emocionalno funkcioniranje i nastanak straha od škole (Ćoso 2012). Ukoliko postoji značajna diskrepanca između roditeljskih očekivanja i djetetovih mogućnosti to će se negativno odraziti na motivaciju i samopouzdanje djeteta.

Izuzetno važnu ulogu u procesu prilagodbe djeteta u različitim kontekstima ima i percipirana socijalna podrška od strane obitelji. Djeca koja postižu dobre rezultate u školi su najčešće djeca koja procjenjuju da imaju podršku od značajnih osoba iz svoje okoline (Wentzel i sur. 2016).

ULOGA VRŠNJAKA U PROCESU PRILAGODBE UČENIKA

U periodu djetinjstva i adolescencije, uz roditelje, značajnu ulogu imaju i vršnjaci (Đuranović 2013; Wentzel 2017; Bagwell i Bukowski 2018). Interakcija sa vršnjacima je značajan dio svakodnevnih interpersonalnih odnosa djece i adolescenata, a ti odnosi su nužni za zdrav kognitivni, emocionalni i socijalni razvoj (Lacković-Grgin 2005).

Kvaliteta socijalnih odnosa u školi je povezana sa učenikovim zadovoljstvom školom. Ako učenik u interakciji s vršnjacima ne uspijeva uspostaviti bliskost i prijateljski odnos, to će se odraziti i na njegov doživljaj škole, motivaciju za učenje i općenito kvalitetu prilagodbe u školskom kontekstu. Burross i McCaslin (2002) ističu da su vršnjački odnosi važan segment učenja i razvoja djece, a svoje teze potkrepljuju učenjem Vygotskog, Sullivana, Maslowa i Bandure (Buljubašić 2010).

Učeniци nižih razreda osnovne škole su najčešće u interakciji sa većim skupinama vršnjaka. U višim razredima učenici ograničavaju tako široke socijalne aktivnosti na nešto manji broj vršnjaka. U periodu predadolescencije i adolescencije vršnjaci predstavljaju značajan izvor socijalne podrške. Emocionalna podrška vršnjaka izvor je emocionalne sigurnosti (Asher i Parker 1989; Klarin 2004).

Rezultati istraživanja ukazuju da je kod mladih pri izboru prijatelja opći i najvažniji faktor sličnost. U periodu adolescencije prijatelji su slični u stavovima prema školi, akademskim aspiracijama i prema onim ponašanjima koja definiraju životni stil (Hartup 1996; Lacković-Grgin 2005).

Neki noviji tipološki modeli prijateljstva uključuju različit broj dimenzija, ali se one uglavnom odnose na prisnost i intimnost, te na individualnost. Shulman i Knafo (1997; prema Lacković-Grgin 2005) govore o:

1. međuzavisnom prijateljstvu (odluke se procjenjuju i donose zajednički, bez prisile s bilo čije strane, uz uzajamno poštovanje),
2. nezavisnom prijateljstvu (prijatelji ne zavise jedan od drugog pri donošenju odluka, te se individualnost maksimalno poštuje),
3. "isprepletenom" prijateljskom odnosu (to je odnos uzajamnosti, slaganja, i nastojanja da se prijatelju udovolji maksimalno).

Od navedena tri tipa prijateljskog odnosa, posljednji tip je izuzetno rijedak u periodu adolescencije. Prijateljstvo se u adolescenciji mijenja u odnosu na raniji životni period.

Adams i Gillota (1990) dolaze do saznanja da adolescenti vide prijateljstvo kao intiman i podržavajući odnos, mnogo češće nego djeca. Također, oni značajno više od djece vrednuju lojalnost kao ključna obilježja prijateljstva (Lacković-Grgin 2005).

Rezultati istraživanja ukazuju i na povezanost socijalnog statusa, školskog uspjeha i anksioznosti (Vulić i Prtorić 1992; Buljubašić-Kuzmanović 2010). Visoko anksiozni učenici se značajno razlikuju po školskom uspjehu i socijalnom statusu u razredu od nisko anksioznih učenika. Znanstvenici ukazuju i da učenici koji imaju razvijene socijalne kompetencije su prihvaćeniji i imaju pozitivniji ishod prilagodbe (Brdar i Smojver-Ažić 1992; Wentzel i sur. 2016).

Djeca i adolescenti koji percipiraju da nisu prihvaćeni od strane vršnjačke grupe, koji nemaju najboljeg prijatelja ili nisu zadovoljni kvalitetom socijalnih interakcija nerado borave u školi i nerado participiraju u različitim razrednim aktivnostima. Sve to rezultira i lošijim školskim postignućem (Klarin 2002; Buljubašić-Kuzmanović 2010). Nesposobnost uspostavljanja odnosa s vršnjacima rezultira nizom problema. Svijest da su neprihvaćeni pojačava im osjećaj nesigurnosti, usamljenosti i socijalne izoliranosti. Značajan broj adolescenata koji su imali poteškoće pri uspostavljanju vršnjačkih odnosa i u odrasloj dobi su se suočavali sa više problema kada je u pitanju njihova prilagodba u različitim kontekstima. Dosadašnja istraživanja uglavnom su se bavila negativnim uticajima vršnjaka na pojedinca te su prezentirani rezultati brojnih

istraživanja prema kojima vršnjaci imaju značajan uticaj na manifestiranje rizičnog socijalnog ponašanja adolescenata (Đuranović 2013).

S druge strane, prisutnost osjećaja prihvaćenosti i pripadnosti grupi te aktivno učešće u različitim aktivnostima grupe rezultira većom motivacijom i intenzivnijim angažmanom u školskim aktivnostima i zadacima (Buljubašić-Kuzmanović 2010). Ako su članovi grupe kojoj pripada adolescent uspješni u realizaciji školskih aktivnosti, i on sam će biti više motiviran da postigne što bolji uspjeh u školi (Đuranović 2013).

ULOGA NASTAVNIKA U PROCESU PRILAGODBE UČENIKA

Nastavnička profesija predstavlja kompleksan posao, a prema mišljenju Zrna (2012) svaki nastavnik treba da ima opsežno znanje predmeta, dobro znanje pedagogije, vještine i kompetencije potrebne za vođenje i pružanje podrške učenicima te razumijevanje društvene i kulturološke dimenzije obrazovanja. Isti autor izdvaja da je upravo riječ o profesiji cjeloživotnih učenika. Zato je neophodno povezati inicijalno i kontinuirano obrazovanje nastavnika, uvažavajući njihove potrebe i mogućnosti, a što predstavlja i glavne ideje na osnovu kojih bi se trebao graditi i/ili reformirati obrazovni sistem našeg društva.

Razred je moguće posmatrati kao radno mjesto koje pretpostavlja realizaciju brojnih nastavnih aktivnosti, odgojnih interpersonalnih odnosa koji djeluju na socioemocionalnu klimu u razredu, poticanje akademskih postignuća učenika kroz stimilirajuće aktivnosti. Dakle, u pitanju je prostor u kojem svoje kompetencije prikazuje nastavnik. Ujedno, razredno okruženje je javno mjesto u kojem su ponašanja i vjerovanja nastavnika i učenika „vidljiva“ svim drugim članovima odgojno-obrazovnog procesa. Upravo ponašanja i vjerovanja, slika o sebi, kao i kultivisanje poželjnih društvenih odnosa može djelovati na uspješno savladavanje obrazovnih i radnih zadataka (Pešikan i Lalović 2018).

Noviji radovi o interakciji nastavnik-učenik integriraju socijalno-emocionalnu komponentu u razumijevanju interakcije između nastavnika i učenika (Jennings, Brown, Frank, Doyle, Oh, Davis, Rasheed, DeWeese, DeMauro, Cham i Greenberg 2017; Rucinski, Brown i Downer 2018). Funkcija i uloga nastavnika se kroz historiju mijenjala prema zahtjevima vremena i društva, kao što su se mijenjali i sadržaji i ciljevi odgoja i obrazovanja koje nastavnici prenose učenicima. Zadaci koji se nalaze pred nastavnikom u vremenu u kojem živimo su brojni. Nastavnici više nisu u mogućnosti da ograniče svoje obaveze i aktivnosti samo na područje nastavnog

rada. Mijenjaju se očekivanja od nastavnika kada su u pitanju nove generacije učenika. Učenici danas očekuju različite vrste podrške od strane nastavnika (Lasić 2015).

Pored brojnih faktora koji mogu biti značajni za učenikovu prilagodbu u školi posebnu ulogu ima angažiranost nastavnika i spremnost da pruži podršku učenicima kako bi što uspješnije odgovorili na zahtjeve koji se u školi pred njih postavljaju. Kvaliteta odnosa nastavnik-učenik se kroz dosadašnja istraživanja pokazala značajnom determinantom prilagodbe učenika u školskom kontekstu (Goodenow 1992; prema Roeser, Eccles i Strobel 1998). Nastavnikova posvećenost i briga za učenike, dobri odnosi nastavnika sa drugima te saradnja i pomaganje među učenicima opisuju uspješno razredno i školsko okruženje. Osjećaji pripadnosti, sigurnosti, prihvatanja i podržavanja, veoma su značajni za učenike, ali i nastavnike. Pružanje uzajamne podrške omogućava stvaranje pozitivne intelektualne razmjene među učenicima što doprinosi i postizanju boljeg uspjeha. Također, istraživanja pokazuju da prosocijalno ponašanje direktno utiče i na nastavnikovu procjenu akademskih ponašanja (zainteresiranost za učenje, samostalnost u radu i sl.) učenika koje, s druge strane, djeluje na uspjeh mjereno školskim ocjenama (Spasenović 2004).

U nastavi odnos između nastavnika i učenika se može posmatrati i kao proces koji se kroz interakciju uspostavlja između nastavnika i pojedinog učenika, a njegova značajnost proizilazi iz spoznaje o njegovom djelovanju na ponašanje i nastavnika i učenika. Svaki učenik ima svoju sliku o nastavniku, koja nastaje na osnovu učeničke percepcije i iskustvenog doživljaja, a na temelju koje svaki pojedini učenik, gradi svoje stavove prema nastavniku (Bratanić i Maršić 2005). Neadekvatna percepcija nastavnika o pojedinom učeniku će reflektirati ponašanje koje može ugroziti učenikovu sliku o sebi, njegovo povjerenje u vlastite snage i efikasnost, te ga u značajnoj mjeri demotivirati kada je u pitanju učenje. Danas je široko prihvaćeno stajalište da nastavnici koji vjeruju u učenikove sposobnosti za učenje i koji se osjećaju odgovornim za poticanje učenika na učenje, imaju učenike koji postižu bolje rezultate bez obzira na predmet i razinu poučavanja ili na učeničke sposobnosti (Buljubašić Kuzmanović 2016).

Doživljaj prihvatanja od nastavnika povezan je sa prilagodbom u školi (smanjenom agresivnošću, povećanom saradnjom sa drugim učenicima, boljim školskim uspjehom i većim zadovoljstvom školom) (Schunk 2004). Odnos povjerenja u interakciji nastavnik-učenik donosi veće obostrano zadovoljstvo i bolji školski uspjeh kod učenika.

Nastavnici svojim ličnim obilježjima i ponašanjem često predstavljaju uzore koje učenici oponašaju i identifikujući se sa njima usvajaju obilježja koja trajno zadržavaju.

vaju. Poistovjećivanje učenika sa nastavnikom je često izraženo u školi. Učenici očekuju da nastavnik bude dobar primjer za ono što nastavnik očekuje od njih (Lalić 2005).

Iako se od nastavnika u procesu poučavanja prvenstveno očekuje da ostvaruju pozitivan uticaj na unapređenje intelektualnih sposobnosti, uvijek su u prednosti i ostvaruju bolje dugoročne pozitivne efekte oni nastavnici koji prate i emocionalni i socijalni razvoj svojih učenika. Bez obzira na sposobnosti učenika poteškoće u emocionalnom i socijalnom funkcioniranju će u određenom momentu ometati i napredovanje njegovo u procesu usvajanja znanja i postizanja uspjeha.

Škole su jedan od ključnih izvora socijalizacije, ali ipak se u njima ponajmanje brine o socijalnom i emocionalnom razvoju učenika. U procesu inicijalnog obrazovanja nastavnici se nedovoljno pripremaju za kreiranje sigurnog, poticajnog, nediskriminirajućeg razrednog okruženja koje će omogućiti kvalitetnu emocionalnu i socijalnu prilagodbu učenika. Nastavnici veoma slabo razvijaju vještine upravljanja razredom (Krnjajić 2007), što bi im omogućilo uspješnije odnose sa učenicima, kao i među njima. Kreiranje okruženja u kojem vlada pozitivna klima (Durrant 2008) omogućava prepoznavanje, preveniranje i sankcioniranje neprihvatljivih oblika ponašanja. Čak se nastavnicima tokom inicijalnog obrazovanja nude teze da su osobna, emocionalna i socijalna dimenzija nastave manje značajne. Ipak, od nastavnika se očekuje da podrže i unaprijede učenički razvoj, iako ni sami nemaju vještine koje pripadaju SEU programu.

Socijalni i emocionalni razvoj učenika nije samo „komadić koji nedostaje“ u obrazovnom sistemu. Ključan je dio cjelovitog razvoja učenika koji povezuje akademska znanja učenika sa specifičnim vještinama važnim za primjenu stečenih znanja, za uspjeh u školi, kao i u životu uopće (Tomić Radev i Pešikan 2017).

ZAKLJUČAK

Uspješnost prilagođavanja učenika u obrazovnom kontekstu, realizacija zadataka koji se postavljaju pred njega, ali i cjelokupnog psihosocijalnog razvoja pojedinca u periodu djetinjstva i adolescencije, u značajnoj mjeri ovisi o kvaliteti djelovanja niza faktora socijalizacije. Obitelj predstavlja važan faktor za djetetov socijalni i emocionalni razvoj. Uspostavljanje pozitivnih emocionalnih veza u odnosu roditelj-dijete preduslov je razvoja socijalnih i emocionalnih kompetencija koje su djeci neophodne za uspješnu prilagodbu u obrazovnom kontekstu. Ipak, dječji razvoj se ne odvija

isključivo u dinamici obiteljskog okruženja. Značajnu ulogu u procesu usvajanja socijalnih i emocionalnih kompetencija zauzimaju škola i vršnjaci. Inicijalno obrazovanje i stručno usavršavanje nastavnika treba da potakne i socioemocionalni razvoj nastavnika kako bi bio spreman da omogući poticajno okruženja svojim učenicima i aktivno uključi emocionalne i socijalne aspekte u odgojno-obrazovni proces.

Da li su ostvareni ciljevi obrazovanja, koliko obrazovni sistem uvažava zakonitosti ljudskog razvoja i kako zadovoljava razvojne potrebe učenika, najbolje se može ustanoviti ukoliko se prate potrebe novih generacija djece i adolescenata. Obrazovanje treba predstavljati pozitivan poticaj u razvoju čovjeka te biti usmjereno na to da pripremi pojedinca da uspješno "vodi" svoj život u vremenu i kontekstu u kojem živi. Ovo je utoliko važnije ukoliko uzmemo u obzir da moderno društvo postaje sve složenije, te ga prepoznajemo kao doba brze industrijalizacije i tehničkog napretka. Zbog toga je važno razmotriti u okviru sistema obrazovanja tj. obrazovnih ciljeva promjenu pojedinih dimenzija i prioriteta. Od izuzetnog značaja je da djeca i adolescenti u obrazovnom kontekstu mogu zadovoljiti potrebe koje će im donijeti emocionalnu sigurnost i omogućiti uspješnu socijalnu prilagodbu.

LITERATURA:

1. Allen, Joseph P., Deborah Land (1999), "Attachment in adolescence", In: J. Cassidy & P. R. Shaver (Eds.), *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications*, The Guilford Press, str. 319-335.
2. Asher, Steven R., Jeffrey G. Parker (1989), "The significance of peer relationship problems in childhood", In: *Social competence in developmental perspective*, Kluwer Academic, Amsterdam, str. 5-23.
3. Barrett, Paula M., Cynthia Turner (2001), "Prevention of anxiety symptoms in primary school children: Preliminary results from a universal school-based trial", *British Journal of Clinical Psychology*, 40, str. 399-410.
4. Bourdeau, Beth, Brenda A. Miller, Michael R. Duke, Genevieve M. Ames (2011), "Parental Strategies for Knowledge of Adolescents' Friends: Distinct from Monitoring?", *Journal of Child and Family Studies*, 20 (6), str. 814-821.
5. Burross, Heidi L., Mary McCaslin (2002), "Peer relations and learning". In: J. Guthrie (Ed.), *Encyclopedia of Education*, 2nd Ed., Macmillan Reference, New York
6. Brajša-Žganec, Andreja (2003), *Dijete i obitelj – emocionalni i socijalni razvoj*, Naklada Slap, Jastrebarsko
7. Bratanić, Marija, Tošo Maršić (2005), "Povezanost motivacije učenika sa stavovima prema nastavniku", *Napredak: časopis za pedagogijsku teoriju i praksu*, 3, str. 300-313.
8. Brdar, Ingrid, Sanja Smojver-Ažić (1992), "Socijalna kompetencija i socijalni status", *Godišnjak Odsjeka za psihologiju*, 1, Filozofski fakultet u Rijeci, str. 31-36.
9. Bošković, Sandra, Danijela Ilić-Stošović, Sanja Skočić-Mihić (2017), "Prilagodba na studij s obzirom na neka obilježja studenata s invaliditetom", *Revija za socijalnu politiku*, 1, str. 73-91.
10. Buljubašić-Kuzmanović, Vesna (2010), "Socijalne kompetencije i vršnjački odnosi u školi". *Pedagogijska istraživanja*, 7 (2), str. 191-201.
11. Buljubašić-Kuzmanović, Vesna (2016), *Socijalna kultura škole i nastave*, Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Osijek
12. Burić, Irena, Ivana Macuka, Izabela Sorić, Anita Vulić-Prtorić (2008), "Samo-poštovanje u ranoj adolescenciji: važnost uloge roditeljskog ponašanja i školskog dostignuća", *Društvena istraživanja*, 17 (4-5), str. 887-906.

13. Centar za politike i upravljanje - CPU (2019), *10+ koraka za bolje obrazovanje u BiH*. https://issuu.com/cpubih1/docs/10_koraka_za_bolje_obrazovanje_u_bi; pristupljeno 5. 1. 2020.
14. Collins, W. Andrew, Graeme Russell (1991), "Mother-child and father-child relationships in middle childhood and adolescence: A developmental analysis", *Developmental Review*, 11(2), str. 99-136.
15. Cummings, E. Mark, Patrick T. Davies, Susan B. Campbell (2000) *Developmental psychopathology and family process: Theory, research, and clinical implications*, Guilford Press, New York / London
16. Čoso, Bojana (2012), "Strah od škole i zadovoljstvo učiteljima", *Napredak: časopis za pedagogijsku teoriju i praksu*, 153 (3-4), str. 443-461.
17. Darling, Nancy, Laurence Steinberg (1993), "Parenting style as context: An integrative model", *Psychological Bulletin*, 113/ 3, str. 487-496.
18. Dautbegović, Amela (2010), *Determinante prilagodbe mlađih adolescenata u školi*, Magistarski rad, Filozofski fakultet u Sarajevu, Odsjek za psihologiju
19. Durrant, Joan E. (2008), *Pozitivna disciplina – šta je to i kako je provoditi*, Save the children Norway SEE, Sarajevo
20. Deković, Maja, Wim Meeus (1997), "Peer relations in adolescence: Effects of parenting and adolescents' self concept", *Journal of Adolescence*, 20(2), str. 163-176.
21. Đuranović, Marina (2013), "Obitelj i vršnjaci u životu adolescenata", *Napredak: časopis za interdisciplinarna istraživanja u odgoju i obrazovanju*, Vol. 154, 1-2, str. 31-46.
22. Eysenck, Michael W., Nazanin Derakshan, Rita Santos, Manuel G. Calvo (2007), "Anxiety and cognitive performance: Attentional control theory", *Emotion*, 7(2), str. 336-353.
23. Franz, Carol E., David C. McClelland, Joel Weinberger (1991), "Childhood antecedents of conventional social accomplishment in midlife adults: A 36-year prospective study", *Journal of Personality and Social Psychology*, 60(4), str. 586-595.
24. Grotevant, Harold D., Catherine R. Cooper (1986), "Individuation in family relationships", *Human Development*, 29, str. 82-100.
25. Jennings, Patricia A., Joshua L. Brown, Jennifer L. Frank, Sebrina Doyle, Yoonkyung Oh, Regin Davis, Damira Rasheed, Anna DeWeese, Anthony De Mauro, Heining Cham, Mark T. Greenberg (2017), "Impacts of the CARE for

- Teachers program on teachers' social and emotional competence and classroom interactions", *Journal of Educational Psychology*, 109(7), str. 1010-1028.
26. Kazdin, Alan E., P. L. Marciano (1998), "Childhood and adolescent depression". In: E. J. Mash & R. A. Barkley (Eds.), *Treatment of child-hood disorders*, 2nd ed., Guilford Press, New York, str. 211-248.
27. Klarin, Mira (1997), "Potreba za sigurnošću – kako je zadovoljiti kod djeteta predškolske dobi", *Zbornik radova Mirisi djetinjstva 4. Dani predškolskog odgoja Splitsko-dalmatinske županije*, str. 25-31.
28. Klarin, Mira (2001), "Dimenzije obiteljskih odnosa kao prediktori vršnjačkim odnosima djece školske dobi", *Društvena istraživanja*, 4-5 (60-61), str. 805-822.
29. Klarin, Mira (2004), "Uloga socijalne podrške vršnjaka i vršnjačkih odnosa u usamljenosti predadolescenata i adolescenata", *Društvena istraživanja* 6 (74), str. 1081-1097.
30. Knezović, Daliborka, Vesna Buško (2007), "Percipirano roditeljsko ponašanje i različiti aspekti agresivnoga ponašanja djece osnovnoškolske dobi", *Odgojne znanosti* 9, 91-106.
31. Krnjajić, Stevan (2007), *Pogled u razred*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd
32. Lacković-Grgin, Katica (2005), *Psihologija adolescencije*, Naklada Slap, Jastrebarsko
33. Lalić, Nataša (2005), "Nastavnik kao kreator klime u odeljenju", U: Joksimović, S. (ur.), *Vaspitanje mladih za demokratiju*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd, str. 183-203.
34. Lasić, Katarina (2015), "Uloge nastavnika u tradicionalnoj i kvalitetnoj školi". *Putokazi*, 2, str. 101-110.
35. Matijević, Milan (2017), "Izazovi vrednovanja škole i u školi", u: *Banjalučki novembarski susreti 2016: Zbornik radova sa naučnog skupa (Tom 2)*). Filozofski fakultet, Banja Luka, str. 93-118.
36. Matković, I. (2005), *Roditeljski nadzor i slobodne aktivnosti, te asertivno i agresivno ponašanje mlađih adolescenata*, neobjavljeni diplomski rad, Filozofski fakultet, Sarajevo
37. Munjas Samarin, Radenka, Vladimir Takšić (2009) "Programi za poticanje emocionalne i socijalne kompetentnosti kod djece i adolescenata", *Suvremena psihologija*, 12 (2), str. 355-371.

38. Mlinarević, Vesnica, Sanja Tomas (2010) "Partnerstvo roditelja i odgojitelja – čimbenik razvoja socijalne kompetencije djeteta", *Magistra Iadertina*, 5(5), str. 143–158.
39. Nielsen, David M., Arlene Metha (1994), "Parental behavior and adolescents self-esteem in clinical and nonclinical samples. *Adolescence*", 29 (6), str. 525-542.
40. Noack, Peter (2004), "The Family Context of Preadolescents' Orientations Toward Education: Effects of Maternal Orientations and Behavior", *Journal of Educational Psychology*, 96(4), str. 714–722.
41. Pešikan, Ana, Zoran Lalović (2018), "Razvoj kompetencija, osobina ličnosti i vrednosti učenika u današnjoj osnovnoj školi", *Nastava i vaspitanje*. Vol. 67., br. 1., str. 55-74.
42. Peterson, Gary W., Boyd C. Rollins (1987), "Parent-child socialization", u: M. B. Sussman & S. K. Steinmetz (Eds.), *Handbook of marriage and the family*, Plenum Press, str. 471–507.
43. Raboteg-Šarić, Zora, Majda Rijavec, Andreja Brajša-Žganec (2001), "The relation of parental practices and self-conceptions to young adolescent problem behaviors and substance use", *Nordic Journal of Psychiatry*, 55(3), str. 203–209.
44. Rucinski, Christina L., Joshua Brown, Jason T. Downer (2018), "Teacher–child relationships, classroom climate, and children's social-emotional and academic development", *Journal of Educational Psychology*, 110(7), str. 992–1004.
45. Rukavina, Maja, Anela Nikčević-Milković (2016), "Adolescenti i školski stres", *Acta Iadertina*, 13/2, str. 159 –169.
46. Roeser, Robert W., Jacquelynne S. Eccles, Kam R. Strobel (1998), "Linking the study of schooling and mental health: Selected issues and empirical illustrations at the level of the individual", *Educational Psychologist*, 33(4), str. 153–176.
47. Santalahti Paivi, Maria Aromaa, Andre Sourander, Hans Helenius, Jorma Piha (2005), "Have there been changes in children's psychosomatic symptoms? A 10-year comparison from Finland", *Pediatrics*, Vol.115, No.4, str. 434-442.
48. Schunk, Dale H. (2004), *Learning Theories: An Educational Perspective*, Upper Saddle River, Pearson Prentice Hall, NJ:
49. Slivar, Branko (2001), "The syndrome of burnout, self-image, and anxiety with grammar school students", *Psihološka obzorja*, Vol. 2, no. 10, str. 21–32.
50. Smojver-Ažić, Sanja (1998), "Proces separacije-individuacije", *Društvena istraživanja*, 7, str. 603-618.
51. Spasenović, Vera (2004), "Prosocijalno ponašanje i školsko postignuće učenika", u: *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*. Svezak 36. str. 131-150.

52. Steinberg, Laurence, Nancy Darling (1994), "The broader context of social influence in adolescence". In R. K. Silbereisen, & E. Todt (Eds.), *Adolescence in context: The interplay of family, school, peers, and work in adjustment*, Springer-Verlag, New York
53. Tokić, Ana (2008) "Suvremene spoznaje u istraživanju povezanosti roditeljstva i adolescentske prilagodbe", *Društvena istraživanja*, 6(98), str. 1133-1155.
54. Tomić Radev, Milica, Ana Pešikan (2017) "'Komadić koji nedostaje' u procesu obrazovanja: socioemocionalno učenje". u: *Nastava i vaspitanje*. Vol. 66., br. 1., str. 37-54.
55. Valjan Vukić, Violeta (2009). "Obitelj i škola – temeljni čimbenici socijalizacije", *Magistra Iadertina* 4 (4), str. 171-178.
56. Vander-Zanden, James W. (1993), *Human development* (5th ed.), McGraw-Hill, New York
57. Wentzel, Kathryn R., Shannon Russell, Sandra Baker (2016), "Emotional support and expectations from parents, teachers, and peers predict adolescent competence at school", *Journal of Educational Psychology*, 108(2), str. 242-255.
58. Wentzel, Kathryn R. (2017), "Peer relationships, motivation, and academic performance at school", u: A. J. Elliot, C. S. Dweck, & D. S. Yeager (Eds.), *Handbook of competence and motivation: Theory and application*, The Guilford Press, str. 586–603.
59. Wetherell, Julie Loebach, Chandra A. Reynolds, Margaret Gatz, Nancy L. Pedersen (2002), "Anxiety, cognitive performance and cognitive decline in normal aging", *Journal of Gerontology: Psychological Sciences*, 57B, str. 246-255.
60. Wiseman, Angela M. (2011), "Family Involvement for Adolescents in a Community Poetry Workshop: Influences of Parent Roles and Life Context Variables", *School Community Journal*, 21 (2), str. 99-118.
61. Zrno, Julijana (2012), "Obrazovanje strukovnih nastavnika u Hrvatskoj i europskim zemljama", u: *Andragoški glasnik*. Vol. 16, br. 12, str. 43-54.
62. Živčić-Bećirević, Ivanka, Sanja Smojver-Ažić, Miljana Kukić, Sanja Jasprica (2007), "Akademska, socijalna i emocionalna prilagodba na studij s obzirom na spol, godinu studija i promjenu mjesta boravka", *Psiholgijske teme*, 16(1), str. 121-140.
63. Živčić-Bećirević, Ivanka, Željko Rački (2006), "The Role of Automatic Thoughts, Learning Habits and Test Anxiety in Elementary School Students' Academic Achievement and Satisfaction", *Journal for General Social Issues*, 6, str. 9871004.

FUNDAMENTAL FACTORS OF SOCIALIZATION AND SOCIO-EMOTIONAL ADAPTATION OF STUDENTS IN EDUCATIONAL CONTEXT

Summary:

Educational institutions should be obligated to continually assess an individual's achievements and potentials. It is important to consider all aspects of children and adolescents functioning in school context. Our education system prioritises school achievement, thus most of planned and realized activities in educational institutions are focused on the cognitive development and fostering academic adjustment. Academic adjustment of students refers to opportunities to successfully carry out tasks and meet the expectations mostly defined by the curricula. It is usually monitored through the students' performance and is measured by grades. However, social and emotional adjustment is also an important aspect of student functioning in school context, but it is often overlooked considering the education policies in elementary and high schools. Social processes and the child and adolescent functioning dynamics in school context hugely influence their social awareness and social development. Students' emotional functioning plays an important role in the context of adjusting students in all aspects as well. Emotional difficulties, mostly manifested through psychological distress, anxiety, psychosomatic disorders or depression symptoms, are considered to be one of the most significant issues that obstruct the adjustment and can extensively compromise one's health.

Therefore, education system and its institutions should take more responsibility and enable fostering and monitoring individual's emotional and social development as well as their personal and social competence. The lack of systemic solutions, which will offer long-term positive effects for improving children's and adolescent's mental health, may result in an increasing educational crisis. It is necessary to point out the factors that are potentially jeopardizing emotional and social adjustment of students in school context from the experts' perspective. Furthermore, it is important to indicate how to prevent and solve the students' difficulties in all aspects of functioning in school context. Parents, teachers, and peers represent the fundamental factors of socialization that determine the quality of students' adjustment in the educational context.

Key words: education system; socio-emotional adjustment; fundamental factors of socialization

Adresa autora

Authors' address

Amela Dautbegović, Emina Dedić Bukvić

Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet

amidzicamela@yahoo.com, emina.dedic.bukvic@ff.unsa.ba

UDK: 373.32

Primljeno: 07. 05. 2020.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Almina Alagić

OBRAZOVNI EFEKTI ISTRAŽIVAČKOG RADA UČENIKA U NASTAVI MOJE OKOLINE

Istraživački rad učenika je suvremena obrazovno-odgojna strategija i nova mogućnost da se ostvari efikasnije obrazovanje i permanentna inovacija koja obezbjeđuje maksimalnu angažovanost učenika i njegov aktivan pristup procesu učenja. Analiza teorijskih postavki i empirijskog istraživanja istraživačkog rada učenika ukazuje da taj rad posjeduje brojne didaktičko-metodičke vrijednosti u domenu razvijanja i podsticanja viših misaonih procesa, inicijative, stvaralaštva, motivacije i drugih kvaliteta učenika.

Uzorak istraživanja je obuhvatio ukupno 89 učenika iz četiri odjeljenja četvrtog razreda. Nakon ujednačavanja, određeno je koja dva odjeljenja će činiti eksperimentalnu, a koja dva kontrolnu grupu. U eksperimentalnoj grupi je uveden istraživački metod nastave kao eksperimentalni faktor dok su u kontrolnoj grupi primjenjivane metode tradicionalne nastave. Cjelokupno eksperimentalno istraživanje realizovano je u školskoj 2019/20. godini. Prije same realizacije izvršen je pregled i analiza relevantnih teorijskih modela i empirijskih istraživanja.

Analiza podataka je pokazala da učenici eksperimentalne grupe (MEG=3.78) u odnosu na učenike kontrolne grupe (MKG=2.90) postižu značajno bolje rezultate ($t(87)=-5.36$, $p<.01$, $\eta^2=.23$ η^2) na finalnom testu znanja iz predmeta Moja okolina. Na osnovu toga je zaključeno da uvođenje istraživačkog metoda u nastavi Moje okoline ima značajno bolji obrazovni efekat od uobičajenih metoda tradicionalne nastave.

Na osnovu ukupnih rezultata koji su dobijeni možemo zaključiti da uvođenje istraživačke metode u okviru nastave predmeta Moja okolina omogućava sticanje kvalitetnijeg i trajnijeg znanja. Općenito govoreći, istraživačka metoda se može smatrati vrlo primjerenom za nastavu iz predmeta Moja okolina.

Ključne riječi: učenje; učenje i istraživanje; istraživački rad učenika; moja okolina

UVOD

Učenje je aktivnost kojom pojedinac postiže relativno trajne promjene svoga ponašanja. Te promjene nastaju pod uticajem primljenih ili prerađenih informacija. Učenje je temelj odgojno-obrazovnog procesa. Sve ono u ponašanju što nije određeno biološkim naslijeđem stečeno je učenjem. Naše vještine, navike, znanja, motivi, emocije, pa i ukupna naša ličnost prvenstveno su rezultat učenja. Učenje je sticanje novih mogućnosti ponašanja (Ćatić 2003). Nastava je odgojno-obrazovni proces koji se izvodi planski i sistemski. Ona je specifična ljudska aktivnost koja se bez obzira na njenu namjenu izvodi u određenoj instituciji tj. školi. Nastava je osnova školskog rada. Tatjana Ilijana ističe da je “nastava specifična aktivnost nastavnika usmjerena u pravcu naoružavanja učenika znanjima, umijećima, navikama, razvijanju njihovih spoznajnih i stvaralačkih sposobnosti“ (Ćatić 2003: 107). Sami ciljevi nastave moraju biti realni s obzirom na učenika i ono što učenik jeste, na razvojne potrebe te mogućnosti učenika. Također, ciljevi moraju biti realni u odnosu na vrijeme koje nam stoji na raspolaganju, prostor i opremu za izvođenje nastave te same mogućnosti nastavnika.

Istraživački rad učenika je suvremena obrazovno–odgojna strategija i nova mogućnost da se ostvari efikasnije obrazovanje i permanentna inovacija koja obezbjeđuje punu angažovanost učenika i njegov aktivan pristup procesu učenja. Teorijski pristup problemu istraživanja podrazumijeva uvid u definicije osnovnih pojmova koje ćemo koristiti u radu. To su: učenje, učenje istraživanjem, istraživački rad učenika, nastava, motivacija.

Istraživački rad učenika je složena misaona aktivnost u procesu saznavanja nepoznatog, kojom se, uz korištenje specifičnih metodičkih postupaka, nastoje razvijati različite sposobnosti za otkrivanje, tumačenje, pojašnjavanje, usvajanje i primjenu stečenih znanja u novim situacijama. Istraživački rad omogućava učeniku da efikasnije uči kako se praktično primjenjuju teorijska znanja, kako se usaglašavaju i ostvaruju zajednički ciljevi života i rada (Mikanović 2009a: 139-152). Za istraživački rad učenika su prihvatljivi svi modeli koji omogućuju fleksibilno učenje. Fleksibilnost ovdje posebno shvatamo kao mogućnost odstupanja od ustaljenih i strogo utvrđenih procedura. Zato istraživački rad učenika ne treba izjednačiti sa nastavnim sistemom. Teorije savremenih nastavnih sistema nisu proučavane s namjerom da istraživački rad učenika izjednačimo sa nastavnim sistemima, nego da se ukaže da su istraživački zadati integralni dio kvalitetne nastave i učenja, a obično se daju unaprijed prije upoznavanja novih sadržaja. Zapravo, različite teorije smo proučavali s ciljem da dođemo do „elastičnijih“ i fleksibilnijih modela. Posebno su nam bili interesantni modeli koji

omogućuju više samostalnog rada učenika. S ciljem unapređivanja istraživačkog rada učenika, posebnu pažnju treba obratiti na odabir modela za takvo učenje. Autori biraju različite kriterijume klasifikacije modela. Tako Đukić (2003) navodi da se modeli mogu klasifikovati prema:

- rezultatima dejstva predmeta, odnosno sistema-originala
- funkciji ili ponašanju koje vodi pomenutim rezultatima
- strukturi modela, odnosno predmeta-originala
- materijalnom supstratu predmeta, odnosno sistema originala

U istraživačkom radu su potrebni modeli na osnovu kojih je moguće maksimalno uključiti učenika u proces istraživanja. Najprikladnijim su se pokazali sintetički modeli koji omogućuju aktivnije uključivanje učenika u proces sticanja znanja putem stvaralačko-istraživačkih aktivnosti. Istraživački rad učenika treba početi primjenjivati tek kad su učenici značajno ovladali sposobnostima za samostalno učenje. Mogućnost da učenici samostalno uče i istražuju treba izraziti kroz optimalni model u nastavi. Dakle, istraživački rad treba da posreduje između učenika i predmeta istraživanja. Stepenn uključenosti učenika u proces istraživanja značajno određuje model istraživačkog rada. Na osnovu modela istraživačkog rada moguće je zaključivati o misaonim operacijama koje učenici preferiraju i koriste. Zato u istraživačkom radu treba primjenjivati modele koji doprinose kvalitetnijem i efikasnijem učenju, osposobljavanju za samoučenje, samoobrazovanje i doživotno (permanentno) obrazovanje.

S obzirom da teorijska i empirijska istraživanja ukazuju na različite i brojne efekte istraživačkog rada učenika, a da u jednom istraživanju nije moguće izmjeriti sve moguće efekte, opredijelili smo se da obrazovno-vaspitne efekte u našem istraživanju operacionalizujemo kroz opći stepen znanja učenika. Stepenn znanja koje učenik ostvari iz predmeta Moja okolina predstavljao bi direktan pokazatelj obrazovnih efekata. Analiza dostupnih domaćih i stranih izvora ukazuje na manji broj empirijskih, a naročito eksperimentalnih istraživanja u kojima su cjelovitije sagledani efekti istraživačkog rada učenika. Posebno je uočljiv nedostatak takvih istraživanja u razrednoj nastavi i u okviru predmeta Moja okolina. Ipak dostupna su određena istraživanja koja omogućavaju uvide u karakteristike i značaj istraživačke metode u nastavi. Krkljuš (1977) je istraživao uticaj otkrivajućeg vođenja na postignuća u nastavi matematike (algebre). Učenje otkrivanjem u ovom radu je podrazumijevalo učenikovo samostalno upoznavanje sa novim činjenicama kao i samostalno usvajanje novih principa i generalizacija. Rezultati ukazuju da su učenici u eksperimentalnoj grupi, u kojoj

se nastava odvijala po sistemu vođenog otkrića, postigli statistički značajno veći uspjeh u izučavanju algebre u odnosu na kontrolnu grupu. Stojaković (1981) je efekte učenja putem otkrića istraživao na sadržajima fizike i pokazao da su statistički značajno viša postignuća eksperimentalne grupe u odnosu na kontrolnu, i to u pogledu rješavanja složenijih, problemskih zadataka. Ristanović (2016) je istraživao, također eksperimentalno, uticaj heurističkog modela učenja u nastavi Poznavanja prirode i Poznavanja društva na obrazovne efekte kao što su kvalitet i trajnost znanja učenika. Heurističko učenje je, u stvari, podrazumijevalo dominantnu primjenu učeničkog istraživačkog rada. Učenici u eksperimentalnoj grupi su prikupljali podatke iz različitih izvora, postavljali hipoteze, izvodili manje oglede, i sl. Rezultati finalnog testiranja, ali i nekoliko mjeseci nakon istraživanja primjenjenog retestiranja, ukazali su na statistički značajno viša postignuća učenika u eksperimentalnoj u odnosu na kontrolnu grupu. Ovo istraživanje je pokazalo da istraživački rad utiče ne samo na kvalitet znanja, već i na trajnost znanja u nastavi Prirode i nastavi Društva. Isti autor je izvršio i eksperimentalnu provjeru efekata projektnog modela nastave Prirode i društva (istorijski sadržaji) na saradničko ponašanje učenika (Ristanović 2016). Rad na projektima odvijao se u manjim grupama učenika. Nalazi ovog istraživanja pokazali su da je grupni rad na projektu pozitivnije djelovao na pozitivnu međuzavisnost učenika u grupi, unutargrupnu komunikaciju i otvorenost za rješavanje problema u odnosu na uobičajene grupne aktivnosti.

U eksperimentalnom istraživanju Kuke (2000a) ispitivano je dejstvo laboratorijsko-eksperimentalne metode u nastavi fizike na znanja učenika. Učenici u eksperimentalnoj grupi (sedmi i osmi razred) su postigli statistički značajno viši nivo znanja, i to u pogledu reprodukcije, razumijevanja, primjene i trajnosti znanja, u odnosu na kontrolnu grupu. U drugom članku ovaj autor prezentuje rezultate istog istraživanja, ali u pogledu djelovanja eksperimentalnog faktora na motivaciju učenika (Kuka 2000b). Nalazi istraživanja ukazuju da je usvajanje sadržaja fizike laboratorijsko-eksperimentalnom metodom takođe statistički značajno više uticalo na nivo motivisanosti za učenje učenika oba spola u odnosu na uobičajeni način rada. Krićka analiza prikazanih tangetnih istraživanja ukazuje da, u odnosu na temu našeg istraživanja, postoji određen broj pitanja i problema koji u njima nisu detaljnije ispitani i protumačeni. Efekte laboratorijsko-eksperimentalne metode, ali u nastavi biologije u drugom razredu gimnazije, ispitivale su Drakulić i Miljanović (2007). One su ustanovile da su učenici eksperimentalne grupe uz primjenu aktivnih metoda učenja, vježbi i ogleada postigli statistički značajno viši nivo znanja i umijeća u odnosu na učenike iz kontrolne grupe koji su iste sadržaje izučavali na tradicionalan način.

Sličnim istraživanjima nikada nisu obuhvaćeni sadržaji nastavnog predmeta Moja okolina.

Naše istraživanje je bilo prilika da sagledamo, iz metodičkog ugla, kako je specifičnost nastavnih sadržaja povezana sa primjenom i efektima istraživačkog rada učenika. Također, eksperimentalni program odnosno naše pisane pripreme na ovim nastavnim sadržajima ostaju primjeri učiteljima kako da i oni ispolje metodičku kreativnost u planiranju i pripremanju nastave. U ranijim istraživanjima nije obuhvaćen uzrast učenika četvrtog razreda. Ovaj uzrast je interesantan iz ugla spoznaja razvojne psihologije o dječijem usvajanju pojmova i razvoju apstraktnog mišljenja. U našem istraživanju predviđeno je da se usvajanje pojmova dešava u procesu učenikovog aktivnog rada na istraživačkim zadacima (rješavanja problemskih situacija), pri čemu se aktiviraju misaone operacije kao što su raščlanivanje, uočavanje sličnosti i razlika, povezivanje, uopćavanje i sl. Konačno, planirano istraživanje uključivalo je specifičan sklop zavisnih varijabli kakav do sada u istraživanjima nije ispitan. Stoga je naše očekivanje bilo da planirano istraživanje pruži vrijedne rezultate koji će u kombinaciji sa nalazima ranijih studija omogućiti značajne pedagoške uvide.

Analiza teorijskih postavki i empirijskih istraživanja istraživačkog rada učenika ukazuje da njegove didaktičko-metodičke vrijednosti imaju značajan pozitivan uticaj u domenu razvijanja i podsticanj viših misaonih procesa, inicijative, stvaralaštva, motivacije i drugih kvaliteta učenika. Međutim, manji je broj radova o vrijednostima i efikasnosti istraživačkog rada učenika u razrednoj nastavi. Metodičko osmišljavanje materijala i metoda za istraživački rad u razrednoj nastavi je osjetljivo i zahtjevno pitanje. U pripremanju, realizaciji i evaluaciji istraživačkog rada učenika u razrednoj nastavi nezaobilazno je uvažavati specifične karakteristike mišljenja učenika tog uzrasta koje je zasnovano na konkretnoj logici, ali i začecima apstraktnih misaonih procesa. Pored toga, kompleksnost i višeslojnost sadržaja vjerovatno su uzrokovali slabiji interes istraživača da ispituju efekte istraživačkog rada u nastavi Moje okoline.

METOD

Cilj sprovedenog istraživanja je utvrđivanje uticaja primjene istraživačkog rada učenika u nastavi Moje okoline na obrazovno-vaspitne efekte. Zadatak istraživanja je ispitati razlike u obrazovnim efektima primjene istraživačke i tradicionalne metode u okviru nastave Moje okolina. Prema zadatku istraživanja je formulisana i istraživačka hipoteza kojom se pretpostavlja da će u nastavi Moje okoline učenici eksperimen-

mentalne grupe, u kojoj se primjenjuje istraživački metod rada, postići više skorove na finalnom testiranju znanja u odnosu na učenike u kontrolnoj grupi koji rade na uobičajen načinu u tradicionalnoj nastavi.

Uzorak

Ukupan uzorak istraživanja je obuhvatio 89 učenika iz četiri odjeljenja četvrtog razreda. Ujednačavanje grupa, kao neophodno u eksperimentu, je izvršeno na osnovu uspjeha učenika u prethodnom razredu. Nakon ujednačavanja određeno je koja dva razreda će činiti eksperimentalnu a koja dva kontrolnu grupu. Eksperimentalnu grupu je činilo 46, a kontrolnu 43 učenika.

Instrumenti i procedura

Nezavisnu varijablu u istraživanju predstavlja eksperimentalni faktor, a to je istraživački rad učenika u nastavi Moje okoline. Zavisna varijabla je rezultat na testu znanja iz predmeta Moja okolina, kao obrazovno-vaspitni efekat. U istraživanju je primijenjen eksperiment. Testiranje je uključivalo inicijalno i finalno mjerenje u cilju utvrđivanja znanja učenika. Pri tome su korištene dvije verzije testa znanja. Obje verzije testa pokazale su zadovoljavajuću pouzdanost ($\alpha_{TT}=.81$ $\alpha_{FT}=.76$). Sirovi rezultati postignuti na testu su prema unaprijed pripremljenom bodovnom kriteriju pretvoreni u ocjene od 1 do 5. Nakon toga je u eksperimentalnu grupu uveden istraživački metod nastave kao eksperimentalni faktor, dok su u kontrolnoj grupi primijenjivana tradicionalna nastava. Nakon dva mjeseca rada različitim metodama ponovljena je provjera znanja iz predmeta Moja okolina uz primjenu finalne verzije testa. Cjelokupno eksperimentalno istraživanje realizovano je u školskoj 2019/20. godini.

Statističke procedure

U istraživanju su, u zavisnosti od prirode ispitivanih konstrukata, analizirani parametri deskriptivne statistike i frekvencije. Poređenje rezultata eksperimentalne i kontrolne grupe na inicijalnom i finalnom mjerenju je za numeričke varijable izvršeno primjenom t-testa za nezavisne i zavisne uzorke.

REZULTATI

Pri provjeri hipoteze primijenjeno je nekoliko statističkih postupaka. U prvom redu je razmotreno postignuće na inicijalnom i finalnom testu znanja iz Moje okoline, skorovi i mjere deskriptivne statistike za dobijene skorove. Poređenje postignuća između

eksperimentalne i kontrolne skupine je izvršeno pomoću t-testa za nezavisne uzorke, dok je razlika u postignuću u okviru svake skupine posebno izvršena pomoću t-testa za uparene uzorke.

Tabela 1. Mjere deskriptivne statistike za inicijalno i finalno testiranje – (cijeli uzorak; N=89)

	Inicijalno testiranje	Finalno testiranje
M	2.95	3.35
SD	.98	.88
S	-.34	-.78
K	-.24	.66
Min	1	1
Max	5	5

Legenda: IT - Inicijalno testiranje; FT – Finalno testiranje; M - aritmetička sredina; SD - standardna devijacija; S - skjunis; K - kurtozis; Min - minimalni skor; Max - maksimalni skor.

Radi sticanja potpunijeg uvida u dobijene rezultate, prvo su razmotreni podaci dobijeni na cjelokupnom uzorku i to u odnosu na postignute ocjene na inicijalnom i finalnom testiranju. Kako se vidi u tabeli iznad prosječna ocjena učenika na finalnom (FT M=3.35; SD=.88) je viša nego prosječna ocjena na inicijalnom testiranju (IT M=2.95; SD=.98) bez obzira na to da li ispitanici pripadaju kontrolnoj ili eksperimentalnoj skupini. Na osnovu toga se može zaključiti da je, gledano na nivou kompletnog uzorka, ostvaren stanovit napredak učenika. Dobijeni rezultati na oba testiranja (inicijalnom i finalnom) ne odstupaju od normalne raspodjele. Skjunis kao mjera horizontalnog odstupanja (IT S=-.34; FT S=-.78) i kurtozis (IT K=-.24; K=.66) kao mjera vertikalnog odstupanja od normalne raspodjele ne prelaze vrijednosti +/- 1.00 kao granice značajnosti ovih parametara (George & Mallery 2010) i time ukazuju da se radi o normalnoj raspodjeli.

Potom je izvršeno poređenje rezultata na inicijalnom i finalnom testiranju znanja odvojeno za eksperimentalnu i kontrolnu grupu. U analizi je primijenjen t-test za nezavisne uzorke. U obzir su u prvom redu uzimani rezultati dobijeni analizom dobijenih ocjena. Analiza postignuća učenika izražena putem sumacionog skora, odnosno ukupnog broja bodova na testovima, je u tabele dodana samo radi potpunijeg uvida u dobijene nalaze.

Tabela 2. Mjere deskriptivne statistike i t-test za nezavisne uzorke; postignuća eksperimentalne i kontrolne skupine na inicijalnom i finalnom testiranju

	Skupina	M	SD	SE M	t	df	p	η^2
IT	ES	2.69	.98	.14	-2.649	87	.027	.067
	KS	3.23	.92	.14				
FT	ES	3.78	.62	.09	5.368	87	.000	.229
	KS	2.90	.89	.13				

Legenda: ES-eksperimentalna skupina; KS-kontrolna skupina; M - aritmetička sredina; SD - standardna devijacija; SE M- standardna greška aritmetičke sredine; Legenda: t – t-test; df –stepen slobode; p - nivo statističke značajnosti; η^2 -indeks snage efekta.

Kako pokazuju rezultati u tabeli 2, učenici kontrolne skupine (KS M=3.23, SD=.92) postižu bolje rezultate na inicijalnom testiranju znanja od učenika eksperimentalne skupine (ES M=2.69, SD=.98). Dobijena vrijednosti t-testa ($t(87)=-.649$) je statistički značajna na nivou $p<.05$. Drugim riječima, učenici kontrolne skupine pokazuju statistički značajno bolje znanje na inicijalnom testiranju od učenika eksperimentalne skupine. Međutim, ukoliko se u interpretaciju uključi i parametar snage efekta ($\eta^2=.067$), ukupna količina obuhvaćene odnosno objašnjene varijance je svega 6%. Rezultati dobijeni na finalnom mjerenju pokazuju drugačiji trend. Naime, na finalnom testiranju učenici eksperimentalne skupine (ES M=3.78, SD=.62) ostvaruju bolje rezultate od učenika kontrolne skupine (KS M=2.90, SD=.89). Vrijednost t-testa za nezavisne uzorke ($t(87)=5.36$) u ovom slučaju je statistički značajna na nivou $p<.01$. U ovom slučaju treba dodati da pokazatelj snage efekta ($\eta^2=.229$) ostvaruje vrijednost koja prema spomenutom kriteriju spada u efekte srednje snage i sugerira da se eksperimentalnom kontrolnom metodom u eksperimentalnoj grupi može objasniti oko 22% varijance razlika u uspješnosti na testu.

Na osnovu podataka dobijenih na ukupnom uzorku ispitanika vidimo da učenici u okviru kontrolne skupine postižu statistički značajno bolje rezultate ali uz, očekivano, malu snagu efekta na inicijalnom testiranju znanja iz predmeta Moja okolina od učenika iz eksperimentalne skupine. Međutim, nakon uvođenja istraživačke metode kao eksperimentalnog faktora situacija se mijenja, tako da na finalnom testiranju znanja iz predmeta Moja okolina učenici eksperimentalne skupine postižu rezultate na nivou značajnosti $p<.01$ i veličini efekta snage koja ukazuje na osrednju povezanost istraživačke metode sa postignućem na finalnom testiranju. Na

osnovu dobijenih rezultata se može zaključiti da oni govore u prilog hipoteze. Uvođenje istraživačke metode kao eksperimentalnog faktora u okviru predmeta Moja okolina dovodi do unapređenja znanja koje su učenici sposobni pokazati.

U daljoj provjeri hipoteze analizirana je razlika u rezultatima koje su učenici postigli na inicijalnom i finalnom testiranju. Direktno su za svakog učenika upoređeni njegovi rezultati inicijalnog i finalnog testiranja. U prvom navratu je to urađeno na nivou cijelog uzorka. Na taj način smo željeli steći opći utisak u odnosu na rezultate finalnog mjerenja. U ovom slučaju je primijenjen t-test za zavisne uzorke. U tabelama koje slijede prikazani su rezultati i za sumacione skorove i za ocjene učenika. Iako je zaključak donosen isključivo na osnovu ocjena, kao standardiziranih i ponderiranih rezultata, radi kompletnijeg uvida u dobijene nalaze donosimo i sumacione skorove.

Tabela 3. Mjere deskriptivne statistike i t-test za zavisne uzorke; postignuće na inicijalnom i finalnom testiranju (cijeli uzorak; N=89)

	M	SD	SE M	t	Df	p	η^2
IT	2.95	.98	.10	-2.817	88	.00	.083
FT	3.35	.88	.09				

Legenda: IT-inicijalno testiranje; FT-finalno testiranje; M - aritmetička sredina; SD - standardna devijacija; SE M- standardna greška aritmetičke sredine; Legenda: t – t-test; df – stepen slobode; p – nivo statističke značajnosti; η^2 – indeks snage efekta.

Rezultati prikazani u tabeli 3 pokazuju da ispitanici, gledano u cjelini, na inicijalnom testiranju znanja iz predmeta Moja okolina (IT M=2.95, SD=.98) postižu niže prosječne ocjene nego na finalnom testiranju (FT M=3.35, SD=.88). Registrovana razlika je statistički značajna na nivou $p < .01$ ($t(88) = -2.817$), međutim indeks snage efekta svojom vrijednosti je čak ispod granice slabog efekta. Ukupno gledano može se reći da dobijeni rezultati pokazuju da učenici u cjelini ispoljavaju viši stepen znanja iz predmeta Moja okolina na finalnom mjerenju ali da se svega 8% registrirane razlike može dovesti u vezu sa faktorima koji su na učenike sistematski djelovali u periodu između inicijalnog i finalnog testiranja.

Radi uvida u djelovanje istraživačke nastave u okviru predmeta Moja okolina kao eksperimentalnog faktora izvršeno je poređenje učeničkih postignuća na inicijalnom i finalnom testiranju, zasebno za eksperimentalnu i kontrolnu grupu. U tu svrhu je ponovo primijenjen t-test za zavisne uzorke.

Tabela 4. Mjere deskriptivne statistike i t-test za zavisne uzorke; postignuća eksperimentalne i kontrolne skupine na inicijalnom i finalnom testiranju (po skupinama)

		M	SD	SE M	t	Df	p	η^2
ES	IT	2.69	.98	.14	-6.88	45	.00	.350
	FT	3.78	.62	.09				
KS	IT	3.23	.92	.14	1.71	42	.09	.032
	FT	2.90	.89	.13				

Legenda: IT - inicijalno testiranje; FT - finalno testiranje; ES - eksperimentalna skupina; KS - kontrolna skupina; M - aritmetička sredina; SD - standardna devijacija; SE M- standardna greška aritmetičke sredine; Legenda: F - varijanca; t – t-test; df –stepen slobode; p - nivo statističke značajnosti; η^2 - indeks snage efekta

Prosječne vrijednosti ocjena (tabela 4) koje su dobili učenici kontrolne skupine na inicijalnom testiranju (IT M=3.23, SD=.92) su nešto više od prosječnih ocjena koje isti učenici postižu na finalnom testiranju (FT M=2.90, SD=.89). Pri provjeri značajnosti razlike uz pomoć t-testa za zavisne uzorke utvrđeno je da registrirana razlika nije statistički značajna niti na jednom nivou statističke značajnosti ($t(88)=1.71$ $p>.05$), kao i da je indeks snage efekta ispod granice ($p<.10$). Jednostavnije govoreći, znanje učenika kontrolne skupine iz predmeta Moja okolina na inicijalnom testiranju se ne razlikuje suštinski od znanja koje je registrovano u okviru finalnog mjerenja.

Nasuprot tome, prosječna ocjena eksperimentalne skupine na inicijalnom testiranju (IT M=2.69, SD=.98) je niža od registrovane prosječne ocjena na finalnom testiranju (M=3.78, SD=.62). Dobijena vrijednost t-testa ($t(88)=-6.88$, $p<.01$, $\eta^2>.30$) je na nivou značajnosti $p<.01$. Indeks snage efekta pokazuje da se radi o jakom efektu i da se 32% varijance registrovane razlike može pripisati istraživačkoj metodi u nastavi predmeta Moja okolina. Može se zaključiti da je uvođenje istraživačke nastave u eksperimentalnu grupu imalo pozitivan efekat na stepen usvojenog znanja. U istom periodu je u okviru kontrolne skupine zabilježena prosječna ocjena koja ukazuje na pad znanja. Pretpostavljamo da su kontrolnoj skupini sam protok vremena, a i školsko gradivo sa kojim se učenici susreću u okviru tradicionalne nastave imali negativanu utjecaj na trajnost usvojenog znanja.

U okviru hipoteze je pretpostavljeno da će učenici eksperimentalne skupine u kojoj se primjenjuje istraživački rad u nastavi Moje okoline postići više skorove na finalnom testiranju znanja u odnosu na učenike u kontrolnoj skupini koji rade na

uobičajene načine u tradicionalnoj nastavi. Imajući u vidu sve analizirane rezultate dobijene u okviru provjere, a posebno direktno poređenje dobijenih rezultata eksperimentalne i kontrolne skupine, može se prihvatiti postavljena hipoteza i zaključiti da uvođenje istraživačke metode u nastavu Moje okoline ima pozitivan efekat na usvojeno znanje i njegovo trajanje. Uvidom u ukupne rezultate, hipoteza se može prihvatiti i zaključiti da primjena istraživačke metode u nastavi Moje okoline ima pozitivan efekat na usvojeno znanje.

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

U okviru istraživačke pretpostavke je posmatran direktan utjecaj primjene istraživačke metode na znanje učenika u nastavi predmeta Moja okolina. Kako je već spomenuto, postoje studije koje sugeriraju da primjena istraživačke i drugih srodnih metoda inovativne nastave, pored stjecanja znanja, pozitivno utječe i na razvoj drugih aspekata ličnosti učenika (Cohen i sur. 2007: 344; Matijević i Radovanović 2011: 142). Drugim riječima, prednosti istraživačke metode u odnosu na metode tradicionalne nastave su i u tome što omogućavaju transfer ostvarenih uvida i u druge oblasti rezonovanja. Naime, primjenom istraživačke metode učenici se susreću sa mogućnostima da više puta analiziraju istu pojavu ili događaj i da analizu pristupe iz različitih uglova. Time se omogućava da, pored konkretnog problema sa kojim se susreću u školi, isti pristup primjenjuju i u drugim školskim predmetima, odnosno domenima kognitivnog, emocionalnog i moralnog zaključivanja. Dobijeni rezultati pokazali su da se učenici eksperimentalne i kontrolne skupine na inicijalnom testiranju znanja iz predmeta Moja okolina ne razlikuju značajno. Međutim, na finalnom testiranju učenici eksperimentalne skupine ostvaruju značajno više rezultate od učenika kontrolne grupe. Drugim riječima, uvođenje istraživačke metode kao eksperimentalnog faktora u nastavu predmeta Moja okolina je omogućilo više prosječno znanje nego primjena uobičajenih metoda tradicionalne nastave. Na osnovu toga bi opravdano bilo zaključiti da je uvođenje istraživačke nastave u eksperimentalnoj grupi imalo pozitivan efekat na stepen usvojenog znanja.

Analiza rezultata koja je primjenom t-testa za zavisne uzorke primijenjena odvojeno u eksperimentalnoj i kontrolnoj skupini preciznije je dala i dodatnu potvrdu za izvođenje ovakvog zaključka. Naime, u okviru kontrolne skupine registrirana je niža prosječna ocjena na finalnom nego na inicijalnom testiranju. Ovaj nalaz bi trebao biti indikator da je znanje stečeno u okviru tradicionalne nastave Moje okoline manje

trajno od znanja kakvo se stiče primjenom istraživačke metode u nastavi. U ovom slučaju se najvjerojatnije radi o kvalitativno drugačijem povezivanju sadržaja koji se uče. Istraživačka metoda omogućava da se elementi sa kojima se učenik susreće inkorporiraju u dinamički sistem koji je fleksibilniji, manje podložan negativnom utjecaju novog gradiva sa kojim se učenici susreću. Dobijeni nalazi su kompatibilni sa rezultatima koje su objavili Cerić (2012) i Muminović (2016) a koji također zaključuju da primjena istraživačke metode u nastavi kod učenika osnovne škole omogućava formiranje dinamičkog znanja koje je trajnije i primijenjivije i u drugim oblastima. U ovom slučaju možemo se složiti i sa nalazom De Zana (1999) koji potvrđuju da je istraživački metod sam po sebi učenicima interesantniji, da im omogućava aktivniju ulogu i da se na taj način učenje udaljava od klasične definicije i postavke učenja. Povećava se motiviranost učenika kao i izgledi da se na znanja gleda kao na instrumente primjenjive u svakodnevnom životu.

Uvidom u ukupne rezultate može se zaključiti da primjena istraživačke metode u nastavi Moje okoline ima pozitivan efekat na usvojeno. Konačno, dobijeni rezultati pokazuju potrebu za primjenom istraživačke metode u nastavi ali podrazumijevaju i obučenosť za korištenje punih potencijala ovog metoda. Imajući takve smjernice u vidu, preporučuje se i provjera dobijenih rezultata u daljnim istraživanjima sa učenicima drugih uzrasta i u okviru drugih nastavnih predmeta.

LITERATURA

1. Cerić, Haris (2012), "Utjecaj primjene stripa u nastavi na kvantitet, kvalitet i trajnost znanja", *Zbornik radova odsjeka za pedagogiju*, Filozofski fakultet u Sarajevu, str. 253-258.
2. Cohen, Louis, Lawrence Manion, Keith Morrison (2007), *Metode istraživanja u obrazovanju*, Naklada Slap, Jastrebarsko
3. De Zan, Ivan (1999), *Metodika nastave prirode i društva*, Školska knjiga Zagreb
4. Ćatić, Refik (2003), *Osnovi didaktike*, Pedagoški fakultet, Zenica
5. Drakulić, Vera, Tomka Miljanović (2007), "Efikasnost laboratorijsko-eksperimentalne metode u realizaciji sadržaja biologije u gimnaziji", *Pedagogija*, vol. 62, br. 4, str. 627-632.
6. Đukić, Mara (2003), *Didaktičke inovacije kao izazovi i izbor*, Savez pedagoških društava Srbije, Novi Sad

7. Kuka, Miroslav (2000a), "Komparativno-korelativni odnosi nastavnih metoda i postignuća obrazovnih nivoa učenika u nastavi fizike", *Zbornik radova X kongresa fizičara*, Vrnjačka Banja, str. 1108-1112.
8. Kuka, Miroslav (2000b), "Značaj i uloga eksperimentalnih metoda u nastavi prirodnih nauka", *Zbornik radova IX kongresa saveza pedagoških društava Srbije*, Savez pedagoških društava Srbije, Novi Sad, str. 538-542.
9. Krkljuš, Slavko (1977), *Učenje u nastavi otkrivanjem*, Radnički univerzitet "Radivoj Ćirpanov", Novi Sad
10. Mikanović, Brane (2009a) "Teorijske osnove istraživačkog rada učenika u savremenim didaktičkim teorijama", *Norma*, 14(2), str. 139-152.
11. Mikanović, Brane (2009b), "Pedagoški aspekti istraživačkog rada učenika", *Nastava*, 1-2, str. 65-77.
12. Muminović, Hašim (2016), "Dimenzije konstruktivističke teorije učenja i poučavanja u nastavi", *Zbornik radova odsjeka za pedagogiju*, 1(1), Filozofski fakultet u Sarajevu, str. 200-206.
13. Matijević, Milan, Diana Radovanović (2011), *Nastava usmjerena na učenika*, Školske novine, Zagreb
14. Ristanović, Dušan P. (2016), "Uloga projektnog modela nastave prirode i društva u razvoju saradničkog ponašanja učenika", *Nastava i vaspitanje*, 18(3), str. 629-646.
15. Stojaković, Petar (1981), "Savremene teorije učenja kao moguća osnova teorija instrukcije u nastavi", *Pedagogija* 2, str. 157-173.

EDUCATIONAL EFFECTS OF PUPILS RESEARCH WORK IN TECHING OF MY ENVIRONMENT SUBJECT

Summary:

Research work of pupils is a new educational and upbringing strategy as well as a new opportunity to achieve more effective education and continuous innovation that ensures maximum student engagement and their active approach to the learning process. An analysis of the theoretical settings and empirical research of pupils work within this study shows numerous didactic-methodical values in the field of developing and stimulating higher thought processes, initiative, creativity, motivation and other pupils qualities.

The total sample of the survey consisted of 89 pupils from four fourth-grade class. After equalization, experimental and control groups were constituted. In the experimental group, the research method was introduced as an experimental factor, while in the control group traditional teaching methods were applied.

The entire experimental research was carried out in the 2019/20 school year. Firstly, a review and analysis of theoretical models and empirical research in the field to which the research project belongs were performed. This article contribute to impact determination of the application of student research work in teaching My environment on educational effects.

Key words: learning; learning and research; pupil's research work; teaching and motivation.

Adresa autora

Authors' address

Almina Alagić

Opća Biblioteka Tešanj

almina_tesanj@hotmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

KOMUNIKOLOŠKA I MEDILOŠKA ISTRAŽIVANJA

Amela Delić, Mirela Karahasanović

RAZUMIJEVANJE INTERNETA: KAKO OBLIKUJEMO NOVI MEDIJI I
KAKO ON OBLIKUJE NAS? / UNDERSTANDING INTERNET: HOW
WE SHAPE THE NEW MEDIA AND HOW IT SHAPEE US? 299

Ilvana Salić

VJERSKE ZAJEDNICE I IZAZOVI SAVREMENE KOMUNIKACIJE –
PRIMJER ISLAMSKE ZAJEDNICE U BOSNI I HERCEGOVINI /
RELIGIOUS COMMUNITIES AND ONLINE COMMUNICATION
CHALLENGES – AN EXAMPLE OF THE ISLAMIC COMMUNITY IN
BOSNIA AND HERZEGOVINA 317

Anita Zovko, Vanda Šajer

SAMOPROCJENA MEDIJSKE KOMPETENCIJE STUDENATA
NASTAVNIČKIH STUDIJA I NASTAVNIČKOG MODULA FILOZOFSKOG
FAKULTETA U RIJECI / SELF-ASSESSMENT OF MEDIA COMPETENCY
OF STUDENTS OF TEACHING STUDIES AND THE TEACHER
MODULE OF THE FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL
SCIENCES IN RIJEKA 335

UDK 004.738.5

Primljeno:

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Amela Delić, Mirela Karahasanović

RAZUMIJEVANJE INTERNETA: KAKO OBLIKUJEMO NOVI MEDIJ I KAKO ON OBLIKUJE NAS?

U ovom radu autorice nastoje kritičkim propitivanjem odnosa tehnologije i uma, mašine i čovjeka, razumjeti mrežne medije, njihovu prirodu i način na koji njihovo integrisanje u svakodnevnicu mijenja tu svakodnevnicu. Internet je kao tehnologija, ali i medij masovne komunikacije u društvu prisutan već 30-ak godina, no diskusije o njemu uglavnom se svode ili na odu tehnologiji ili na skepticizam, koji, kako to kaže Silva Vaidhyanathan (2018) zastupaju „ortodoksni” medijski ekolozi“. Zato u ovom radu pokušavamo razumjeti odnos tehnologije (medija) i uma (čovjeka), počevši od zapažanja koja iznose Mumford, Nietzsche, McLuhan, Freud, do savremenih promišljanja McChesneya, Carra, Keena, Vaidhyanathana, Searla. Razmatramo načine na koji su prethodni mediji, uključujući govor, pismo, fotografiju, mijenjali društvo i čovjekove potrebe, ali i nove, izmijenjene obrasce ponašanja u svakodnevnom životu, a koji su dijelom nastali i iz naše upotrebe dominantne tehnologije današnjeg doba. Propitujemo i izvor čovjekove potrebe za novim tehnologijama, izumima, mašinama, njegovu želju za kontrolom prirode i tehnike, koja se polahko pretvara u kontrolu samog čovjeka. U radu ne dajemo konačne odgovore na narastajuće probleme i pitanja današnjeg umreženog i tehnificiranog svijeta, nego se bavimo refleksijama razvoja interneta, komunikacionih tehnologija i vještačke inteligencije.

Ključne riječi: Internet; tehnologija; um; vještačka inteligencija; čovjek

S ONU STRANU IZUMA: OD POTREBE DO OVISNOSTI

S pojavom svakog novog komunikacijskog medija postavlja se i pitanje njegove opravdanosti, potrebe, a nerijetko se pitamo i šta je čemu prethodilo – potreba mediju, ili je medij stvorio i učvrstio potrebu za samim sobom, odnosno za tehnologijom koja je u njegovoj osnovi. U mnoštvu glasova kojima se nastoji opravdati pojava i etabliranje medija, nerijetko se čuju i oni kritički intonirani kojima se pokušava objasniti način na koji u međusobnoj interakciji medij-društvo, mediji mijenjaju društvo i čovjeka, ali i načini na koji društvo mijenja medije. Prirodni tok razvoja medija išao je od govora, preko pisma, novina, knjige, stripa, pa do elektronskih – radija i televizije, koji su kao posljedicu za sobom ostavljali unificirano masovno društvo, neki bi rekli i društvo „lažnih potreba“ i „kulturne industrije“ zarobljeno proizvodima „industrije svijesti“ (Horkheimer, Adorno, Enzensberger). Mnogi autori pokušali su ponuditi odgovor na pitanje da li su medijske tehnologije nastale kao pokušaj čovjeka da interveniše u prirodu, odnosno kao njegov zahvat kojim nastoji da je kontroliše i ukroti. Čini se da nijedan medij nije tako snažno pretendirao na kontrolu prirode i čovjeka, ili je bar izazivao podozrenje javnosti da upravo to radi, onako kako to rade mediji u čijoj je osnovi internet tehnologija. Komunikolozi, ali i drugi znanstvenici kojima je poznata historija razvoja ovog medija, znaju da je on nastao upravo iz potrebe da se preduprije mogući nuklearni i drugi vojni napadi na Sjedinjene Američke Države. Nakon što je Sovjetski savez lansirao satelite u Zemljinu orbitu, Sjedinjene Američke Države intenzivirale su napore da usavrše komunikaciju u slučaju sovjetskog nuklearnog napada.

Ideju interneta utemeljili su znanstvenici poput Norberta Wienera, Vannevara Busha i drugih, ali se ipak osnivačem prve mreže koja je povezivala nekoliko računarskih centara smatra Agencija za projekte naprednih istraživanja Američkog ministarstva odbrane (ARPA). Mreža kojom su prvi put povezani fizički udaljeni računari nazvana je ARPANET¹. I tako je krajem 60-ih nastala komunikacijska mreža kojom su Amerikanci nastojali zaštititi svoju državu u slučaju vojne prijetnje. Vođe projekta koji je evoluirao u današnji internet bili su Paul Baran, Bob Taylor, Wesley Clark, Vincent Cerf i drugi. Samo je desetak godina internet ostao u domenu znanosti i vojske, a već 80-ih izlazi na tržište kao tehnologija za masovnu i komercijalnu upotrebu. Ideja vodilja mreže bila je ravnopravna komunikacija svih učesnika komunikacijskog procesa. Ova ideja i danas je ključni argument zagovornika interneta koji nastoje mrežnu tehnologiju predstaviti kao pogodnu tehnološku podlogu za ravnopravniju, slo-

¹ Agencija za projekte naprednih istraživanja u Sjedinjenim Američkim Državama, osnovana 1958.

bodniju i decentralizovaniju komunikaciju. Paradoks je u tome da je danas, 50 godina nakon nastanka ARPANET-a, skoro sva moć resursa i diskurzivna moć medija interneta ponovo skoncentrisana u rukama par moćnih korporacija; bilo da je riječ o medijskim kao što je Murdochova *News Corporation*, računarskim kao što je *Microsoft*, ili apsolutnim prvacima u kontroli tržišta pažnje i pretraživanja kakva je korporacija *Google*. Čak je i utemeljitelj Svjetske mreže, odnosno *World Wide Weba*, Tim Bernes Lee na svjetskom samitu u Lisabonu poručio da su današnji „Web oteli pokvarenjaci i trolovi koji su ga koristili za manipuliranje ljudima diljem svijeta“², a Manuel Castells se opravdano pita o kakvom pluralizmu i demokratiji u eri interneta uopće govorimo kada je „jedan posto onih na vrhu lestvice prisvojio za sebe 5 procenata ekonomskog rasta“ (2018: 141). Prema pisanju Andrewa Keena, koji je i sam bio *start-up* poduzetnik u Silicijskoj dolini, *Google* „kontrolira oko 65% pretraga u svijetu, dok na nekim tržištima kao što su Italija ili Španjolska prevladava s više od 90%“ (Keen 2017: 72). McChesney, pak, kaže da *Google* drži 70% tržišta pretraživanja *online*, a „procjenjuje se da preko iTunesa Apple kontrolira 87 posto tržišnog udjela u skidanju digitalne glazbe i 70 posto tržišta softvera za reprodukciju video-materijala“, dok „Amazon drži između 70 i 80 posto ukupne internetske prodaje kako fizičkih knjiga tako i e-knjiga“ (McChesney 2013: 168). Monopolisti često udružuju svoje snage, pa je tako 2006. *Google* kupio *YouTube* za 1,65 milijardi dolara, *Facebook* je 2012. preuzeo *Instagram* za milijardu, a *Yahoo* je 2013. kupio *Tumblr* za 1,1 milijardu“ (Keen 2017: 75).

Internet je trenutno u fokusu pažnje ekonomskih i političkih elita, no u početnim godinama etabliranja ove tehnologije korporacije nisu pokazivale veliko zanimanje za izum nastao u „vojnom i znanstvenom establišmentu“ (Castells, prema Sofradžija 2010: 87). McChesney piše da je „IBM čak odbio dati ponudu za podmrežne kompjutere 1968. godine, rekavši da taj poslovni pothvat nije dovoljno profitabilan. Godine 1972. Vlada je izašla sa svojom čuvenom ponudom da AT& T-u ustupi nadzor nad ARPANET-om, to jest internetom, a taj monopolist je to odbio ‘zbog toga što to ne bi bilo profitabilno’“ (McChesney 2013: 131).

Danas su mrežni mediji postali dio naše svakodnevnice, uz njih provodimo veliki dio dana, pasivno ili aktivno. Komunikacija, poslovanje, obrazovanje, održavanje i sklapanje veza – sve ove aktivnosti odvijaju se putem mrežnim medija. George Orwell i Aldous Huxley bili bi zaprepašteni da znaju koliko smo svoje živote učinili

---

² [www.balkansk.aljazeera.net](http://www.balkansk.aljazeera.net/vijesti/web-puni-30-godina-je-li-postao-cudoviste-izvan-kontrole?fbclid=IwAR24tATdA7VgQbYvAAfUwCseSOIH7r5FysuLRP8qNhEI69v0F5xvbrz2wLw), link: <http://balkansk.aljazeera.net/vijesti/web-puni-30-godina-je-li-postao-cudoviste-izvan-kontrole?fbclid=IwAR24tATdA7VgQbYvAAfUwCseSOIH7r5FysuLRP8qNhEI69v0F5xvbrz2wLw> (16. 3. 2019.)

transparentnim, ne samo vlasti i partijama, nego i oglašivačima, kompanijama, ali i svim zainteresovanim građanima „globalnog sela“. Savremeni pisci beletristike poput Dan Browna, Dave Eggersa, pa čak i bivši američki predsjednik Bill Clinton, u svojim su knjigama govorili o važnosti internet komunikacije. Obustavu ove vrste komunikacijske razmjene predstavili su skoro apokaliptičnom. U knjizi *Predsjednik je nestao*, Clinton i Patterson opisuju dramatičnu situaciju u kojoj su američki i ruski hakeri prekinuli mrežnu komunikaciju u Sjedinjenim Američkim Državama. Jedan od glavnih likova knjige zaprepašteno pita „ukrast ćete Amerikancima internet?“ (2018: 59).

Historija razvoja interneta je kontroverzna. Nastao je iz straha da će komunikacija u realnom svijetu biti prekinuta u slučaju nuklearnog napada. Zato su na kraju u Američkom ministarstvu odbrane i riješili da komunikaciju premjeste u virtuelni svijet koji je manje osjetljiv na fizička uništenja. Danas već živimo u ozbiljnom strahu da bi neko mogao obustaviti virtuelnu komunikaciju, i da bismo u konačnici morali ponovo učiti razgovarati u fizičkom svijetu. Iako su eksperti optimistični kada je u pitanju budućnost u digitalnom dobu (Stansberry, Anderson, Rainie 2019), ipak, napredak u mrežnoj komunikaciji, koji bi doprinio svjetlijoj budućnosti u eri mrežnih medija, ovisi najviše od spremnosti „ljudi da prihvate reforme koje će omogućiti bolju saradnju, osnovna prava i ekonomsku jednakost“ (Ibid). Trenutno, stvari ne stoje baš najbolje.

Razvoj i etabliranje interneta i *World Wide Weba* donijeli su brojne promjene u sve sfere ljudskog života, a najevidentnije su očito one u komunikacijskim procesima. U knjizi *Tehnika i civilizacija* Lewis Mumford piše da svaka mašina ima kulturne, ekonomske, ali i praktične dimenzije djelovanja, te da je odnos između društva i izuma uvijek međusobno uslovljen i isprepleten, a da „iza svih velikih materijalnih izuma ne stoji samo dug unutrašnji razvoj tehnike“, već „postoji i promjena uma“ (Mumford 2009: 19). Tridesetak godina kasnije, Marshal McLuhan također piše o psihičkim i društvenim promjenama koje prate razvoj medija. Iza njegove poznate sintagme „medij je poruka“ krije se poenta po kojoj „to jednostavno znači da osobne i društvene posljedice svakog medija – to jest, svakog našeg produžetka – proizlaze iz novih razmjera što ih u naše poslove uvodi svaki naš produžetak, ili svaka nova tehnologija“ (McLuhan 2008: 14). Za ovog kanadskog teoretičara dominantni mediji nekog doba utječu na stvaranje „kulturne arome“ (McLuhan) ili „društvenog karaktera“ (From) neke zajednice. U djelu *Mreže revolta i nade: Društveni pokreti u doba interneta* Manuel Castells također piše da „iako svaki pojedinačni ljudski um formira značenje tako što materijal tumači prema sopstvenom nahodanju, sama mentalna

obrada materijala uslovljena je komunikacijskim okruženjem. Stoga transformacija komunikacijskog okruženja direktno utiče na oblike konstrukcije značenja, a samim tim i na proizvodnju odnosa moći“ (Castells 2018: 25). Sami tehnički izumi, uključujući i medije nikada dakle nisu bili u potpunosti neutralni, na što je još davno u *Čovjeku jedne dimenzije* upozoravao Herbert Marcuse. On je još 1964. zapisao da „proizvodni aparat tendira tome da postane totalitaran, utoliko što determinira ne samo društveno potrebna zanimanja, vještine i stavove, već i individualne potrebe i aspiracije“ (Marcuse 1968: 24). Odnos medija i društva uglavnom je veoma složen i interaktivan, isprepleten, kao u znamenitom filmu *Matrix*, mrežama vidljivih i manje vidljivih veza koje se veoma teško prekidaju. Nažalost, sudeći po istraživanjima i uvjerenjima brojnih teoretičara (Vaidhyanathan, Carr, Keen, Turkle, McChesney), građani širom svijeta još uvijek nisu svjesni na koje sve načine mediji mogu transformirati njihov život i svakodnevne prakse, ne samo simboličke, nego i empirijske, a osobito umne.

Po mišljenju Marshala McLuhana, za kojeg mnogi kažu i da je bio ispred svoga vremena u predviđanjima razvoja medija i tehnologije, sami mediji predstavljaju produžetak čovjekovih čula. U novije vrijeme, tu tezu je razvio Nicholas Carr u knjizi *Plitko: Što internet čini našem mozgu?*(2011). Po Carrovu mišljenju, internet je produžetak čovjekovih umnih sposobnosti – on je čovjekova memorija, navigacija, orijentir, kompas, sat, mjerac kalorija i kvaliteta sna. To je takozvana intelektualna tehnologija „kojom proširujemo i podupiremo svoje mentalne sposobnosti – za pronalaženje i klasificiranje informacija, formuliranje i artikuliranje ideja, za prenošenje znanja i vještina, za mjerenje i izračunavanje, za proširivanje kapaciteta pamćenja“ (Carr 2011: 67). I zaista, više ne pamtimo dugačke brojeve telefona budući da to pametni telefon radi za nas. Ne pamtimo ulice ni adrese ljudi, jer nas telefonska navigacija odvodi tačno pred vrata na koja trebamo još samo pokucati. Mnoge fakte nije neophodno pamtit, ako imamo pristup internet konekciji i *Wikipediji* vrlo lahko ćemo otkriti sve što nas zanima. Međutim, krije li se iza ovih brojnih pogodnosti i neka opasnost? Carr, Mumford, McLuhan i brojni drugi autori dijele jednu misao važnu za razumijevanje mrežnih medija. McLuhan je među prvima kazao da svaki novi čovjekov produžetak u vidu medija vodi samoamputaciji dijela tijela na koji se nastavlja. Tehnički produžeci izazivaju otupjelost, jer „kad je naš središnji živčani sustav produžen i izložen, moramo ga otupjeti, inače ćemo umrijeti“ (McLuhan 2008: 46). Produžujući svoja čula tehničkim sredstvima, čovjek ih istovremeno nadograđuje, ali i, dugoročno gledajući, paralizira. Mumford pojašnjava da „na isti način na koji magnetofon i radio postepeno preuzimaju čovjekov prirodni nagon za pevanjem, tako i

fotoaparata preuzima potrebu za gledanjem, automobil za hodanjem – mašine dovode do promena u osnovnim funkcijama, što je samo korak do paralize“ (Mumford 2009: 384). Danas, naprimjer, uočavamo da su kamere na pametnim telefonima skoro zamijenile čovjekovo oko. Halima Sofradžija zaključuje da „u osnovi, naš život ispunjava EKTRAN. TV ekran, kompjuterski ekran, ekran video-kamere, nadzorne kamere, ekran za ultrazvučne preglede, čak minijaturni ekran mobitela...“ (Sofradžija 2015: 34). Ekran telefona postao je novi, digitalni super ego. Ušminkani, dotjerani, besprijekorni, takvi smo na našim *selfie* fotografijama. Kao u Vajldovom romanu *Slika Doriana Greja*, mi smo postali pravi, skriveni portret našeg virtuelnog imidža. Za Carru je prelazak sa papira na svijet *touch-screen*-a važan zato što taj prelazak nije samo stvar fizičke promjene fokusa oka. Po Carru, kako migriramo sa klasičnih na digitalne medije, sa stranice na monitor, i naš um migrira iz linearnog u hipertekstualni ili nelinearni. „Miran, usredsređen, neometan, linearni um, ustupa mjesto novoj vrsti uma koji želi i treba da srče i izbacuje informacije u kratkim, isprekidanim, često i prepletenim naletima – što brže, to bolje“ (Carr 2011:23). Um čovjeka čiji je dominantan medij utemeljen na internet tehnologiji je nefokusiran, rastresen i konstantno u deficitu pažnje. Sve ključne karakteristike weba kao multimedija kreirane su tako da nam ometaju pažnju dok istovremeno pokušavaju produbiti naše znanje. „Svaki put kada upalimo kompjuter, ubačeni smo u ‘ekosustav tehnologije prekidanja’, kako to naziva blogger i pisac znanstvene fantastike Cory Doctorow“ (Carr 2011: 126). Hiperlinkovi su osmišljeni kako bi nam proširili znanje, dali širi kontekst problema o kojem istražujemo, podsjetili nas ili podučili. Međutim, problem u hiperlinkovskim vezama je u tome što nam skreću pažnju. Stalnim „skakanjem“ sa sadržaja na sadržaj nismo u stanju pratiti dokle smo došli, niti razumjeti dubinu onoga što čitamo ili gledamo. Carr će reći da je „njihova vrijednost kao navigacijskog sredstva neodvojiva od njihovog ometalačkog učinka“ (Carr 2011: 125). Oni (hiperlinkovi) otežavaju posvećeno čitanje i razumijevanje medijskih informacija. Zbog toga se one fragmentuju, rasparsavaju, svode na ključne riječi, rečenice ili pasuse. Sve je to navodno u cilju uštede vremena, a upravo se u njemu, u tom „izmorenom, malaksalom vremenu (u kojem govoriti znači ne reći ništa), razotkriva ukupna ljudska situacija u obliku postmoderne iscrpljenosti (Zerzan); svakodnevno vidimo pred sobom izmoreno i ubrzano društvo, ali i to već ima prizvuk normalnog, svakodnevnog“ (Sofradžija 2015: 49). Uprkos namjeri da se upotrebom velikog broja tehnoloških uređaja, uštedi vrijeme i omogući više rasonode u čovjekovom životu, desilo se zapravo, kako tvrdi Ratko Božović (2015) svojevrsno „ubistvo slobodnog vremena“. Naime, „u čovjekovom svakodnevstvu i njegovom slobodnom vremenu nema prijatelja, nema svakodnevnih šetnji, nema

čestitih posjeta pozorištu, nema čitanja knjiga u tišini dokolice“ (Božović 2015: 1). Ovaj svijet enormnog ubrzanja, „svijet pokretan porukama i brzim odgovorima ne čini samorefleksiju nemogućom, ali čini malo da se ona njeguje“ (Turkle 2011: 241).

Usporavanje ritma i brzine življena, ili, kako bi to kazao Marcuse, „pacifikacija egzistencije“ (1968) skoro je nemoguća. Zarobljeni u medije masovnog komuniciranja, okruženi s bezbroj blještećih ekrana koje viđamo više nego svoj vlastiti lik i svoje najmilije, sadržaj medija u potpunosti smo podredili formi. Često nije potrebno da čitamo ni te izdvojene informacije, već nas video snimci i fotografije informišu sasvim dovoljno, taman toliko koliko nam je pažnje ostalo.

„Kombiniranjem više različitih vrsta informacija na jednom ekranu, multimedijaska Mreža još više fragmentira sadržaj i ometa našu pažnju. Na istoj web-stranici može stajati par odlomaka teksta, video ili audio zapis, navigacijski elementi, razne reklame, i nekoliko programčića, takozvanih widgeta, koji se vrte zasebno. Svi znamo koliko takva kakofonija podražaja može dekokcentrisati“ (Carr 2011: 125).

McLuhan je također smatrao da su i „duševni slomovi različitih stupnjeva veoma česta posljedica iskorjenjivanja i preplavljanja novim informacijama i beskrajnim novim uzorcima informacija“ (McLuhan 2008: 20), a Loran de Siter kaže kako „svakodnevn život subjekata doba anestezije više liči na neprekidni niz sivih trenutaka sa visokim nivoom nerveze, tokom kojeg se ponekad dogode nezgode što nagovještavaju da bi moglo biti drugačije“ (2019: 106). Naravno, tehnologija nije uzročnik svakog zla, niti kako to kaže Regis Debray može biti „hiperbolisani sinonim za zlo“ (Debray 1997: 230). Ipak, mnogi autori su oštricu svoje kritike usmjerili upravo na medije komunikacije, s posebnim akcentom na društvene mreže. Siva Vaidhyanathan na sličan je način opisao *Facebook*-ov učinak na ometanje pažnje. Poručuje da je i *Facebook* „poput kasina, slot mašine i čipsa strukturiran tako da vas zaokupi, da vas dezorijentiše tek toliko da izgubite pojam o trajanju i dubini svoje zaokupljenosti tim iskustvom, te da vas nagradi tek toliko da se često vraćate, čak i kada su vam na dohvat ruke ugodnije, bolje ili korisnije mogućnosti za ulaganje vremena i truda“ (Vaidhyanathan 2018: 49). Sherry Turkle smatra da su društvene mreže pogodne tek za snažne emocionalne reakcije i za izjašnjavanje, ali ne i za razgovor. S druge strane, Manuel Castells vjeruje da su društvene mreže doprinijele pokretanju i koordiniranju društvenih pokreta, po nekima čak i revolucionarnih, poput onih na Islandu, u Sjedinjenim Američkim Državama, Egiptu, Tunisu, a sličnog je ubjeđenja i Marry Chayko. Ipak, Siva Vaidhyantha poručuje da su društvene mreže doprinijele i lakšoj komunikaciji pripadnika različitih grupa koje karakteriše netolerantnost prema drugačijima,

nasilje, mržnja. Iako ćemo nerijetko čuti da društvene mreže omogućavaju decentralizovanu i dvosmjernu komunikaciju, znanstvenici (Sunstein, Vozab, Klauški, Vaidyanathan) tvrde da se korisnici ovih medija uglavnom zatvaraju u krugove ljudi koji dijele njihova shvatanja i ideološke obrasce. Ove teorije potvrđuje i istraživanje koje je 2016. sproveo *Pew Research Center*, a koje je pokazalo da „korisnici traže informacije koje podržavaju njihovo mišljenje“ (Anderson i Rainie 2017: 2).

Internet je kao naša umna ili intelektualna tehnologija prepun raznih podražaja, informacija i djelića informacija, fotografija, video i audio materijala, blještećih slova različitih boja. Iako zaista olakšava naše svakodnevne poslove, taj intelektualni proizvod isto tako nas ometa u fokusiranju i udubljanju u, samo ljudima imanentne, umne zadatke. Ovako je to slikovito opisao Lewis Mumford: „Sa stalnim zahtevima spoljašnjeg sveta, koji su toliko učestali i oštri bez obzira na njihov stvarni značaj, unutrašnji svet stalno postaje siromašniji i gubi svoj oblik – umesto aktivne selekcije imamo pasivno upijanje koje prelazi u ‘konfuznu subjektivnost’“ (Mumford 2009: 304).

Fokus pažnje korisnika internet medija sve više je na njihovom virtualnom postojanju. On je na neki način postao ono što je Freud među prvima nazvao podsvjesnim ili „unutrašnjim inostanstvom“ (Freud), a Sherry Turkle proglasila „nelagodom u konekciji“ (2011). Mrežni mediji su naša mjesta okupljanja, upoznavanja, iskazivanja humanosti, ljubavi, mržnje ili strahova. No, ostaje pitanje šta se dešava s našim fizičkim, stvarnim ja? Po mišljenju koje iznosi Turkle, „ovih dana u tehnologiji ujedno tražimo načine da stupimo u odnose i da se od njih zaštitimo“ (2011: 13). Ova se psihologinja pita šta se desilo s čovjekom pa je počeo očekivati više od tehnologije nego od samoga sebe i drugog čovjeka. Mrežni mediji su, po njenom mišljenju, onemogućili čovjeku istinsko osamljivanje i samorefleksiju, produbili su njegov egocentrizam i doprinijeli razvoju narcizma. Čovjek oslonjen na mrežu i mrežnu komunikaciju bježi od stvarnosti i života, tražeći u tehnologiji i robotima ono što mu je stvarno potrebno, a što nije sposoban tražiti od sebe i drugih ljudi.

FILOZOFIJA VJEŠTAČKOG UMA: JESMO LI STVORILI NAD-ČOVJEKA?

Tehnološki napredak koji je uslovio razvoj interneta ali i drugih sredstava komuniciranja ima šire implikacije od onih koje se odnose na konsekvence tehnološki posredovane komunikacije. Dovodi se u pitanje tradicionalna definicija čovjeka kao umnog

bića. Može se reći da je sve do 19. stoljeća, kada se tehnologija povezivala sa strojevima za pomoć čovjeku u fizičkom radu (žetelica, parni stroj, parna lokomotiva), u Zapadnoj tradiciji još uvijek vladala Aristotelova definicija čovjeka kao umnog bića, čije navažnije oruđe čini um. Već u 19. stoljeću pojavljuju se izumi koje možemo smatrati produžecima čovjekovih „intelektualnih sposobnosti“ (Carr), poput telegrafa, fotografije, fonografa, filma, telefona. U istom stoljeću njemački filozof Friedrich Nietzsche razvija kritiku cjelokupne Zapadne tradicije utemeljene na metafizičkom poimanju čovjeka, svijeta i morala. Sa Nietzscheovom kritikom metafizike, koja se temelji na kritici uma, događa se zaokret u odnosu na tradicionalnu predstavu čovjeka. Čovjek nije više metafizičko beskonačno umno biće, već ograničeno biće, biće volje. Iščezavanjem metafizike iščezava i čovjek, a na njegovo mjesto stupa *nad-čovjek*. Prezasićenost čovjekom proizašla je iz imperativa „Saznaji“, ali uvijek kao čovjek, odnosno na isti način i istim očima (Nietzsche 2011: 225), zbog čega ljudski rod u cjelokupnom procesu saznavanja i nije spoznao više do svoje organe (Ibid: 225). To u povijesti spoznaje podrazumijeva da se čovjek nije pomjerio od samoga sebe, opčinjen sobom uživao je u onom ljudskom. *Nad-čovjeka* sigurno neće stvarati filozofija, a hoće li tehnika?

Dok Nietzsche pitanje održanja čovjeka zamjenjuje pitanjem kako ga prevazići (Nietzsche 2007: 309), Edmund Husserl krizu opstanka evropskog čovjeka posmatra u odnosu na krizu znanosti. Husserl zaključuje da je promjena svjetonazora modernog čovjeka, koja se dogodila u 19. stoljeću općim obratom vrednovanja, donoseći na krilima pozitivizma vjeru u prosperitet, značila okretanje od pitanja koja su ključna za istinsko ljudstvo (Husserl 1990: 13). To su pitanja smisla i besmisla čitavog ljudskog opstanka: „Ona se tiču isključivo čovjeka kao onoga koji se u svojemu odnošenju prema ljudskoj i izvanljudskoj okolini slobodno odlučuje, da kao slobodan u svojim mogućnostima umno oblikuje sebe i svoju okolinu“ (Ibid: 13). Za razliku od Husserlovog problematiziranja izostavljanja najzačajnijih ljudskih pitanja i njihovog odnosa prema znanosti, Adorno i Horkheimer problematizuju konsekvence prosvjetiteljstva, pitajući se, kako se iz bezuslovne vjere u autoritet uma dogodilo, umjesto oslobođenja, njegovo formalizovanje? Kako se dogodilo da na mjesto slobode i otpora stupi nekritičko prihvatanje i pasivan odnos prema kulturi u kojoj živimo? Uzrok tome je u značajnoj mjeri neistovremenost tehničkog i ljudskog razvitka. „Tehnološki um se razvio do te mjere da je pobijedio i samu istinu“ (Adorno, Horkheimer 1989: 144).

U današnjem svijetu u kojem tehnologija diktira perspektivu viđenja čovjeka, može se reći da je um već poražen. Što se tehnologija agresivnije razvijala, to je čo-

vjek više iščezavao. Tome svjedoče zagovornici vještačke inteligencije (A. Newell, J. McCarthy, F. Dyson) tvrdeći da je razvoj vještačke inteligencije već dostigao nivo koji prevazilazi čovjekovu inteligenciju.

„Vještačka inteligencija je dio kompjuterske znanosti usmjeren na dizajniranje inteligentnih kompjuterskih sistema koji pokazuje karakteristike koje asociraju na inteligenciju u ljudskom ponašanju, razumijevanju jezika, učenje, rasuđivanje, rješavanje određenih problema i druga pitanja“ (Barr, Feingenbaum 1981: 3).

Već od 1960. do 1980. godine sprovedena su istraživanja u domenu interakcije čovjek –kompjuter „nakon čega dolazi do promjene u nomenklaturi prema interakcijskom dizajnu korisničkog iskustva kada je riječ o odnosima ljudi i interaktivne tehnologije“ (McCarty, Wright 2004: 3). Toj promjeni prethodio je kako razvoj tehnologije tako i ambicije da se mišljenje u najvećoj mogućoj mjeri formalizuje.

Prvi pokušaj da se tehnologiji pripíše svojstvo inteligencije jeste poznati eksperiment Alana M. Turinga, utjecajnog matematičara čiji je rad na teoriji računanja postao osnova za razvoj modernih računarskih strojeva. Vodeći se dilemom da li je moguće stvoriti inteligentnu mašinu, Turing daje novu operativnu definiciju inteligencije, koja kao takva ima oblik testa kojim se utvrđuje da li je ono što prolazi test inteligentno (Heil 2004: 112). To je afirmisalo vjerovanje da operacije mozga mogu biti simulirane digitalnim kompjuterom, te da je mozak digitalni kompjuter, a um digitalni program. Oštro protivljenje takvom obliku identifikacije vještačke i ljudske inteligencije iznosi John Searle smatrajući da kompjuterski programi kao formalno, sintaktički definirani, lišeni značenja ne mogu biti identifikovani sa mišljenjem koje je više od sintakse i pukog formalizma (Searle 1990: 34). „Razlika kompjutera i ljudskog uma je u tome što um posjeduje unutrašnji mentalni sadržaj koji nedostaje formalnom programu, što po automatizmu podrazumijeva nemogućnost programa da konstituiše um“ (Searle 1992: 200). Prema Searlu ovakvo stanovište je posljedica odbacivanja da bi u ljudskoj svijesti uopšte moglo postojati nešto biološko (Ibid: 31).

Ali ako je svijest biološki fenomen, kako tvrdi Searl, vještačka inteligencija to nije. U tom kontekstu John McCarty navodi da se:

„... vještačka inteligencija nije razvila kao grana biologije koja se temelji na neurofiziološkom ili psihološkom posmatranju eksperimenata i teorije. Također nije prvenstveno ni inženjering, iako je inženjerski poduhvat odnedavno razvijen. Umjesto toga vještačka inteligencija se razvila kao grana primjenjene matematike i kompjuterske znanosti sa ciljem rješavanja složenih informatičkih situacija, gdje eksperti i teorije uključuju identifikaciju intelektualnih mehanizama, vrste informacija i vrste razmišljanja potrebnih za postizanje ciljeva pomoću

informacija i kompjuterskih sposobnosti dostupnih zdravom ljudskom razumu“ (McCarthy 1996:35).

Razlika između čovjeka i vještačke inteligencije, između stvarnosti i konstrukcije, prisutna je i u razlici realnog i *online* svijeta. „Najznačajnija činjenica ove razlike počiva na potpunom odsustvu fizičkih svojstava, kao što su materija, vrijeme i prostor“ (Jakoby, Reiser 2014: 68). Komunikacione tehnologije stvaraju vlastiti prostor kojim nastoje integrisati što veći broj raspršenih individua u cijelom svijetu koje u svom ograničenom prirodnom prostoru imaju minimalne šanse da se povežu sa različitim i dalekim kulturama, ljudima, mjestima, kontinentima. *Online* prostor uspio je da transcendira prirodni prostor umrežavajući cijeli svijet. Internet i nove tehnologije ne stvaraju jedan jedinstven, već mnoštvo različitih virtuelnih prostora. „Praksa pokazuje da mobilni telefoni, SMS ili prostori stvoreni Skypeom zadržavaju obilježja privatne sfere gdje je pristup ograničen što dovodi do jednosmjernog kanala komuniciranja“ (Benski, Fisher 2014: 5). To otvara pitanje koliko odsustvo dijaloga, neposrednog kontakta, mijenja određene aspekte našeg promišljanja i odnosa prema ljudima i stvarima. John McCarthy smatra da komunikacione tehnologije koje koriste vještačku inteligenciju kroz interakcije sa ljudima obogaćuju ljudski život, uključivanjem emocija, vrijednosti, ideala i snažnih osjećanja, čime iskustvo sa tehnologijom biva kreativno i otvoreno.

Koliko će se određena tehnologija pokazati uspješnom, ovisi o tome koliko može odgovoriti određenim potrebama korisnika. „Web stranice novih računala i proizvođači mobilnih telefona potiču njihovu vezanost za osiguravanje da njihove tehnologije obogaćuju korsničko iskustvo. Jednako je vjerovatno i da će knjige o internetu razmotriti kako su ga ljudi prisvojili i učinili dijelom njihovih odnosa i aktivnosti“ (McCarty, Wright 2004: 3). Ništa manje od estetske, stvaralačke dimenzije koju potencira McCarthy u odnosu čovjeka i interakcione tehnologije nije važna emocionalna dimenzija. Poseban značaj tom pitanju daje sociologija emocija istražujući problem odnosa medija i emocija i novih emocionalnih praksi. „Pojavom interneta ovaj problem je aktualniji jer internet omogućuje više razrađenih načina koji čine sastavne dijelove emocija poput dijeljenja, komuniciranja, izvedbe, prikaza“ (Benski, Fisher 2014: 1). Postavljaju se pitanja u kojoj mjeri su nove emocionalne prakse ključne za preoblikovanje društvenih struktura, kao što su kulturne norme, politička struktura i ekonomski procesi (Ibid: 2), te koliko je čovjek ekspresivan u novoj vrsti emocionalne razmjene? Dok jedni vide neraskidivu vezu između upravljanja emocijama i novih odnosa moći (Svensen), drugi smatraju da komunikacija u online svijetu nije manje

emocionalna nego u stvarnom svijetu, već suprotno (Jakoby, Reiser 2014: 68). Za ovaj odnos kao i za estetički i bilo koji drugi odnos čovjeka i interneta neophodno je uvažavati formalizovana pravila koja omogućavaju svaki naš odnos i radnju unutar *online* područja. Tu se pokazuje neraskidiva veza interneta i vještačke inteligencije. Slijeđenjem formalnih pravila isključuju se temeljne značajke našega života poput slobode, neslobode, svjesnosti, nesvjesnosti, percepcije, djelovanja, memorije i drugih. Ona isključuju svaki oblik antagonizama i protivriječja koji su sastavni dio našeg odnosa prema sebi i svijetu. Razlog je moguće tražiti i u ubjedenju zagovornika vještačke inteligencije da najdublji problemi uma imaju kompjutersko rješenje (Searle), kao i da se zahvaljujući vještačkoj inteligenciji mogu efikasno izvršavati brojni zadaci u domenu rada, ekonomije, sigurnosti i sl. Oslanjajući se na tehnologiju u rješavanju problema koje on sam proizvodi, čovjek u vlastitom svijetu postaje stranac i pasivni posmatrač vlastitog života.

Glavni problem tehnološkog razvoja, između ostalog i komunikacionih tehnologija, je u teškoći predviđanja u kojem smjeru će se razvijati i na koji način će utjecati na ljudski život. Tako se na primjer početkom razvoja interneta uporedo širilo oduševljenje ali i skepticizam u pogledu toga šta sa internetom dobijamo. Dorner i Seely već 2002. godine u knjizi *One Step Ahead, Writing for Internet* u kojoj objašnjavaju korake korištenja interneta, upozoravaju na neizvjesnost njegovog razvoja. Internet je, tvrde Dorner i Seely, i uzbudljiv i alarmantan. Uzbudljivost se sastoji u učinkovitom povezivanju cijelog svijeta, a zastrašujuće je što ne znamo kako će to promijeniti način na koji mislimo, radimo i interakciju (Dorner, Seely 2002: 6). Sada već možemo konstatovati određene konsekvence razvoja interneta. Najznačajnija od njih je ta da je svaka sfera društvenog života isposredovana internetom, ne postoji aspekt života koji se razvija neovisno o internetu, što govori u prilog tome „da internet nije samo alat koji ljudi koriste, već i okruženje u kojem žive“ (Benski, Fisher 2013: 1). „Internet je više od tehnologije. To je socio-tehnički sistem, koji se ne sastoji samo od mašina već i od ljudskih aktera, propisa, društvenih normi i društvenih struktura“ (Ibid: 4). Postajući sastavni dio svakodnevnog života internet nedvojbeno utječe na način na koji vidimo svijet i kako u njemu živimo. Kao što primjećuje Feenberg, „tehnologija nije samo sredstvo nego i refleksija razvoja ljudske prirode koji se pretvara u transformaciju svijeta. Prema tome, svaki čin tehnologije mora se pratiti u odnosu na čovječanstvo kojem služi“ (Feenberg 2014: 112). Pitanje je u kojoj mjeri će taj razvoj otvoriti nove mogućnosti ali i proizvesti nove opasnosti.

Da li će nas sposobnost stvaranja umova projektiranjem kompjuterskih programa odvesti do ostvarenja već duge težnje čovjeka za vladivnom nad prirodom, da li će

doći do stvaranja nove civilizacije, koja bi se temeljila na novom načinu davanja smisla našim životima, i novom razumijevanju sebe (Searle 1992: 190)? Ta pitanja Searle opravdano postavlja.

Prema tome, McCartyjevom optimizmu da će nadilaženje ljudske razine racionalnosti od strane umjetne inteligencije otvoriti čovječanstvu nevjerovatnu raznolikost mogućnosti, možemo balansirati sa istom tolikom ubijedenošću i u nevjerovatne negativne posljedice po čovjeka i prirodu. Rješenje antinomije, kantovski rečeno, pokazat će se u praksi. U značajnoj mjeri kod većine teoretičara prisutna je saglasnost o tome da budućnost tehnološkog razvoja ovisi od čovjeka. „Ljudska akcija, a ne tehnologija odlučit će o budućnosti interneta“, smatra Feenberg (2014: 121). Na ljudske potencijale oslanja se i Kranenburg, smatrajući „da svako od nas može pomoći u izgradnji tehnologija povjerenja i osnaživati se u doba masovnog nadzora tehnologije i okoline“ (Dodson, Kranenburg 2008: 9). Čini se da se čovjek nalazi u dilemi ili-ili. Ili preuzeti kontrolu nad individualnim i društvenim životom i prirodom, ili pustiti da sve teče, i možda dočekati dolazak *nad-čovjeka*, stroja poput bića koji će neograničeno vladati svim materijalnim i intelektualnim resursima čovječanstva.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Umjesto zaključka odlučile smo postaviti nekoliko pitanja koja smo u radu problematizirale, a koja je nužno postaviti prije nego odlučimo uopće razgovarati o mrežnim medijima i digitalnom društvu. Kuda plovi naš umreženi brod nošen vjetrovom optimizma i izložen burama pesimističnih vizija i prognoza? Tehnologija nadzora, kontrole, špijuniranja, lahke zabave i uživanja, površnosti i plitkosti, ometanja i pažnje – sve su ovo sintagme kojima kitimo svoje diskusije o internet tehnologiji i njenim medijima. No, šta se zaista dešava s čovjekom kada je dozvolio, svjesno i nesvjesno pristao da bude dio jedne takve mreže, nudeći joj besplatno, opsceno i u neograničenim količinama podatke o svom životu i fotografije svojih najdragocjenijih i najintimnijih trenutaka? Može li čovjek koji se ponosi svojom napašću za materijalnim, dok se istovremeno stidi svojih najdubljih i najčasnijih emocija, uopće da se pobuni protiv bilo kakve nepravde u društvu, a kamoli da izrazi protest kada ga nedozvoljeno slijede, narušavaju mu privatnost i kao najobičniju robu ga prodaju oglašivačima? Jesmo li dorasli tehnologiji koju su izumili mladi, perspektivni i slave željni studenti prestižnih fakulteta? Da li smo stvorili tehnologiju interneta da nam služi, i ako jesmo, kako i gdje smo na tom putu zalutali, pa smo od gospodara postali njen rob? Je li ona

naša nova virtuelna podsvijest, budući da svoju sve manje poštujemo i slušamo. Jesmo li u želji da prevaziđemo ograničenja čovjeka kao umnog bića, na kraju ipak odlučili da posao promišljanja prepustimo tehničkim uređajima, a da mi budemo *homo ludensi* jer je to najjednostavnije? Iskreno se nadamo da će u skorije vrijeme odgovori na ova pitanja biti mnogo drugačiji od onih koje slutimo. Do tada nam ostaje da (pre)živimo u društvu u čijem smo stvaranju učestvovali. Ovaj rad je pokušaj da izazovemo zapitanost nad našom digitalnom sadašnjošću, a posebno budućnošću. Iako ne dajemo odgovore na postavljena pitanja, vjerujemo da smo ponudile nekoliko argumenata za promišljanje. Da, internet jeste povezao ljude, jeste omogućio pristup raznolikim izvorima informacija, jeste donekle i decentralizirao komunikacijske procese. Ipak, istovremeno je simbolička i ekonomska moć i dalje skoncentrisana u rukama nekoliko grupa i pojedinaca. A rijetko razmišljamo i o refleksijama mrežne komunikacije na naše umne procese, one koji su nekada bili svojstveni samo čovjeku. Previše se oslanjamo na naše tehničke produžetke, a premalo se pitamo o načinu na koji oni mijenjaju naš svijet, naše shvatanje tog svijeta i sebe u njemu. Budućnost mreže, mrežnih medija, ali i nas u njima jeste neizvjesna, ali još uvijek nije izgubljena. Na kraju, mi smo oni koji će odlučiti hoćemo li, i koju ćemo tipku pritisnuti.

LITERATURA:

1. Adorno, Theodor, Max Horkheimer (1989), *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Veselin Masleša, Sarajevo
2. Anderson, Janna, Lee Rainie (2017), "The Future of Truth and Missinformation Online", Pew Reserach Center; <https://www.pewresearch.org/internet/2017/10/19/the-future-of-truth-and-misinformation-online/> (28. 3. 2020.)
3. Barr, Avron, Edward A. Feigenbaum (1981), *The Handbook of Artificial Intelligence*, HeurisTech Press, Stanford, California
4. Benski, Tova, Eran Fisher (2014), *Internet and Emotions*, Routledge Studies in Science Tehnology and Society, Taylor&Francis: Routledge
5. Božović, Ratko (2015), Paradoksi medijske slobode, *Medijska kultura*, No 8. NVO Civilni forum, Nikšić
6. Carr, Nicholas (2011), *PLITKO, Što Internet čini našem mozgu*, Naklada Jenesski i Turk, Zagreb
7. Čajko, Meri [Mary Chayko] (2018), *Superpovezani*, Clio, Beograd
8. De Siter, Loran [Laurent de Sutter] (2019), *Narkokapitalizam: život u doba anestezije*, Mediteran, Novi Sad
9. Debre, Režis [Régis Debray] (1997), *Uvod u mediologiju*, Clio, Beograd
10. Dodson, Sean, Rob van Kranenburg (2008), *The Internet of Things, A Critique of Ambient Technology and All Seeing Network of REFID*, Institute of Network Cultures, Amsterdam
11. Dorner, Jane, John Seely (2002), *One Step Ahead, Writing for Internet*, University Press, Oxford
12. Feenberg, Andrew, (2014), *Great Refusal, or Long March, How to Think About the Internet*, u: Fuchs, Christian, Sandoval Marisol, ur., *Critique, Social Media and The Information Society*, Routledge: Francis and Taylor Gorup, str. 109-125
13. Fuchs, Christian, Sandoval Marisol (2014), *Critique, Social Media and The Information Society*, Routledge: Francis and Taylor Gorup
14. Heil, John (2004), *Philosophy of Mind: A Contemporary Introduction*, Taylor&Francis, New York – London
15. Husserl, Edmund (1990), *Kriza evropskih znanosti i transcendentna fenomenologija*, Globus, Zagreb
16. Jakoby, Nina R., Simone Reiser (2014), *Grief20: Exploring Virtual Cemeteries*, u: Benski, Tova, Eran Fisher, ur.: *Internet and Emotions*, Routledge Studies in Science Tehnology and Society, Taylor&Francis: Routledge, str. 65-89.

17. Kastels, Manuel [Manuel Castells] (2018), *Mreže revolta i nade: Društveni pokreti u doba interneta*, Službeni glasnik, Beograd
18. Keen, Andrew (2017), *Internet nije odgovor*, Naklada Ljevak, Zagreb
19. Mamford, Luis [Lewis Mumford] (2009), *Tehnika i civilizacija*, Mediteran Publishing, . Novi Sad
20. Marcuse, Herbert (1968), *Čovjek jedne dimenzije*, Veselin Masleša, Sarajevo
21. McCarthy, John (1996), *Defending AI Research, A Collection of Essays and Reviews*, CSLI Publications, Center for The Study of Language and Information, Stanford, California
22. McCarthy, John, Peter Wright (2004), *Technology as Experience*, The MIT Press, Cambridge Massachusetts – London England
23. McChesney, Robert (2013), *Digitalna isključenost: Kako kapitalizam okreće internet protiv demokracije*, Multimedijalni institut i Fakultet za medije i komunikaciju, Zagreb – Beograd
24. McLuhan, Marshal (2003), *Understanding media: The extensions of man*, Gingko Press, Corte Madera, CA
25. Nietzsche, Friedrich (2007), *Tako je govorio Zaratustra*, Feniks Libris, Novi Sad
26. Nietzsche, Friedrich (2011), *Zora, misli o moralnim predrasudama*, Dereta, Beograd
27. Searle, John (1992), *Rediscovery of Mind*, A Bradford Book, Teh MIT Press, Cambridge, Massachusetts – London, England
28. Serl, Džon [John Searle] (1990), *Svest, mozak i nauka*, Filozofsko društvo Srbije i Centar za filozofiju i društvenu teoriju Instituta društvenih nauka, Beograd
29. Sofradžija, Halima (2015), *Hiperpolitika i savremeno društvo: proces tehniziranja svijeta*, Dobra knjiga, Sarajevo
30. Stansberry, Kathlee, Janna Anderson, Lee Rainie (2018), *Experts Optimistic About the Next 50 Years of Digital Life*. Pew Research Center, <https://www.pewresearch.org/internet/2019/10/28/experts-optimistic-about-the-next-50-years-of-digital-life/> (20. 2. 2020.)
31. Terkl, Šeri [Sherry Turkle] (2011), *Sami zajedno: Zašto očekujemo više od tehnologije a manje jedni od drugih*, Clio, Beograd
32. Vajdijanatan, Siva [Siva Vaidhyathan] (2018), *Antidruštvene mreže*, Clio, Beograd

UNDERSTANDING INTERNET: HEW WE SHAPE THE NEW MEDIA AND HOW IT SHAPEE US?

Summary:

In this paper, the authors seek to critically questioning the relationship between technology and the mind, machine and man, we also try to understand the medium of the Internet, its nature and the way in which its integration into everyday life is changing everyday life. The For 30 years, Internet has been a technology, but also a medium of mass communication in society, but the discussions about it are mostly reduced to either laud of technology or skepticism, which, as Silva Vaidhyanathan (2018) says, are representing those named as „‘orthodox’ media ecologists“. Therefore, in this paper, we are trying to understand the relationship between technology (media) and the mind (man), starting from the observations made by Mumford, Nietzsche, McLuhan, Freud, to the contemporary thinking of McChesney, Carr, Keene, Vaidhyanathan, Searl. We are considering the ways in which the previous media, including speech, letter, photography, were changing society and human needs, but also new, changed patterns of behavior in everyday life, which were partly created due to our use of the dominant technology of contemporary age. We also study the source of man’s need for new technologies, inventions, machines, his desire for the control of nature and technique, which, seemingly, is easily transformed into the control of the man himself. In this paper we do not give the final answers to the growing problems and issues of today’s networked and technologized world, but we are dealing with reflections on the development of the Internet, communication technologies and artificial intelligence.

Keywords: Internet; technology; mind; artificial intelligence; man

Adresa autorice
Author’s address

Amela Delić
Mirela Karahasanović
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
amela.delic@untz.ba
mirela.karahasanovic@untz.ba

UDK 004.738.5:28(497.6)

Primljeno: 03. 04. 2020.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Ilvana Salić

VJERSKE ZAJEDNICE I IZAZOVI ONLINE KOMUNIKACIJE – PRIMJER ISLAMSKE ZAJEDNICE U BOSNI I HERCEGOVINI

Savremeno komunikacijsko okruženje direktno ili indirektno utječe na svakog pojedinca i instituciju u društvu. Internet, a posebno društvene mreže postavljaju sasvim nove komunikacijske izazove na koje je teško ali potrebno odgovoriti. Pored izazova za pojedince, sudionike savremenog komuniciranja, posebno težak zadatak imaju institucije od kojih se očekuje da drže korak s vremenom i aktivno sudjeluju u novom medijskom okruženju. Za vjerske zajednice s dugom tradicijom i složenom unutarnjom strukturom zahtjevi savremenog medijskog okruženja postaju još veći. U ovom radu analizirat ćemo na koji se način Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini nosi s izazovima savremenog komunikacijskog okruženja.

Ključne riječi: vjerske zajednice; Islamska zajednica u BiH; mediji; komunikacija; internet; društvene mreže

UVOD

Islam je jedna od četiri monoteističke religije koje su zastupljene u Bosni i Hercegovini. Kao i sve druge institucije, vjerske zajednice traže način da se uklope u savremene komunikacijske tokove. U ovom radu bavit ćemo se izazovima na polju savremene komunikacije sa kojima se susreću vjerske zajednice i to na primjeru Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Za potrebe rada analizirali smo sve online kanale komuniciranja koje koristi Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini.

NOVA KOMUNIKACIJSKA ERA

Brzina širenja i pristupa informacijama iz svakog dijela svijeta, pametni telefoni koji pojedincu, sudioniku savremenog komunikacijskog okruženja, omogućavaju pristup brzom internetu u skoro svakom trenutku i na svakoj lokaciji, aplikacije s pristupom društvenim mrežama i medijskim servisima, dostupnost live-streama¹ koji je moguće podijeliti sa cijelim svijetom² samo su neke od karakteristika novog komunikacijskog doba, koje se slobodno može nazvati i doba “instant-informacija” (Carr 2011).

S obzirom da “publika nije pasivni objekt nego interaktivni subjekt” (Castells 1998: 365), izazovi učesnika komunikacijskog procesa su mnogostruki. Hiperprodukcija informacija, kao i kanala komuniciranja, za posljedicu ima nemogućnost pravovremene provjere vjerodostojnosti informacija, te se zahvaljujući tome javnost može efektno dezinformirati, usmjeravati i manipulirati. Stoga je pitanje medijske pismenosti i medijskog opismenjavanja od ključne važnosti, s obzirom na to da dostupnost velike količine informacija ne znači nužno i kvalitetnu informiranost (Poter 2011). Pri tome treba imati u vidu da je “osnovna vrednost još uvijek privatnost” (Dej 2004: 64).

Društvene mreže u posljednje vrijeme postaju legitimni kanali komuniciranja koji informativni mediji uzimaju kao validan i vjerodostojan izvor. Mediji često citiraju objave zvaničnika/političara s društvenih mreža i prenose ih kao zvanične stavove. Političari u SAD-u i u zemljama zapadne Evrope najčešće se koriste Twitterom, te tako prenose svoje poruke direktno, milionima pratilaca, bez posrednika i medijske cenzure.³

RELIGIJE U ONLINE OKRUŽENJU

Mediji su postali sastavni dio sistema svake važnije institucije, pri čemu ni one religijske nisu izuzetak, te se, po Hjarvardu (2008; prema Kuburić, Sremac, Beuk 2010: 24), “kao rezultat toga, religija sve više podvodi pod logiku medija koja postaje primarni izvor religijskih ideja”.

¹ Internet-prenos uživo.

² Tako često imamo live-streamove kulturnih događaja, prirodnih katastrofa, antivladinih protesta ili izrazitog nasilja, ratova i sl. koji se svjetskom internet-zajednicom mogu proširiti u samo nekoliko minuta i biti pogledane/podijeljene na milione puta.

³ Krajem 2019 godine bivšeg predsjednika SAD-a Baracka Obama na Twitteru je pratilo 110,8 miliona ljudi. <https://www.statista.com/topics/737/twitter/> pristupljeno 27. 4. 2020.

Hronološki gledano, religijska komunikacija prvo se odvijala usmeno, *face to face*, dok je pisana riječ bila samo za uski krug odabranih. S rastom pismenosti, a posebno s izumom štamparskog stroja, pisana religijska riječ postaje dostupna širim narodnim masama. Prva knjiga štampana u Gutenbergovoj štampariji upravo je bila Biblija. Savremeni mediji religijsku komunikaciju podižu na jedan sasvim novi nivo, s obzirom na to da su vjerske zajednice prepoznale važnost savremenih komunikacijskih tokova te su također prisutne u tom “virtuelnom kontinentu” (Novak i Valković 2016: 389).

Masovni mediji već se dugo vješto koriste u procesu širenja religije i oblikovanja njenih sadržaja, što se, prema Knoblauchu (2004: 266), najbolje oslikava u “fenomenu Electronic Church”, koji podrazumijeva “navješćivanje kršćanske spasenjske objave preko televizijskih postaja i drugih novih medija”. Prvi susreti religije i interneta sežu od kraja 20. stoljeća, kada su se formirale prve virtuelne zajednice s raspravama o vjerskim temama, a prva crkva u virtuelnom prostoru pojavljuje se 1994. godine, kada je Henderskom pokrenuo The first Church of Cyberspace (Novak i Valković 2016).

Po Knežević i Radić (prema Kuburić, Sremac, Beuk 2010: 242, 243) religiozni sadržaji se na internetu javljaju u tri kategorije. Prvu čine komunikacijski kanali temeljeni na jednosmjernoj komunikaciji, na kojima se isključivo prezentiraju informacije religioznog sadržaja. Drugu kategoriju čine interaktivni forumi i blogovi, dok u treću spadaju društvene mreže. Pojavom društvenih mreža, posebno Facebook⁴, Twitter⁵ i YouTube⁶ situacija se umnogome usložnjava. Internet je postao svojevrsna komunikacijska arena, kojoj, na osnovu svjetskih statističkih izvještaja iz marta 2020 godine, pristup ima 4,5 milijardi ljudi (Internet World Stats 2020).

Govoreći o stvarnosti, tj. realno postojećem okruženju i virtualnom, tj. simboličkom predstavljanju i njegovom utjecaju na doživljaj religije, potrebno je ukazati i definirati pojam “stvarne virtualnosti tj. sustava u kojem je sama stvarnost (to jeste ljudsko materijalno/simboličko postojanje) u potpunosti obuhvaćena, posve uronjena

⁴ Internetska društvena mreža osnovana 2004. godine od strane Marka Zuckerberga, koja ima za cilj umrežavanje korisnika i razmjenu informacija, slika, audio i videomaterijala. U novije vrijeme Facebook ima i opciju korištenja live-streama, koja omogućava prenos uživo s bilo koje lokacije. Facebook je u posljednjem kvartalu 2019 godine aktivno koristilo 2,5 milijardi ljudi. <https://www.statista.com/statistics/264810/number-of-monthly-active-facebook-users-worldwide/> pristupljeno 27. 4. 2020.

⁵ Internetska društvena mreža osnovana 2006. godine, namijenja za mikro-blogging, tj razmjenu kratkih poruka i novosti. Twitter je u posljednjem kvartalu 2019 godine dnevno koristilo 152 miliona korisnika. <https://www-statista.com/topics/737/twitter/> pristupljeno 27. 4. 2020.

⁶ Globalna video online platforma za razmjenu videomaterijala, osnovana 2005. godine, koju je u 2019. godini koristilo 1,68 milijardi ljudi širom svijeta. <https://www.statista.com/topics/2019/youtube/>. Pristupljeno 27. 4. 2020.

u virtualnu postavu slika, u izmišljeni svijet, u kojem pojave ne postoje samo na ekranu pomoću kojeg se iskustvo komunicira, već same postaju iskustvo” (Castells 2000: 400). Stoga treba imati u vidu da savremenu religioznost ne možemo u potpunosti shvatiti dok ne shvatimo okruženje u kojem ona obitava.

Iako su mnogi vjerski dužnosnici korištenje savremenih komunikacijskih kanala smatrali velikom prednošću u privlačenju širokih narodnih masa i propagiranju religijskih naučavanja ljudima iz različitih geografskih, kulturalnih i religijskih okruženja do kojih bi tradicionalnim kanalima komuniciranja vrlo teško došli, ubrzo su postali svjesni niza različitih posljedica koje iz toga proizlaze, te se, između ostalog, postavilo pitanje da li i na koji način internet mijenja religijsku ideologiju i praksu. Campbell i Teusner (2011) u svom radu o religijskim autoritetima u vremenu interneta navode niz promjena u novom komunikacijskom okruženju. Jednostavan pristup informacijama izvan okvira zvanične procedure i legitimnih vjerskih autoriteta, alternativni prostor za diskusije o vjerskim službenicima i naučavanjima, korištenje društvenih mreža za izvještavanje, kritiziranje ili reinterpretiranje iznesenih naučavanja, kao i uspostavljanje novih online rituala za upražnjavanje svojih vjerovanja, samo su neke od promjena koje donosi savremeno komunikacijsko doba.

Istraživači navode pet zajedničkih osobina koje karakteriziraju prisustvo religije na internetu: umrežena zajednica koja funkcioniše na principima različitim od tradicionalnog uređenja, fokus na individualni a ne kolektivni identitet, izmjena religijske prakse koja se prilagođava željama i potrebama pojedinca ali i samog tehnološkog okruženja, višeslojna stvarnost koja se odnosi na stvarnost i religijsku praksu u realnom ali i virtuelnom okruženju kao i smjena autoriteta. (Campbell 2011)

Kada je u pitanju zastupljenost islama na internetu, radi se o vrlo raznolikoj online prezentaciji. Rüdiger Lohlker (2001) je u svom istraživanju analizirao niz islamskih online platformi od kojih je posebno izdvojio: servise s vijestima i informacijama, kur’anski tekst s prevodima, kolekcije hadisa, forume s diskusijama koji se uglavnom tiču Kur’ana, hadisa, islamskopравниh dilema kao i rasprava na fonu odnosa islama i kršćanstva. U istraživanju je utvrdio je da se islam i muslimanska zajednica na internetu pojavljuju s raznolikim sadržajem, različitim intelektualnim pristupima, te velikim brojem individua, organizacija i institucija koje ga predstavljaju.

ISLAMSKA ZAJEDNICA U BOSNI I HERCEGOVINI – KRATAK PREGLED

Na osnovu konačnih rezultata Popisa stanovništva iz 2013. godine (Federalni zavod za statistiku 2020), u Bosni i Hercegovini od ukupno 3.531.159 građana, živi 50,11% Bošnjaka a 50,7% muslimana. Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini je jedna i jedinstvena zajednica muslimana u Bosni i Hercegovini i Sandžaku, Hrvatskoj, Sloveniji i Srbiji, muslimana Bošnjaka izvan domovinskih zemalja i drugih muslimana koji je prihvataju kao svoju.⁷

Islam je na prostore današnje Bosne i Hercegovine došao s padom srednjovjekovne kraljevine pod osmansku vlast 1463. godine. Vjerski život se odvijao pod okriljem Osmanske Imperije i nadležnosti vrhovnog vjerskog poglavara, šejhulislama. Austrougarskom okupacijom 1878. godine počinje se postavljati pitanje samostalnog organizacionog funkcioniranja muslimana na ovim prostorima, što je umnogome podržala i sama austrougarska uprava, s obzirom na to da su postojale jasne težnje da se muslimani u svakom smislu odvoje od Osmanske Imperije za koju su više od četiri stoljeća bili vezani. Stoga je Austro-Ugarska carskim dekretom 17. oktobra 1882. godine postavila Hilmi ef. Omerovića za bosanskog muftiju i proglasila ga prvim reisul-ulemom, te se ta godina uzima za godinu formiranja Islamske zajednice u BiH. (Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini 2020)

Islamska zajednica u Bosni i Hercegovina ima izuzetno složenu strukturu funkcioniranja: džemati, medžlisi, muftijstva, odnosno mešihati, te Sabor, Reisu-l-ulema, Rijaset, Vijeće muftija i Ustavni sud. Sabor je najviše predstavničko i zakonodavno tijelo Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.

ANALIZA ONLINE KANALA KOMUNICIRANJA ISLAMSKE ZAJEDNICE U BOSNI I HERCEGOVINI

Za potrebe ovog rada izvršili smo detaljnu analizu online kanala komuniciranja svih nivoa Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, što obuhvata webstranice i profile na društvenim mrežama. Pri tome smo analizirali vizuelni identitet stranica/profila, količinu i ažuriranost objavljenih informacija, foto i videomaterijal, broj pratilaca, broj lajkova i komentara kao i interaktivnost na stranicama/profilima.

---

⁷ <https://static.islamskazajednica.ba/>, pristupljeno 7. 2. 2020.

Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini ima zvaničnu web-stranicu⁸ na kojoj se nalazi veliki broj informacija o njenom historijatu, funkcioniranju, strukturi kao i linkovi ostalih organa u njenom organizacionom sistemu. Pored toga, stranica sadrži dnevnu vaktiju⁹, hadis dana¹⁰, link za digitalna izdanja Gazi Husrev-begove biblioteke, kao i mnoštvo aktuelnosti. Stranica se redovno ažurira i ima odgovarajući dizajn. Posebnu zanimljivost predstavlja rubrika „Pitanja i odgovori“, u kojoj svi zainteresirani građani mogu postavljati pitanja iz oblasti islamskog prava prof. dr. Enesu Ljevakoviću, fetva-eminu¹¹ Islamske zajednice, koji je uz to i muftija sarajevski. Pitanja i odgovori postavljaju se na web-stranicu kao i na profile Islamske zajednice na društvenim mrežama, te se mogu i pretraživati. U ovom slučaju postoji mogućnost dvosmjerne komunikacije između organa Islamske zajednice i građana, što u ostalim segmentima, kada su u pitanju drugi komunikacijski kanali o kojima će u nastavku biti riječ, nije slučaj.

Medžlisi ako organizacione jedinice Islamske zajednice koje po pravilu obuhvataju džemate na teritoriji jedne općine, ili najmanje sedam džemata kao cjelinu, u većini slučajeva također imaju svoje web-stranice. Pregledom stranica utvrdili smo da ne postoji unificiran izgled kao ni unificirana domena. Sadržaj uglavnom, pored aktuelnosti koje se preuzimaju s glavne stranice Islamske zajednice, obiluje novostima i aktivnostima iz pojedinih džemata. Sadržaj kao i ažuriranost varira od stranice do stranice. Potrebno je istaknuti web-stranicu Medžlisa Islamske zajednice Sarajevo¹², koja donosi mnoštvo informacija o aktivnostima iz svih džemata u sarajevskim općinama. Svaka informacija u pravilu je potkrijepljena odgovarajućim fotografijama.

Zvaničan logo Islamske zajednice u BiH nalazi na svim spomenutim web-stranicama, kao i profilima na društvenim mrežama. Islamska zajednica u BiH ima zvaničnu Facebook stranicu¹³ koju prati 16.656 osoba. Stranica je uspostavljena 22. 6. 2017. godine. Ažurira se skoro svakodnevno, uglavnom istim vijestima kao i zvanična web-stranica. S datumom pregleda¹⁴ ima oko 70 fotografija i pet videozapisa. Objave nemaju mnogo lajkova, uglavnom se dijele, tj. preuzimaju ih

---

⁸ <https://static.islamskazajednica.ba/>, pristupljeno 7. 2. 2020.

⁹ Raspored namaskih vremena.

¹⁰ Govor, priopćavanje iz života i prakse poslanika Muhammeda, a. s.

¹¹ Fetva-emin je funkcija pri Vijeću za fetve Rijasetu Islamske zajednice, te je zadužen da odgovara na pitanja iz oblasti islamskog prava.

¹² www.sarajevskimedzlis.ba, pristupljeno 7. 2. 2020.

¹³ <https://www.facebook.com/islamskazajednicaubih/>, pristupljeno 7. 2. 2020

¹⁴ Pristupljeno 07. 02. 2020.

pretežno profili medžlisa o kojima ćemo također u nastavku ponešto reći. Komentara ima vrlo malo¹⁵ i ni na jedan ne odgovara urednik stranice, tj. ne postoji dvosmjerna komunikacija. Poruku nije moguće poslati putem messenger, već se u rubrici „kontakt“ otvara link kontakata sa zvanične web-stranice.

Ured Rijaseta Islamske zajednice u BiH na Facebooku¹⁶ prati 4.472 osobe. Stranica ima dvadesetak fotografija i jedan videozapis. Uspostavljena je 30. 12. 2016. godine. Objave su skoro identične s objavama sa zvanične web-stranice kao i Facebook profila Islamske zajednice. Komentara ima još manje. Također ni ovdje nismo uočili odgovore ili komentare urednika, a ni poruku nije moguće uputiti putem messenger. Kao što je to slučaj i sa web-stranicama, izdvaja se profil Medžlisa Islamske zajednice Sarajevo. Ovaj profil na Facebooku¹⁷ prati 12.952 osobe. Datumom uvida na profilu nalazi se preko 500 fotografija i 129 videozapisa. Pored informacija koje se preuzimaju s glavne web-stranice Islamske zajednice i njenih zvaničnih profila, i ovaj profil obiluje informacijama iz svih džemata, te se dnevno ažurira i po pet puta. Moguće je direktno poslati poruku putem messenger. Pored aktuelnosti mnogo su zastupljeni i savjeti i hadisi s odgovarajućim grafičkim rješenjima. Određeni broj medžlisa pa čak i džemata također ima svoje Facebook profile.

Najaktuelniji i najposjećeniji profil na Facebooku, a koji predstavlja zvaničan organ Islamske zajednice, jeste profil *Hadž i umra BiH*¹⁸, zvaničan profil Ureda za hadž Islamske zajednice u BiH. Profil prati 31.197 osoba, na njemu se, datumom uvida, nalazi 142 videozapisa i preko 1.000 fotografija, na kojima se vide aktivnosti hadžija¹⁹ i mutemira²⁰. Na profilu se tokom hadža i umre cjelodnevno ažuriraju informacije o aktivnostima hadžija, odnosno mutemira. Sve objave prate fotografije i videozapisi. Objave imaju veliki broj lajkova kao i veliki broj komentara²¹. Ovdje također nismo uočili odgovore urednika, mada se vrlo često postavljaju pitanja u komentarima objava. Omogućeno je slanje poruka putem messenger na ovaj profil.

---

¹⁵ Veći je broj komentara, 12, uočen na post od 8. 7. 2017. godine o sjednici Sabora Islamske zajednice u kojima su se mogle naći i kritike. No, odgovora ni komentara od urednika stranice nije bilo.

¹⁶ <https://www.facebook.com/rijaset/>, pristupljeno 7. 2. 2020

¹⁷ <https://www.facebook.com/sarajevskimedzlis.ba/>, pristupljeno 7. 2. 2020

¹⁸ <https://www.facebook.com/Hadziumra/>, pristupljeno 7. 2. 2020. godine

¹⁹ Osobe koje idu na hadž - peta islamska dužnost - putovanje/hodočašće u Mekku radi obavljanja propisanih obreda i posjete Kabi

²⁰ Osobe koje obavljaju umru - vrsta islamskog hodočašća, tj. posjete Kabi, obavljanje određenih vjerskih radnji, izvan hadžski propisanog vremena

²¹ Na jednoj objavi uočeno ih je čak 253. Objava se odnosi na Hadž 2019.

Islamska zajednica također posjeduje i Twitter profil koji prati 2.555 osoba. Na Twitteru se nalaze aktuelnosti sa zvanične web-stranice.

U opsežnom istraživanju imidža Islamske zajednice u BiH, koje je proveo Emir Džambegović, utvrđeno je kako ona ne raspolaže sistemski uređenim internetskim komuniciranjem, već je to “prepušteno individualnim sposobnostima njegovih uposlenika” (Džambegović 2014: 152). Ovom našom, doduše površnom analizom, možemo utvrditi određene pomake u odnosu na 2014. godinu. Uspostavljanje kvalitetne web-stranice kao i profila na društvenim mrežama koji se redovno ažuriraju jeste pomak, no u pitanju je još uvijek uglavnom jednosmjerna komunikacija. Tome ide u prilog i činjenica da smo uputili mail Islamskoj zajednici putem više zvaničnih adresa, uključujući i na adresu PR odjeljenja²², te smo ih, za potrebe ovog rada, zamolili za kratke odgovore na nekoliko pitanja o ovoj temi. Nismo dobili odgovor.

Jedan od primjera koji govori o nespremnosti Islamske zajednice za virtualni “razgovor”, tj. dvosmjernu komunikaciju jeste i pitanje organizacije hadža 2019. Naime, Ejub Kučuk, vlasnik marketinške agencije “MITA group”, krajem marta 2019. godine na zvaničnoj Facebook stranici Ureda za hadž postavio je niz pitanja o organizaciji hadža. Pošto nije dobio odgovor, putem svog Facebook profila, ali i profila Islamske zajednice, nastavio je insistirati, otvorivši time javnu diskusiju o organizacionim propustima Ureda za hadž, ali i nespremnosti Islamske zajednice da se uključi u diskusiju i prihvati dobronamjerne kritike. Bez obzira na činjenicu da su njegovi statusi rezultirali stotinama komentara, na njegove upite putem e-maila i društvenih mreža nije bilo odgovora, te je nakon dva mjeseca insistiranja pozvan na razgovor u Ured za hadž, na kojem je ustvrdio kako ne postoji spremnost da se reaguje na dobronamjerne kritike i promijene stvari kojima mnogi korisnici nisu zadovoljni.²³ Ovaj primjer zanimljiv je kao prva šira diskusija u virtualnom prostoru na zvaničnim profilima Islamske zajednice, u kojoj je iznesen čitav niz kritika na rad jednog od njenih organa. Islamska zajednica na svojim profilima nije odgovarala na prozivke i kritike, već se odlučila za sastanak tj. face-to-face komunikaciju.

Pored zvaničnih profila organa Islamske zajednice u BiH na društvenim mrežama, potrebno je ukazati i na privatne profile uposlenika ove institucije na kojima se, nerijetko, raspravlja i o vjerskim temama, što s vremena na vrijeme zna izazvati i kontroverze. Stoga je i jedno od pitanja koje smo postaviti PR službi Islamske zajednice, a na koje nismo dobili odgovor, i pitanje o eventualnom postojanju

²² Ured za odnose s javnošću Islamske zajednice u BiH osnovan je u martu 2009. godine.

²³ <https://www.facebook.com/ejub.kucuk/posts/2076669785765100>, pristupljeno 20. 5. 2019.

određenih smjernica za uposlenike koji uživaju određeni ugled u virtuelnoj zajednici, tj. imaju zapažen broj pratilaca te time svojim djelovanjem putem društvenih mreža mogu utjecati na širi društveni kontekst.

Za potrebe ovog rada izdvojit ćemo Muhameda ef. Velića, imama džamije Ferhadija u Sarajevu, koji je jedan od aktivnijih imama u Bosni i Hercegovini, te je na svom Facebook profilu²⁴ datumom uvida imao 5.000 prijatelja i 70.923 pratitelja, što je puno više nego zbir pratitelja sa svih zvaničnih profila organa Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Sama činjenica da efendija Velić ima maksimalni dopušteni broj *prijatelja* na Facebooku²⁵, kao i preko 70.000 pratitelja jasno ukazuje kako on svoj profil ne koristi za privatnu komunikaciju s odabranim brojem ljudi koje poznaje, već dopušta svim zainteresiranim da *prate*²⁶ njegov profil, čineći ga time u potpunosti javnim prostorom, a svoje statuse javno izgovorenom riječi. S obzirom na broj pratitelja na fb profilu, komentari efendije Velića izazivaju veliku pozornost. Imaju veliki broj lajkova, uglavnom pozitivnih komentara i jako mnogo dijeljenja. No, njegovi stavovi nerijetko izazivaju kontroverze. Jedan od primjera je i stav efendije Velića iz januara 2015. godine da se tadašnjem potpredsjedniku Federacije BiH Mirsadu Kebi ne bi trebala klanjati džezaza zbog veleizdaje, jer je Tužilaštvu BiH predao određenu dokumentaciju o učešću mudžahedina u ratu u BiH 1992–1995. Mirsad Kebo se u vezi s ovim slučajem zvanično obratio pismom reisu-l-ulemi Huseinu ef. Kavazoviću.²⁷

Krajem iste godine, tačnije u decembru 2015. godine, efendija Velić je na svom Facebook profilu također imao komentar o ekstremističkim grupama koje pripovijedaju učenja suprotstavljena tradiciji i kulturi bosanskohercegovačkih muslimana, poredeći ih s dilerima droge koji duhovno uništavaju mlade.

Izneseni stav rezultirao je mnoštvom kritika, posebno od strane publiciste Fatmira Alispahića, koji ga je optužio za kompliciranje društveno-političke situacije u Bosni i Hercegovini potenciranjem terorizma i sataniziranjem muslimana.²⁸

Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini nije se javno ogradila od istupa efendije Velića, što jasno ukazuje na njihovo nesnalazjenje u savremenom komunikacijskom

²⁴ <https://www.facebook.com/muhamed.velic.549>, pristupljeno 7. 2. 2020

²⁵ Facebook je ograničio broj prijatelja privatnog profila na 5.000.

²⁶ Svaki korisnik Facebooka ima opciju omogućavanja praćenja profila, tj. dopuštanje svim zainteresiranim da imaju uvid u profil kao da su prijatelji, ali bez potrebe pribavljanja prethodne saglasnosti, što profil čini u potpunosti javnim i otvorenim.

²⁷ <https://saff.ba/kebo-trazi-da-reis-kavazovic-kazni-medzlis-iz-velika-kladusa-i-efendiju-velica/>, pristupljeno 7. 2. 2020.a

²⁸ <https://depo.ba/clanak/141489/okrsaj-fatmira-alispahica-i-ef-velica-nabacujes-loptu-velikosrbima-koji-izmis-ljaju-islamski-terorizam-pa-nas-hapse-kao-92>, pristupljeno 7. 2. 2020.a

okruženju. Očigledno, Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini nije svjesna pomjeranja granice između javnog i privatnog prostora, tj. da je stav iznesen na Facebooku pred hiljadama pratitelja javan a ne privatn²⁹, da broj pratitelja jednog efendije direktno zavisi od legitimiteta koji mu priskrbuje upravo Islamska zajednica i da njegovo djelovanje utječe na njihov imidž, s obzirom na to da ih on predstavlja.

Činjenica jeste da je sloboda govora jedno od temeljnih ljudskih prava, no postavlja se pitanje zloupotrebe te slobode, posebno u novom komunikacijskom okruženju, što nerijetko može rezultirati nekim oblicima govora mržnje. Sama definicija govora mržnje podrazumijeva “zloupotrebu slobode govora koja potiče na netoleranciju i diskriminaciju” (Vijeće za štampu u Bosni i Hercegovini 2014). Jedna od širih definicija u međunarodnim propisima o slobodi izražavanja i zabrani govora mržnje glasi:

Govor mržnje je pojam koji označava govor čiji je cilj degradirati (poniziti), prestrašiti ili poticati nasilje i predrasude protiv osobe ili grupe ljudi zbog rasne pripadnosti, spola, starosti, etničke ili nacionalne pripadnosti, religije, seksualne orijentacije, spolnog identiteta, invaliditeta, jezika, moralnih ili političkih stajališta, socijalno-ekonomske pripadnosti, zanimanja ili izgleda, mentalnih sposobnosti ili drugih sličnih razlika. Pojam obuhvata pisane, usmene te vizuelne komunikacije i uključuje masovne medije (sredstva masovnog saopćavanja), kao i neke druge forme djelovanja u javnosti, npr. nainternet.³⁰

²⁹ Ima niz aktualnih primjera koji potkrepljuju tezu da stavovi izneseni na društvenim mrežama itekako mogu imati posljedice u realnom okruženju, te ćemo u ovom radu navesti tri. Prvi primjer je muzičar Amar Češljar, koji je u oktobru 2018. na svom Facebook profilu komentirao prosvjede protiv izbora hrvatskog člana Predsjedništva, Željka Komšića, s komentarama *Ma tenk poslatti i opleti. Ovo je ba ludilo, nema tu glave za razgovora*. Poslije ovog komentara, Dino Merlin i grupa “Letu Štuke” otkazali su mu saradnju, nakon čega je Amar Češljar tvrdio kako mu je profil hakovan. <https://www.klix.ba/magazin/showbiz/bubnjar-amar-cesljar-tvr-di-da-mu-je-profil-hakovan-nisam-komentariso-proteste-u-mostaru/181015091>, pristupljeno 23. 5. 2019.

Drugi primjer je Saša Trivić, jedan od direktora lanaca pekara “Manja”, odnosno Krajina Klasa, koji je na svom Twitter profilu u martu 2019. godine veličao ratne zločince. *Na svemu Vam hvala. Generale, srećan ti Dan Republike!*, napisao je Saša Trivić ispod fotografije Ratka Mladića. Njegov twitt rezultirao je pokretanjem bojkota proizvođa Krajina Klasa. <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/pokrenut-poziv-na-bojkot-lanca-pekara-u-sarajevu-status-vlasnika-izazvao-burne-reakcije-443346>, pristupljeno 23. 5. 2019.

U augustu 2016. godine, novinarka Klixa Lejla Čolak na svom Facebook profilu iznijela je stav o pokrivanju muslimanki: *Nositi na glavi burku, nikab ili bilo kakvo vjersko obilježje za mene je isto kao nositi strap on u javnosti. Zamisli hodaš okolo sa džinovskim dildom i traumiraš ljude. Vjera bi trebala biti ono čovjekovo najintimnije, baš kao i njegova seksualnost. Zadrži je za sebe i svoje istomišljenike. Ne nameći je drugima. Ne traumiraj ljude. Nositi vjersko obilježje jednako je perverzno kao i nositi džinovski dildo. S tim da je dildo puno bezopasniji*. Ovaj komentar izazvao je lavinu kritika i prijetnji, od kojih je potrebno istaknuti status pripadnika Oružanih snaga u BiH Mirze Džidića: *Ima li kakav dobrovoljac da siluje lijepu Lejlu ... lično ću ga isplatiti???* *Zainteresirani neka se jave u pp*. <https://www.klix.ba/vijesti/bih/os-bih-pokrenute-istragne-radnje-protiv-vojnika-koji-je-verbalno-prijetio-novinarki-lejli-colak/160829075>, pristupljeno 23. 5. 2019. Protiv ovog pripadnika Oružanih snaga pokrenute su istražne radnje.

³⁰ <https://www.parlament.ba/Publication/Read/3931?title=medunarodni-propisi-i-propisi-bosne-i-hercegovine-o-slobodi-izrazavanja-i-zabrani-govora-mrznje-na-internetu-&pagelid=0>, pristupljeno 21. 05. 2019.a

Bosna i Hercegovina je ratificirala niz međunarodnih akata koji se direktno ili indirektno odnose na ova pitanja.

Džafić (2018) razmatra fenomen društvenih mreža iz ugla fikha³¹ i edeba,³² nastojeći ovu temu obraditi s aspekta islamskog prava i lijepog, tj. poželjnog ponašanja jednog muslimana. U tom radu naglašavaju se pozitivni aspekti korištenja društvenih mreža, kao, između ostalog, “dijeljenje pozitivnih, islamskih sadržaja, promovisanje islamskih vrijednosti, borba protiv negativnih pojava na društvenim mrežama” (Džafić 2018: 48). S druge strane, u istom tekstu se navodi i niz preporuka za ponašanje u skladu s islamskim bontonom: “... ne sumnjičiti druge bez jasnog dokaza, ne istraživati nedostatke drugih, ne ogovorati i ne prenositi tuđe riječi, ne ulaziti u bespotrebne rasprave itd.” (isto). Bit spomenutog rada predstavlja zaključak da je ponašanje na društvenim mrežama potrebno uskladiti sa standardima i normativima ponašanja jednog muslimana koji važe i za sve druge aspekte njegova života. Zanimljivo je spomenuti i mišljenje fetvu-l-emina Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, objavljeno na zvaničnoj stranici Islamske zajednice 3. 2. 2020 o korištenju lažnih profila na društvenim mrežama, u kojem se striktno naglašava zabrana lažnog predstavljanja, svrstavajući to u vrstu obmane i laži, koje, po islamskim principa, spadaju u grijeh.

Potrebno je naglasiti da postoji Protokol za odnose s medijima, donesen još u doba reisu-l-uleme Mustafe ef. Cerić 26. 10. 2009. godine, a u kojem se precizira odnos Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini s medijima, pojašnjava način na koji Islamska zajednica održava kontakte s medijima, preciziraju se organi, ustanove i nosioci vjerskog autoriteta čije izjave i stavovi odražavaju ili prezentiraju zvanične stavove Islamske zajednice. Tu se, između ostalog, definiraju nosioci zvaničnih stavova, rad portparola, odnosi s javnošću u kriznim situacijama i sl. Također se po članu 11. Protokola zabranjuje bilo kakvo medijsko istupanje bez prethodne pismene saglasnosti nadležnog organa Rijasetu. S druge strane, Džambegović (2014: 170) u svojoj analizi imidža Islamske zajednice ističe kako je “ovakav red, koji je uveden u svrhu sprečavanja neugodnih izjava koje se možda ne slažu sa zvaničnim stavovima IZ BiH, možda još više potertao svjesnost da svi imami nisu valjano obučeni u svim komunikacijskim vještinama”. U Protokolu se navode “sve vrste printanih i elektronskih medija, internet-stranice i portali”, no treba imati u vidu da je taj dokument sačinjen prije više od jedne decenije, te je, s obzirom na brzinu komunikacijskog napretka, odavno već prevaziđen. Njegovo aktueliziranje, koje bi

³¹ Arap. feqihe – razumjeti, shvatiti, poimati; islamsko pravo, utvrđeno na osnovu Kur’ana i sunneta

³² 32 Arap. adab – odgoj, lijepo ponašanje, obrazovanje

uključivalo i standarde i normative za korištenje društvenih mreža uposlenika, bilo bi od izuzetne važnosti.

Pojava pandemije koronavirusa početkom 2020. godine dovela je do nagle promjene načina života u svim segmentima. Vjerske zajednice našle su se pred izazovom na koji način organizovati vjerski život, posebno u domenu prakticiranja vjerskih obreda koji podrazumijevaju fizičku prisutnost i interakciju većeg broja ljudi na jednom mjestu, što je u potpunosti suprotno sa preporukama za ponašanje u doba pandemije. Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini je tokom marta i aprila 2020. godine na svojoj zvaničnoj web stranici objavila 63 sadržaja sa mnoštvom informacija, preporuka i uputa vezanih za odvijanje vjerskog života tokom pandemije koronavirusa. Nedugo nakon prvog registrovanog slučaja zaraze koronavirusom u Bosni i Hercegovini, Vijeće muftija Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini je 31. 3. 2020. donijelo Fetvu o obustavljanju zajedničkih dnevnih ali i džuma namaza u džamijama³³, kao i instrukcije imamima i džematskim odborima za postupanje u okolnostima vanrednog stanja proglašenog zbog pandemije koronavirusa.³⁴ S obzirom da je tokom trajanja pandemije nastupio i sveti mjesec Ramazan, Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini je izdao saopćenje u vezi sa organizacijom vjerskom života u Ramazanu u kojem apeliraju na vjernike da izbjegavaju ramazanska okupljanja, te sve vjerske dužnosti obavljaju u svom domu.³⁵ Ova saopćenja su prenosili i zvanični profili Islamske zajednice na društvenim mrežama. Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini je ovim pokazala zavidan nivo odgovornosti naspram svojih pripadnika ali i svih ostalih građana Bosne i Hercegovine.

S obzirom na nemogućnost organizovanja vjerskih obreda, posebno džume³⁶, teravijah-namaza³⁷ i mukabele³⁸, Islamska zajednica je, u saradnji sa televizijom Hayat, omogućila uživo emitovanje džumanskih hutbi Reisu-l-uleme kao i svakodnevnih mukabela iz Begove džamije, koje su se mogle pratiti kako na tv-u, tako i putem

---

³³ <https://static.islamskazajednica.ba/fetve-i-rezolucije/28830-fetvu-o-nacinu-obavljanja-dnevnih-namaza-i-dzume-namaza-tokom-pandemije-koronavirusa>, pristupljeno 28.04. 2020.

³⁴ <https://static.islamskazajednica.ba/vijesti/aktuelno/28745-instrukcija-imamima-i-dzematskim-odborima-za-postupanje-u-okolnostima-vanrednog-stanja-proglasenog-zbog-pandemije-koronavirusa>, pristupljeno 28. 04. 2020.

³⁵ <https://static.islamskazajednica.ba/vijesti/aktuelno/28951-saopcenje-rijaset-a-o-organizaciji-vjerskog-zivota-u-ramazanu>, pristupljeno 28. 04. 2020.

³⁶ Zajednička sedmična molitva petkom koja predstavlja obavezu svakog punoljetnog muškarca muslimana. Sastavni dio džuma-namaza je i hutba, tj. propovijed o islamskim ali i aktuelnim društvenim temama.

³⁷ Zajednički namaz koji se klanja svaku večer amazana

³⁸ Učenje Kur'an svakog dana ramazana. Učenje je podijeljeno na trideset jednakih dijelova (džuzeva) koji se uče po redoslijedu, te se tokom ramazana prouči cijeli Kur'an.

online platforme spomenute televizijske stanice.³⁹ Na facebook stranici Medžlisa islamske zajednice Sarajevo također je bilo moguće pratiti online mukabele iz različitih džemata, a pojedini hafizi su samostalno organizovali svoje online mukabele.⁴⁰ Gazi Husrev-begova biblioteka je povodom nastupajućeg ramazana organizovala i online izložbu “Ramazan u tradiciji Bošnjaka”.⁴¹ Islamska zajednica je, također, pokrenula online mekteb – oficijelnu edukativnu platformu Islamske zajednice.⁴² Ovi primjeri ukazuju da se Islamska zajednica brzo i vrlo kvalitetno prilagodila novonastalim okolnostima, te mnoštvo svojih aktivnosti prenijela u online okruženje.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Može se reći da Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini izražava vidnu namjeru da se prilagodi okolnostima novog komunikacijskog okruženja, no evidentno je da ne postoji jasna strategije koja bi sistemski riješila ovo pitanje. Novouspostavljeni kanali komuniciranja Islamske zajednice, prvenstveno na društvenim mrežama, i dalje se koriste skoro isključivo jednosmjerno, što je u suprotnosti s njihovom primarnom namjenom – interakcijom. Pitanja, komentari i sugestije jednostavno se ignoriraju. Nadalje, vidljivo je da ne postoje smjernice za vizuelni identitet ali i sadržaje web-stranica na svim nivoima. Pozitivan aspekt je jedinstven logo Islamske zajednice koji koriste sve njene strukture.

U skladu sa iznesenim razultatima ovog istraživanja, smatramo neophodnim donošenje jasnih smjernica ponašanja svih uposlenika Islamske zajednice u javnom prostoru, s obzirom na to da neprimjerene izjave itekako mogu narušiti njen ugled. Iznimno pozitivan primjer predstavlja prilagođavanje Islamske zajednice u Bosni i Hercegovni novonastalim okolnostima tokom pandemije koronavirusa, budući da je tokom pandemije onemogućeno organizovanje vjerskih obreda. Džumanske hutbe i mukabele je bilo moguće pratiti uživo putem televizijskog ali i online prenosa. Napra-

---

³⁹ <https://hayat.ba/svaki-dan-uzivo-u-programu-hayat-tv-a-mukabela-iz-gazi-husrev-begove-dzamiije/157968/>, pristupljeno 28. 04. 2020.

⁴⁰ https://www.facebook.com/DzematBacickoPoljeStup/videos/556471618601330/UzpfSTUwNjU1ODQxMzA1Mzg2NjoxMDg1NzI1MjIxODAzODQ2/?__tn__=%2Cd%2CP-R&eid=ARBJLfbvw55IRESnBB7pUksX3u4kTPSqeXuOWBFKecyp9MQZrfsi7iCGANZF2g3PfcubEwOkbzdKvwo, pristupljeno 28. 04. 2020.

⁴¹ <https://static.islamskazajednica.ba/vijesti/aktuelno/28962-2020-online-izlozba-ramazan-u-tradiciji-bosnjaka>, pristupljeno 28. 04. 2020.

⁴² <https://static.islamskazajednica.ba/vijesti/aktuelno/28821-online-mekteb-oficijelna-edukativna-platforma-islamske-zajednice>, pristupljeno 28.04.2020.

vljena je online platforma za mektebsku nastavu, a organizovane su i druge aktivnosti, kao što je online izložba.

ZAKLJUČAK

Pravovremeni stav i način ophođenja u savremenom komunikacijskom okruženju od ključne su važnosti, posebno kada su u pitanju vjerske institucije koje imaju dugu tradiciju jednostrane komunikacije, bazirane na propovijedima, što se na primjeru Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini jasno pokazuje, s obzirom da se stoljećima ključna komunikacija između njenih predstavnika – imama, i građana/muslimana odvija na džumanskim hutbama (Džambegović 2014). Općenito govoreći, recentna istraživanja ove problematike daju uvjerljiv presjek stanja, ali odgovor vjerskih zajednica na ove izazove bit će moguće analizirati tek s određene vremenske distance, te će istraživanja ove vrste zasigurno i u budućnosti biti zanimljiva komunikolozima, sociolozima, teolozima ali i široj javnosti.

IZVORI

1. Clement, Jessica (april 2020), Number of YouTube yousers worldwide in 2019. <https://www.statista.com/topics/2019/youtube/>, (27. 04. 2020)
2. Clement, Jessica (februar 2020), Twitter: Statistics and Facts. <https://www.statista.com/topics/737/twitter/>, (27. 04. 2020)
3. Clement, Jessica (januar 2020), Number of monthly active Facebook users worldwide as of 4th quarter 2019, <https://www.statista.com/statistics/264810/number-of-monthly-active-facebook-users-worldwide/>. (27. 04. 2020.)
4. Čorbo, Haris (26. 04. 2020) (Facebook status) https://www.facebook.com/haris.corbo.9?_tn_=%2CdK-R-R&eid=ARBaQm8kGP1fNeXXU89k_zgXceFd2tOAPxQHfOWs1yUpMZJAanNqbiIkiyV0_uIeKIS1M DHe-VR2cz0i-M&-fref=mentions, pristupljeno 28.04.2020.
5. Depo portal (29. 12. 2015), <https://depo.ba/clanak/141489/okrsaj-fatmira-ali-spahica-i-ef-velica-nabacujes-loptu-velikosrbima-koji-izmisljaju-islamski-terorizam-pa-nas-hapse-kao-92>, pristupljeno 7.2.2020.
6. Federalni zavod za statistiku (2020) www.fzs.ba, pristupljeno 7. 2. 2020.
7. <https://www.facebook.com/sarajevskimedzlis.ba/>, pristupljeno 7. 2. 2020.

8. Internet World Stats (2020), <https://www.internetworldstats.com/stats.htm>, pristupljeno 27. 04. 2020.
9. Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini (20. 03. 2020.) <https://static.islamskazajednica.ba/vijesti/aktuelno/28745-instrukcija-imamima-i-dzematskim-odborima-za-postupanje-u-okolnostima-vanrednog-stanja-proglasenog-zbog-pandemije-koronavirusa>, pristupljeno 28. 04. 2020.
10. Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini (2020) <https://static.islamskazajednica.ba/component/search/?searchword=korona&searchphrase=all>, pristupljeno 28. 04. 2020.
11. Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini (23. 04. 2020.) <https://static.islamskazajednica.ba/vijesti/aktuelno/28951-saopcenje-rijaseta-o-organizaciji-vjerskog-zivota-u-ramazanu>, pristupljeno 28. 04. 2020.
12. Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini (25. 04. 2020) <https://static.islamskazajednica.ba/vijesti/aktuelno/28962-2020-online-izlozba-ramazan-u-tradiciji-bosnjaka>, pristupljeno 28. 04. 2020.
13. Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini (30. 03. 2020.) <https://static.islamskazajednica.ba/vijesti/aktuelno/28821-online-mekteb-oficijelna-edukativna-platforma-islamske-zajednice>, pristupljeno 28. 04. 2020.
14. Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini (31. 03. 2020.) <https://static.islamskazajednica.ba/fetve-i-rezolucije/28830-fetvu-o-nacinu-obavljanja-dnevni-namaza-i-dzume-namaza-tokom-pandemije-koronavirusa>, pristupljeno 28. 04. 2020.
15. Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini (2020) (Facebook profil) <https://www.facebook.com/islamskazajednicaubih/>, pristupljeno 7. 2. 2020.
16. Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini (2020) www.islamskazajednica.ba, pristupljeno 7. 2. 2020.
17. Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini (28. 12. 2009.). <http://www.islamskazajednica.ba/fetve-i-rezolucije/7885-protokol-mediji>, pristupljeno 23. 5. 2019.
18. Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini (3. 2. 2020) <https://www.islamskazajednica.ba/meduljudski-odnosi-komsiluk/28543-2-da-li-je-grijeh-koristiti-lazno-ime-na-drustvenim-mrezama>, pristupljeno 7. 2. 2020.
19. Klix portal (15. 10. 2018) <https://www.klix.ba/magazin/showbiz/bubnjar-amar-cesljar-tvr-di-da-mu-je-profil-hakovan-nisam-komentarisao-proteste-u-mostaru/181015091>, pristupljeno 23. 5. 2019.

20. Klix portal (29. 08. 2016.) <https://www.klix.ba/vijesti/bih/os-bih-pokrenute-istragne-radnje-protiv-vojnika-koji-je-verbalno-prijetio-novinarki-lejlicolak/160829075>, pristupljeno 23. 5. 2019.
21. Kučuk, Ejub (14. 5. 2019.), #hocemozajednonahadz (Facebook status). <https://www.facebook.com/ejub.kucuk/posts/2076669785765100>, pristupljeno 20. 5. 2019.
22. Medžlis islamske zajednice Sarajevo (2020), www.sarajevskimedzlis.ba, pristupljeno 7. 2. 2020.
23. Medžlis islamske zajednice Sarajevo (25. 04. 2020) (Facebook status) https://www.facebook.com/DzematBacickoPoljeStup/videos/556471618601330/UzpfSTUwNjU1ODQxMzA1Mzg2NjoxMDg1NzI1MjIxODAzODQ2/?__tn__=%2Cd%2CP-R&eid=ARBJLfbvw551RESnBB7pUksX3u4kTPSqeXuOWBFKcypy9MQZrfsi7iCGANZF2g3Pfc bucEwOkbzdkVwo, pristupljeno 28. 04. 2020.
24. Međunarodni propisi i propisi Bosne i Hercegovine o slobodi izražavanja i zabrani govora mržnje na internetu (2015), *Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, online dostupno na: <https://www.parlament.ba/Publication/Read/3931?title=medunarodni-propisi-i-propisi-bosne-i-hercegovine-o-slobodi-izrazavanja-i-zabrani-govora-mrznje-na-internetu-&pageId=0>, pristupljeno 21. 05. 2019.
25. Oslobođenje (21. 3. 2019.) <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/pokrenut-poziv-na-bojkot-lanca-pekara-u-sarajevu-status-vlasnika-izazvao-burne-reakcije-443346>, pristupljeno 23.5.2019.
26. Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini (2020), (Facebook profil) <https://www.facebook.com/rijaset/>, pristupljeno 7. 2. 2020.
27. SAFF (27. 01. 2015). <https://saff.ba/kebo-trazi-da-reis-kavazovic-kazni-medzlis-iz-velika-kladusa-i-efendiju-velica/>, pristupljeno 7. 2. 2020.
28. Stop govor mržnje – on-line kampanja Vijeća za štampu BiH (2014), Vijeće za štampu BiH, Sarajevo, online dostupno na: <https://www.artflamecybermedia.com/acm/vzs/stop-govor-mrznje-brosura-bih.pdf>, pristupljeno 21. 05. 2019.
29. Televizija Hayat (20. 04. 2020.), (<https://hayat.ba/svaki-dan-uzivo-u-programu-hayat-tv-a-mukabela-iz-gazi-husrev-begove-dzamije/157968/>), pristupljeno 28. 04. 2020.
30. Tutnić, Eldar (2020), (YouTube kanal) <https://www.youtube.com/user/PorukaMira>, pristupljeno 20. 05. 2019.
31. Ured za hadž Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini (2020),

<https://www.facebook.com/Hadziumenta/>, pristupljeno 7. 2. 2020. godine
Velić, Muhamed (2020), (Facebook profil) <https://www.facebook.com/muhamed.velic.549>, pristupljeno 7. 2. 2020.

LITERATURA

1. Campbell, Heidi (2011), "Understanding the Relationship between Religion Online and Offline in a Networked Society", *Journal of the American Academy of Religion*, 80(1), str. 64-93.
2. Campbell, Heidi, Paul Teusner (2011), *Religious Authority in the Age of the Internet*, Center for Christian Ethics at Baylor University, online dostupno na: <https://www.baylor.edu/content/services/document.php/130950.pdf>, pristupljeno 14. 05. 2019.
3. Carr, Nicholas (2011), *Plitko – šta internet čini našem mozgu*, Naklada Jeksenski i Turk, Zagreb
4. Castells, Manuel (2000), *Uspon umreženog društva*, Golden marketing, Zagreb
5. Day, Louise Alvin (2004), *Etika u medijima, primeri i kontraverze*, Media centar, Beograd
6. Džafić, Jusuf (2018), "Islam i društvene mreže", *Novi Muallim* br. 74, godina XIX, str. 42-51.
7. Džambegović, Emir (2014), *Imidž islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, El Kalem, Sarajevo
8. Knoblauch, Herbert (2004), *Sociologija religije*, Demetra, Zagreb
9. Kuburić, Zorica, Srđan Sremac, Sergej Beuk (2010), *Religijska imaginacija i savremeni mediji*, Centar za empirijska istraživanja religije, Novi Sad
10. Lohlker, Rüdiger (2001), *Islam im Internet*. Deutsches Orient-Institut, Hamburg, online dostupno na: https://www.academia.edu/289728/Islam_im_Internet_Neue_Formen_der_Religion_im_Cyberspace, pristupljeno 22. 05. 2019.
11. Novak, Krunoslav, Jerko Valković (2016), "Religija i internet – novi izazovi življenja vjere", *Obnovljeni život, časopis za filozofiju i religijske znanosti*, Vol 71. No. 3., str. 389-402.
12. Potter, James (2011), *Medijska pismenost*, Clio, Novi Sad

RELIGIOUS COMMUNITIES AND ONLINE COMMUNICATION CHALLENGES - AN EXAMPLE OF THE ISLAMIC COMMUNITY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary:

Modern communication surrounding affects directly or indirectly every person or institution in today's society. The Internet, with the emphasis on social networks, are posing entirely new communication challenges which are difficult but must be answered to.

In addition to challenges for individuals, participants in contemporary communication, modern communication society representatives, the institutions, as well, were entrusted with the highly demanding task of keeping up with the times and active participation in the new media surrounding. The demands of the contemporary media surrounding have become even greater for contemporary media environment.

In this paper it would be analysed in what way the Islamic community in Bosnia and Herzegovina copes with the challenges of modern communication surrounding.

Keywords: Religious communities; the Islamic community; media; communication; Internet, social networks

Adresa autorice
Author's address

Ilvana Salić
University of Sarajevo
Institute for the research of Crimes against Humanity and International Law
ilvana.salic@institut-genocid.unsa.ba

UDK 316.774

Primljeno: 23. 04. 2020.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Anita Zovko, Vanda Šajer

SAMOPROCJENA MEDIJSKE KOMPETENCIJE STUDENATA NASTAVNIČKIH STUDIJA I NASTAVNIČKOG MODULA FILOZOFSKOG FAKULTETA U RIJECI

U radu su prikazani rezultati kvantitativnog istraživanja samoprocjene medijske kompetencije studenata nastavnčkih studija i nastavnčkog modula Filozofskog fakulteta u Rijeci. Istraživanje je provedeno kvantitativnom metodologijom, a instrument je bio kvantitativni upitnik kojim se mjerila samoprocjena dimenzija medijske kompetencije studenata. Tvrdnje su u upitniku bile podijeljene u tri skupine sukladno dimenzijama medijske kompetencije, a to su: korištenje medija, medijska didaktika te kritička analiza medijskih sadržaja. Podaci dobiveni putem upitnika samoprocjene su kodirani i statistički obrađeni pomoću programa IBM SPSS. Rezultati istraživanja su pokazali da studenti procjenjuju svoje razine rukovanja medijima i medijske didaktike nešto višima negoli razinu kritičke analize medijskih sadržaja. Kako bi budući nastavnici bili kompetentni obrazovati i odgajati djecu koja odrastaju okružena medijskom tehnologijom, potrebno je na diplomske studije nastavnčkih fakulteta i nastavnčkog modula uvesti programe koji bi im osigurali medijsku kompetenciju. Ovo istraživanje može poslužiti kao procjena sadašnjeg stanja samoprocjene medijske kompetentnosti kako bi se razmotrile potrebe za osnaživanje medijskih kompetencija studenata.

Ključne riječi: medijska pedagogija; medijska pismenost; medijsko obrazovanje; medijska kompetencija; obrazovanje nastavnika

UVOD

Mediji su danas neizbježni u životu svakog pojedinca socijaliziranog u suvremenom društvu i predstavljaju sustav simbola i znakova uz čiju pomoć čovjek konstruira svoj svijet stvarnosti i fikcije (Tolić 2009b: 61). Masovni mediji svojom raširenošću i mogućnostima odašiljanja uz pomoć moderne informacijsko-komunikacijske tehnologije imaju potencijal oblikovanja javnog mišljenja, kao i nametanja vrijednosnih sustava koji pogoduju eksploatacijskim interesima elita (Chomsky 2002: 48; Hedges 2011: 41). Djeca su osobito ranjiva u svojoj podložnosti medijima zbog svoje dobi (Brakus 2015: 51; Laniado, Pietra 2005: 17; Potter 2008: 108). Njihova dob čini ih ranjivima jer oni još nemaju razvijene mehanizme dekodiranja simbola koji im se nude putem masovnih medija. Pritom je važno razlikovati odgojne od manipulativnih sadržaja, osobito u svijetu u kojem manipulativni sadržaji prevladavaju nad onim odgojnima (Chomsky 2002; Miliša, Zloković 2008; Hedges 2011; Potter 2008). Upravo tu medijska korporativna industrija vidi svoju prednost te se mlade, u dobi kada još nisu dovoljno psihički sazreli, pomoću propagande nastoji „vrbovati“ da postanu aktivnim čimbenikom potrošačke industrije (Baacke 2013; Miliša, Zloković 2008; Košir, Zgrabljic, Ranfl 1999; Potter 2008). Suživot s medijima od najranije dobi oblikuje generacije tzv. digitalnih domorodaca (Considine, Horton, Moorman 2009; Prensky 2001). Pravilan odgoj djece koja odrastaju u takvim uvjetima iziskuje snalaženje na razmeđu između masovnih i digitalnih medija.

Mediji su, uz školu i obitelj, značajan i nepobitan agens socijalizacije mladih (Baacke 2013; Bauer 2007; Miliša, Zloković 2008; Tolić 2012b). Rezultati istraživanja provedenog od strane američke agencije Henry J. Kaiser Family Foundation, koja se bavi istraživanjem obitelji, pokazuju kako djeca u razvijenim zemljama svaki dan u prosjeku provedu oko 6 i pol sati pred ekranom, uključujući televizor, kina, računalne igre i internet. Rezultati talijanskog istraživanja iz 2001. govore da mladež tijekom jedne godine provede 1100 sati pred televizijom, dok u školi provedu svega 800 sati (Laniado, Pietra 2005). Novijim istraživanjima je ustanovljeno da djeca sve ranije provode sve više vremena izložena medijskim sadržajima (Neumann 2015). Izvješće iz 2013. godine, čija namjena su bili prikazi dobre prakse s područja medijske pismenosti, je pokazalo da u Hrvatskoj još uvijek nije prepoznata važnost medijskog obrazovanja na nacionalnoj razini, te je utvrđeno da ministarstva niti institucije međusobno nisu razvili suradnju po tom pitanju. Sukladno tomu ne postoji niti jedno posebno vijeće ili tijelo koje bi se bavilo tim pitanjem (Ciboci, Osmančević 2015: 123). Da ne bi postali žrtve manipulacije, medijskim odgojem djeca i mladi se moraju

oboružati kompetencijama i medijske sadržaje koristiti za osobni razvoj. Stoga je važno ispitati studente kao buduće obrazovne djelatnike o dimenzijama njihove medijske kompetencije.

MEDIJSKA PEDAGOGIJA I MEDIJSKA KOMPETENCIJA

Medijska pedagogija je znanstvena disciplina koja potječe iz 60-tih godina dvadesetog stoljeća, a nastala je kao odgovor tadašnjih znanstvenika na potencijalnu opasnost uticaja medijskih sadržaja na društvo, pogotovo na mlade. Većina teoretičara (Baacke 2013; Bauer 2007; Tolić 2009a,b; Vulić 2018; Tulodziecke, Grafe 2012) se slaže da joj je cilj poučavati mlade (ali i starije) o tome kako koristiti medije i kako ih valjano kritički analizirati. Iako je kritička dimenzija medijske kompetencije složen pojam koji se teško može izmjeriti i ustanoviti, važno je nastojati zaokružiti dosege istraživanja koliko je moguće. Medijska pedagogija ima zadaću pomoći pri tumačenju i dekodiranju simbola kako bi se proniknulo u značenjsku prirodu razmijenjenih vrijednosti, gdje joj je glavna uloga razlučiti odgojne sadržaje od onih manipulativnih. To je interdisciplinarna znanstvena disciplina koja obuhvaća domene medijskog odgoja, medijske kulture, medijske filozofije, medijske didaktike, semiotike, komunikologije, medijsko-znanstvenog istraživanja, medijske socijalizacije te medijske etike (Baacke 2013: 12; Bauer 2007: 159; Tolić 2009a: 1).

Glasoviti pedagog, filozof i teolog John Amos Comenius u svom djelu *Schola pansophica* prvi je spomenuo ideju odgoja za medije kao važnu obrazovnu i odgojnu tekovinu koja bi razvijala jezične vještine te posredovala osnovna saznanja o javnim temama i zemljopisu (Halloran & Jones 1984, prema Erjavec 2005). Finska znanstvenica Minkkinen je 1978. sistematički oblikovala uvod u medijski odgoj, koji tako ima razvijati vještine u kognitivnoj, etičkoj, filozofskoj i estetskoj domeni (Erjavec, Zgrabljic 2000). Koncept medijske pedagogije se postupno mijenjao s mijenama u svijetu i razvojem tehnologije. Pismenost je poprimila masovne razmjere tek u 19. stoljeću. Tijekom 20. stoljeća osobita se pozornost pridavala bojazni od negativnog utjecaja masovnih medija na najosjetljivije i najmanje obrazovane slojeve društva. U političkom diskursu masovni su mediji zbog svoje tzv. banalne prirode često okrivljavani za regresiju političke kulture. Pedagozi su bili orijentirani ka kritici i kontroli medijskih sadržaja smatrajući ih krajnje trivijalnim i isključivo namijenjenim propagandi (Baacke 2013). Važno je naglasiti terminološke razlike te tako jasno razlikujemo europsku, prije svega njemačku praksu medijske pedagogije, od američke;

razlikujemo medijsku pedagogiju od anglosaksonskog pojma medijske pismenosti (Considine, Horton, Moorman 2009; Erjavec, Zgrabljčić 2000; Hippel 2010; Tulodziecki, Grafe 2012). Naime, dok su u njemačkoj teoriji i praksi združena istraživanja o medijskoj didaktici i uporabi medija u školi zajedno s kritičkim osvrtom na medijske sadržaje, u SAD-u i Velikoj Britaniji pojam obrazovanja u polju medijske pismenosti (koju oni vide isključivo kao kritičku analizu sadržaja) potpuno je odvojen od područja koje istražuje medijske tehnologije u nastavi (Erjavec, Zgrabljčić 2000; Tulodziecki, Grafe 2012). Upravo se zbog toga radovi koji pripadaju području medijske didaktike u anglosaksonskim zemljama ubrajaju u područja obrazovne tehnologije i oblikovanja kurikulumu, a ponegdje čak i u edukacijsku psihologiju (Tulodziecki, Grafe 2012). Naime, zbog postojećih terminoloških pa i konceptualnih razlika, medijska pedagogija još nema prepoznatljivo teorijsko utemeljenje i ujednačenu paradigmu.

Ipak, fokus medijske pedagogije uvijek su djeca i mladi u odnosu s medijima, šanse za obrazovanje i mogućnost raspolaganja informacijama, razvoj kompetencija te kritika manipulativnog potencijala medija (Miliša, Tolić, Vertovšek 2009). Težnja medijske pedagogije jest svakog građanina osposobiti da bude ravnopravan sudionik u procesu komunikacije. Njezina je srž proučavanje djelovanja medijskih poruka u kontekstu interakcije između pojedinca i grupe. Ona govori o vezi medijske publike i kulture, govori o posredničkim metodama te preispituje medije i njihove primatelje iz višestrukih pozicija, jer je tek tada moguće govoriti o poznavanju i razumijevanju njihove suštine i namjene. Kada bi imala usta i mogla govoriti, medijska pedagogija poručila bi nam sljedeće: “Gledajte pažljivo, mislite kritički, ponašajte se etički” (Arsenijević, Bulatović, Bulatović 2012: 212).

Kako mediji u suvremenom društvu imaju prevalentnu ulogu u svakodnevnom životu ljudi, postaju sredstvo socijalizacije gotovo u istoj mjeri kao škola i roditelji. Roditelji i odgajatelji moraju postati svjesni medijskog utjecaja i potencijala medijske pedagogije, na što upozorava Zloković (2008). Budući da medijska pedagogija kao disciplina nije još u potpunosti znanstveno i konceptualno razvijena i ujednačena, očigledne su terminološke i konceptualne nejednakosti, tako je čest slučaj da se nešto konceptualno uklapa u termine odgovarajuće nekom drugom sadržaju. Primjerice, Simons, Meeus i T’sas primjećuju (2017) kako u literaturi o medijskom opismenjavanju prevladavaju područja: korištenje tehnike i medija, razumijevanje medijskih sadržaja te stvaranje medijskih poruka odnosno sudjelovanje u medijskoj komunikaciji. Medijsko opismenjavanje i korištenje medija se događa ponajprije izvan odgojnih i obrazovnih ustanova, gdje učenici stvaranjem sadržaja često sudjeluju u komuni-

kaciji na mreži (Kušić 2010). Kada se ta komponenta uokviri u institucionalni obrazovni kontekst, tada sadržaj medijske interakcije i komunikacije korespondira s medijskom didaktikom.

Medijsko-didaktička kompetencija obuhvaća: temelje primjene medija i informacijskih tehnologija u nastavi; značenje medija u nastavi; upotrebu medija i informacijskih tehnologija u predmetnoj nastavi; primjenu medija i informacijskih tehnologija u izvannastavnom radu s djecom i mladima; analizu i procjenu vrijednosti medijske ponude; društvene i institucijske uvjete za medijsku pedagogiju u suzbijanju vršnjačkog nasilja; medijsko obrazovanje i vrijednosne sudove; koncepciju, te implementaciju i evaluaciju medijskih nastavnih modula u suradnji s odgojno-obrazovnim institucijama (Pöttinger 2004, prema Tolić 2009a). Tiede, Grafe i Hobbs (2015) medijsku didaktiku definiraju kao korištenje masovnih medija u procesu školskog poučavanja i učenja. Kada se mediji počnu koristiti kao sredstva u nastavi, tada dobivaju naziv didaktički mediji (Maksimović, Petrović, Osmanović 2015). Baacke (2013) medijsku didaktiku definira kao primjenu medija u svrhu postizanja pedagoški osmišljenih ciljeva, a njenu oblast čine mediji koji se koriste u nastavi. Bauer (2007: 204) tako medijsku didaktiku naziva "oblikovanjem svih veza učenja i garancijom garancija za djelotvornost medijskog odgoja, kao što bi obrnuto medijski odgoj bez didaktičkog izlaganja u najboljem slučaju bio institucijski legitimno opterećenje za učenike". Matijević i Topolovčan (2018) navode multimedijsku didaktiku kao pedagošku granu čiji se znanstveni interes usmjerava na proučavanje zakonitosti učenja i poučavanja u kojima važnu ulogu imaju digitalni mediji i multimediji. Kako su masovni mediji danas ponajprije posredovani digitalnom tehnologijom, njihovo korištenje podrazumijeva i tehnološku kompetentnost. Ako medijsku komunikaciju i produkciju uklopimo u kontekst medijske didaktike u učionici, tada se može ustvrditi da su temeljne oblasti medijske pedagogije, prema većini američkih i europskih teoretičara: medijska pismenost (tehnološki aspekt pristupa i korištenja), medijska didaktika i kritička analiza medijskih sadržaja (Baacke 2013; Bauer 2007; Hobbs 2008; Livingstone, Thumim 2003, Maksimović, Petrović, Osmanović 2015; Simons, Meeus, T'sas 2017; Tolić 2009a; 2012a,b; Tulodziecki, Grafe 2012; Tiede, Grafe 2016). Baackeova četvrta dimenzija, izrada medija i medijskih sadržaja, ponegdje se može smjestiti pod tehničko znanje, stoga ona ovdje nije višak niti se protivi koncepciji navedenih komponenti. U literaturi ova podjela nije svugdje isto imenovana niti prevedena, a komplikacije postaju tim veće što su sve tri komponente u nekim istraživanjima (Chang, Chen, Liu, Lee, Hu, Lin 2011; Simons, Meeus, T'Sas 2017; Schmidt 2012) udružene u anglosaksonskom pojmu *media literacy*.

Tablica 1: Nazivi određenih modela komplementarnih dimenzija medijske kompetencije

Baacke	Bauer	Hobbs	Tolić
poznavanje medija	poznavanje medija	pristup i korištenje medija i tehnologije	medijska pismenost
kritika medija	medijski odgoj	kritička analiza forme i konteksta poruka u medijskim sadržajima	medijski odgoj
korištenje medija	medijska didaktika	kreiranje poruka i komunikacija korištenjem digitalnih medija	medijska didaktika
oblikovanje medija			

Izvor: Izrada autorica

Praktična primjena medijske pedagogije u osnovi ima težnju interpretacije simbola, a veliku ulogu u toj praksi ima medijska didaktika koju čini korištenje medija za ostvarenje razvojnih i obrazovnih ciljeva u odgojno-obrazovnim ustanovama. Mediji su kompleksan pojam te iziskuju različita tumačenja. Pritom se medijska kompetencija dijeli na tri dimenzije: tehnološku (rukovanje medijskim uređajima), medijsko-didaktičku (korištenje medija u nastavi) i kritičko-analitičku (kritička analiza medijskog sadržaja). Jačanjem svake od ovih dimenzija nastavnici postaju kompetentniji u svom radu. Dimenzija rukovanja uređajima i medijsko-didaktička kompetencija su od neosporive važnosti, no one bivaju povezane tek kroz dimenziju kritičke analize. Dimenzija kritičke analize se smatra najvažnijom dimenzijom medijske kompetencije jer se kroz nju upotpunjuju i druge dvije, te ona predstavlja dimenziju suprotstavljanja prema manipulativnim medijskim sadržajima.

Kultura medija u je u današnjim razmjerima masovna, a masovna kultura počiva na akumulaciji kapitala, dakle komercijalno je prilagođena i u privatnom je vlasništvu (Hedges 2011; Miliša, Zloković 2008; Potter 2008). Posredovana medijska stvarnost istovremeno drži jedan od temeljnih stupova demokracije u vidu dostupnosti, stoga je ključno promotriti njezin utjecaj i odgojni potencijal (Bauer 2007). Nastavnici u školama svakodnevno rade s djecom koja su sve više putem medijskih sadržaja odgajana za sebičnost, ispraznost, uniformnost, voajerizam, materijalnu raskoš, dokolicu, promoviranje ovisnosti itd. (Brakus 2015; Košir i sur. 1999; Miliša, Zloković 2008; Potter 2008). Teško je i nabrojati sve negativne učinke medijskih sadržaja. Vrijednosti koje škola nastoji promicati (rad, disciplina, znanje) u negativnoj su korelaciji

s vrijednostima koje se implicitno i eksplicitno promiču putem suvremenih masovnih medija. Narativni i informativni medijski sadržaji kroz senzacionalizam i moralni relativizam sve suptilnije potiču desenzitizaciju i posvemašnju dehumanizaciju (Hedges 2011; Laniado, Pietra 2005; Miliša, Zloković 2008; Potter 2008). No, ako onaj koji je izložen medijskim sadržajima razvije sposobnost da ih kritički analizira, tada on ima razvijenu kritičku dimenziju medijske kompetencije i u mogućnosti je da medijsku poruku razloži na dijelove razmatrajući pritom procese produkcije, vrijednosne sustave, moguće utjecaje i kontekst emitiranja. Medijske poruke razlažu se kroz razmatranje paradigmi socijalnog konstruktivizma, medijske proizvodnje, medijske reprezentacije, medijske recepcije, semiotike i socijalne pravde (Kellner, Share 2019). No, tradicionalna nastava s transmisivskim načinom rada teško može većinu učenika novih generacija odvratiti od primamljive ponude i atraktivnosti novih medijskih tehnologija, koje im nude interaktivnost s traženim sadržajima koji su vrlo često upitne kvalitete i namjere. Takve situacije iziskuju intervenciju medijske pedagogije, kako u teoriji, tako i u praksi. Suvremena škola bi trebala učenika poučavati o nepovoljnim medijskim učincima kako bi se učenici oduprli negativnim trendovima u medijima, te kako bi se usmjerili na svoj samorazvoj sa ili bez medija. S druge strane, u okviru preostale dvije dimenzije medijske kompetencije, također je važno učenike poučavati o tehnološkim i obrazovnim mogućnostima novih tehnologija.

PRETHODNA ISTRAŽIVANJA

U svijetu je provedeno mnogo istraživanja na polju medijske kompetencije i medijske pismenosti, no upravo zbog neujednačenosti pojma, metodološkog pristupa (tako i instrumenata) te same kompleksnosti koncepta medijske kompetencije, koji još nije u potpunosti definiran i jasno određen s pedagoško-znanstvene perspektive (Baacke 2013; Bauer 2007; Ciboci 2018; Celot, Tornero 2009; Livingstone, Thumim 2003; Tiede, Grafe 2016; Tolić 2012b, Hippel 2010), teško ih je kategorizirati. Do sada je na nacionalnoj i regionalnoj razini provedeno nekoliko istraživanja na temu medijske kompetencije i medijske pismenosti u školama (Ciboci, Osmančević 2015; Ciboci 2018; Labaš, Marinčić 2014; Labaš, Maleš 2017; Matijević, Topolovčan, Rajić 2017; Miliša, Šaravanja 2011; Vukić, Youens 2015; Stanić, Mlinarević, Novoselić 2017; Vulić 2018). Istraživanja su uglavnom pokazala kako učenici imaju razvijenije kompetencije korištenja medija negoli kritičke analize njihovog sadržaja (Ciboci 2018; Vulić 2018; Vukić, Youens 2015), iako su se učenice pokazale nešto osjetljivije na

etičnost suvremenih medija (Ciboci 2018; Labaš, Maleš 2017). Nastavnici imaju pozitivan stav prema implementaciji medija (Matijević, Topolovčan, Rajić 2017), no smatraju da im je potrebno obrazovanje u polju stjecanja medijske kompetencije (Ciboci, Osmančević 2015). Također, oni nastavnici koji imaju razvijeniju medijsku kompetenciju lakše ostvaruju komunikaciju s učenicima u nastavi (Stanić, Mlinarević, Novoselić 2017). Istraživanja su također pokazala da udžbenici u Hrvatskoj i BiH imaju nedovoljno sadržaja koji bi ih poticali na kritičku analizu medija te na kreiranje medijskih sadržaja (Ciboci, Osmančević 2015; Miliša, Šaravanja 2011). Učenici medijima najčešće ispunjavaju svoje slobodno vrijeme gdje prevladava orijentacija na zabavu i dokolicu (Labaš, Marinčić 2014).

Provedena su i istraživanja o tome koliko djeca s roditeljima i vršnjacima razgovaraju o sadržaju medija koje koriste (Ilišin 2003; Košir, Zgrabljić, Ranfl 1999; Tolić 2013), čiji su rezultati pokazali da većina roditelja s djecom nedovoljno razgovara o tome što gledaju i slušaju. Prema tome, indikativno je da djeca i mladi ni u školi ni u slobodno vrijeme nemaju prilike za stjecanja navike promišljanja i refleksije o medijskim sadržajima i njihovim utjecajima, što ih čini lakim metama potrošačkog društva. Među istraživanjima, koja su po sva tri pokazatelja medijske kompetencije slično izrađena i provedena u domaćem i regionalnom kontekstu, izdvajamo istraživanje L. Ciboci iz 2018. o medijskoj pismenosti učenika osmog razreda (urađeno po EAVI-evoj ljestvici medijske pismenosti, s dimenzijama: 1. pristupa različitim medijima, 2. poznavanja medijskih uređaja, medijskih sadržaja i politika, 3. kritičke analiza medijskih sadržaja, te 4. oblikovanje medijskih sadržaja), te istraživanje T. Vulić, također iz 2018. (indikatori za tri dimenzije kod autorice nazvani su drugim imenom jer je radila koristeći skalu medijske pismenosti Mihić i Kodžopeljić, koja operira pojmovima funkcionalna pismenost – upotreba medija u učenju; digitalna pismenost – upravljanje medijskim uređajima; te medijska pismenost – kritičko-analitička dimenzija medijske kompetencije), kojim se nastojala ispitati medijska pismenost srednjoškolaca u Srbiji. U svjetskim razmjerima, prema sličnom dizajnu ističe se istraživanje koje su proveli Tiede i Grafe 2016. među studentima nastavnčkih studija (mjereći dimenzije tehnološko znanje, medijska didaktika i medijski odgoj), te istraživanje Simonsa, Meeusa i T'sasa iz 2017. namijenjeno učiteljima, studentima učiteljskih studija te nastavnicima i studentima nastavnčkih studija. Indikatori u tom istraživanju podijeljeni su u sljedeće skupine: korištenje medija, razumijevanje medija te medijsko sudjelovanje i komunikacija. Istraživanje je provedeno odabirom indikatora za tvrdnje koje su uzete kao najprepoznatljivije i najpraktičnije, te su indikatori podijeljeni u tri skupine podudarne s odgovarajućim dimenzijama medijske kompetencije iz literature.

Chang, Chen, Liu, Lee, Hu, i Lin 2011. razvili su skalu namijenjenu samoprocjeni medijske pismenosti za osnovne škole, a temeljne tri dimenzije medijske kompetencije ovdje se nazivaju: korištenje medijskih uređaja i sadržaja, učenje s medijima u nastavi te percepcije i stavovi s obzirom na etičnost medijskih sadržaja. Zbog terminološke neujednačenosti, u nekim istraživanjima i podjelama se kompetencija oblikovanja medijskih sadržaja često podrazumijeva pod učenjem s medijima u nastavi (Simons, Meeus, T'sas 2017; Schmidt 2012).

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Glavni cilj istraživanja jeste utvrditi kako studenti nastavnčkih studija Filozofskog fakulteta u Rijeci samoprocjenjuju dimenzije svoje medijske kompetencije. Predmet istraživanja je medijska kompetencija studenata. Istraživanje je provedeno na populaciji studenata prve godine diplomskog studija nastavnčkog modula na Filozofskom fakultetu u Rijeci. U istraživanje su uključeni studenti 1. g. dipl. studija jer tada studenti počinju pohađati nastavnčki smjer, odnosno nastavnčki modul. Istraživanjem su obuhvaćeni gotovo svi studenti jer su oni na jednom mogućem smjeru, a to je nastavnčki. U istraživanju je sudjelovalo 105 studenata, što čini reprezentativan uzorak studenata 1. g. dipl. studija nastavnčkog usmjerenja. Nastavnčki modul je program stjecanja nastavnčkih kompetencija koji izvodi Filozofski fakultet u Rijeci, ali pohađaju ga i studenti sveučilišnih odjela i Akademije primijenjenih umjetnosti koji se na diplomskom studiju opredijele za nastavnčki smjer. Uzorak je obuhvatio studente društvenih i prirodoslovnih studijskih grupa, jednopredmetnih i dvopredmetnih, te dvoje studenata koji studiraju kroatistiku i informatiku. U istraživanju je sudjelovalo 82 studenata/ica studijskih grupa iz područja humanističkih i društvenih znanosti (78%) i to: anglistike, filozofije, germanistike, informatike, kroatistike, likovne pedagogije, pedagogije, povijesti, povijesti umjetnosti i psihologije, 21 student/ica studijskih grupa iz područja prirodnih znanosti (20%) i to: fizike, matematike i politehnike, te dvoje studenata s kombinacijom studijskih grupa društvenih i prirodoslovnih znanosti (kroatistika-informatika), što čini preostalih 2%. Kako bi se napravila usporedba u samoprocjeni dimenzija medijske kompetencije prema društvenim, odnosno prirodoslovnim studijskim grupama, dvoje studenata s mješovitih studijskih grupa je isključeno iz analize. Većina studenata je s dvopredmetnih studija (93%), a manjina s jednopredmetnih (7%). U istraživanju su sudjelovale 83 (79%) studentice i 22 (21%) studenta. U svrhu ovog istraživanja izrađen je anketni

upitnik koji je nešto preinačena verzija upitnika koji su kreirali Simons, Meeus i T'sas (2017). Dio upitnika o kritičkoj dimenziji je ponegdje preinačen pomoću okvira medijske pismenosti koji su razvili Kellner i Share (2019), a po procjeni autorica reprezentativan je za koncept kritičke dimenzije medijske kompetencije u trojednom modelu medijske kompetencije (Baacke 2013; Bauer 2007; Simons, Meeus, T'sas 2017; Tolić 2009a; Tolić 2012a,b). Anketnim upitnikom se željela ispitati razina samoprocjene medijske kompetencije studenata, s naglaskom na sljedeće dimenzije: rukovanje medijskim uređajima, korištenje medija u nastavi te kritičko razmatranje medija. Za svaku od navedenih dimenzija izrađena je skupina tvrdnji prema kojima su studenti vrednovali svoje kompetencije na skali Likertovog tipa. Glavno istraživačko pitanje jest koje su dimenzije vlastite medijske kompetencije studenti ocijenili kao manje, a koje kao više razvijene (rukovanje medijima, korištenje medija u nastavi/medijska didaktika ili kritičnost prema medijskim sadržajima)? Kako bi se dobio odgovor na to pitanje, bilo je potrebno analizirati podatke o samoprocijenjenoj kompetenciji studenata na tri dimenzije medijskih kompetencija (rukovanje medijskim uređajima, medijska didaktika i kritičnost prema medijima), i to uz pomoć nekoliko pomoćnih istraživačkih pitanja:

- Smatraju li se studenti kompetentnima u dimenziji rukovanja i upravljanja medijskim uređajima?
- Smatraju li se studenti kompetentnima u dimenziji medijske didaktike?
- Smatraju li se studenti kompetentnima u dimenziji kritičnosti prema medijskim sadržajima?

Opća hipoteza provedenog istraživanja je da studenti samoprocjenjuju razvijenoj svoju dimenziju korištenja medijskih uređaja i korištenja medija u nastavi (medijske didaktike) nego dimenziju kritičnosti prema medijima. Specifične hipoteze su:

1. Ne postoji razlika u samoprocjeni dimenzija medijske kompetencije na temelju spola studenata.
2. Postoji razlika u samoprocjeni dimenzija medijske kompetencije na temelju vrste studija.
3. Postoji razlika u samoprocjeni dimenzija medijske kompetencije na temelju toga jesu li studenti slušali kolegij sa sadržajima medijske pedagogije ili nisu.

Studentima je ponuđena skala s nizom pozitivno formuliranih tvrdnji, od kojih su svaku trebali ocijeniti od 1 do 5, pri čemu ocjena 1 znači „uopće se ne slažem“, ocjena

2 „uglavnom se ne slažem“, ocjena 3 „nemam mišljenje o tome“, ocjena 4 „uglavnom se slažem“ i ocjena 5 „u potpunosti se slažem“. Rukovanje medijskim uređajima kao dimenzija medijske kompetencije sastojala se od 7 tvrdnji, korištenje medija u nastavi (medijska didaktika) od 6 tvrdnji, a kritičnost prema medijskim sadržajima od 24 tvrdnje. Kako bi rezultati na ovim trima dimenzijama bili međusobno usporedivi, kreirane su tri nove varijable prema sljedećem načelu:

Rukovanje medijskim uređajima – sastoji se od zbroja pojedinačnih rezultata ispitanika na svakoj od 7 tvrdnji koje čine ovu dimenziju, prije toga pomnoženih (ponderiranih) s 1/7.

Medijska didaktika – sastoji se od zbroja pojedinačnih rezultata ispitanika na svakoj od 6 tvrdnji koje čine ovu dimenziju, prije toga pomnoženih (ponderiranih) s 1/6.

Kritičnost prema medijskim sadržajima – sastoji se od zbroja pojedinačnih rezultata ispitanika na svakoj od 24 tvrdnje koje čine ovu dimenziju, prije toga pomnoženih (ponderiranih) s 1/24.

Upitnik je distribuiran studentima u tiskanom obliku radi brzine provedbe i efikasnosti prikupljanja podataka. Popunjavao je ručno. Podaci su kodirani i statistički obrađeni u programu IBM SPSS-u verzija 25. Metode obrade podataka su uključivale: aritmetičku sredinu (M) kao mjeru centralne tendencije, standardnu devijaciju (SD) kao mjeru disperzije, t-test kao razliku prosječnih rezultata između grupa ispitanika, kao i hi-kvadrat test za utvrđivanje statistički značajne razlike među ispitanicima u samoprocjeni svake od triju dimenzija medijske kompetencije između grupa, i to po kriterijima: spola studenata, tipu studijskog programa te po prethodnom iskustvu pohađanja kolegija sa sadržajima komplementarnima medijskoj pedagogiji.

5. REZULTATI ISTRAŽIVANJA I RASPRAVA

5.1. Samoprocjena dimenzija medijske kompetencije

Za usporedbu rezultata studenata na svakoj od tri dimenzije medijske kompetencije (tri varijable) korištena je aritmetička sredina. Deskriptivna statistika dimenzija prikazana je u Tablici 1.

Tablica 1: Deskriptivna statistika dimenzija medijske kompetencije

Descriptive Statistics					
	N	Minimum	Maksimum	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
Rukovanje medijskim uređajima	105	3,28	5,00	4,5138	0,44125
Medijska didaktika	105	2,83	5,00	4,4903	0,53507
Kritičnost prema medijskim sadržajima	105	2,39	5,00	3,9212	0,55252

Izvor: IBM SPSS Statistics 25 Output, prilagodba autorica

Iz Tablice 1 vidljivo je da su studenti podjednako visokim ocjenama ocijenili svoje vještine rukovanja medijima i svoje vještine primjene medija u nastavne svrhe (aritmetička sredina). Kritičnost prema medijima ocijenjena je nešto niže.

Upravljanje i rukovanje medijskim uređajima

Studenti su postigli vrlo visoku prosječnu ocjenu u dimenziji samoprocjene rukovanja i upravljanja medijskim uređajima: 4,51.

Tablica 2: Postotci niskog i visokog slaganja s tvrdnjama dimenzije „Rukovanje i upravljanje medijima“

R. br.	Tvrdnja	Postotak ocjena 1 i 2 (%)	Postotak ocjena 4 i 5 (%)
1.	Spretno upravljam suvremenim medijskim uređajima (televizor, računalo, tablet, smartphone ...).	1,0	98,1
2.	Lako se služim internetom	0,0	99,0
3.	Uspješno se snalazim s računalnim programima iz Ms Office paketa (Word, Excel, Power point...).	0,0	88,6
4.	Uspješno se snalazim s mobilnim aplikacijama.	1,0	94,3
5.	S lakoćom kreiram i objavljujem medijske sadržaje (audiosnimke, videosnimke, blog, članak na internetu...)	8,6	75,2
6.	Znam kako pohranjivati medijske sadržaje i pristupiti im na uređajima.	1,0	95,2
7.	Jasno razlikujem javne od komercijalnih medija.	1,9	80,0

Iz Tablice 2 vidljivo je da se studenti smatraju visoko kompetentnima u području rukovanja i upravljanja medijskim uređajima, odnosno iskazuju izrazito slaganje s tvrdnjama koje ukazuju na visoku kompetenciju u ovom području.

Korištenje medija u nastavi – medijska didaktika

Studenti su postigli vrlo visoku prosječnu ocjenu u samoprocjeni dimenzije kompetencije korištenja medija u nastavi, odnosno u kompetencijama medijske didaktike: 4,49.

Tablica 3: Postotci niskog i visokog slaganja s tvrdnjama dimenzije „Medijska didaktika“

R. br.	Tvrdnja	Postotak ocjena 1 i 2 (%)	Postotak ocjena 4 i 5 (%)
1.	Smatram da sam dovoljno kompetentan/na da samostalno koristim medijske uređaje (računalo, mobilni telefon, projektor, smartphone, i - pad...) u nastavi.	0,0	98,1
2.	Smatram da mogu izabrati odgovarajuće medijske sadržaje prilagođene programu i potrebama učenika.	1,9	88,6
3.	Smatram da sam dovoljno kompetentan/na za korištenje medija i medijske tehnologije za rješavanje zadataka na nastavi.	1,9	89,5
4.	Postoji način na koji mogu korisno implementirati masovne medije informacije s internetskih portala, televizijski program i tisak) u sadržaje relevantne za svoje nastavno područje.	0,0	82,9
5.	Smatram da sam dovoljno kompetentan/na da učenicima pokažem kako koristiti medijske uređaje i oblikovati jednostavne medijske sadržaje.	1,9	90,5
6.	Smatram da sam dovoljno kompetentan/na da učenike upozorim na negativne utjecaje medija.	1,9	90,5

Iz Tablice 3 vidljivo je da se studenti smatraju visoko kompetentnima u području korištenja medija u nastavi, odnosno da iskazuju izrazito slaganje s tvrdnjama koje ukazuju na visoku kompetenciju u medijskoj didaktici.

Kritičnost prema medijskim sadržajima

Studenti su postigli relativno visoku prosječnu ocjenu u dimenziji kritičnosti prema medijskim sadržajima: 3,92.

Tablica 4: Postotci niskog i visokog slaganja s tvrdnjama dimenzije „Kritičnost prema medijskim sadržajima“

R. br.	Tvrdnja	Postotak ocjena 1 i 2 (%)	Postotak ocjena 4 i 5 (%)
1.	Mogu pouzdano odl učiti je li informacija koju sam našao/la u medijima relevantna.	2,9	86,67
2.	Smatram da znam prepoznati senzacionalizam u medijima.	1,9	87,62
3.	Smatram da znam prepoznati potrošačku propagandu u medijima.	1,0	89,52
4.	Smatram da znam prepoznati kada je nasilje u medijima bespotrebno prikazano više nego je potrebno da se shvati sadržaj članka ili objave.	1,0	88,57
5.	Smatram da znam prepoznati manipulativne sadržaje u medijima.	1,9	92,38
6.	Smatram da znam prepoznati prikriveno oglašavanje u medijima.	1,9	82,86

R. br.	Tvrđnja	Postotak ocjena 1 i 2	Postotak ocjena 4 i 5
7.	Smatram da znam prepoznati sponzorirani sadržaj u kontaktu s određenim medijskim sadržajem (emisija, članak, prijenos...)	1,9	90,48
8.	Smatram da znam razlikovati važno od trivijalnog/banalnog u medijima.	0,0	91,43
9.	Smatram da znam razlikovati istinite od neistinitih informacija u medijima.	5,7	72,38
10.	Smatram da znam razlikovati stvarni prikaz od fikcije u medijima.	6,7	80,95
11.	Često razgovaram s roditeljima o medijskim sadržajima.	39,0	38,10
12.	Često razgovaram s prijateljima o medijskim sadržajima.	9,5	69,52
13.	U kontaktu s određenim medijskim sadržajem često sam se zapitao/la tko je napravio poruku, emisiju, kviz, događaj ...?	13,3	57,14
14.	U kontaktu s određenim medijskim sadržajem često sam se zapitao/la s kojom namjerom je plasirana ova emisija, objavljen ovaj članak, prenesen ovaj događaj?	8,6	74,29
15.	U kontaktu s određenim medijskim sadržajem često sam se zapitao/la tko će i na koji način zaraditi na emitiranom sadržaju, članku, poruci, emisiji...?	15,2	60,00
16.	U kontaktu s određenim medijskim sadržajem često sam se zapitao/la kojim sredstvima je osigurana objava ovog članka, emisije, objave ...?	24,8	47,62
17.	U kontaktu s određenim medijskim sadržajem često sam se zapitao/la kome je namijenjena ova emisija, članak, objava, događaj ...?	17,1	58,10
18.	U kontaktu s određenim medijskim sadržajem često sam se zapitao/la čiji se autoritet koristi da se poruci osigura veće značenje?	20,0	41,90
19.	U kontaktu s određenim medijskim sadržajem često sam se zapitao/la koje strategije su korištene kako bi se privukla pozornost?	15,2	56,19
20.	U kontaktu s određenim medijskim sadržajem često sam se zapitao/la koji životni stil, vrijednosti i stavove emitirani sadržaj, emisija, objava, članak promovira?	14,3	61,90
21.	U kontaktu s određenim medijskim sadržajem često sam se zapitao/la koliko su prihvatljive vrijednosti predstavljene u određenom sadržaju, emisiji, članku, objavi ...?	7,6	70,48
22.	U kontaktu s određenim medijskim sadržajem često sam se zapitao/la jesu li, i koje (dobne, spolne, etničke, statusne itd.) skupine predstavljene afirmativno a koje ne?	14,3	58,10
23.	U kontaktu s određenim medijskim sadržajem često sam se zapitao/la jesu li i koji su stereotipi prikazani u određenom sadržaju, emisiji, članku, objavi...?	8,6	72,38
24.	U kontaktu s određenim medijskim sadržajem često sam se zapitao/la mogu li djeca i mladi shvatiti ovu medijsku poruku i sadržaj onako kako ga ja razumijem?	15,2	67,62

Iz Tablice 4 vidljivo je da se studenti smatraju kompetentnima u većini aspekata dimenzije kritičnosti prema medijskim sadržajima. Nešto manju kompetenciju (manje od 60% ocjena 4 i 5) procjenjuju u područjima kao što su: česti razgovori s roditeljima o medijskim sadržajima, razmišljanje o tome tko je autor medijskog sadržaja, tko ga

financira, kome je točno namijenjen, čijim se autoritetom koristi da bi dobio veće značenje, koje su strategije privlačenja pozornosti korištene, te jesu li društvene skupine prikazane u medijskom sadržaju (dobne, spolne, etničke, statusne itd.) prikazane afirmativno ili ne. U pedagoškoj literaturi se ističe važnost iskrene komunikacije među generacijama, kako u školi tako i u obitelji. Naime, tek hermeneutskim poniranjem u dijalogu može se doći do višeslojnih značenja kako u međusobnoj komunikaciji, tako i u tumačenju sadržaja posredovanih masovnim medijima (Erjavec, Zgrabljic 2000; Košir, Zgrabljic, Ranfl 1999; Miliša, Zloković 2008). „Problematicni“ aspekti mogli bi se jednom riječju nazvati „pozadinom“ medijskih sadržaja, o kojoj se studenti rijetko pitaju. Tko točno želi prenijeti poruku, kakvu poruku i kome namijenjenu, te iz kojeg izvora se financira određeni medijski sadržaj za 40-50% studenata nisu informacije kojima pridaju pozornost. Tu vidimo da su u ovom slučaju na pojedinim pitanjima ipak nešto niže vrijednosti aritmetičkih sredina u odnosu na grupe pitanja kojima smo ispitivali korištenje medijskih uređaja i njihovu upotrebu u nastavi. Tako na osnovu prikazanih rezultata vidimo da su se vrijednosti aritmetičkih sredina kretale od 3,0 do 4,5. Ipak, na dosta pitanja prosječne vrijednosti su približno 3, što ukazuje na neodlučnost ispitanika.

U svrhu utvrđivanja radi li se o statistički značajnoj razlici u prosječnim rezultatima na dimenzijama medijske kompetencije, proveden je t-test za jedan uzorak (One-Sample Test), s testnom vrijednošću 3,92, što je aritmetička sredina varijable „Kritičnost prema medijskim sadržajima“. Rezultati testa nalaze se u Tablici 5.

Tablica 5: Test razlike u aritmetičkim sredinama dimenzija medijske kompetencije
(One-Sample t-Test)

	One-Sample Test					
	Test Value = 3.92					
	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
Lower					Upper	
Rukovanje medijskim uređajima	13.791	104	.000	.59384	.5084	.6792
Medijska didaktika	10.921	104	.000	.57027	.4667	.6738
Kritičnost prema medijima	.022	104	.982	.00120	-.1057	.1081

Izvor: IBM SPSS Statistics 25 Output, prilagodba autorica

Iz tablice 5 vidljivo je da je razlika u prosječnim ocjenama na trima dimenzijama medijske kompetencije statistički značajna, uz statističku značajnost $p < 0,05$. Pritom nema razlike u prosječnim ocjenama između varijabli „Rukovanje medijskim uređajima“ i „Medijska didaktika“, ali njihovi prosjeci su statistički značajno veći od prosjeka varijable „Kritičnost prema medijima“.

Iz rezultata istraživanja prikazanih u prvih pet tablica može se zaključiti da studenti svoje kompetencije rukovanja medijima i korištenja medija u nastavi procjenjuju višima nego svoje kompetencije u kritičkom odnosu prema medijima. Rezultati istraživanja potvrđuju opću hipotezu. Najbolje je ocijenjena tehnološka dimenzija medijske kompetencije, zatim nešto niže razina medijske didaktike, a najnižom samoprocjenjuju svoju kompetenciju kritičke analize medijskih sadržaja. Takvi rezultati se poklapaju s rezultatima američkih studenata koji su svoje dimenzije medijske kompetencije ocijenili jednakim redoslijedom (Tiede, Grafe 2016). Sve te tri dimenzije medijske kompetencije (tehnološku dimenziju koja se odnosi na pristup i korištenje, medijsko-didaktičku dimenziju te kritičko-analitičku dimenziju) nužno je promatrati zajedno i u međusobnom djelovanju, jer je riječ samo o različitim registrima istog instrumenta (Bauer 2007: 204). Integrativna medijska pedagogija nalaže da ih treba promatrati kao tri dimenzije jedne medijske kompetencije (Tolić 2012a: 212). Poznavanje medija, medijska didaktika i kritička analiza medijskih sadržaja međusobno su ovisne i određene ulogama; sve te dimenzije daju jedna drugoj smisao. Poznavanje medijskih uređaja dobiva odgojni smisao kroz njihovu uporabu u procesu učenja i poučavanja. Nadalje, uporabom ovih tih tehnologija u nastavi otvara se mogućnost i nužnost tumačenja medijskih sadržaja kojima se pristupa pomoću medijskih uređaja s kojima i kroz koje se uči. Medijska didaktika na taj način stvara sponu između dimenzije korištenja medija i dimenzije kritičke analize. S druge strane, sama dimenzija kritičke analize ne bi imala nikakav smisao bez svijesti o tome kako i zašto pristupiti tehnologijama kroz koje se dosežu medijski sadržaji pogodni za analizu (Bauer 2007: 204). Kritička refleksija je najvažnija dimenzija medijske kompetencije, u odnosu s kojom druge dvije dobivaju značenje te se povezuju u integrativan model kompetencije (Tolić 2012b: 58).

5.2. Utvrđivanje razlika u medijskim kompetencijama

Kako bi se utvrdilo postoje li razlike prema spolu u samoprocjeni medijske kompetencije, odnosno dimenzijama rukovanja i upravljanja medijskim uređajima, medijske didaktike i kritičnosti prema medijskim sadržajima, proveden je t-test, pri čemu je kao nezavisna (grupirajuća) varijabla služio spol, a kao zavisna varijabla odgovara-

juća dimenzija medijske kompetencije, odnosno kompozitna varijabla za svaku od tri navedene dimenzije.

Tablica 6: t-test; test razlike prosječnih rezultata za sve tri varijable po spolu

	Independent -Sample Test				95% Confidence Interval of the Difference	
	t	df	Sig. (2 - tailed)	Mean Difference	Lower	Upper
Rukovanje medijskim uređajima	-0.729	103	0.468	-0.07727	0.28759	0.13306
Medijska didaktika	0.375	103	0.708	0.04836	0.20717	0.30388
Kritičnost prema medijskim sadržajima	0.091	103	0.750	0.01217	0.25186	0.27620

Izvor: IBM SPSS Statistics 25 Output, prilagodba autorica

Iz rezultata prikazanih u tablici 6 vidljivo je da ne postoji statistički značajna razlika u samoprocjeni dimenzija medijske kompetencije na temelju spola studenata, što vrijedi za sve tri dimenzije: rukovanje medijskim uređajima (Sig.=0,468; $p>0,05$), medijsku didaktiku (Sig.=0,708; $p>0,05$) te za kritičnost prema medijskim sadržajima (Sig.=0,750; $p>0,05$). Rezultatima istraživanja potvrđena je hipoteza 1.

Kako bi se utvrdilo postoje li razlike po u medijskim kompetencijama prema tipu studija (društveno-humanistički, prirodoslovni), proveden je t-test razlike, pri čemu je kao nezavisna (grupirajuća) varijabla služilo pohađanje takvog kolegija (DA/NE), a kao zavisna varijabla odgovarajuća dimenzija medijske kompetencije, odnosno kompozitna varijabla za svaku od tri dimenzije medijske kompetencije.

Tablica 7: t-test; test razlike prosječnih rezultata za sve tri varijable prema vrsti studijskog programa

	Independent Sample Test				95% Confidence Interval of the Difference	
	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Lower	Upper
Rukovanje medijskim uređajima	1.905	101	0.060	0.20367	-0.00841	0.41575
Medijska didaktika	2.844	101	0.005	0.36242	0.10958	0.61525
Kritičnost prema medijskim sadržajima	2.768	25.400	0.010	0.43273	0.11101	0.75445

Izvor: IBM SPSS Statistics 25 Output, prilagodba autorica

Iz rezultata prikazanih u tablici 7 može se zaključiti da razlika u samoprocjeni prema vrsti studijskog programa postoji u dimenzijama medijske didaktike (Sig.=0,005; $p<0,05$) i kritičnosti prema medijskim sadržajima (Sig.=0,010; $p<0,05$), ali ne postoji u dimenziji rukovanja i upravljanja medijskim uređajima (Sig.=0,060; $p>0,05$). Vidljivo je da nema razlike u prosječnim rezultatima na dimenziji rukovanja i upravljanja medijskim uređajima između studenata društvenih i prirodoslovnih studijskih grupa. S druge strane, studenti prirodoslovnih studijskih grupa sebe su procijenili manje kompetentnima u korištenju medija u nastavi, kao i manje kritičnima prema medijskim sadržajima nego studenti društvenih i humanističkih studijskih grupa. Rezultatima istraživanja potvrđena je hipoteza 2.

Kako bi se utvrdilo postoje li razlike u medijskim kompetencijama prema iskustvu pohađanja kolegija čiji su sadržaji komplementarni sadržajima medijske pedagogije, proveden je t-test razlike, pri čemu je kao nezavisna (grupirajuća) varijabla služilo pohađanje takvog kolegija (DA/NE), a kao zavisna varijabla odgovarajuća dimenzija medijske kompetencije, odnosno kompozitna varijabla za svaku od tri dimenzije medijske kompetencije. Rezultati razlike u dimenziji rukovanja i upravljanja medijskim uređajima prema tome jesu li studenti pohađali kolegij koji obuhvaća sadržaje medijskog odgoja prikazani su u tablici 8.

Tablica 8: test razlike prosječnih rezultata za sve tri varijable prema iskustvu pohađanju kolegija

	Independent Sample Test				95% Confidence Interval of the Difference	
	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Lower	Upper
Rukovanje medijskim uređajima	2.155	17.084	0.046	0.22418	0.00478	0.44358
Medijska didaktika	-0.326	103	0.745	-0.05374	0.38065	0.27317
Kritičnost prema medijskim sadržajima	-0.473	103	0.638	-0.08039	0.41777	0.25699

Izvor: IBM SPSS Statistics 25 Output, prilagodba autorica

Vidljivo je da postoji razlika u prosječnim rezultatima na dimenziji rukovanja i upravljanja medijskim uređajima između studenata koji jesu i onih koji nisu na studiju pohađali kolegij koji obuhvaća sadržaje medijskog odgoja (Sig.=0,046; $p<0,05$). Studenti koji su pohađali takav kolegij na studiju ocijenili su svoju dimenziju rukovanja i upravljanja medijskim uređajima nešto bolje nego studenti koji nisu pohađali takav

kolegij. Iako su prosječne ocjene studenata obiju grupa u ovoj dimenziji vrlo visoke, studenti koji su slušali kolegije sa sadržajima medijske pedagogije, procjenjuju svoje sposobnosti rukovanja i upravljanja medijskim uređajima nešto višima od onih studenata koji takve kolegije nisu slušali. Vidljivo je da nepostoji razlika u prosječnim rezultatima na dimenziji medijske didaktike (Sig.=0,745; $p>0,05$), kao ni u prosječnim rezultatima na dimenziji kritičnosti prema medijskim sadržajima između studenata koji jesu i onih koji nisu na studiju pohađali kolegij koji obuhvaća sadržaje medijskog odgoja (Sig.=0,638; $p>0,05$). Hipoteza 3 je potvrđena.

ZAKLJUČAK

Sve veća prisutnost različitih medija u društvu, ali i u kućanstvima, povećava mogućnost utjecaja medijskih sadržaja na djecu i mlade. Nove generacije se rađaju u kućanstvima s velikim brojem uređaja i sadržaja kojima su izloženi ostali članovi obitelji, te im se dijete naprosto pridružuje. Tako su djeca današnjice već odmalena okružena medijima. Mediji su, uz školu i obitelj, nepobitan i značajan agens socijalizacije mladih. No, većina medija je u posjedu korporacija kojima je cilj brzo stjecanje kapitala. Kako bi zarada bila što brža i sigurnija, mediji se služe sredstvima manipulacije kako bi gledateljima, dok su što mlađi, usadili iskrivljene vrijednosti i umjetne potrebe, te ih tako učinili trajno ovisnima o artefaktima potrošačkog društva. Medijsko obrazovanje u Republici Hrvatskoj nije institucionalizirano, te studenti i nastavnici nastavnčkih studija nisu adekvatno informirani o mogućnostima i izazovima medijske pedagogije. U vremenu moralnog relativizma, nastavnici imaju kompleksnu zadaću odgoja nasuprot medijskim sadržajima.

Prema rezultatima brojnih istraživanja, mladi sve više vremena provode koristeći nove medije i usvajajući vrijednosti generirane krupnim kapitalom, što proizvodi odgojnu krizu suvremene škole. Nastavnici imaju značajnu odgojnu ulogu, te svojim primjerom nastoje utjecati na učenike u okviru njihovog obrazovanja i socijalizacije u medijskom društvu. U okviru ovog rada je stoga provedeno istraživanje kojim se nastojala utvrditi razina samoprocjene različitih dimenzija medijske kompetencije kod studenata nastavnčkih studija. Uzorak je obuhvaćao populaciju od 105 studenata nastavnčkog modula Filozofskog fakulteta, sveučilišnih odjela i Akademije primijenjenih umjetnosti u Rijeci. Mjerene dimenzije medijske kompetencije su: upravljanje medijskim uređajima, korištenje medija u nastavi i kritička analiza medijskih sadržaja. Rezultati istraživanja su pokazali da studenti imaju visoke razine dimenzije

medijske kompetencije upravljanja medijskim uređajima i korištenja medija u nastavi, dok svoju kritičko-analitičku medijsku dimenziju procjenjuju nešto nižom. Utvrđeno je da ne postoji razlika u razini medijske kompetencije ovisno o spolu te da među studentima postoje razlike u samoprocjeni dimenzija medijske kompetencije ovisno o vrsti studija, te prethodnom medijskom obrazovanju. Takvi rezultati upućuju na opravdanost uvođenja medijske pedagogije na nastavničke studije kako bi mogli odgovoriti suvremenim odgojnim zahtjevima. Ovaj rad može poslužiti kao polazište procjene sadašnjeg stanja samoprocjene medijske kompetencije studenata nastavnčkih studija Filozofskog fakulteta, sveučilišnih odjela i Akademije primijenjenih umjetnosti u Rijeci, te obzirom na to može pružiti informacije korisne za buduća istraživanja na polju medijske pedagogije u lokalnom kontekstu. Također može poslužiti kao presjek stanja za oblikovanje potencijalnih programa iz područja medijske pedagogije na Fakultetu i Sveučilištu.

LITERATURA

1. Arsenijević, Olja, Ljiljana Bulatović, Goran Bulatović, (2012), “Etičke implikacije naprednog učenja putem digitalnih medija”, u: Gojkov, Grozdanka, Aleksandar Stojanović, ur., *Darovitost i moralnost – Giftedness and morality*, Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača Mihailo Palov, Vršac, str. 205–225. preuzeto s: <http://www.uskolavrsac.edu.rs/Novi%20sajt%202010/Dokumenta/Izdanja/17%20Okrugli%20sto/17%20Bulatovici,%20Arsenijevic.pdf>
2. Baacke, Dieter (2013), *Medijska pedagogija*, Centar za medijske komunikacije, Beograd
3. Bauer, Thomas (2007), *Mediji za slobodno društvo*, Sveučilišna knjižara, Zagreb
4. Brakus, Aleksandra (2015), “Medijska pismenost i obrazovanje”, *Medijski dijalozi*, 8 (2), str. 47-53.
5. Celot, Paolo, José Manuel Pérez Tornero (ur.) (2009), *Study on Assessment Criteria for Media Literacy Levels*, European Commission, Brussels: Preuzeto s: https://ec.europa.eu/archives/information_society/avpolicy/media_literacy/docs/studies/eavi_final_report_criteriaml_en.pdf, pristupljeno 17. 1. 2020.
6. Chang, Chiung-Sui, Eric Zhi-Feng Liu, Chun-Yi Lee, Nian-Shing Cheng, Da-Chian Hu, Chun-Hung Lin (2011), “Developing and Validating a Media Lite-

- racy Self-Evaluation Scale (MLSS) for Elementary School Students”, *Turkish Online Journal of Educational Technology*, 10(2), str. 63-71.
7. Chomsky, Noam (2002), *Mediji, propaganda i sistem*, Što čitaš?, Zagreb
  8. Ciboci, Lana (2018), “Medijska pismenost učenika osmih razreda u Zagrebu”, *Medijske studije*, 9(17), str. 23-46.
  9. Ciboci, Lana, Leali Osmančević (2015), “Kompetentnost nastavnika hrvatskog jezika za provođenje medijske kulture u hrvatskim osnovnim školama”, u: Car, Viktorija, Lejla Turčilo, Marijana Matović (ur.), *Medijska pismenost – preduvjet za odgovorne medije*, Zbornik radova sa 5. regionalne znanstvene konferencije Vjerodostojnost medija, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, str. 121-139.
  10. Considine, David, Julie Horton, Gary Moorman (2009), “Teaching and reading the millennial generation through media literacy”, *Journal of adolescent and adult literacy*, 52(6), str. 471-481.
  11. Erjavec, Karmen, Nada Zgrabljic (2000), “Odgoj za medije u školama u svijetu: Hrvatski model medijskog odgoja”, *Medijska istraživanja*, 6(1), 89-107.
  12. Erjavec, Karmen (2005) “Odgoj za medije: od koncepta do školske prakse”, u: Zgrabljic-Rotar, Nada, ur., *Medijska pismenost i civilno društvo*, Media centar, Sarajevo
  13. Hedges, Chris, (2011), *Carstvo opsjena - Kraj pismenosti i trijumf spektakla*, 1. izdanje, Algoritam, Zagreb
  14. Hippel, Aiga (2010), “Subjective concepts of Media competence”, *The University of the Fraser Valley Research Review*, 3(2), str. 69-80.
  15. Hobbs, Renee (2008), *Approaches to Instruction and Teacher Education in Media Literacy*, UNESCO Regional conferences in support of global literacy, Preuzeto s: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000161133> , pristupljeno 17. 1. 2020.
  16. Ilišin, Vlasta (2003), “Mediji u slobodnom vremenu djece i komunikacija o medijskim sadržajima”, *Medijska istraživanja*, 9(2), str. 9-34
  17. Kellner, Douglas, Jeff Share (2019), *Critical Media Literacy framework: Conceptual Understandings and Question*, Updated from book *The Critical Media Literacy Guide: Engaging Media and Transforming Education* by Douglas Kellner and Jeff Share, Brill / Sense Publishers. Preuzeto s: https://www.researchgate.net/publication/332233637_Critical_Media_Literacy_framework_Conceptual_Understandings_and_Questions_Updated_from_book_The_Critical_Media_Literacy_Guide_Engaging_Media_and_Transforming

- Edu-cation_by_Douglas_Kellner_and_Jeff_Shar, pristupljeno 25. 1. 2020.
18. Košir, Manca, Nada Zgrabljic, Rajko Ranfl (1999), *Život s medijima - priručnik o odgoju za roditelje, nastavnike i učenike*, Doron, Zagreb
  19. Kušić, Siniša (2010), "Online društvene mreže i društveno umrežavanje kod učenika osnovne škole: Navike *Facebook* generacije", *Život i škola*, 2(24), str. 103-125.
  20. Labaš, Danijel, Dražen Maleš (2017), "Percepcija etičnosti elektroničkih medija kod adolescenata u kontekstu sociodemografskih obilježja i medijske pismenosti", *Nova prisutnost*, XV (2), str. 211-229.
  21. Labaš, Danijel, Petra Marinčić (2014), "Mediji kao sredstvo zabave u očima djece", *MediAnali*, 12(tr. 15), 1-32.
  22. Laniado, Nessia, Gianfilippo Pietra, (2005), *Naše dijete, videoigre, Internet i televizija*, Studio TiM, Rijeka
  23. Livingstone, Sonia, Nancy Thumim, (2003), *Assessing the media literacy of UK adults*, Izvješće naručeno od Komisije za standarde emitiranja/ Nezavisna televizijska komisija/ Državni institut za trajno obrazovanje i obrazovanje odraslih UK. Preuzeto s: http://eprints.lse.ac.uk/21673/1/Assessing_the_media_literacy_of_UK_adults.pdf, pristupljeno 22. 12. 2019.
  24. Neumann, Michelle (2015), "Young children and screen time: Creating a mindful approach to digital technology", *Australian educational computing*, 30 (2), str. 1-15.
  25. Matijević, Milan, Tomislav Topolovčan, Višnja Rajić (2017), "Nastavničke procjene upotrebe digitalnih medija i konstruktivističke nastave u primarnom i sekundarnom obrazovanju", *Croatian Journal of Education*, 19(2), str. 563-603.
  26. Matijević, Milan, Tomislav Topolovčan (2018), "Izazovi i trendovi u multimedijskoj didaktici", *Radovi zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad HAZU u Bjelovaru*, 11, str. 87-99.
  27. Miliša, Zlatko, Marija Šaravanja (2011), "Analiza medijskih sadržaja u čita-nkama za osnovne škole", *MediAnali*, 5(9), str. 179-196.
  28. Miliša, Zlatko, Mirela Tolić, Nenad Vertovšek (2009), *Mediji i mladi*, Sveučilišna knjižara, Zagreb
  29. Miliša, Zlatko, Jasminka Zloković (2008), *Odgoj i manipulacija djecom u obitelji i medijima. Prepoznavanje i prevencija*, MarkoM, Zagreb
  30. Potter, James (2008), *Medijska pismenost*, Clio, Beograd
  31. Prensky, Marc (2001), "Digital Natives, Digital Immigrants. On the Horizon", *NBC University Press*, 9(5), str. 1-6.

32. Simons, Mathea, Will Meeus, Jan T'Sas (2017), "Measuring Media Literacy for Media Education: Development of a Questionnaire for Teachers' Competencies", *Journal of Media Literacy Education*, 9(1), str. 99-115.
33. Schmidt, Hans (2012), "Media Literacy Education at the University Level", *The Journal of Effective Teaching*, 12(1), str. 64-77.
34. Stanić, Ivana, Izabela Mlinarević, Marija Novoselić (2017), "Medijske kompetencije učitelja razredne nastave", *Život i škola*, LXIII (1), str. 69-81.
35. Tiede, Jennifer, Silke Grafe (2016), "Media Pedagogy in German and U.S. Teacher Education", *Media education research journal*, 49(25), str. 19-28.
36. Tiede, Jennifer, Silke Grafe, Renee Hobbs (2015) "Pedagogical media competencies of pre-service teachers in Germany and the United States: A comparative analysis of theory and practice", *Peabody Journal of Education*, 90(4), str. 533-545.
37. Tolić, Mirela (2009a), "Aktualnost medijskih kompetencija u suvremenoj pedagogiji", *Acta Iadertina*, 5 (1), str. 1-13.
38. Tolić, Mirela (2009b), "Semiotika i medijska pedagogija u analizama indoktrinacije", *Acta Iadertina*, 6 (1), str. 55-72.
39. Tolić, Mirela (2012a), "Kako steći medijske kompetencije?" u: Z. Miliša (ur.), *Tamna strana ekrana*, Tiva tiskara, Varaždin, str. 205-225.
40. Tolić, Mirela (2012b), "Procesi medijske socijalizacije", u: Z. Miliša (ur.), *Tamna strana ekrana*, Tiva tiskara, Varaždin, str. 47-67.
41. Tolić, Mirela (2013), "Komunikacija u obitelji o medijskim sadržajima", *Pedagoški istraživanja*, 10 (1), str. 103-115.
42. Tulodziecki, Gerard, Silke Grafe (2012), "Approaches to Learning with Media and Media Literacy Education – Trends and Current Situation in Germany", *Journal of Media Literacy Education*, 4 (1), str. 44-60.
43. Vukić, Tijana, Iva Youens (2015), "Televizijski program kao nastavno sredstvo u stjecanju osnovnoškolskih medijskih kompetencija", *Medijska istraživanja*, 21 (1), str. 79-101.
44. Vulić, Tatjana, (2018), "Medijska pismenost u vremenu digitalnih platformi: Stavovi srednjoškolaca", *Društvene i humanističke studije: Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli*, 4(4), str. 353-370.

SELF-ASSESSMENT OF MEDIA COMPETENCY OF STUDENTS OF TEACHING STUDIES AND THE TEACHER MODULE OF THE FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES IN RIJEKA

Summary

The paper presents the results of a quantitative research aimed at measuring the self-assessment levels of media competence of student teachers at the teacher module of the Faculty of Humanities and Social sciences in Rijeka. The research was conducted while using a quantitative methodology. The instrument was designed as a quantitative questionnaire that measured the self-assessment of students' media competence dimensions. The claims are divided into three groups according to the dimensions of media competence, namely: the use of media, media didactics, and the critical analysis of media content. Data obtained through the self-assessment questionnaire were coded and statistically processed using IBM SPSS. The results of the research have shown that the students evaluate their levels of media handling and media didactics slightly higher in comparison to the level of critical analysis of the media content. It is necessary to introduce subjects which will provide students with media competency in order to educate and raise the children who grow up surrounded with media technology. This research can serve as an assessment of the current state of the students' self-evaluation to consider the needs for enhancing the students' media competencies.

Keywords: media pedagogy; media literacy; media education; media competency; teacher education

Adresa autora
Author's address

Anita Zovko
Sveučilište u Rijeci
Filozofski fakultet
anita.zovko@uniri.hr

Vanda Šajer
samostalni istraživač
Slavonski Brod, Hrvatska
vsajer4@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

STUDIJE SOCIJALNOG RADA I SOCIJALNE POLITIKE

Anida Dudić

(NE)SIGURNOST SOCIJALNIH RADNICA NA RADNOM MJESTU U
BOSNI I HERCEGOVINI / (IN)SECURITY OF SOCIAL WORKERS
IN THE WORKPLACE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 361

Mira Ćuk, Andrea Rakanović Radonjić

SOCIJALNA PODRŠKA STUDENTIMA SA INVALIDITETOM U
FUNKCIJI SOCIJALNE UKLJUČENOSTI / SOCIAL SUPPORT FOR
STUDENTS WITH DISABILITIES IN THE FUNCTION OF SOCIAL
INCLUSION 381

UDK 364-43:159.944

Primljeno: 03. 03. 2020.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Anida Dudić

(NE)SIGURNOST SOCIJALNIH RADNICA NA RADNOM MJESTU U BOSNI I HERCEGOVINI

Uloga žena u profesiji socijalnog rada od samih začetaka pa do danas je vrlo značajna i neosporna. Već odavno studij socijalnog rada u Bosni i Hercegovini češće upisuju žene nego muškarci, stoga mnogi autori govore o socijalnom radu kao „ženskoj profesiji“. Razlog za veću zainteresiranost žena za studij socijalnog rada jeste u tradicionalnom poimanju ženske uloge kroz brigu i skrb, te stoga ne čudi da se žene više nego muškarci odlučuju za pomažuću profesiju. Zbog izrazite zastupljenosti žena u profesiji socijalnog rada, cilj rada je analizirati i interpretirati probleme i izazove s kojima se susreću socijalne radnice, s fokusom na (ne)sigurnost na radnom mjestu, prijetnje i napade kojima su svakodnevno izložene. Putem polustrukturiranog intervjua (N=14) došlo se do saznanja da su socijalne radnice često žrtve verbalnih, ali i fizičkih napada zbog čega se osjećaju nezaštićeno na svom radnom mjestu.

Zbog sve češćih napada na socijalne radnice u Bosni i Hercegovini, potrebno im je što prije omogućiti status službenog lica, angažovati zaštitare u svim centrima za socijalni rad i ustanovama socijalne zaštite, te sankcionisati bilo koji oblik nasilja kako bi se zaštitile i ne bi dovele u poziciju žrtve svojih korisnika.

Ključne riječi: socijalne radnice; izazovi; nesigurnost na radnom mjestu; Bosna i Hercegovina.

1. UVOD

Profesija socijalnog rada¹ u Bosni i Hercegovini je etabliрана 1958. godine, kad je osnovana Viša stručna škola za socijalne radnike. Socijalni rad u Bosni i Hercegovini je bio odgovor na društvenu krizu i nagomilane socijalne probleme. Industrijalizacija, urbanizacija i migracije zahtijevali su stručnu intervenciju, te su ujedno bili i glavni razlozi za uvođenje socijalnog rada kao profesionalne djelatnosti. Iako je prošlo 60 godina od profesionalizacije socijalnog rada u Bosni i Hercegovini, još postoje mnogi faktori koji negativno utječu na društveni položaj i status socijalnih radnika i socijalnih radnica.

Na položaj profesije socijalnog rada u Bosni i Hercegovini, ponajviše utiče neujednačen sistem socijalne zaštite, koji formalno i normativno ne postoji na nivou države². Ovako neujednačen sistem stvara prepreke i blokade u komunikacijskim kanalima između socijalnih ustanova, te samim time otežava rad socijalnih radnika. Pored toga, mnogobrojne analize (Vidjeti: *Specijalni izvještaj Ombudsmena Bosne i Hercegovine - Uloga centara za socijalni rad u zaštiti prava djeteta*, 2013) izvještavaju o nedostatku socijalnih radnika u ustanovama socijalne zaštite širom Bosne i Hercegovine. Broj korisnika kojima pomažu socijalni radnici daleko je iznad evropskog standarda, što uzrokuje preopterećenost i smanjenu produktivnost. Sve ovo dovodi do profesionalnog nezadovoljstva socijalnih radnika, ali i korisnika. Zbog ovakve situacije, u javnom diskursu u Bosni i Hercegovini prisutna je pretežno negativna slika o socijalnom radu kao pomažućoj profesiji, zahvaljujući kojoj su socijalni radnici i socijalne radnice izloženi nerazumijevanju, što vodi ka čestim neutemeljenim kritikama i profesionalnom neuvažavanju.

Kada je riječ o ulozi žena u profesiji socijalnog rada u Bosni i Hercegovini, ona je od samih začetaka pa do danas vrlo značajna i neosporna. Žene su posebno imale važnu ulogu u provođenju socijalno-zaštitnih aktivnosti, bez obzira na historijski period. Žene su stoljećima unazad bile nositeljice dobrovoljnog

---

¹ Međunarodna federacija socijalnih radnika (IFSW) i Međunarodno udruženje škola za socijalni rad (IASSW) 2001. godine postigli su konsenzus o usvajanju međunarodnog određenja socijalnog rada: „Socijalni rad kao profesija promiče socijalne promjene, rješavanje problema u međuljudskim odnosima te osnaživanje i oslobađanje ljudi kako bi se povećalo blagostanje. Koristeći teorije ljudskog ponašanja i socijalnih sustava, socijalni rad djeluje na mjestima gdje dolazi do interakcije ljudi i njihovog okruženja. Principi ljudskih prava i socijalne pravde su temeljni za socijalni rad“.

² Entiteti uređuju sistem socijalne zaštite, tako da na tom nivou funkcioniše sistem socijalne zaštite u FBiH i sistem socijalne zaštite u RS. Brčko Distrikt kao jedinica lokalne samouprave ima svoj odvojen sistem uređen propisima Distrikta. Institucije BiH nemaju zakonsku obavezu, niti mogućnost da utiču na uređenje sistema u entitetima i Distriktu, da vrše bilo kakav nadzor ili kontrolu, da prate njegovo funkcionisanje, prikupljaju podatke ili vode evidencije.

karitativnog rada, čime su udareni temelje profesiji socijalnog rada onakvoj kakvu danas poznajemo.

Profesija socijalnog rada je često označena kao *ženska profesija* (Thomas 1990; Whitehead 1996; Arnort i sur. 1999 prema Osgod, Francis i Archer 2006; Gottfredson 1996; Whitehead 1996 prema Branica i Jerbić 2003). Zainteresiranost žena za studij socijalnog rada neki autori vide u tradicionalnom poimanju ženske uloge kroz brigu i skrb, te stoga ne čudi da se žene više nego muškarci odlučuju za pomažuću profesiju. Branica i Jerbić (2003) objašnjavaju da postoji veza između ženske uloge i profesionalnog izbora, zbog čega se žene češće odlučuju za pomažuća zanimanja kao svoj profesionalni izbor. Na studijima u Bosni i Hercegovini na kojima se obrazuju budući socijalni radnici već nekoliko godina unazad bilježi se veća zastupljenost žena. Već je Dervišbegović (1999) pisao o feminizaciji socijalnog rada izvjestivši da su samo u prvim generacijama studija (od 1958. godine) preovladavali muškarci (64%). U narednim generacijama taj odnos se promijenio u korist žena (preko 85%). Veća zastupljenost žena prisutna je i danas; tako je u akademskoj 2018. godini na Odsjeku za socijalni rad Fakulteta političkih nauka u Sarajevu od upisanih 482 studenata bilo 411 žena i 71 muškaraca. Slična situacija bila je i na Odsjeku za socijalni rad Filozofskog fakulteta u Tuzli (u prvoj godini je upisano 19 žena i 4 muškarca), a na Odsjeku za socijalni rad Fakulteta političkih nauka u Banjoj Luci (također u prvoj godini studija) od ukupno 39 upisanih čak su 34 žene i samo 5 muškaraca. Isti trend je nastavljen i u akademskoj 2019/2020 godini.

Uprkos većoj zastupljenosti i posvećenosti profesionalizaciji socijalnog rada kao pomažućoj profesiji, socijalne radnice se suočavaju sa profesionalnim neuvažavanjem. Mediji u posljednje vrijeme sve češće izvještavaju o napadima na socijalne radnice od strane njihovih klijenata. Tako je u mjesecu julu 2019. godine javnost bila šokirana viješću da je u susjednoj Hrvatskoj u centru za socijalni rad ubijena socijalna radnica, a njen kolega pravnik teško ranjen. Počinitelj ubistva bio je korisnik centra za socijalni rad. Nakon ove tragične vijesti, u medijima su se mogli pročitati naslovi poput: *Tragedija: Horor u centru za socijalnu skrb u Đakovu! Ubio socijalnu radnicu i teško ranio njenog kolegu napadač u bijegu, policija intenzivno traga za njim!*³, *Socijalna radnica hladnokrvno ubijena, pravnik teško ranjen, ubojica uhvaćen*⁴, *Napad u Đakovu: ubijena socijalna radnica, grad pun policije*⁵.

³ Više informacija na linku: <https://www.jutarnji.hr/vijesti/crna-kronika/horor-u-centru-za-socijalnu-skrb-u-dakovu-ubio-socijalnu-radnicu-i-tesko-ranio-njenog-kolegu-napadac-u-bijegu-policija-intenzivno-traga-za-njim/9097631/>, pristupljeno 20. 08. 2019.

⁴ Više informacija na linku: <http://www.glas-slavonije.hr/404585/1/Socijalna-radnica-hladnokrvno-ubijena-pravnik-tesko-ranjen-ubojica-uhvacen>, pristupljeno 20. 08. 2019.

Zbog nezadovoljstva i frustracija pojedinih korisnika kojima sistem ne uspijeva adekvatno zadovoljiti potrebe, usljed nerazumijevanja, neinformiranosti, nepoznavanja prava i sistema usluga, socijalne radnice su često meta agresivnih klijenata. Ovo najbolje potkrepljuju komentari na društvenim mrežama o prethodno navedenom tragičnom događaju, gdje je mišljenje javnosti bilo podijeljeno: dok su jedni smatrali da je sistem zakazao, drugi su osuđivali socijalne radnike i socijalne radnice za nestručnost. Štaviše, nezadovoljni korisnici podržavali su tragični čin i prenosili poruke mržnje prema socijalnim radnicima i socijalnim radnicama koji štite najranjivije članove društva. Samo neki od komentara su: *Lagao bih kad bih rekao da mi je žao, Ubojica treba biti proglašen ponosom Hrvatske, Ubojici skidam kapu, Socijalni radnici bi ovo trebali shvatiti kao upozorenje, Dobili su što su zaslužili.*⁶

Nakon ovih medijskih napisa i negativne reakcije dijela javnosti, mnogi stručnjaci⁷ su uputili podršku i solidarizali se sa socijalnim radnicima. Ovaj događaj je, ujedno, bio povod za sistematičnije istraživanje položaja socijalnih radnika u Hrvatskoj. Rezultati istraživanja koje su proveli Hrvatska udruga i Komora socijalnih radnika (2019)⁸ su pokazali da je više od 40% socijalnih radnika doživjelo fizički napad od strane korisnika.

Problem nesigurnosti socijalnih radnika i socijalnih radnica u Bosni i Hercegovini u posljednje vrijeme je izraženiji, zbog čega postaje sve češća tema za diskusiju na stručnim skupovima. Također, i mediji u posljednje vrijeme senzacionalistički izvještavaju o napadima na socijalne radnike, a problem je produbljen činjenicom da se ne vodi nikakva službena evidencija o napadima, jer ovi profesionalci nemaju status službene osobe. Time napadi na socijalne radnike i socijalne radnice (p)ostaju vijest u medijima i problem o kojem se godina šuti.

S obzirom da u kadrovskom pogledu profesiju socijalnog rada većinom čine žene, ranjivije su i izloženije napadima i nasilju. Kako u Bosni i Hercegovini nema opsežnijih istraživanja o ulozi, položaju i profesionalnim izazovima socijalnih radnica, kroz historijsko-teorijski dio ovog rada predstaviti će se njihova uloga u etabliranju profesije socijalnog rada kao i značaj njihova društvenog angažmana na

---

⁵ Više informacija na linku: https://www.youtube.com/watch?v=h_f9ZzKCQ8E, pristupljeno 20. 08. 2019.

⁶ Više informacija na: <http://hr.n1.info.com/Vijesti/a418532/Socijalni-radnici-Pisali-su-nam-da-ubojicu-treba-proglasiti-ponosom-Hrvatske.html>, pristupljeno 20. 08. 2019.

⁷ Više informacija na: <https://www.rtl.hr/vijesti-hr/novosti/hrvatska/3649669/psiholozi-pitaju-zasto-je-poginuli-hrvatski-vojn timer-heroj-a-poginuli-socijalni-radnik-neradnik/>, pristupljeno 23. 04. 2020.

⁸ Više informacija na: <https://net.hr/danas/hrvatska/anketa-pokazala-porazavajuće-stanje-gotovo-svaki-drugi-socijalni-radnik-u-hrvatskoj-bio-je-fizicki-napadnut/>, pristupljeno 23. 04. 2020.

provođenju socijalno-zaštitnih aktivnosti kroz posljednjih nekoliko stoljeća. U empirijskom dijelu rada pokušat ćemo demistificirati dubinu problema s kojima se suočavaju socijalne radnice u Bosni i Hercegovini s fokusom na pitanje (ne)sigurnosti na radnom mjestu.

2. ULOGA ŽENA U PROFESIONALIZACIJI SOCIJALNOG RADA U BOSNI I HERCEGOVINI

Od prvih feminističkih ideja i akcija pa do danas, interes za istraživanje položaja žena ne prestaje. O tome svjedoči brojna literatura, istraživanja, različite političke akcije kojima se nastoji pronaći srazmjerno prihvatljivo rješenje i eliminirati pretpostavke koje perpetuiraju nejednakost između žena i muškaraca. Položaj žena na tržištu rada analizirao se iz različitih perspektiva, a rezultati teorijskih i empirijskih istraživanja upućuju na često prisutnu podjelu na „muške“ i „ženske“ poslove. S obzirom na to da je profesija socijalnog rada označena kao „ženska“ profesija, važnim se smatra pred-staviti društveni angažman, pomoć i podršku koju su žene u bosanskohercegovačkom društvu kroz historiju pružale najugroženijim kategorijama društva u različitim periodima – kroz karitativni, volonterski, dobrovoljni i na koncu, profesionalni rad.

Jedna od najutjecajnih žena u provođenju socijalno-zaštitnih aktivnosti za vrijeme osmanske vladavine bila je Hadži Staka Skenderova (1828-1891), čiji je društveni angažman bio zapamćen po nesebičnoj pomoći siromašnim porodicama i obrazovanju žena. Najveća životna želja Stake Skenderove bila je osnivanje djevojačke škole u Sarajevu, koju je i otvorila u oktobru 1858. godine. Tomašević (2015) opisujući društveni angažman i napore Skenderove, navodi da tadašnje društvo nije podržalo njenu ideju o obrazovanju žena, posebno onih iz siromašnih porodica, a i najbogatiji trgovci su u dobroj mjeri bojkotirali školu ne šaljući djevojčice pod izgovorom da „škola nije za žensku djecu“. To nije zaustavilo Skenderovu koja je uporno prikupljala materijale i sredstva za školu ostajući vjerna svom konceptu multikonfesionalne škole i ideji važnosti obrazovanja žene. Djelovanje Stake Skenderove u Bosni za vrijeme osmanske vladavine, reakcija sredine, dominantne kulturne i političke vrijednosti tadašnje Bosne i Hercegovine, mogu se povezati sa prvim aktivnostima i ulaskom žene u sferu društvenog života. Nakon tragične smrti, pisalo se o njenim zaslugama i značaju. Putopisci su je nazvali „prvom ženom na Balkanu“, a 1931. godine je njenim imenom nazvana i jedna ulica u Sarajevu. Njeno je ime nosilo i Društvo za

prosvjećivanje žena u Sarajevu, osnovano poslije Drugog svjetskog rata. Naziv ulice je davno promijenjen u neko drugo ime, Društvo više ne postoji, a o društvenom anagažmanu Skenderove znaju i pišu samo poneki stručnjaci i feministkinje.

U priči o bosanskohercegovačkim ženama vrijedno je spomena i ime Miss Irby (1831-1911), koja je 1866. godine došla u Sarajevo i uprkos brojnim problemima odmah otvorila žensku školu. Mnogi su se protivili radu škole, a Tomašević (2015: 67) navodi: „Uprkos nesebičnom, napornom i mudrom radu, tadašnje društvo je pružilo veliki otpor i nepovjerenje. Iako su školu mogla posjećivati sva djeca bez obzira na vjersku pripadnost, u njoj su do kraja rada ostala samo djeca iz pravoslavnih porodica“. Škola se okrenula najsiromašnijim, tako da je okupljala veći broj djece bez roditelja, pružajući im, pored učenja, smještaj, hranu i odjeću. Miss Irby je, zbog nesebične pomoći školovanju siromašnih djevojčica prozvana „majkom bosanske sirotinje“.

Koliko je bila važna, svjedoči podatak da je njena smrt okarakterisana kao narodna žalost: „Na sahrani kakvu Sarajevo nikada prije toga nije vidjelo, ispratila ju je ‘nepregledna masa svijeta iz gradova i sela’, a sa svih su strana stizali telegrami saučešća i delegacije s vijencima cvijeća. Svi su osjećali da je otišla posebna osoba kod koje su solidarnost i svijest o odgovornosti za drugog bili izrazito visoki na njenoj ljestvici etičkih vrijednosti“ (Tomašević 2015a: 66).

Kao veliki zaokret u ulozi žene u društvu, a posebno u profesionalizaciji socijalnog rada, može se u globalnim okvirima uzeti period Prvog svjetskog rata, kada je potreba za djelatnošću ove profesije bila izrazita. Knežević (1997: 11) za ovaj period navodi: „Posebno je bila zanimljiva pojava *Woman in Industry Service* koju možemo smatrati pravim početkom obiteljskog socijalnog rada. Kako su zbog potreba ratne industrije žene masovno ulazile u industrijske pogone, osnovana je ova služba, koja je trebala ženama i njihovim obiteljima pružiti socijalnu podršku kroz profesionalnu pomoć. Ovaj period za profesiju socijalnog rada je važan jer je tada intenziviran rad žena u industriji kao zamjena za muškarce na frontu, a posebno intenziviran i osnažen rad žena u području socijalnog rada.“

Iako je profesija socijalnog rada u državama bivše Jugoslavije etablirana krajem pedesetih godina prošlog stoljeća, socijalne aktivnosti su bile itekako zastupljene, a nositeljice su najčešće bile žene. Opisujući ulazak žena u javnu sferu krajem Drugog svjetskog rata u bivšoj Jugoslaviji, Zaviršek (2005) navodi značaj dobrovoljnog rada žena organiziranih u civilnu organizaciju pod nazivom *Antifašistička fronta žena (AFŽ)* koja je brojala više od 2 miliona članica. Žene su obavljale brojne aktivnosti takozvanog neplaćenog „društvenog rada“ koji je bio od presudne važnosti za

modernizaciju zemlje, te su često bile nazivane „terenske radnice“ ili „dobrovoljne socijalne radnice“.

Period od 1992. do 1995. godine obilježen ratom i stradanjima, bio je izrazito težak kako za profesiju socijalnog rada, tako i za cjelokupno stanovništvo u Bosni i Hercegovini. U ratnim uslovima socijalne radnice i socijalni radnici su pružili neophodnu zaštitu i pomoć stotinama hiljada izbjeglih, raseljenih, gladnih, nezbrinutih, starih i nemoćnih. U ovom periodu socijalne radnice su bile angažovane na svim mjestima gdje je bila potrebna pomoć (u ustanovama socijalne zaštite, izbjegličkim centrima, humanitarnim organizacijama, bolnicama, domovima za nezbrinutu djecu...)

Period nakon rata do danas karakteriziraju teškoće u provođenju različitih oblika praktične djelatnosti socijalnog rada, prvenstveno zbog lošeg socio-ekonomskog stanja u društvu i velikog broja socijalnih problema (poput izrazito visoke stope nezaposlenosti, siromaštva i socijalne nejednakosti). Nagomilani socijalni problemi danas su najveća prepreka društvenoj stabilnosti i demokratiji, te stavljaju težak zadatak pred socijalne radnice. Angažman socijalnih radnica temelji se na preventivnim aktivnostima, radu sa pojedincima i njihovim okruženjem, uz puno poštivanje osnovnih principa prava čovjeka i socijalne pravde koji čine postulate profesije.

Socijalne radnice, pored vještina i znanja, provode psihosocijalni tretman sa vulnerabilnim grupama kao što su povratnici, duševni bolesnici, žrtve nasilja, ovisnici, uz neophodnost poznavanja menadžmenta u socijalnom radu, supervizije, ljudskih prava, a u saradnji sa drugim stručnjacima i institucijama. U svim ovim naporima svojim profesionalnim radom doprinose statusu i ugledu profesije. Prethodni primjeri društvenog i profesionalnog angažmana govore da su žene u sferi socijalnog rada prošle dug i trnovit put koji je često bio obavijen društvenim nerazumijvanjem, kritikama, osudama i neodobravanjima. Iznimni naponi i angažmani govore o važnosti žena kako u bosanskohercegovačkom društvu, tako i u profesionalizaciji socijalnog rada.

3. METODOLOŠKI OKVIR RADA

Zbog izrazite zastupljenosti žena u profesiji socijalnog rada u Bosni i Hercegovini, cilj rada je analizirati i interpretirati probleme i izazove s kojima se susreću socijalne radnice, s fokusom na (ne)sigurnost na radnom mjestu, prijetnje i napade kojima su

izložene. Ključna istraživačka pitanja u istraživanju bila su: Sa kojim problemima i izazovima se suočavaju socijalne radnice? Da li se osjećaju (ne)sigurno na svom radnom mjestu? Da li su bile izložene nekom od oblika nasilja? Na koje načine se može unaprijediti sigurnost socijalnih radnika i socijalnih radnica u Bosni i Hercegovini?

Generalna hipoteza od koje se krenulo u istraživanju glasi: Zbog izloženosti verbalnim i fizičkim napadima od korisnika, socijalnim radnicama u Bosni i Hercegovini je narušena sigurnost na radnom mjestu.

Podaci su prikupljeni pomoću polustrukturiranih intervjua koji su obavljani sa 14 sagovornica. Intervjui su urađeni sa socijalnim radnicama koje su angažovane u ustanovama socijalne zaštite, centrima za socijalni rad i nevladinim ustanovama. S obzirom na to da, zbog prirode posla koji obavljaju, nije bilo moguće ugovoriti intervjue uživo sa svim sagovornicama, dio intervjua je obavljen putem e-maila. Proces intervjuisanja trajao je od septembra do novembra 2019. godine. Da bi se dobio obuhvat, širina i različitost podataka, intervjuisane su socijalne radnice iz oba entiteta, angažovane u javnom i nevladinom sektoru. Upit za učešće u istraživanju je poslan putem pošte na adrese socijalnih ustanova. Objašnjenje društvene i naučne opravdanosti istraživanja dostavljeno je menadžmentima uz molbu da upit proslijede onim socijalnim radnicama koje dobrovoljno žele podijeliti svoja iskustva i stavove o (ne)sigurnosti na radnom mjestu.

Positivan feedback je dobijen od 14 socijalnih radnica, koje su svoje odgovore dostavile putem pošte ili e-maila. Podaci i stavovi dobijeni iz intervjua socijalnih radnica angažovanih u centrima za socijalni rad, ustanovama socijalne zaštite i nevladinom sektoru poslužili su kao argumentacija za izvođenje zaključaka. Osim tehnike intervjuisanja, za izvođenje zaključaka poslužio je i uvid u ključne dokumente (poput entitetskih zakona o socijalnoj zaštiti, zakona o radu i krivičnih zakona) te analiza u svrhu kontekstualiziranja dobijenih odgovora.

Za potrebe interpretacije i analize podataka dobijenih putem intervjua, korištena je induktivna tematska analiza (Braun i Clarke 2006), koja je primijenjena u nekoliko koraka. Prvo je kreiran kodni list. U kodni list su unošene bitne teze iz svakog obavljenog intervjua. Potom su uočavane sličnosti u izjavama socijalnih radnica, da bi se u narednim koracima izdvojile potencijalne teme i najznačajnija saznanja. Radi preglednosti i što kvalitetnije interpretacije u ispitivanju izazova i stepena (ne)sigurnosti socijalnih radnica na radnom mjestu, izdvojene su tri glavne teme: (1) problemi i izazovi socijalnih radnica, (2) (ne)sigurnost socijalnih radnica na radnom mjestu i (3) moguća rješenja unapređenja njihove sigurnosti.

4. INTERPRETACIJA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

4.1. Problemi i izazovi s kojima se suočavaju socijalne radnice

Uz sva profesionalna zaduženja i poteškoće s kojima se socijalne radnice svakodnevno susreću (poput neadekvatnih radnih uslova, loše organizacije rada, medijskih prozivanja i sl.), dodatno se kroz zakonodavne izmjene povećavaju zahtjevi prema ovim profesionalcima. U sistemu socijalne zaštite, koji pati od nedostatka kadra, socijalne radnice obavljaju i do 140 poslova. Velika količina različitih poslova dijelom je uslovljena društvenim promjenama koje su dovele do porasta broja korisnika sa složenim problemima. Kroz polustrukturirane intervjuje socijalne radnice su navele da njihovi radni zadaci podrazumijevaju: *(I:2)... pomoć i podršku korisnicima koji su u potrebi, psihosocijalnu pomoć, kontakte u službenim prostorijama Centra, odlazak na sud, posjetu školama, zdravstvenim i socijalnim institucijama, odlazak u službene posjete porodicama korisnika, duge i mučne telefonske razgovore i druge poslove.*

Na osnovu navedenog se vidi da su socijalni radnici u Bosni i Hercegovini u značajnoj mjeri „ukalupljeni“ u okvire administrativnog i psihosocijalnog modela, čime se ne ostvaruje u potpunosti uloga i funkcija ovih stručnjaka. Istraživanje Šerić i Dudić (2018) govori da se profesija socijalnog rada nalazi pred mnogobrojnim izazovima i neriješenim problemima, poput: limitirane mogućnosti djelovanja socijalnih radnika u sistemu uprkos znanju, vještinama i kompetencijama; nedostatna podrška od sistema, profesionalna odgovornost socijalnih radnika koju ne prate finansijski, kadrovski, tehnički i drugi resursi. Zbog prisutne problematike, uobičajen radni dan socijalnih radnica, između administrativnog rada, prevelikog broja korisnika i odgovornosti koje preuzimaju, obiluje mnogim izazovima, profesionalnim usponima i padovima.

U istraživanju mnoge socijalne radnice svoju ulogu poistovjećuju s ulogom „društvenog amortizera“ između zahtjeva korisnika, koji sa sobom nose teške životne priče, i države, odnosno zakonodavca koji nastoji da kruto normira socijalnu zaštitu. Često su rastrgane između administracije i birokratizma gdje je uloga socijalnih radnika svedena na ulogu „vatrogasca“, a kako Dervišbegović (2001) navodi, to nije „pravi socijalni rad“.

Uzrok u mnogobrojnim izazovima s kojima se suočava profesija, vide u nedostatnom nivou socijalne zaštite, tako da se *(I:1) krivica u konačnici za sve (ne)učinjeno prebacuje na socijalnu radnicu ili socijalnog radnika: ona/on je taj koji*

nije obezbijedio pomoć, zaštitu, smještaj, nije zaštitio/la žrtvu, nije adekvatno zbrinuo/la dijete, nije prevenirao/la događaje u porodici i društvu i sl.

Ranija istraživanja (poput Šerić i Dudić 2018) su ukazala na to da su socijalni radnici i socijalne radnice nezadovoljni svojim položajem u bosanskohercegovačkom društvu. Skoro 60% socijalnih radnika status profesije ocjenjuju loše, samo 0,9% njih smatra da je zadovoljavajuća pozicija u društvu. Milosavljević (1990) se, preispitujući profesiju socijalnog rada, fokusira na *nezadovoljstvo*: nezadovoljstvo korisnika usluga socijalnog rada, ali i nezadovoljstvo socijalnih radnika. To nezadovoljstvo se u praktičnom smislu s jedne strane očituje kroz opterećenost stručnih radnika u centrima za socijalni rad i administrativnim poslom, što mora imati za posljedicu smanjen broj, raznovrsnost, ali i kvalitet usluga, i s druge strane, „zamjeranje“ i nezadovoljstvo korisnika u centrima za socijalni rad što im se ne posvećuje dovoljno vremena, navodeći da „oni nisu brojevi, već da upravo njihov slučaj zahtijeva vrijeme, individualan program rada, a ne da rade „šablonski“, jer oni očekuju da se odvoji vrijeme da ih se sasluša, pokaže razumijevanje i želja da se pomogne“ (Specijani izvještaj Uloga centara za socijalni rad u zaštiti prava djece 2013: 37). Iz sistema koji nije u mogućnosti osigurati potrebnu pomoć i podršku proističe sva težina posla koju obavljaju socijalni radnici i socijalne radnice: *(I:1) Uslovi su teški, sav teret pada na socijalnog radnika, koji je prvi, odnosno zadnji u nizu. On/ona ne kreira politike, samo ih realizuje, a da se pri tome ništa ne pita. Nemamo uticaja na većinu politika, ne pitamo se za mišljenje, nemamo prava, ali imamo ogromne obaveze i odgovornosti.*

Sagovornice u intervjuima navode da korisnici često imaju velika očekivanja od socijalnih radnica, na njih prebacuju odgovornost za probleme i usljed pasivnosti ne uključuju se u rješavanje vlastitih problema, što generira permanentnu ovisnost klijenta o pomoći sistema. *(I:13) Klijenti očekuju više nego li im jedan socijalni radnik može pružiti. Često se čuje pitanje „kakav si ti socijalni radnik kad mi ne možeš pomoći da riješim svoj stambeni problem i slično...“*

Knežević (2003) smatra da kontroverzni stavovi javnosti o kompetentnosti i ovlaštenjima socijalnih radnika nerijetko pridonose pritisku i osjećaju krivnje pomagača nakon donošenja relevantnih odluka. Javnost je često sklona okriviti upravo socijalnog radnika ili socijalnu radnicu ukoliko se, na primjer, izdvajanje djeteta iz porodice pokaže nepotrebnim ili ukoliko, zbog neizdvajanja zlostavljanog člana u porodici, dođe do teških posljedica. Položaj i uloga socijalnih radnika u sistemu socijalne zaštite često ih dovodi u srž kontradiktornosti.

Istraživanje Šerić i Dudić (2019) pokazalo je da čak 74% građana u Bosni i Hercegovini smatra da socijalni rad nije dovoljno cijenjen u Bosni i Hercegovini.

Negativni stavovi javnosti i osjećaj smanjene moći socijalnih radnika da bitno mijenjaju društvene okolnosti utječu na ugled profesije, autoritet i samopoštovanje. Ovakva nevidljivost i neuvažavanje u javnosti dovelo je do zamorenosti, zatvorenosti i često nespemnosti socijalnih radnika da se bore za razvoj, afirmaciju i unapređenje profesije. Neka istraživanja su otišla tako daleko da su inferiornost i loš društveni položaj profesije povezala sa činjenicom da u njoj većinu čine žene, ali su, kako navodi Milosavljević (1990), ona osporena saznanjem da je inferiornost djelatnosti i profesije samo manifestacija krize identiteta profesije. Lorenz (2001) socijalni rad u Evropi karakteriše visokim stepenom neizvjesnosti, nesigurnosti i podijeljenosti duž mnogo različitih pravaca i kriterija. On smatra da bi bilo pogrešno objašnjavati socijalni rad kroz jedinstvo, jednodimenzionalnost i stabilnu objedinjenost, jer socijalni rad u evropskim državama prate neriješeni problemi u vezi sa njegovom pozicijom u društvu. Problematizirajući profesiju socijalnog rada, uprkos brojčanom rastu profesionalaca posljednjih decenija, ističe da danas postati socijalnim radnikom nije „prestizžno“, nije nešto nedvosmisleno, što „obični građani“ mogu shvatiti i nema dileme da percepcija ove profesije pati od brojnih predrasuda i nerazumijevanja.

4.2. Nesigurnost socijalnih radnica na radnom mjestu

Težina profesije socijalnog rada leži u činjenici da je to pomažuća profesija, tako da socijalne radnice najčešće dolaze u profesionalni dodir sa ranjivim kategorijama društva. Izvori nezadovoljstva korisnika često su povezani sa njihovim ličnim teškoćama zbog kojih su i postali korisnici socijalne zaštite, ali čest okidač je i neproaktivna administracija, koja ograničava njihova prava pa nezadovoljstvo često usmjeravaju ka socijalnim radnicama. *(I:1) Izazov sigurnosti na radnom mjestu je svakodnevno prisutan: u Centar dolaze nezadovoljni klijenti, ljuti, nesretni, bolesni, društveno neprihvatljivog ponašanja, koji vrlo često ugrožavaju sigurnost socijalnih radnika i socijalnih radnica na radnom mjestu.*

Svakodnevni rad sa rizičnim i vulnerabilnim grupama dovodi do povećanog rizika verbalnog ili fizičkog napada. Tako socijalna radnica naglašava: *(I:1) Više puta sam bila napadnuta od strane klijenta. Najčešće su to bili verbalni napadi, psovke, uvrede, usljed nezadovoljstva obimom i vrstama prava koje može ostvariti. Nekoliko sam puta prisustvovala i fizičkim napadima na radnom mjestu, jednom prilikom je korisnik ušao u kancelariju, uzeo sa stola moj računar i bacio ga na pod, drugi je razbio šakom staklo, isjekao se...*

Da su socijalne radnice (i radnici) i u susjednim državama svakodnevno izloženi napadima, pokazuju podaci iz Hrvatske⁹ po kojima je u toku 2019. godine njih 271 doživjelo verbalne napade od strane klijenta. Zbog čestih napada njih 15% se ne osjeća sigurno svaki dan, više od 35% barem jednom sedmično, 30% socijalnih radnika osjeća se nesigurno jednom mjesečno. Tek 6% socijalnih radnika se osjeća sigurno na radnom mjestu, što je iznimno poražavajuće. Istraživanje organizacije *Community Care* (2014)¹⁰ pokazalo je da se nasilje nad socijalnim radnicima i dalje smatra samo „dijelom posla“ i ne tretira se ozbiljno. U istraživanju u kojem je učestvovalo 446 socijalnih radnika, 85% njih je izjavilo da su bili fizički napadnuti, verbalno zlostavljani ili maltretirani. U većini slučajeva zlopotrebu je izvršio korisnik usluge ili neko od rodbine korisnika. Jedno od važnijih istraživanja¹¹ u Velikoj Britaniji provedeno 2014. godine, pokazalo je da su se socijalni radnici u britanskim lokalnim vlastima suočili s oko 20.000 slučajeva napada. Nakon ovih saznanja, pokrenute se kampanje na državnom novu za zagovaranje nulte tolerancije nasilja nad socijalnim radnicima.

Pored prijatnji i napada koje socijalne radnice doživljavaju na radnom mjestu, često su i žrtve napada prilikom obavljanja terenskog rada i kućnih posjeta. S obzirom na to da socijalne radnice terenski rad i kućne posjete najčešće obavljaju kao dio stručnog tima (koji opet uglavnom čine žene) i to bez zaštite, posebno su ranjive i postaju meta svojih korisnika doživljavajući neprijatnosti i napade: *(I:6) Na terenu sam bila žrtva verbalnog, a potom i fizičkog nasilja jer sam išla u posjetu radi sačinjavanja socijalne anamneze u postupku razvoda braka.*

Mnoge ispitanice su mišljenja da su česti napadi na socijalne radnice povezani upravo s činjenicom da žene čine većinu ove profesije: *(I:1) Nasilnici se drugačije ponašaju prema ženama. Jednom sam doživjela da mi jedan muškarac kaže: Ja sam muško, a ti žensko, kad ja pričam, ti šutiš!* S druge strane, socijalne radnice navode da su im poznate situacije kada se i njihovim kolegama, socijalnim radnicima prijetilo ili su bili žrtva napada. Štaviše, u toku provedbe ovog istraživanja javljali su se socijalni radnici zainteresovani da i sami podijele svoja negativna iskustva sa korisnicima, koja su najčešće završavala napadom. Jedan od težih slučajeva napada na socijalne radnike u Bosni i Hercegovini desio se 2015. godine kada su u okviru

---

⁹ Više informacija na: <https://www.hksr.hr/>, pristupljeno 23. 04. 2020. godine

¹⁰ Community Care je organizacija koja prati nasilje s kojima se socijalni radnici suočavaju u svom radu. U izvještajima na web stranici <https://www.communitycare.co.uk/workforce/violence-workforce/> prikupljaju podatke o problemima izazova socijalnih radnika iz zemalja EU. Pristupljeno 23. 04. 2020 godine

¹¹ Više informacija na: <https://www.communitycare.co.uk/2014/09/16/british-social-workers-faced-estimated-20500-incidents-abuse-violence-201314/>, pristupljeno 23. 04. 2020. godine

terenskog rada zbog utvrđivanja stanja u vezi sa ostvarivanjem prava iz oblasti socijalne zaštite, socijalni radnici sa dva pripadnika policije bili fizički napadnuti od strane korisnika kada je zaposlenik centra zadobio teške tjelesne povrede. O ovom napadu su izvještavali i mediji.¹²

Iako su mnogim socijalnim radnicima i socijalnim radnicama saosjećanje s drugima, te altruistična želja za poboljšanjem individualnih i društvenih uslova života, jedni od ključnih motiva za ulazak u profesiju (Radey i Figley 2007, prema Decker i sarad. 2015, prema Ilijaš 2018), to može imati dugoročno visoku cijenu. Nesigurnost na radnom mjestu, česte prijetnje i napadi utječu na život i zdravlje socijalnih radnica, što dovodi do ličnog nezadovoljstva i profesionalnog sagorijevanja. Istraživanja (Acker 1999, Egan 1993, Gilbar 1998, Sze i Ivker 1986, Um i Harrison 1998, Lloyd i sur. 2000, prema Ilijaš 2018) su pokazala da se profesija socijalnog rada smatra visokorizičnom za javljanje profesionalnog stresa i sagorijevanja. U intervjuu socijalne radnice su izjavile da se na svom radnom mjestu često osjećaju uplašeno, potcijenjeno, nezaštićeno i usamljeno: *(I:3) Sama činjenica da ulažemo mnogo truda, volje, stručnosti da pomogne korisnicima, i da on ili ona pokuša bilo kakav vid nasilja prema nama, čini nas tužnim. To potiče strah i izvan ustanove u kojoj radimo, jer time bivamo nesigurni i na ulici, budući da naše korisnike srećemo i izvan radnog okruženja.*

Iz situacija koje oslikavaju narušenu sigurnost na radnom mjestu proizilazi nezadovoljstvo položajem i ulogom socijalnih radnica u društvu: *(I:7) Smatram da je profesija socijalnog rada divna profesija, ali da je posao socijalnog radnika itekako rizičan, pogotovo kada ga obavlja žena. Umjesto u ulozi profesionalca često se nalazimo u ulozi žrtve: žrtve sistema, administracije, prevelikog broja korisnika do stvarne fizičke žrtve svojih klijenata i njihovih problema, frustracija i nezadovoljstva.*

Istraživanje Friščić (2006, prema Ilijaš 2018) je pokazalo kako većina socijalnih radnika svoj posao procjenjuje stresnim. Kao specifični izvori stresa vezani uz profesiju socijalnog rada najčešće se, prema Havelki (1999, prema Ilijaš 2018), navode: rad s korisnicima suočenim s raznovrsnim poteškoćama, nemogućnost udovoljavanja korisnikovim zahtjevima zbog objektivnih okolnosti (nedostatak sredstava, institucija, smještajnih kapaciteta i drugog), neizvjesnost oko ishoda pruženog savjeta i pomoći, osjećaj prevelike odgovornosti zbog diskrecionog prava (sloboda odlučivanja) u donošenju važnih životnih odluka, rad u teškim slučajevima socijalne bijede i neimaštine, problemi u međuljudskim odnosima te česta izloženost

---

¹² Više informacija na: <https://tuzlanski.ba/infoteka/uposlenici-centra-za-socijalni-rad-kalesija-napadnuti-u-kucitokom-posjete/>. Pristupljeno 15. 09. 2019.godine

stručnjaka kritikama javnosti. Druga istraživanja (Benet i Evans 1993; Zdovec, 1998; Frišić 2006; Friščić 2006; Jeleč 2007; Morazes i sur. 2010; Družić Ljubotina i Friščić 2014, prema Ilijaš 2018) posebno govore o izloženosti fizičkim napadima korisnika kao jednom od najvećih stresogena.

Socijalne radnice negativna iskustva često dijele sa članovima porodice i prijateljima, ističući da u situacijama kada doživljavaju napade i osjećaju se nesigurno teško mogu odvojiti profesionalno od privatnog. Ispitanice navode da su najčešće prijavljivale napade policiji, smatrajući da su etički odgovorene da to učine: *(I:14) Ali i pored straha i nesigurnosti bilo mi je važno da sam slučaj prijavila nadležnim institucijama i na taj način pokušala se zaštititi, ali i da pošaljem poruku drugim kolegicama i kolegama koji se susreću sa sličnim situacijama da je važn svaku prijetnju, nasilje i uznemiravanje prijaviti.* Ipak, oslanjanje na postulate profesije, altruizam, nesebičnu pomoć i podršku, razumijevanje i želju da pomognu svojim klijentima često nadizilazi brigu za sopstveni život: *(I:9) Nisam prijavila slučaj nadležnim jer nije u skladu sa etikom profesije socijalnog rada. Socijalni radnik treba da štiti svoje korisnike, a ne da ih tuži.* Mnoge socijalne radnice smatraju da su prijetnje „dio posla“ koji obavljaju.

Upravo ovakvo pogrešno razmišljanje često ih sprečava da poduzmu daljnje akcije. Izrazito nizak procenat prijavljenog nasilja je zabilježen i u drugim državama. U Engleskoj (2014)¹³ čak dvije trećine socijalnih radnika, koji su doživjeli napade od korisnika, nisu prijavili incidente ni svom poslodavcu ni policiji. Kao i ispitanice u ovom istraživanju, smatrali su da se zlostavljanje „očekuje“ u njihovom poslu. U ovakvim situacijama saosjećajnost koja je vodilja socijalnim radnicama često ih sprečava da prijave pretrpljeno nasilje, što dovodi do nerealne i iskrivljene slike o profesiji socijalnog rada, gdje javnost nije upoznata sa svim onim s čime se bore socijalni radnici i socijalne radnice u svom poslu, te njihovi naponi i zasluge često ostaju nevidljivi.

4.3. Moguća rješenja za unapređenje sigurnosti socijalnih radnica (i radnika)

Uzimajući u obzir učestale napade na socijalne radnice i radnike u Bosni i Hercegovini, najveći problem predstavlja činjenica da do danas nisu stekli status službene osobe, što uveliko otežava odluku da prijave nasilje: *(I:12) Nisam prijavila*

---

¹³ Više informacija na: <https://www.communitycare.co.uk/2014/09/16/violence-social-workers-just-part-job-70-incidents-investigated/>, pristupljeno 23. 04. 2020. godine

napad policiji iz razloga što bi to bila privatna prijava, a ne napad na službenu osobu na radnom mjestu. (I:12) Od zaposlenika se očekuje da podnose privatne tužbe za napade. Kolege ne žele da se izlažu dodatnom riziku i troškovima postupka...

U situaciji kada socijalne radnice (i radnici) prijave nadležnima napade, isti se ne tretiraju kao napad na službeno lice, što ih samim tim čini još ranjivijim, izloženijim i nezaštićenijim jer sve informacije o njima iz privatnog života (adresa, mjesto stanovanja i ostalo) postanu dostupne nasilniku i uznemiravanje, umjesto da dobije svoj epilog, samo se produžava. *(I:12) Kolega koji je bio fizički napadnut, bio je izložen dodatnoj sramoti jer je nakon prijave sve odbačeno, štoviše, na kraju on je bio kriv što se desio fizički napad na njega. (I:14) Osjećala sam se nesigurno, bespomoćno, uplašeno, nisam znala šta da uradim, kako da se zaštitim, bila sam potpuno „u cipelama žrtve nasilja“ i razmišljala o opciji da odsutanem od prijave jer mi je i sam tužitelj rekao da mi može garantirati sigurnost u sudnici ali ne i van nje.“*

Sistematičnije rješenje u Bosni i Hercegovini¹⁴ i susjednim zemljama¹⁵ zatraženo je tek 2019. godine nakon tragičnog ubistva socijalne radnice i pravnika u Đakovu. U Hrvatskoj su socijalni radnici organizovali mirne proteste, a Ministarstvo socijalne politike obećalo da će u 2020. godini mijenjati krivični zakon kako bi i ovi stručnjaci dobili institucionalnu zaštitu. Status službene osobe se smatra nužnim korakom u narednim zakonskim izmjenama ukoliko se želi zaštititi sigurnost ovih profesionalaca. Zakonske izmjene i napadi koji bi se tretirali po službenoj dužnosti zasigurno bi utjecali na smanjenje prijetnji i nasilja koje se ispoljava prema socijalnim radnicama (i radnicima).

U situacijama napada od korisnika, vrlo važnu ulogu igraju i zaštitarski radnici. Uprkos tome, mnogi centri za socijalni rad u Bosni i Hercegovini nemaju angažovane zaštitare. S druge strane, u nekolicini centara koji imaju anagažovane zaštitare, na ovim poslovima rade osobe koje nisu adekvatno obučene za rad s specifičnim skupinama korisnika niti za rad u visokorizičnim situacijama koje su svakodnevice u centrima za socijalni rad: *(I:3) Prisustvo zaštitara ulijeva neku nadu za sigurnost socijalnih radnika, a s druge strane korisnici se ponašaju drugačije jer znaju da će se neko njihovo negativno ponašanje sankcionisati. Za nedovoljno angažovanje zaštitara, koji bi trebali osigurati rad socijalnih radnika u centrima i ustanovama*

---

¹⁴ Više informacija na: <https://www.nezavisne.com/novosti/drustvo/Socijalni-radnici-traze-status-sluzbenog-lica/568686>, pristupljeno 23. 04. 2020. godine

¹⁵ Više informacija na: <https://sibenski.slobodnadalmacija.hr/sibenik/vijesti/hrvatska-i-svijet/socijalni-radnici-dobit-ce-status-sluzbenih-osoba-612948>, pristupljeno 23. 04. 2020 godine

socijalne zaštite, ispitanice glavnog krivca vide u sistemu koji ne prepoznaje i ne priznaje važnost socijalnih radnika i socijalnih radnica kao profesionalaca. Pored angažovanja zaštitara većoj sigurnosti mogu doprinijeti i detektori metala. Na ovaj način bi se prevenirali i ublažili napadi.

Koliko je izražen osjećaj nesigurnosti i nezadovoljstva socijalnih radnica, najbolje odražava mišljenje jedne socijalne radnice, koja je u intervju izjavila da kada bi ponovo mogla birati svoju profesiju, to ne bi bio socijalni rad: *(1:5) Ne bih ponovno izabrala svoje zanimanje jer profesija socijalnog rada nije priznata u društvu i uglavnom nas izjednačavaju sa korisnicima. Naša sigurnost je narušena, ali ovo je ujedno i naša greška jer ne radimo ništa da promijenimo položaj i status profesije.*

ZAKLJUČAK

Društvena uloga i značaj socijalnih radnica u bosanskohercegovačkom društvu su neosporni. Socijalne radnice su bile nositeljice socijalno-zaštitnih aktivnosti, i svojim angažmanom udarile su temelje profesiji socijalnog rada u Bosni i Hercegovini kakvu danas poznajemo. Bez obzira na njihov značaj, kako za profesiju, tako i za cjelokupno društvo, suočavaju se sa mnogobrojnim izazovima. Svakodnevica socijalnih radnica obilježena je balansiranjem između zakonodavnih ograničenja, želje za pružanjem kvalitetnih usluga i stvarnih mogućnosti koje im stoje na raspolaganju. Uz sve to, socijalne radnice se često osjećaju nezaštićenim, ostavljene na „vjetrometini“ u borbi za vlastita prava i sigurnost.

Mnogobrojni medijski izvještaji i samoiskazi socijalnih radnica govore da su izložene svakodnevnim napadima od strane nezadovoljnih i frustriranih korisnika. Uprkos tome, u Bosni i Hercegovini već decenijama izostaje sistemska zaštita ovih profesionalaca. Ne postoji niti jedna službena baza niti statistički pokazatelji učestalosti napada, što otežava demistificiranje problema s kojima se suočavaju. Najveću prepreku zaštiti njihove sigurnosti predstavlja zakonski okvir koji ne prepoznaje socijalne radnike kao službena lica. Sistemskim izostankom zaštite ovih stručnjaka napadi na njih postaju tek brojka ili medijska priča. Većoj nesigurnosti i učestalim napadima svakako doprinosi činjenica da mnogi centri za socijalni rad, usljed finansijskih poteškoća, nemaju angažovane zaštitare koji bi se brinuli za sigurnost socijalnih radnika. Pored toga, u Bosni i Hercegovini izostaju istraživanja o ulozi, statusu i položaju socijalnih radnika i socijalnih radnica, koja bi s naučne strane rasvijetlili izazove i probleme s kojima se susreću.

Rezultati istraživanja su pokazali da su socijalne radnice često izložene verbalnoj agresiji od strane korisnika, koja nerijetko završava fizičkim napadima. Zbog svakodnevnih prijetnji narušeno im je psihofizičko zdravlje, što dovodi do bržeg profesionalnog sagorijevanja. Izloženost društvenoj marginalizaciji i predrasudama utječe na stepen samopoštovanja i zadovoljstva profesijom. Zbog sve češćih napada na socijalne radnice potrebno je zakonskim okvirom utvrditi nultu toleranciju na nasilje, te im što prije omogućiti status službenog lica. Socijalni radnici imaju pravo na zaštitu, a njihova dobrobit i sigurnost trebali bi biti podjednako važni kao i složeni poslovi koje svakodnevno obavljaju.

Izostanak nacionalnog pristupa u bilježenju incidenata, prikupljanju podataka, praćenju trendova i procjeni ishoda onemogućava pravovremene intervencije. Pored zakonskog okvira, nepohodno je angažovati zaštitare u ustanovama socijalne zaštite, kako bi se sankcionisao bilo koji oblik nasilja.

Da bi se dobila bolja slika o položaju socijalnih radnika u Bosni i Hercegovini, potrebno je provesti sveobuhvatno istraživanje koje će uključiti podjednako i socijalne radnice i socijalne radnike angažovane u vladinom i nevladinom sektoru. Sveobuhvatnija istraživanja su potrebna kako bi se dobili kvantitativni i kvalitativni pokazatelji narušene sigurnosti socijalnih radnika na radnom mjestom. Statistički podaci i demistificiranje uzroka i posljedica čestih napada na socijalne radnike mogu poslužiti u zagovaranju izmjene postojećih zakonskih okvira kako bi se obezbijedila veća sigurnost ovih stručnjaka.

LITERATURA

1. Branica, Vanja, Nataša Jerbić (2003). "Percepcija profesije socijalnog rada i socijalnog radnika", *Ljetopis socijalnog rada*, 10-1, str. 103-118.
2. Braun, Virginia, Victoria Clarke (2006), "Using thematic analysis in psychology", *Qualitative Research in Psychology*, 3 (2), str. 77-101.
3. Dervišbegović, Muhamed, (1999), "Četrdeset godina školovanja i rada socijalnih radnika u Bosni i Hercegovini", *Zbornik radova Socijalni rad na pragu 21. stoljeća*, Centar za socijalna istraživanja, Odsjek za socijalni rad Fakultet političkih nauka u Sarajevu, str. 11-27.
4. Dervišbegović, Muhamed (2001), *Socijalni rad - teorija i praksa*, Studentska štamparija Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
5. Ilijaš, Antun (2018), "Nestabilnost zakona o socijalnoj skrbi – kako utječe na rad socijalnih radnika u centrima za socijalnu skrb?", *Ljetopis socijalnog rada*, 25 (3) str. 427-450.

6. Knežević, Mladen (2003), "Neka razmišljanja o identitetu profesije socijalnog radnika", *Ljetopis Studijskog centra socijalnog rada*, Pravni fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Studijski centar socijalnog rada 10 (1), str. 45-60.
7. Knežević, Mladen (1997), "'Psihologizacija' socijalnog rada?", *Revija za socijalnu politiku*, 4 (1), str. 9-21.
8. Lorenz, Walter (2001), "Socijalni rad u Evropi - prikaz jedne raznovrsne profesionalne grupe", u: *Uspostavljanje međunarodnih standarda u visokom obrazovanju za socijalni rad*, Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Banja Luka, str. 17-34.
9. Milosavljević, Miloslav (1990), *Socijalni rad na raskršću*, Naučna knjiga, Beograd
10. *Specijalni izvještaj Ombudsmena Bosne i Hercegovine – Uloga centara za socijalni rad u zaštiti prava djeteta* (2013), Save the Children, Banja Luka
11. Šerić, Nedreta, Anida Dudić (2018), "Percepcija socijalnog rada u Bosni i Hercegovini", *Socijalne studije* 1 (1), str. 94-114.
12. Šerić, Nedreta, Anida Dudić (2019), "Socijalni rad u javnom diskursu u Bosni i Hercegovini", *Socijalna politika* 2, str. 99-117.
13. Tomašević, Dragana (2015), "Priče o bosanskim ženama: Hadži Staka Skenderova: feminizam u osmanskome Sarajevu", *Magazin Stav*, objavljeno 07. 05. 2015. godine. Dostupno na: <https://stav.ba/price-o-bosanskim-zenama-hadzi-staka-skenderova/>, pristupljeno 17. 11. 2019.
14. Tomašević, Dragana (2015a), "Priče o bosanskim ženama: Miss Irby, sirotinjska majka", *Magazin Stav*, objavljeno 14. 05. 2015. godine. Dostupno na: <https://stav.ba/price-o-bosanskim-zenama-miss-irby-sirotinjska-majka/>, pristupljeno 17. 11. 2019.
15. Zaviršek, Darja (2005), "Spol, socijalna skrb i obrazovanje za socijalni rad u početku socijalističke vlasti u Sloveniji", *Ljetopis socijalnog rada*, 13 (1), str. 63-74.

Internet izvori:

1. "85% of social workers were assaulted, harassed or verbally abused in the past year", dostupno na: <https://www.communitycare.co.uk/2014/09/16/violence-social-workers-just-part-job-70-incidents-investigated/>, pristupljeno 23. 04. 2020. godine
2. "Anketa pokazala poražavajuće stanje: Gotovo svaki drugi socijalni radnik u

- Hrvatskoj bio je fizički napadnut!”, dostupno na: <https://net.hr/danas/hrvatska/anketa-pokazala-porazavajuce-stanje-gotovo-svaki-drugi-socijalni-radnik-uhrvatskoj-bio-je-fizicki-napadnut/>, pristupljeno 23. 04. 2020.godine
3. "British social workers attacked or verbally abused more than 20,000 times in 2013/14", dostupno na: <https://www.communitycare.co.uk/2014/09/16/british-social-workers-faced-estimated-20500-incidents-abuse-violence-201314/>, pristupljeno 23. 04. 2020. godine
  4. "Horor u Centru za socijalnu skrb u Đakovu! Ubio socijalnu radnicu i teško ranio njenog kolegu napadač u bijegu, policija intenzivno traga za njim!", dostupno na: <https://www.jutarnji.hr/vijesti/crna-kronika/horor-u-centru-za-socijalnu-skrb-u-dakovu-ubio-socijalnu-radnicu-i-tesko-ranio-njenog-kolegu-napadac-u-bijegu-policija-intenzivno-traga-za-njim/9097631/>, pristupljeno 20. 08. 2019. godine
  5. "Psiholozi pitaju zašto je poginuli hrvatski vojnik heroj, a poginuli socijalni radnik neradnik", dostupno na: <https://www.rtl.hr/vijesti-hr/novosti/hrvatska/3649669/psiholozi-pitaju-zasto-je-poginuli-hrvatski-vojn timer-heroj-a-poginuli-socijalni-radnik-neradnik/>, pristupljeno 23. 04. 2020. godine
  6. "Napad u Đakovu: ubijena socijalna radnica, grad pun policije", dostupno na https://www.youtube.com/watch?v=h_f9ZzKCQ8E, pristupljeno 20. 08. 2019. godine
  7. "Socijalna radnica hladnokrvno ubijena, pravnik teško ranjen, ubojica uhvaćen", dostupno na: <http://www.glas-slavonije.hr/404585/1/Socijalna-radnica-hladnokrvno-ubijena-pravnik-tesko-ranjen-ubojica-uhvacen>, pristupljeno 20. 08. 2019. godine
  8. "Socijalni radnici će dobiti status službenih osoba", dostupno na: <https://sibenski.slobodnadalmacija.hr/sibenik/vijesti/hrvatska-i-svijet/socijalni-radnici-dobit-ce-status-sluzbenih-osoba-612948>, pristupljeno 23. 04. 2020. godine
  9. "Socijalni radnici: Pisali su nam da ubojicu treba proglasiti ponosom Hrvatske", dostupno na: <http://hr.n1info.com/Vijesti/a418532/Socijalni-radnici-Pisali-su-nam-da-ubojicu-treba-proglasiti-ponosom-Hrvatske.html>, pristupljeno 20. 08. 2019. godine

(IN)SECURITY OF SOCIAL WORKERS IN THE WORKPLACE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary:

The role of women in the social work profession from the beginnings to today, is greatly significant and indisputable. Long since, social work studies in Bosnia and Herzegovina were enrolled more often by women than by men, which is why many authors refer to social work as a “women’s profession”. The reason why women are more interested in social work studies is in the traditional understanding of women’s roles through care and welfare, and it is therefore not surprising that women more than men settle for the assisting profession.

Due to the strong representation of women in the social work profession, the aim of this paper is to analyze and interpret the specific role of women in the process of professionalizing social work in Bosnia and Herzegovina. The paper pays attention to the problems and challenges faced by social workers, and in particular the level of insecurity in the workplace, the threats and attacks they are exposed to on a daily basis. The semi-structured interview (N = 14) came to conclusion that social workers are often victims of verbal and physical assaults, which makes them feel unprotected in their workplace.

Due to the increasing frequency of attacks on social workers in Bosnia and Herzegovina, they need to enable official status as soon as possible, hire security guards at all social work centers and social welfare institutions, and to sanction any form of violence to protect these professionals and not to victimize their users.

Key words: social work; challenges; workplace insecurity; Bosnia and Herzegovina.

Adresa autorice

Author’s address

Anida Dudić

Univerzitet u Sarajevu

Fakultet političkih nauka

anida.dudic@fpn.unsa.ba

UDK 316.4.063

Primljeno:

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Mira Ćuk, Andrea Rakanović Radonjić

SOCIJALNA PODRŠKA STUDENTIMA SA INVALIDITETOM U FUNKCIJI SOCIJALNE UKLJUČENOSTI

Na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci studira 20 studenata sa invaliditetom. Studenti sa invaliditetom ravnopravno sa drugim studentima učestvuju u djelatnosti i radu fakulteta. Postojeća pristupačnost svim sadržajima i razvijeni vidovi socijalne podrške iz djelatnosti visokog obrazovanja omogućavaju studentima sa invaliditetom uključenost i socijalnu integraciju.

Istraživanje, čije rezultate ćemo iznijeti u radu, bavilo se osnovnim i socijalnim obilježjima studenata, oblicima socijalne podrške koju dobijaju i njenom doprinosu socijalnoj uključenosti ovih lica. Podaci su prikupljeni analizom dosijea svih studenata sa invaliditetom (N=20) i metodom fokus grupa na ukupno N=10 studenata sa invaliditetom.

Rezultati su pokazali da studenti sa invaliditetom koji studiraju na Fakultetu političkih nauka imaju tjelesna i čulna oštećenja lakšeg, težeg i teškog stepena. Socijalna podrška koju ostvaruju je emocionalna, informaciona, instrumentalna i podrška putem druženja. Dobijene vidove podrške studenti pozitivno ocjenjuju i smatraju da se ona treba produbljivati i širiti, što bi povećalo njihovu uključenost i integraciju.

Ključne riječi: studenti sa invaliditetom; socijalna podrška; socijalna uključenost

UVOD

Pravo na obrazovanje je osnovno ljudsko pravo i sa njim se obezbjeđuje razvoj ljudske ličnosti i jača poštovanje ljudskih prava i osnovnih sloboda (Međunarodna povelja o pravima čovjeka 1948). Slijedom ovog prava, jednakost i pravednost postaju osnovne društvene i kulturne vrijednosti na kojima se razvijaju savremeni sistemi obrazovanja pristupačni i za lica sa teškoćama u fizičkom i psihičkom razvoju. Uključenost svakog djeteta i svakog lica u formalni i redovni sistem obrazovanja su strateška opredjeljenja novih obrazovnih politika koje su usmjerene na ostvarivanje obrazovne inkluzije, a čiji je cilj demokratizacija obrazovanja kroz jednak pristup vaspitanju i obrazovanju svima, bez obzira na različitosti.

Djeca, kao i sva lica sa invaliditetom, prema uvriježenom društvenom mišljenju prisutnom na prostorima Balkana do posljednje dvije decenije, treba da se obrazuju, i obrazovala su se po posebnim programima i u specijalizovanim institucijama. U skladu s tim bio je i koncipiran sistem obrazovanja koji je podrazumijevao specijalno osnovno školovanje i osposobljavanje za rad u specijalnim obrazovnim zavodima za djecu sa invaliditetom. O visokom obrazovanju mladih sa invaliditetom vrlo rijetko se govorilo kao o izuzetnim primjerima. Do kreiranja novih obrazovnih politika na našim prostorima došlo je poslije održavanja Svjetske konferencije o obrazovanju za sve (World Declaration on Education for All) u Jomtien 1990. godine. Na ovoj konferenciji uspostavljeni su ciljevi koji su poslužili kao osnova u uspostavljanju novih obrazovnih politika i sistema obrazovanja zasnovanih na pravu na obrazovanje kao osnovnom ljudskom pravu (World Declaration on Education for All 1990). Važan događaj u svijetu bio je i održavanje Svjetske konferencije o posebnim obrazovnim potrebama u Salamanki 1994. godine na kojoj je donosena Izjava iz Salamanke i Okvir za djelovanje u obrazovanju za posebne potrebe. U ovom dokumentu, koji su usvojili predstavnici 95 zemalja i 25 međunarodnih organizacija, prihvaćen je termin inkluzija kao cjelovit pristup prilagođavanja obrazovnih sistema, škola i drugih vaspitno-obrazovnih ustanova djetetu i učeniku bez obzira na vrste različitosti (The Salamanca Statement and Framework on Special Needs Education 1994). Sa ove konferencije potiče i definicija inkluzije koju je dao UNESCO: „Inkluzija je proces rješavanja i reagovanja na raznovrsnost potreba svih učenika kroz sve veće učestvovanje u učenju, kulturama i zajednicama i sve manju isključenost u okviru obrazovanja i iz njega. Ona obuhvata promjene i izmjene sadržaja, pristupa, struktura i strategija, sa zajedničkom vizijom koja obuhvata svu djecu odgovarajuće starosne dobi i ubjeđenjem da je redovan obrazovni sistem odgovoran za obrazovanje

sve djece“ (Lakićević 2012: 31). Za razliku od integracije koja djecu sa smetnjama u fizičkom i psihičkom razvoju u obrazovanju ostavlja bez podrške i ne obavezuje sistem da se prilagođava njihovim potrebama, inkluzija uvažava različitosti, usredsređena je na individualne potencijale, podržava toleranciju prema individualnim razlikama i obavezuje obrazovni sistem na smanjenje svih prepreka (Lakićević 2012).

1. OBRAZOVANJE I INKLUZIJA

U posljednje dvije decenije, Bosna i Hercegovina i njeni entiteti (Republika Srpska i Federacija Bosne i Hercegovine) pristupili su planiranju i razvoju obrazovnih politika koje uvažavaju različitost svake osobe, omogućavaju pristup redovnim školama djeci sa invaliditetom i razvijaju obrazovne ustanove sa inkluzivnim pristupom koji otklanja diskriminaciju u obrazovanju po bilo kom osnovu. Prema Strategiji razvoja obrazovanja Republike Srpske (2016: 30), entitet se obavezao da obezbijedi „kvalitetno vaspitanje i obrazovanje dostupno svakom pojedincu pod jednakim uslovima, u skladu sa njegovim sposobnostima, radi zadovoljenja njegovih potreba i potreba društva u sferi ekonomskog, socijalnog, naučno-tehnološkog, kulturnog i opšteg razvoja“.

Akcent u dosadašnjim novim obrazovnim politikama koje se odnose na lica sa invaliditetom je na osnovnom i srednjem obrazovanju, dok je visoko obrazovanje, osim proklamovanja inkluzivne obrazovne politike i povećanja podrške svim studentima, ostalo po strani (Strategija razvoja Univerziteta u Banjoj Luci 2017).

Uporedo sa promjenama koje su uključivale kreiranje i uvođenje inkluzivnog obrazovanja, u svijetu se mijenjao i pristup invalidnosti i licima sa invaliditetom. Kroz istoriju su poznati različiti odnosi društva prema licima sa invaliditetom. Od najstarijih vremena taj odnos se mijenjao: od potpune netolerantnosti u prvobitnoj zajednici i antičkom dobu, preko samilosti sa slabim i nemoćnim u srednjem vijeku, zatim afirmacije optimističkog stava i povjerenja u njihove vrijednosti, prihvatanja u obrazovanju i na tržištu rada u industrijskim društvima, do pojave ideje integracije koja invalidnost stavlja u društveni kontekst i relativizuje prirodu problema ističući sličnosti i identičnosti lica sa invaliditetom i ostalih (Zovko 1999). Promjene su značajno potpomognute i djelovanjem međunarodnih organizacija, te donošenjem Standardnih pravila za ujednačavanje mogućnosti lica sa invaliditetom i Konvencije

UN o pravima lica sa invaliditetom koju je Bosna i Hercegovina ratifikovala 2010. godine sa Fakultativnim protokolom.

Promjena pristupa invalidnosti i licima sa invaliditetom krajem dvadesetog vijeka obuhvatila je i prevazilaženje medicinskog modela koji u središte stavlja oštećenje i trajnu bolest osobe, a poteškoće koje nastaju zbog toga posmatra kao lične tragedije koje dovode do onesposobljenja i sa kojima se pojedinac nosi cijeli život (Urbanc 2006). Novi socijalni model invalidnosti pristupa iz ugla ljudskih prava smještajući problem u društvo, tražeći uzroke u njemu i ističući da je osoba s invaliditetom aktivni borac za ravnopravnost, u partnerstvu sa saveznicima, za stvaranje društva koje je doista inkluzivno (Quinn & Degener 2002). „Osobe s invaliditetom ne mogu se natjecati pod istim uvjetima s osobama bez invaliditeta jer ima previše prepreka; društvo je dužno ukloniti prepreke; osobe s invaliditetom imaju jednaka prava na punu ravnopravnost kao i svaki drugi građanin (SCIL CIC 2010, prema Mihanović 2011: 75).

Promjene obrazovnih politika i uspostavljanje inkluzivnog obrazovanja, promjene pristupa pitanju invalidnosti, ratifikacija i primjena Konvencije o pravima lica sa invaliditetom najvažniji su elementi novih politika i pristupa u Bosni i Hercegovini i njenim entitetima u uspostavljanju pristupačnijeg ambijenta za učestvovanje lica sa invaliditetom u životu zajednice pod jednakim uslovima sa drugim članovima zajednice, odnosno ostvarivanja socijalne inkluzije. Pristupačniji ukupni ambijent otvorio je mogućnosti za veći pristup mladima sa invaliditetom svim nivoima obrazovanja, čime je značajnije pokrenuto pitanje i visokoškolskog obrazovanja ove populacije kao i prilagođavanje ustanova za visoko obrazovanje mogućnostima mladih sa invaliditetom.

U Republici Srpskoj zastupljenost i obuhvat djece sa invaliditetom u obrazovnim ustanovama najveća je u redovnim školama – oko 77%, u specijalnim školama oko 17% i u specijalnim odjeljenjima redovnih škola oko 6%. Od ukupnog broja učenika u osnovnim školama je 1,38% djece sa invaliditetom, a u srednjim školama 0,86% (Strategija razvoja obrazovanja Republike Srpske, 2016).

Podaci o studentima sa invaliditetom nisu u potpunosti dostupni javnosti. Na devet univerziteta (dva javna i sedam privatnih) i 12 visokih škola (dvije javne i 10 privatnih) studira 41.033 studenta. Najveći broj studenata je na javnim univerzitetima. Univerzitet u Banjoj Luci pohađa oko 20.000 studenata. Od ukupnog broja studenata na ovom univerzitetu je 50 ili 0,25% su invaliditetom. Najveći broj studenata sa invaliditetom je na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci (2,06% od ukupnog broja studenata na fakultetu), odnosno na studijskom programu Socijalni

rad ovog fakulteta 5,10% studenata je sa invaliditetom¹. Da bi studenti sa invaliditetom zajedno sa drugim studentima nesmetano odgovarali zadacima i uspješno studirali, neophodna im je socijalna podrška koja je istovremeno i nezaobilazan element socijalne uključenosti.

2. SOCIJALNA PODRŠKA

U shvatanju socijalne podrške najčešće se polazi od individualnog i grupnog. Široko se definiše kao obezbjeđenje psiholoških i materijalnih resursa sa namjerom pomaganja ljudima koji se nose sa teškoćama. Među najranijim određenjima socijalne podrške je Kobova definicija po kojoj je socijalna podrška „individualno vjerovanje da je pojedinac zbrinut i voljen, uvažen i cijenjen i da spada u mrežu komunikacija i međusobnih obaveza“ (Cobb 1976: 302). Prema Leutar i Oršulić (2015) radi se o konstrukt za koji se zanimaju mnogi naučnici bez postignute saglasnosti oko osnovnih pogleda, zbog čega ju je teško konceptualizirati i definisati. Zbog njene višedimenzionalnosti može joj se pristupiti s različitih nivoa (Sarason i Sarason 2009). Ako na socijalnu podršku gledamo sa individualnog i grupnog nivoa onda se ona može posmatrati kao organizovano socijalno međudjelovanje usmjereno na međusobno pružanje pomoći većeg broja osoba (Janković 2008). Dunst i suradnici (1986, prema Boyd 2002), definisali su socijalnu podršku kao multidimenzionalni konstrukt koji uključuje fizičku i instrumentalnu pomoć, promjenu stavova, dijeljenje resursa i informacija, te emocionalnu i psihološku pomoć.

Najznačajnije funkcije socijalne podrške, kao važnog aspekta društvenih odnosa, koje se susreću u literaturi su:

- emotivna: ogleda se u ljubavi, prihvatanju, povjerenju, ponudi empatije i brige, nježnosti, njege, intimnosti, podsticaja; kroz emotivnu podršku pojedinac osjeća da je vrednovan, poštovan i uvažen (Cohen & Willis 1985);
- informacijska: sadrži davanje savjeta, korisnih informacija, usmjerenja, prijedloga na osnovu saznanja i vlastitih iskustava koji mogu pomoći svakom pojedincu u traženju rješenja;
- instrumentalna (materijalna ili opipljiva): obuhvata konkretne načine kojima ljudi pomažu jedni drugima kao što su finansijska pomoć, materijalna dobra, činjenje itd.

---

¹ Podaci o broju studenata i broju studenata sa invaliditetom na Univerzitetu u Banjoj Luci potiču iz evidencija studentskih službi Univerziteta i Fakulteta političkih nauka.

- podrška kroz druženje (pripadanje) ogleda se u grupnoj pripadnosti (prisustvo prijatelja, prisustvo organizaciji ili grupi, uključivanje u zajedničke društvene aktivnosti).

Glavni izvori socijalne podrške su porodica, zatim prijatelji, rođaci, kolege na poslu i slično. Za lica sa invaliditetom, pored individualnog nivoa socijalne podrške, neophodno je sagledati i društveni nivo koji se odnosi na podršku unutar zajednice, odnosno na socijalnu integraciju (Berkman & Glass 2000). Zajednica koja ima dobro razvijene odnose podrške među ljudima, u kojoj se svi osjećaju prihvaćeno i uključeno je dobro integrisana zajednica sposobna da odgovori na potrebe svojih članova, bez obzira na različitosti.

U nekim zemljama, za djecu sa invaliditetom na osnovnom i srednjem obrazovanju, sistemski i institucionalno je definisana obrazovna, zdravstvena i socijalna podrška koja se pruža djeci iz osjetljivih grupa (djeca sa invaliditetom, sa teškoćama u učenju, socijalna uskraćenost). Na primjer, u Srbiji podrška obuhvata različite mjere neposredne i posebne podrške kao što su: prilagođavanje i nabavka udžbenika, individualni planovi obrazovanja i razvoja, prilagođenost nastavnih sredstava i tehnologije, angažovanje asistenata u nastavi i pratilaca za ličnu pomoć, angažovanje posebnih stručnjaka za obuku i psihosocijalnu pomoć, prilagođavanje okruženja i otklanjanje fizičkih barijera, stručno usavršavanje stručnjaka, savjetodavni rad sa roditeljima, organizovanje produženih boravaka, obezbjeđenje prevoza itd. (Pravilnik o o dodatnoj obrazovnoj, zdravstvenoj i socijalnoj podršci detetu i učeniku 2010).

Republika Srpska nema pravno i institucionalno definisanu socijalnu podršku koju ostvaruju djeca i mladi sa invaliditetom u procesu obrazovanja. Postojeći vidovi socijalne podrške ostvaruju se u više sistema socijalne sigurnosti i najvećim dijelom nisu sistematizovane i institucionalno uređene mjere. Promjene politika i pristupa prema pitanju invalidnosti uopšte, a posebno prema socijalnoj integraciji i uključenosti zahtijevaju da država radi na razvoju svih vidova socijalne podrške na individualnom, grupnom i društvenom nivou. Ovaj rad analizira ostvarenu socijalnu podršku sagledanu iz ugla korisnika (lica sa invaliditetom) istražujući stavove studenata sa invaliditetom o dobijenoj socijalnoj podršci koja im omogućava obrazovanje na univerzitetu odnosno obrazovnu i socijalnu inkluziju.

3. CILJ I ISTRAŽIVAČKA PITANJA

Cilj istraživanja bio je utvrditi kakvu socijalnu podršku ostvaruju studenti sa invaliditetom na Univerzitetu u Banjoj Luci, posebno na Fakultetu političkih nauka ovog Univerziteta i da li dobijena socijalna podrška doprinosi njihovoj socijalnoj uključenosti

U skladu sa ciljem postavljena su sljedeća istraživačka pitanja:

1. Kako studenti sa invaliditetom ocjenjuju pristupačnost zajednice (fizička pristupačnost fakulteta, svih sadržaja na fakultetu, informacija, tehnologije i zaposlenih) i prilagođenost istih njihovim potrebama?
2. Koji tip socijalne podrške su ostvarili studenti prilikom upisa na fakultet, u učenju i savladavanju programa studija?
3. U kojoj mjeri dobijena socijalna podrška doprinosi njihovoj socijalnoj uključenosti?

4. METODOLOGIJA

4.1. Učesnici istraživanja

Na Univerzitetu u Banjoj Luci studira 50 studenata sa invaliditetom. Od ukupnog broja 20 studenata (40%) je na Fakultetu političkih nauka na sva četiri studijska programa (politikologiji, sociologiji, socijalnom radu i novinarstvu i komunikologiji). Ženske osobe su više zastupljene (60%), dok je muških 40%. Najviše studenata sa invaliditetom je na studijskom programu socijalnog rada (85%), a na ostalim studijskim programima studira po jedan student sa invaliditetom (5%). Samo 10% studenata ima prebivalište u Banjoj Luci (gradu u kome se nalazi univerzitet). Ostali studenti dolaze iz susjednih gradova. Najudaljenije mjesto je Bijeljina koja je od Banje Luke udaljena 250 km. Smještaj u Banjoj Luci studenti sa invaliditetom u 55% slučajeva obezbjeđuju u studentskom domu, 10% živi u porodici, a ostali (35%) su u privatnom smještaju. Tjelesne smetnje težeg, teškog i lakšeg stepena ima 55% studenata, smetnje u vidu (slijepoća i slabovidost) ima 45% studenata. Samostalno se kreće 80%, uz pomoć druge osobe 5%, a invalidska kolica koristi 15%.

Studenti sa invaliditetom na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci prema godinama starosti i godinama studija pripadaju aktuelnim generacijama studenata.

Od dvadeset pozvanih studenata sa invaliditetom, u radu fokus grupe učestvovalo je deset studenata koji su izrazili želju i slobodnu volju da učestvuju u istraživanju. Ostali pozvani nisu objasnili svoj izostanak. U polnoj strukturi sudionika podjednako su zastupljene ženske i muške osobe, kao i prema vrsti invaliditeta, osobe sa tjelesnim smjetnjama i slijepi i slabovide osobe. Dva sudionika koriste invalidska kolica u kretanju, a jedna se kreće uz pomoć druge osobe. Većinom (90%) studiraju socijalni rad, 20% su studenti prve godine studija, 30% druge godine, 20% treće godine i 30% četvrte godine. Jedna trećina studenata je obnavljala godinu.

4.2. Metode prikupljanja podataka

Podaci o studentima sa invaliditetom na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci prikupljeni su na osnovu evidencije Studentske službe iz personalnih dosijea studenata. Na ovaj način prikupljeni su podaci o broju studenata sa invaliditetom na Fakultetu i Univerzitetu kao i podaci o vrsti studijskog programa na koji su upisani studenti sa invaliditetom, godinama starosti studenata, godini studija, vrsti i stepenu invalidnosti, načinu kretanja, mjestu porijekla i smještaju za vrijeme studiranja.

Podaci od studenata prikupljeni su tokom diskusije u fokus grupi na koju su bili pozvani svi studenti sa invaliditetom na Fakultetu (20), a odazvalo se 10 studenata. Za usmjeravanje rasprave tokom rada s fokus grupom korišćen je prethodno pripremljen podsjetnik koji je sadržavao upoznavanje učesnika sa istraživanjem, njegovim ciljevima, teorijskim objašnjenjima pojedinih pojmova (socijalna podrška, vrste socijalne podrške, socijalna integracija, socijalna i obrazovna inkluzija) i detaljno razrađena istraživačka pitanja.

Pored analize sadržaja, u metodološkom pristupu korišćena je i analiza diskursa odnosno analiza funkcionisanja određenog skupa ideja o socijalnoj podršci studentima sa invaliditetom, tj. „lične priče“ društvenih aktera u opisu fenomena socijalne podrške (Filipović 2009).

Pokazana nedovoljna zainteresovanost studenata i nepristupačnost većeg broja studenata sa Univerziteta zbog odsustva, usmjerili su istraživače na jednu fokus grupu koja je omogućila prikupljanje dovoljno podataka. Istraživanje je obavljeno u martu mjesecu 2019. godine.

4.3. Postupak istraživanja

Analiza personalnih dosijea svih studenata sa invaliditetom na fakultetu izvršena je u studentskoj službi. Iz dosijea prikupljeni su dostupni podaci o unaprijed definisanim obilježjima. Moderator i fokus grupe bili su autori rada: Prvi moderator je pokretao i usmjeravao raspravu i posmatrao, a drugi je bilježio diskusije, prijedloge i odgovore, kao i snimao cjelokupnu raspravu. Moderator i nisu bili diskutanti. Radi se o iskusnim osobama koje su više godina radile kao socijalni radnici sa licima sa invaliditetom i u razvoju akademske karijere bavile se empirijskim istraživanjem. Voditelji i članovi fokus grupe uspostavili su saradnički odnos u toku zakazivanja sastanka fokus grupe na način da su pozvani bili upoznati sa ciljevima istraživanja i upotrebi podataka dobijenih u istraživanju za potrebe izrade naučnog rada koji će biti prezentovan u naučnom časopisu i potrebe unapređenja socijalne podrške studentima sa invaliditetom na fakultetu, posebno na studijskom programu socijalnog rada. Članovi fokus grupe zamoljeni su za otvorenost i nepristrasnost u iznošenju ličnih stavova i iskustava, a voditelji su dali informacije o zaštiti ličnosti i podataka iznesenih tokom diskusije u fokus grupi. S učesnicima je vođena diskusija licem u lice. Grupna dinamika bila je živa, bez zastoja i neugodnog ćutanja. U diskusiji su učestvovali svi prisutni sa naznakom da se u slučaju pitanja gdje postoji saglasnost u mišljenjima stavovi ne ponavljaju, nego da se samo iskaže slaganje. Komunikacija među članovima grupe bila je pristojna, na ravnopravnoj osnovi i bez preuzimanja uloge vođe od bilo kog člana (Fajgelj 2004).

Prikupljena empirijska građa obrađena je kvalitativnom analizom, a radilo se o deskriptivnom kvalitativnom istraživanju. Pri provođenju istraživanja vodilo se kriterijumima za izvještavanje o kvalitativnim istraživanjima u kojima se koriste intervjui i fokusne grupe (prilagođeno i nadopunjeno za potrebe *Ljetopisa socijalnog rada* Marine Ajduković prema Tong, Sainsbury i Craig 2007: 352).

Za obradu podataka sa fokus grupe korišćena je metoda otvorenog kodiranja. Otvoreno kodiranje sadrži tri različita postupka. To su: pripisivanje pojmova empirijskoj građi, pridruživanje srodnih pojmova u kategorije i analiza značenja pojmova i kategorija (Mesec 1998; Halmi 2005). Prvi korak u obradi podataka prikupljenih od studenata sa invaliditetom bio je prepisivanje diskusija zabilježenih na audio vrpici. Diskusije su prepisivane u izvornom obliku uz minimalne jezičke korekcije. Zatim su se, po svakom istraživačkom pitanju, obilježile značajne izjave i utvrdio njihov kvantitativni izraz. Tim izjavama dat je prvostepeni značaj. U narednom koraku izjavama prvostepenog značaja pridružene su izjave koje nastoje izraziti suštinu date

jedinice teksta i to su izjave drugorazrednog značaja. Potom je izvršeno združivanje pojmova u kategorije. Ispitanicima su date numeričke oznake kako bi se izvorno prenijele njihove izjave.

5. REZULTATI ISTRAŽIVANJA I RASPRAVA

Kvalitativna analiza diskusije na fokus grupi studenata sa invaliditetom dovela je do rezultata o stavovima ovih studenata o ostvarenoj socijalnoj podršci u pristupu univerzitetu, studiranju, socijalnoj sigurnosti, podizanju samopoštovanja i osnaživanju, organizovanju i učešću u društvenom životu, izvorima podrške i uticaju socijalne podrške na socijalnu inkluziju. Fokus grupa se nije bavila socijalnom podrškom u porodici i akcenat je stavljen na akademsku zajednicu i život studenata u njoj.

5.1. Pristupačnost fakulteta, njegovih sadržaja, procedura, informacija, tehnologije, zaposlenih i prilagođenost istih njihovim potrebama

5.1.1. Prostorna pristupačnost

Pristup okruženju jedna je od osnovnih pretpostavki za samostalan život i potpuno učešće osoba sa invaliditetom u svim aspektima života. Pristupačnost se odnosi na: a) pristupačne zgrade, puteve, prevoz i druge objekte koji uključuju škole, stambene objekte, medicinske objekte, radna mjesta i 2) informacije, komunikacije i usluge (Konvencija UN o pravima lica sa invaliditetom 2006).

Studenti sa invaliditetom prostor fakulteta opisuju kao objekat koji nema fizičkih barijera za kretanje lica sa invaliditetom [*... spolja gledano, fakultet je pristupačan (2), objekat fakulteta je pristupačan, kao i njegovi sadržaji (ulaz, učionice, kabineti, Dekanat, Studentska služba, biblioteka, računski centar, bife) (8), na Univerzitetu i Fakultetu važi mišljenje da je ovo najpristupačniji fakultet (10)*].

Studentima sa fizičkim invaliditetom koji se kreću uz pomoć invalidskih kolica pitanje pristupačnosti obuhvata i manje vidljive prostorne prepreke koje im stvaraju poteškoće i ograničavaju ih u učešću u nastavi, konsultacijama sa profesorima i druženju sa drugim studentima [*... to samo tako izgleda, nije baš sve pristupačno (7), katedre u učionicama nisu pristupačne za nas u kolicima, jer ima stepenica (2), u*

kabinet gostujućih nastavnika ne može se ući sa kolicima jer su vrata preuska (3), ja sa kolicima ne mogu da priđem pod klupu i moram da sjedim sa strane, tako da fizički nisam član grupe, pa se ponekad osjećam odbačeno (5), na terasu za druženje u slobodno vrijeme ne mogu da izađem jer ulaz ima stepenice (2)]. Ograničenja u mobilnosti i pristupu sadržajima u njihovoj radnoj sredini za studente su veliki problem koji ih izoluje, sputava i ograničava u socijalnim vezama, učenju i donošenju odluka [... kad sam upisivao fakultet na moj izbor uticalo je gdje mogu da nesmetano uđem sa kolicima (5)].

Otklanjanje prostornih barijera povezano je sa sviješću o njihovom postojanju, što je prisutno samo kod onih koji ih imaju [... imam utisak da odgovorni na Fakultetu misle da je sve ok i da nema nikakvih prepreka (6), ne vidi svako ono što ja vidim (2), pitanje je koliko se bave s tim (1)]. Studenti su spremni da podstaknu odgovorne u pružanju ove vrste socijalne podrške i da se prostor Fakulteta učini još pristupačnijim [... vodio sam domara u učionicu da pokažem kako se može riješiti problem sa klu-pama, pa da sjedim normalno sa svim ostalim (2), dobrovoljno se javljam da radim na otklanjanju fizičkih barijera, spreman sa da sa majstorima idem od mjesta do mjesta i ukazujem kako se sve može popraviti (5)].

5.1.2. Pristupačnost informacija

Svim studentima od izuzetne važnosti je da imaju pristup relevantnim informacijama koje im služe da upoznaju i razumiju svoja prava, obaveze i da redovno odgovaraju na zadatke. Pristup relevantnim informacijama je oblik informacione socijalne podrške koja se obezbjeđuje na individualnom, grupnom i nivou zajednice. Izvori informacione socijalne podrške za sva lica su članovi porodice, prijatelji, kolege, saradnici koji značajnim informacijama pomažu osobi da upozna problem kako bi se nosila s njim. Izvori ove podrške mogu biti i različiti sadržaji u literaturi, medijima, informativnom i edukativnom materijalu, pravnim aktima i dr. Pružanje informacija osobama sa invaliditetom namijenjenih opštoj javnosti na blagovremen način i bez dodatnih troškova po osobe sa invaliditetom u pristupačnim formatima i tehnologijama primjerenim različitim vrstama invalidnosti pravo je ovih osoba prema članu 21 tačka 2 Konvencije o pravima lica sa invaliditetom.

Da bismo saznali koliko studenti sa invaliditetom poznaju aktuelne propise, procedure i pravila te da li su im te informacije dostupne i transparentne, postavljena su pitanja: "Da li ste upoznati sa zakonima, pravilnicima, procedurama, odlukama koje

regulišu visokoškolsko obrazovanje i utvrđuju vaša prava i obaveze?” i “Da li su ovi akti dostupni studentima sa invaliditetom?”. Dobijeni odgovori na ova pitanja pokazali su da Fakultet ima jasne i transparentne pravne akte koji regulišu uslove studiranja, prava i obaveze studenata [... *znam da postoje propisi o svim tim pitanjima (10), sve je to na web stranicama Fakulteta i Univerziteta (8), s tim smo se upoznali kad smo došli na Fakultet, mnogi profesori nam o tome govore, a i sami čitamo (7), to je stvar ličnog odnosa i vlastite želje da se zna (10), ko hoće da je informisan, lako je doći do svih informacija (8)*]. Odgovori studenata dokazuju napredak u obimu i kvalitetu informacione socijalne podrške koju obezbjeđuje Fakultet kroz pisane akte i njihovu dostupnost svim licima.

Važan izvor informacione socijalne podrške za studente sa invaliditetom je osoblje Fakulteta, posebno Studentska služba, nastavnici i saradnici [... *profesori nas na prvim časovima svakog predmeta upoznaju sa svim pitanjima u vezi studiranja i samog predmeta (10), do sada mi je uvijek bio obezbijeđen asistent na kolokvijumima i pismenim ispitima (4), zaposleni u studentskoj službi objasne i odgovore na svako pitanje (7)*].

Slijepa i slabovida lica problem pristupačnosti posmatraju i kroz druge elemente u pristupu informacijama [... *novi fakultetski informacioni sistem nije dobar za slijepa lica, jer je spriječio da samostalno prijavljujemo ispite (9), ne mogu da se takmičim sa ostalim da biram izborni predmet, desilo mi se da dva sata po ponoći tek mogu izabrati izborni predmet (1), u pribavljanju literature imamo problema (8), najbolje bi bilo da svaki profesor ima literaturu u pdf (4), većina nas ima softvere na računaru koji ne prepoznaju ćirilicu i ne možemo nabavljati licencirane, tako da nam je problem u korišćenju fakultetskog informacionog sistema (9), imamo računarski centar, ali ni jedan računar nije za nas jer nemaju štampače za Brajevu azbuku, niti računarski softver za čitanje ekrana, dobro bi bilo da se nabavi makar jedan sa programom koji ćemo mi koristiti (4), elektronska lupa bi dobro pomogla (8)*]. Mišljenja učesnika fokus grupe iz reda slijepih i slabovidih su jedinstvena u prepoznavanju barijera koje im onemogućavaju ravnopravan pristup informacijama. Probleme uglavnom rješavaju individualnom podrškom dobijenom od kolega studenata bez smetnji u vidu [... *kad god zamolim da mi se pomogne, dobijem pomoć (2), ne želim da opterećujem svoje prijatelje mojim obavezama, mogu sam da ih obavim, ali mi Fakultet to nije omogućio i volio bih da se to promijeni (6)*].

5.2. Ostvarena socijalna podrška u učenju

Da bi se ostvarila socijalna i obrazovana inkluzija lica sa invaliditetom nije dovoljno da se otklone najveće prostorne barijere pa da studenti sa invaliditetom pohađaju fakultet sa ostalim studentima. Uključenosti nema bez uspostavljanja kvalitetne obostrane komunikacije i međusobnih radnih, socijalnih i emocionalnih odnosa u kojima se razvija interakcija, međusobno uzajmno interhumano prihvatanje i saradnja (Zovko 1982). U tom odnosu lice sa invaliditetom unosi i dio svoje jedinstvenosti dajući doprinos ukupnom životu fakulteta i obogaćujući oraganizacionu kulturu ustanove. Kao sredstvo interakcije sa drugim ljudima, socijalna podrška koju student sa invaliditetom dobija od osoblja fakulteta, kolega studenata, nastavnika i saradnika, kod njega stvara osjećaj sigurnosti, prihvaćenosti, intimnosti, samosvjesnosti, pozitivne slike o sebi i neutralizira stres koji nužno nastaje zbog nove radne sredine, obaveza i gubitaka ranije podrške.

Analizom odgovora studenata sa invaliditetom na pitanje: „Koju vrste stvarne socijalne podrške dobijate na fakultetu?“ dobijene su slijedeće tri kategorije odgovora koje definišu emocionalnu, instrumentalnu i podršku u druženju.

5.2.1. Emocionalna socijalna podrška

Studenti sa invaliditetom kao osnovne elemente emocionalne podrške ističu prihvatanje, povjerenje, saosjećanje i saradnju [*... svi na Fakultetu su ljubazni, od portira do profesora (8), osjećam svestrano razumijevanje za sve studente i njihove zahtjeve (6), ne osjećam nikakvu razliku u odnosu zaposlenih prema meni i drugim studentima (8), već na upisu dobio sam asistenta da mi pomogne u popunjavanju svih obrazaca, a tako je bilo i kasnije (3), osjetio sam povjerenje profesora u moje sposobnosti (5), učim sam i volim da učim samostalno (6) kolege i prijatelji mi čitaju sadržaje do kojih ne mogu doći sam (3), mislim da Fakultet ima povjerenje u nas (8), na Fakultetu se osjećam dobro i rado dolazim na njega (6), briga Fakulteta je pedagoška i obrazovna, a ne roditeljska (4), doživjela sam i neugodnosti u Studentskoj službi i osjetila sam nepovjerenje u moje argumente i da oni treba da odluče umjesto mene (1)*]. Većina studenata istakli su samo pozitivna iskustva i doživljaje koji ukazuju na punu prihvaćenost. Jedno negativno iskustvo vezano je za ostvarivanje prava studenata (oslobađanje od troškova školovanja) i stekao se utisak da je iskazano nepovjerenje rezultat nestručnosti zaposlenih i njihove potrebe da dodatno provjere navode studenta sa invaliditetom. „Gorak“ utisak koji je ponesen iz ovog iskustva

odrazio se na samosvjesnost studenta. Samosvjesnost je posebno važan osjećaj zato što on govori o odgovornosti studenta za ono što radi, što mu se događa i što ga dovodi do željenog rezultata. Osoba sa više samosvjesnosti manje pati (Hobfoll, Lerman 1989). Povreda samosvjesnosti od strane drugih izazvala je ogorčenje, ljutnju i gubitak povjerenja u dobronamjernost ne samo zaposlenog kadra, nego i u Fakultet u cijelosti, odnosno u iskazanu socijalnu podršku.

Povjerenje nastavnog osoblja u kapacitete studenata dio je emocionalne socijalne podrške. Studenti povjerenje prepoznaju u odnosu nastavnika prema praćenju nastave, dodjeljivanju zadataka u predisipitnim obavezama i pripremi i polaganju ispita [... *redovno prisustvujem svim predavanjima i profesori su me zapazili kao redovnog, „koreći“ druge koji nisu redovni (6), javljam se za učešće u diskusijama, dajem komentare i odgovaram na pitanja i to profesori cijene (4), aktivan sam u toku nastave i moje prezentacije su prihvaćene i od profesora i studenata (2), dobijam zadatke kao i drugi (8), neki profesori znaju da istaknu našu spremnost i uključenost (5), polažem ispite bolje od mnogih drugih (4), mišljenja sam da sve osoblje na Fakultetu ima povjerenje u nas studente sa invaliditetom (6)*].

Saradnja studenata sa invaliditetom najveća je sa drugim studentima. U nekim slučajevima saradnja je produkt zajedničkog života u studentskom domu, ali i druženja za vrijeme nastave, učenja i u slobodnim aktivnostima. Emocionalna socijalna podrška ostvarena u saradnji najčešće se odnosi na [... *kolege mi pomažu da dođem do literature (5), prilikom popunjavanja obrazaca uvijek zamolim kolegu (3), zajedno smo iz srednje škole i saradnja je nastavljena i dalje (1), kolege mi čitaju i objašnjavaju prikaze koje ne mogu sam da razumijem (2)*].

Na Univerzitetu u Banjoj Luci nije rađeno ništa na razvoju volonterske socijalne podrške kao organizovanog vida podrške iz kruga vršnjaka, kao što je to rađeno na drugim univerzitetima, na primjer na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu gdje se redovno raspisuje javni poziv studentima volonterima za obavljanje poslova pomoći studentima s invaliditetom u studentskom domu (Pravni fakultet 2018). Sličnu praksu imaju i Univerziteti u Beogradu, Kragujevcu i Nišu koji kroz projekat „Servis asistencije u visokom obrazovanju“ pružaju asistenciju u nastavi kolegama sa teškoćama. Vršnjačka podrška podrazumijeva asistenciju u kretanju do i sa fakulteta, obezbjeđivanju i prilagođavanju literature, uzimanju bilježaka, prijavljivanju ispita i sl. (Udruženje studenata sa hendikepom 2018). Na Univerzitetu u Banjoj Luci socijalna podrška koju pružaju studenti jedni drugima izraz je ličnih drugarskih i emotivnih veza, a ne organizovane i sistemski planirane i podržane politike Univerziteta.

Saradnja se ostvaruje i sa nastavnicima [... *svaki nastavnik ima definisane konsultacije i ako trebamo pomoć idemo kod njega (7), konsultacije su pristupačne i mimo termina ako mi to želimo (5), mogućnosti postoje, a koliko ih koristimo zavisi od nas (3)*].

5.2.2. Instrumentalna socijalna podrška

Instrumentalna ili materijalna socijalna podrška je važan dio socijalne podrške koji najviše utiče na socijalnu sigurnost studenata i kvalitetan životni standard. Ova vrsta socijalne podrške najčešće je vezana za sisteme socijalne sigurnosti (penzijsko osiguranje, socijalna zaštita, dječija zaštita, zdravstvena zaštita). U postojećim uslovima obrazovni sistem značajno participira sa novčanim mjerama koje podržavaju studente sa invaliditetom. Instrumentalna socijalna podrška odnosi se na: pokrivanje troškova školovanja (školarine, administrativni troškovi), obezbjeđenje troškova smještaja, ishrane i transporta, pomoć u troškovima aktivnosti studenata (učesće na edukativnim događajima, kotizacija za stručne i naučne skupove, obavljanje edukativne prakse i slobodne aktivnosti studenata (sportske i kulturne). Jedno od osnovnih prava u socijalnoj zaštiti je podrška u izjednačavanju mogućnosti djece i omladine sa smetnjama u razvoju putem kojeg se osigurava pokrivanje troškova smještaja i transporta (Ćuk 2014).

Na pitanje: „Kako obezbjeđuju svoju socijalnu sigurnost?“, studenti sa invaliditetom su odgovorili: [... *svi sa težim inaviditetom imamo mjesečne stipendije od Ministarstva prosvjete (6), putem centra za socijalni rad pokriveni su nam troškovi stanovanja i ishrane (10), od moje lokalne zajednice dobio sam stipendiju (4), imam stipendiju od privatne firme (2), imamo i druge naknade kao što su naknade za personalnog asistenta (3), dobijam dodatak za njegu i pomoć drugog lica iz sistema socijalne zaštite (7), pomažu me roditelji za troškove koje ne mogu podmiriti iz naknada (5)*].

Različitosť naknada i pokrivenost različitih troškova izazvanih invalidnošću omogućavaju studentima sa invaliditetom socijalnu sigurnost i materijalnu obezbjeđenost koje utiču na samopoštovanje i na raspodjelu raspoloživih resursa za druge potrebe: [... *mnogo je važno da ne mislimo o troškovima, tako možemo biti posvećeni drugim pitanjima (7), ne brinem o novcu, dobijam dovoljno od stipendija da mogu pokriti sve troškove studiranja (5), studenti sa težim invaliditetom više dobijaju, ali njima je i teže (4), najveći dio brige o novcu je na mojim roditeljima (2)*].

U instrumentalnu socijalnu podršku uključio se i Fakultet tako što studente sa invaliditetom, koji su upisani po principu samofinansiranja, oslobađa troškova školarina [... *plaćamo samo administrativne troškove koji nisu veliki (10), ne plaćamo školarine, a to nije malo (3)*], kao i organizacija za studentski standard koja omogućava smještaj u dom pod povoljnijim uslovima [... *postoje sobe koje su planirane za studente sa invaliditetom i one se rapodjeljuju posebnim konkursom tako da nije velika konkurencija kao za smještaj ostalih (6)*].

Iako studenti uvažavaju i ističu sve materijalne vidove podrške, za slijepo studente ipak se izdvajaju problemi za koju nemaju adekvatnu socijalnu podršku [... *najveći problem je što nemam odakle da učim (9), rijetko šta je pisano na Brajevom pismu (8), naši softveri su skupi i nemamo dovoljno novca da kupujemo licencirane programe (6), bilo bi korisno kada bi postojale knjige na diskovima ili bar u elektronskom formatu (3), znam da koristim biblioteku Saveza slijepih, ali nije velika i uglavnom ne nađem što tražim (7)*].

5.2.3. Podrška u druženju

Socijalna podrška koja se odnosi na druženje ili podršku mreže, najviše se ogleda u grupnoj pripadnosti univerzitetu, fakultetu, studijskom programu, studentskoj organizaciji ili drugim vrstama udruženja koja okupljaju mlade ljude i lica sa invaliditetom. Izraženi stav studenata sa invaliditetom *da se na fakultetu osjećaju dobro i da rado dolaze* potkrijepljen je mišljenjima [... *ni na kojem mjestu nisam osjetio nikakav ispoljen otpor prema meni što sam invalid (10), družimo se međusobno, ali i sa drugim studentima (8), javno ispoljene diskriminacije nema ni kod koga (7)*], tako da se može zaključiti da je socijalna podrška koja se odnosi na druženje izražena, sa visokim osjećajem grupne pripadnosti akademskoj zajednici u kojoj se dijele interesi, socijalne aktivnosti i doživljaji i povećava osnaženost i povezanost sa ljudima sa kojima su okruženi i sa kojima dijele uloge i pripadnost. Za Cobba (prema Barath 1998) ovaj tip podrške podrazumijeva pružanje smisla i usmjerenja pojedincu u društvu kojem pripada.

Podrška u druženju tokom diskusije u fokus grupi istraživana je sa dva pitanja: „S kim se družite?“ i „Da li ste članovi nekih organizacija?“. Dobijene su tri kategorije odgovora.

a) Studenti vršnjaci su najčešće društvo studentima sa invaliditetom:

Odnosi sa vršnjacima su značajni za svakog čovjeka, te mogu pozitivno djelovati na socijalnu uključenost studenata sa invaliditetom. Stvaranje i održavanje kvalitetnih prijateljstva za odrasle osobe postepeno zamjenjuje upućenost na porodicu i postaje najveći izvor emocionalne podrške, jer omogućava zadovoljavanje potrebe da se bude istovremeno jedinstven, ali i sličan drugim mladim osobama sa kojima se svakodnevno susreću i druže. To „ohrabruje pozitivnu samoevaluaciju i olakšava nadvaladavanje iskustava koja bi mogla ugroziti njeno samopoštovanje“ (Zvizdić 2015: 75). Svoja prijateljstva studenti sa invaliditetom opisuju na sljedeći način [... *družim se sa mnogo studenata (8), sa studentima se osjećam najbolje (6), ne osjećam suzdržanost i rezervaciju kod bilo kog studenta (3), mi studenti se najbolje razumijemo (4)*]. Na intervenciju moderatora fokus grupe da je primjetno međusobno druženje studenata sa invaliditetom, članovi grupe su to prokomentarisali na sljedeći način [... *to su stara prijateljstva, odavno se poznajemo (3), upućeni smo jedni na druge, jer zajedno stanujemo i na istom smo studijskom programu (5), lakše mi je neke probleme podijeliti sa njima (2), najbolje se razumiju oni koji imaju slične probleme (1)*]. Ovi stavovi iskazuju značaj socijalne podrške koja se dobija kroz grupe za samopomoć i slične neformalne grupe i oblike djelovanja koje uspostavljaju osobe sličnih potreba i problema i na kojima dolazi do visokog povjerenja i do ekspresije pozitivnog odnosa prema osobi, ohrabrenja ili slaganja sa pojedinčevim idejama ili osjećanjima, te pozitivnog socijalnog uspoređivanja osobe sa drugima (Zvizdić 2015). Gottlieb (1996) prema Zvizdić (2015) ovaj tip podrške naziva još i podrška usmjerena na poštovanje. Ova vrsta podrške odnosi se na ohrabrivanje osobe i ojačavanje njenog osjećaja kompetentnosti za nošenje sa specifičnim izazovom (Dalton, Elias i Wandersman 2001), što znači da pojedincu služi za izgrađivanje osjećanja lične vrijednosti i kompetentnosti (Zvizdić 2015) i za učvršćivanje samopoštovanja kroz dobijanje povratnih informacija od osoba koje imaju slične probleme i dobronamjerno, na osnovu vlastitog iskustva, ukazuju na postupke koji mogu izazvati bolne promjene.

b) Članstvo u studentskim organizacijama:

Svi studenti sa invaliditetom su članovi studentske organizacije Fakulteta političkih nauka i članovi Unije studenata socijalnog rada. Kao članovi studentske organizacije učestvuju u izborima svojih predstavnika za tijela Fakulteta i Univerziteta i u studentskim aktivnostima koje se organizuju prema programu organizacije. U Uniji studenata socijalnog rada učestvuju u organizaciji i provođenju aktivnosti koje

promovišu ulogu socijalnog rada u društvenim promjenama i reformskim procesima. Članstvo u studentskim organizacijama za studente predstavlja važan element integracije sa vršnjacima i sa Fakultetom. [*... Za sve studente postoji mogućnost pripadanja studentskim organizacijama (10), mogućnost za članstvo postoji, a sve zavisi od ličnog interesovanja (6), ja sam član obje organizacije i aktivan sam (4), bio sam član i organa upravljanja u studentskoj organizaciji (3), dobro sam se osjećao kao pripadnik organizacije i kao dio upravnog odbora (7), invalidnost nije smetnja za članstvo i aktivnosti u studentskim organizacijama ako imate volju i želju (9), nisam nešto posebno zainteresovana da se aktiviram, a članstvo može (8), ne bismo se smjeli držati po strani, jer tako sami sebe isključujemo (2)*]

Rezultati mnogih istraživanja su pokazali da neki oblici uključivanja i povezivanja djece sa okruženjem, izvan porodice, predstavljaju važan izvor socijalne podrške za djecu koja su pod rizikom. Prema Rak i Petterson (1996), koji su se pozvali na rezultate istraživanja Dugan i Coles (1989), Biling i Wedle, (1988), Beardslee i Podorefsky (1988) postojanje modela za identifikaciju i podršku izvan porodice u liku sportskog trenera, projekt menadžera, članova različitih organizacija ima uticaja na resocijalizaciju djece. U slučaju studenata sa invaliditetom, članstvo u studentskim organizacijama razvija osjećaj pripadništva, uključenosti, razvija aktualizaciju i omogućava povezivanje sa liderima u organizaciji koji su po pravilu ambiciozni, orijentisani na akciju i promjene i njihove osobine i djelovanje mogu motivisati i pokrenuti ambicije i samih studenata sa invaliditetom.

c) Članstvo u organizacijama lica sa invaliditetom:

Tradicionalno, lica sa invaliditetom se organizuju u udruženja ili organizacije čija misija je unapređenje kvaliteta života lica sa invaliditetom, ostvarivanje njihovih ljudskih prava, socijalna uključenost i samostalan život. Kroz različite programe organizacije lica sa invaliditetom promovišu, javno zastupaju i štite prava ovih osoba i pružaju potrebnu socijalnu i svaku drugu podršku svojim članovima. Studenti sa invaliditetom najčešće su postali članovima ovih organizacija još kao djeca te su odrastanjem i školovanjem preuzeli dio obaveza i angažmana u ostvarivanju misija organizacija. Članstvo u ovim organizacijama najčešće je povezano sa vrstom smetnje i u skladu s tim članovi fokus grupe pripadaju udruženjima slijepih i slabovidnih osoba i udruženjima lica sa tjelesnim smetnjama: distrofičari, paraplegičari i slično. [*... Postao sam član organizacije još u osnovnoj školi (3), učestvovao sam u nekim projektima u udruženju distrofičara (2), stalni sam član udruženja i vrlo sam aktivan*

(4), ja sam član više udruženja kako u mojoj lokalnoj zajednici tako i u gradu u kome trenutno živim (5), treba biti član ovih udruženja jer je to prilika za obavještenost (1).]

Udruženja ili organizacije lica sa invaliditetom obezbjeđuju sve vrste socijalne podrške svojim članovima i pružaju im mogućnost za djelovanje koje može dovesti do promjene i poboljšanja položaja ove populacije. [... *Udruženje može uticati na javnost i na donošenje odluka za povećanje prava (3), treba biti aktivan kako bi se uticalo na stanje (2), samo zajedno kad objedinimo snage možemo uticati na politiku (7) mnogo smo pasivni, od koga očekujemo da nas zamjeni u predstavljanju naših interesa (9).*]

5.3. Doprinos socijalne podrške socijalnoj integraciji i inkluziji

Analizom stavova studenata sa invaliditetom na pitanja: „Koja vrsta socijalne podrške najviše doprinosi integraciji i inkluziji, a koja najmanje?“ i „Šta nedostaje i šta treba širiti?“ dobijene su tri kategorije odgovora.

5.3.1. Doprinos socijalnoj integraciji i inkluziji

Studenti sa invaliditetom u potpunosti su saglasni da je najveći stepen integracije i uključenosti ostvaren zahvaljujući politikama koje promovišu inkluzivno obrazovanje. [... *Samo studiranje je osnovni faktor naše uključenosti (10), studiranje nam daje mogućnost za život sa drugima (9), studiranje nas izjednačava sa našim vršnjacima (6), da ne studiram, ne znam gdje bih pripadao (3), to što studiramo govori da se obrazovni sistem prilagodio nama (5), kad završim fakultet nastaviću sa master i doktorskim studijama (1).*] Poboljšani uslovi koji su učinili pristupačnijim prostor, sadržaje, opremu, tehnologiju, informacije, promijenjena svijest ljudi i preuzimanje odgovornosti društvenih aktera za stvaranje jednakih uslova za sve bez obzira na tjelesne razlike otvorili su vrata visokog obrazovanja za individualne potrebe i sve veću uključenost mladih sa invaliditetom na univerzitete. Raznolika podrška svih aktera i suprotstavljanje predrasudama povećavaju toleranciju i pozitivne stavove prema osobama koje su „drugачije“ i omogućavaju im razvoj osjećaja pripadanja zajednici, kao i osjećaj pune ravnopravnosti.

Prema mišljenju studenata sa invaliditetom njihovoj socijalnoj uključenosti najmanje doprinosi nisko samopouzdanje i nizak stav prema sebi. Stavovi kao što su: ... *kako ću ja...ne mogu, nemam snage... drugi su bolji (4), to je preдалoko za mene (1), ne mogu se nositi sa svim preprekama (3), literatura mi je nedostupna (9), svi su mi nepoznati i strah me je kako ću biti prihvaćen (7)* izražavaju sumnju i nesigurnost, strah od novog i nepoznatog i sprečavaju samoostvarenje. I u ovim slučajevima socijalna podrška predstavlja glavni mehanizam koji u interakciji sa pojedincem povećava njegovu snagu, povjerenje i osjećaj pripadnosti (Leavy 1983 prema Orford 1992).

5.3.2. U socijalnoj podršci nedostaje?

I ako je društvena svijest o licima sa invaliditetom značajno poboljšana proteklih godina, kao i konkretne društvene mjere usmjerene na povećanje pristupačnosti zajednice, lica sa invaliditetom se još uvijek susreću sa brojnim preprekama i predrasudama i kao potrebu ističu permanentan rad u cjelokupnoj zajednici na otklanjanju prepreka i na povećanju društvene svijesti. Konkretno na Fakultetu u socijalnoj podršci nedostaje: ... *planski osmišljen i organizovan zajednički rad studenata sa invaliditetom i nastavnika i saradnika (5), seminari, radionice, diskusione grupe i drugo za razmjenu iskustava svih (4), želim da čujem šta misle drugi, a šta ja i ko ima kakva iskustva (2), planirane aktivnosti sa drugim studentima na kojima mogu da pokažem šta znam (3), malo je kulturnih događaja (2), sporta nemamo na Fukultetu (8)*.

5.3.3. Socijalnu podršku treba razvijati

Studenti sa invaliditetom socijalnu podršku vide kao osnovni preduslov za njihovo socijalno i obrazovno uključivanje [... *bez ohrabrivanja, podržavanja i povjerenja najbližih ne bih se odlučio da studiram (7), stipendije su nam jako važne (5), sigurni i dovoljni izvori sredstava nam ulijevaju samopouzdanje (4), pomoć kolega nam je neophodna (5), nesmetano kretanje kolicima me približava svemu (2)*]. Zbog navedenog, prema mišljenju studenata sa invaliditetom, treba neprestano raditi na poboljšanjima i na organizovanijem radu [... *još je mnogo fizičkih barijera (6), svaki dan se susretnem sa nekom preprekom (2), volio bih da znam šta se misli i hoće li se nešto s nama raditi (1), trebalo bi za svaku godinu od upisa do kraja školske godine*

imati neki plan aktivnosti (2), Fakultet mora da je spreman za nas (7), podrška kolega mora biti osmišljena (3), lično razvijam svoju podršku kolega, niko mi u tome ne pomaže (9), čuo sam da u drugim mjestima fakultet obezbeđuje podršku kolega studenata (8)].

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Studenti sa invaliditetom sebe doživljavaju kao studente univerziteta koji kao i svi drugi studenti pripadaju akademskoj zajednici, dijeleći njene resurse i učestvujući u svim procesima. Društvena zajednica u posljednjim godinama napravila je značajne iskorake koji su doveli do pristupačnosti njenih sadržaja i onima koji zbog teškoća imaju niz specifičnih potreba koje “u interakciji sa okolinskim barijerama i barijerama koje se odražavaju u stavovima zajednice, otežavaju njihovo puno i efektivno učešće u društvu na osnovu jednakosti sa ostalim članovima tog društva” (Konvencija o pravima lica sa invaliditetom 2006: 1). Ostvarena prostorna pristupačnost objekata, opreme i većine sadržaja na fakultetu, pristupačnost informacija i povećana tolerantnost ljudi na različitosti osnovni su elementi socijalne podrške na nivou zajednice i predstavljaju preduslov za uključivanje ovih studenata u proces visokog obrazovanja. Otklanjanje barijera i stvaranje inkluzivnog obrazovanja za njih nije jednokratna aktivnost, nego se radi o procesu koji neprekidno traje i na principu društvene jednakosti i prihvatljivosti usmjeren je na obrazovne zahtjeve i potrebe svih koji se obrazuju, a posebno na one koji su podložni socijalnoj isključenosti (Margaritoui 2010). Zato neprekidno i jasno uviđaju „sitne“ barijere koje drugi ne vide, ali koje njih sprečavaju da budu ravnopravni sa drugima i spremni su da se dodatno angažuju kako bi fakultet bio što pristupačnija sredina za buduće generacije studenata.

Studenti sa invaliditetom svoje studiranje smatraju osnovnim elementom socijalne uključenosti i zahvaljujući tome invalidnost za njih nije prepreka da se samopotvrde i samorealizuju u visokom obrazovanju.

Savremeni pristupi u obrazovanju, pored procesa integracije ili inkluzije, koji znače omogućavanje školovanja svakom djetetu u skladu sa savremenim nastavnim planovima i programima, pedagoškim standardima i kurikulumima usmjerenim na individualne mogućnosti, sadrže i holistički pristup o zadovoljavanju vaspitno-obrazovnih potreba po kojem uspjeh djece i mladih sa teškoćama u razvoju i invalidnošću zavisi od vrste podrške koja im se pruža u obrazovnoj ustanovi i životu.

Studenti sa invaliditetom, pored socijalne podrške koja se ostvaruje kroz pristupačnost, dobijaju i emocionalnu, materijalnu i podršku kroz druženje. Izvori emocionalne podrške u najvišem stepenu dolaze od kolega studenata, kao i od svih zaposlenih na fakultetu i studentskom domu. Prihvaćenost, svestrana saradnja, svakodnevno pokazivanje saosjećajnosti i povjerenje koje osjećaju u komunikaciji sa nastavnicima, saradnicima, svim zaposlenim i drugim studentima povećavaju njihovo samopouzdanje i podstiču ih u učenju i učestvovanju.

Prema mišljenju studenata, instrumentalna socijalna podrška koju dobijaju od zajednice je raznovrsna i omogućava im punu socijalnu sigurnost i pokrivanje svih troškova studiranja. Izvori instrumentalne podrške su sistem obrazovanja, sistem socijalne zaštite, sam fakultet, lokalne zajednice, drugi pravni i fizički subjekti i porodica. Instrumentalnu podrška čine stipendije, školarine, smještaj u studentskom domu, pokrivanje troškova smještaja i transporta i jednokratna davanja za različite edukativne, kulturne i druge potrebe.

Socijalnu podršku u druženju studenti izražavaju grupnom pripadnošću akademskoj zajednici u kojoj dijele svoje i doživljaje zajednice i povezuju se ostvarivanjem različitih uloga. Članstvo u studentskim organizacijama poistovjećuje ih sa ostalim studentima, a članstvo u asocijacijama lica sa invaliditetom pruža im mogućnost za učenje na iskustvima drugih, saosjećanje i međusobnu podršku zasnovanu na istim potrebama i problemima i na zajedničkoj borbi za poboljšanje vlastitog položaja.

U nedostatku istraživanja na našim prostorima koja se bave životom osoba sa invaliditetom, posebno mladih i nekih specifičnih grupa kao što su studenti, ovo istraživanje je početni korak u naučnom osvjetljavanju socijalne podrške koju uživaju ove osobe, kao jednog od elemenata socijalne uključenosti. Mali broj ispitanika (u odnosu na ukupnu populaciju studenata sa invaliditetom na Univerzitetu u Banjoj Luci predstavlja jednu petinu), nije bio prepreka da se utvrde stavovi studenata o najvažnijim aspektima socijalne podrške koju dobijaju. Naredna istraživanja na ovom planu treba da uključe veći broj studenata, obuhvate druge elemente socijalne uključenosti i istraže i stavove nosilaca socijalne podrške. Rezultati svih istraživanja treba da posluže akademskoj zajednici u povećanju pristupačnosti univerziteta svim mladima sa invaliditetom, poboljšanju kvaliteta i sveobuhvatnosti mjera i da kreatorima socijalne podrške ukažu na značaj njihovog djelovanja u izjednačavanju mogućnosti u sferi obrazovanja.

LITERATURA

1. Ajduković, Marina (2014), "Kako izvještavati o kvalitativnim istraživanjima? Smjernice za mentore i recenzente", *Ljetopis socijalnog rada*, 21 (3), str. 352-354.
2. Barath, Arpad (1998), "Socijalna potpora, obitelj i samozaštita u unapređenju zdravlja i liječenju bolesti", u: M. Havelka (ur.), *Zdravstvena psihologija*, Naklada slap, Jastrebarsko, str. 43-51.
3. Berkman, Lisa, Thomas Glass (2000), "Social integration, social networks, social support and health". In: Berkman, L. F. and Kawachi, I., eds., *Social Epidemiology*, Oxford University Press, New York, str. 158-162.
4. Boyd, Brian (2002), "Examining the relationship between stress and lack of social support in mothers of children with autism. Focus on Autism and Other Developmental", *Disabilities*, 17(4), str. 208-215.
5. Cobb, Sidney (1976), "Social Support as a Moderator of Life Stress", *Psychosomatic Medicine*, 38 (5), str. 300-314.
6. Cohen, Sheldon, Thomas Willis (1985), "Stress, social support, and the buffering hypothesis", *Psychological Bulletin*, 89 (2), str. 310-358.
7. Ćuk, Mira (2014), "Social Protection of Persons with Disabilities in Bosnia and Herzegovina", u: Milan Kulić i Jasmina Kovačević (ur.), *Education and Rehabilitation of Adult Persons with Disabilities*, Foča, Univerzitet Istočno Sarajevo Medicinski fakultet Foča, Univerzitet u Beogradu Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, str. 57-75.
8. Dalton, James, Maurice Elias, Abraham Wandersman (2001), *Community Psychology, Linking Individuals and Communities*, Wadsworth, United States
9. Fajgelj, Stanislav (2004), *Metode istraživanja ponašanja*, Centar za primjenu psihologiju, Beograd
10. Filipović, Jelena (2009), *Moć reči*. Zadužbina Andrejević, Beograd
11. Gottlieb, Benjamin (1996), "Theories and practices of mobilizing support in stressful circumstances", In: C. L. Cooper (Eds.), *Handbook of Stress, Medicine and Health*, CRC Press, Boca Raton, Florida, str. 339-356.
12. Halmi, Aleksandar (2005), *Strategije kvalitativnih istraživanja u primjenjenim društvenim znanostima*, Naklada Slap, Jastrebarsko
13. Hobfoll, Stevan, Maja Lerman (1989), "Predicting receipt of social support: A longitudinal study of parents' reactions to their child's illness", *Health Psychology*, 8 (1), str. 61-77.
14. Janković, Josip (2008), *Obitelj u fokusu*, Et cetera, Zagreb

15. Lakićević, Mira (2012), *Socijalna integracija osoba sa invaliditetom*, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu / Čigoja štampa, Beograd
16. Leutar, Zdravka, Violeta Oršulić (2015), "Povezanost socijalne podrške i nekih aspekata roditeljstva u obiteljima s djecom s teškoćama u razvoju", *Revija za socijalnu politiku*, god. 22 (2), str. 153-176.
17. Konvencija o pravima lica sa invaliditetom (2006), preuzeto sa http://www.osobesainvaliditetom.rs/attachments/004_Microsoft%20Word%20-%20UN_Medjunarodna%20konvencija%20o%20pravima%20osoba%20sa%20invaliditetom.pdf (10. 03. 2018.)
18. Margaritoui, Alina (2010), "Inclusive Education – Key Aspects: Dilemmas and Controversies", *Educational Sciences Series*, 62, 1B, str. 81-86.
19. Međunarodna povelja o pravima čovjeka (1948), preuzeto sa: http://www.unmikonline.org/regulations/unmikgazette/04serbian/SCChri/SCUniversal_Declaration_of_Human_Rights.pdf (12. 04. 2018.)
20. Mesec, Blaž (1998), *Uvod v kvalitativno raziskovanje v socialnem delu*", Visoka šola za socialno delo, Ljubljana
21. Mihanović, Vesna (2011), "Invaliditet u kontekstu socijalnog modela", *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 47(1), str. 72-86.
22. Orford, Jim (1992), *Community Psychology Theory and Practice*, John Wiley & Sons, New York
23. *Pravilnik o o dodatnoj obrazovnoj, zdravstvenoj i socijalnoj podršci djetetu i učeniku* (2010), preuzeto sa http://www.drugagimnazija.edu.rs/uploads/1/7/5/4/17548211/pravilnik_o_podrsci_detetu.pdf. (20. 03. 2019.)
24. Pravni fakultet (2018), "Studenti sa invaliditetom", preuzeto sa <https://www.pravo.unizg.hr/studenti>, (10. 03. 2019.)
25. Quinn, Gerard, Theresia Degener (2002), "The moral authority for change: human rights values and the worldwide process of disability reform", In: G. Quinn & T. Degener et al (eds.), *Human Rights and Disability: The current use and future potential of United Nations human rights instruments in the context of disability*, New York, Geneva, *United Nations*; preuzeto sa www.unhcr.ch/disability/part1.htm#chapter1. pdf, (20. 04. 2017.)
26. Rak, Carl, Lewis Patterson (1996), "Promoting Resilience in At-Risk Children", *Journal of Counseling & Development*, JCD, 744, str. 368-373.
27. Sarason, Irwin, Barbara Sarason (2009), "Social support: Mapping the construct", *Journal of Social and Personal Relationships*, 26 (1), str. 13-120.
28. Strategija razvoja obrazovanja Republike Srpske za period 2016-2021. godine,

- preuzeto sa <http://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mpk/PAO/Documents/pdf> (12. 04. 2019.)
29. Strategija razvoja Univerziteta u Banjoj Luci za period 2017-2025. godine, preuzeto sa http://unibl.org/uploads/files/strane/zakoni_i_interni_propisi/2017/Strategija/Strategija_UNIBL_2017-2025.pdf (10. 04. 2019.)
  30. Udruženje studenata sa hendikepom (2018), *Studentski servisi*, preuzeto sa <http://www.ush.rs/index.php/sr/studentski-servisi/servisi-podrske.html>. (19. 04. 2019.)
  31. UNESCO (1990), *World Declaration on Education for All: Meeting Basic Learning Needs*, Jotmien (5-9 march 1990), Paris
  32. UNESCO (1994), *The Salamanka Statement and Framework on Special Needs Education*, preuzeto sa: http://www.unesco.org.education/pdf/SALAMA_E.PDF, (07. 04. 2018.)
  33. Urbanc, Krstina (2006), "Medicinski, socijalni ili neomedicinski pristup skrbi za osobe s invaliditetom", *Ljetopis socijalnog rada*, 12 (2), str. 321-333.
  34. Zovko, Gojko (1999), "Invalidi i društvo", *Revija za socijalnu politiku*, 2 (6), str. 105-117.
  35. Zovko, Gojko (1982), "Socijalna integracija osoba sa smetnjama u razvoju", *Defektologija*, Vol.18, 1-2, str. 3-13.
  36. Zvizdić, Sibela (2015), *Socijalna podrška i rezilijencija kod djece i adolescenata*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo

SOCIAL SUPPORT FOR STUDENTS WITH DISABILITIES IN THE FUNCTION OF SOCIAL INCLUSION

Summary:

In the University of Banja Luka, at the Faculty of Political Sciences are studying 20 students with disabilities. Students with disabilities participate equally with other students in the entire activity and work of the Faculty. Existing accessibility to all content and developed forms of social support from higher education activities enable students with disabilities to become involved and social integrated.

The research, whose results will be present in the paper, dealt with the basic and social characteristics of students, the forms of social support they receive and its contribution to the social inclusion of students with disabilities. The data were collected by analyzing the files off all students with disabilities (20) and the focus group method on a total of N=10 with disabilities.

The results of the research have shown that students with disabilities at the Faculty of Political Science in University of Banja Luka have easier, more difficult and difficult grades physical and sensory impairments. The social support they provide is emotional, informative, and instrumental, as well as support through socializing. The students receive a positive assessment of the received supportive and think that they need to be deepened and expanded, which would increase their involvement and integration.

Keywords: students with disabilities; social support; social inclusion

Adresa autorica
Author's address

Mira Ćuk
Andrea Rakanović Radonjić
Univerzitet u Banjoj Luci
Fakultet političkih nauka
mira.cuk@fpn.unibl.org
andrea.rakanovic-radonjic@fpn.unibl.org

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

ETNOLOGIJA I KULTURNA ANTROPOLOGIJA

Mirjana Gregurić, Ljubica Bakić-Tomić

RAZLIKE U *STORYTELLINGU* (KAPACITETU ZA PRIPOVIJEDANJE
PRIČA) IZMEĐU STUDENATA ISTOČNE I ZAPADNE KULTURNE
TRADICIJE / DIFFERENCES IN *STORYTELLING* (CAPACITY FOR
STORYTELLING) BETWEEN STUDENTS OF EASTERN AND
WESTERN CULTURAL TRADITIONS 409

UDK 316.7:39

Primljeno: 20. 03. 2020.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Mirjana Gregurić, Ljubica Bakić-Tomić

RAZLIKE U STORYTELLINGU (KAPACITETU ZA PRIPOVIJEDANJE PRIČA) IZMEĐU STUDENATA ISTOČNE I ZAPADNE KULTURNE TRADICIJE

S obzirom na to da je storytelling pristup u poučavanju koji je usmjeren na učenika/studenta i koji potiče duboko i osobno učenje, svrha ovoga istraživanja je potaknuti veće korištenje storytellinga u nastavi kako bi učenici/studenti lakše i brže učili i unaprijedili svoja postignuća. Ovo je istraživanje poduzeto s ciljem da se ispita kapacitet za storytelling kod studenata učiteljskog i nastavničkih fakulteta u Republici Hrvatskoj (uzorak su činili 104 studenta Sveučilišta u Zagrebu), te provede detaljna analiza dimenzija kapaciteta za pripovijedanje priča, kako bi se mogli usporediti s nalazima drugih istraživača za zemlje zapadne kulture (SAD i Njemačka), te zemlje istočne kulture (Kina i Vijetnam), kao i da se istraže razlike u percepciji storytellinga između studenata koji pripadaju istočnoj odnosno zapadnoj kulturnoj tradiciji. Ovo istraživanje je učinjeno posebno iz razloga jer u Republici Hrvatskoj do sada nije bilo sličnih istraživanja. Također se željelo saznati kako kulturalne razlike utječu na tu percepciju. Rezultati istraživanja su iznenađujući, jer se pokazalo da su hrvatski studenti najbliži američkim studentima po dimenzijama kapaciteta za pripovijedanje priča, a to znači da su hrvatski studenti bliži američkim nego njemačkim studentima iako i s njemačkim studentima postoji povezanost ali je nešto manja. U odnosu na studente istočne kulture nađena je nevjerojatna sličnost hrvatskih studenata s vijetnamskim studentima i to u jednoj dimenziji storytellinga, a to su uvjerenja i vjerovanja.

Ključne riječi: pripovijedanje priče; sposobnost (kapacitet) za pripovijedanje priča; dimenzije storytellinga; studenti zapadne i istočne kulturne tradicije

UVOD

Pripovijedanje priče jedan je od najstarijih načina učenja i poučavanja. Od postanka ljudskoga roda pa sve do danas, priče se prenose s koljena na koljeno i dio su identiteta zajednice u kojoj se pripovijedaju. Pripovijedanjem se mlađim naraštajima prenosi znanje, vještine, mudrosti, vjerovanja, moralna načela i običaji (tradicija) kojima neka zajednica nastoji osigurati svoj opstanak. Pripovijedanje priče koristi se u edukaciji djece ali i u edukaciji odraslih ljudi. Postoje mnoge prednosti storytellinga u nastavnom procesu kako u osnovnoškolskom, srednjoškolskom tako i u visokom obrazovanju. Pripovijedanje pomaže učenicima/studentima u usvajanju raznih znanja, unapređivanju vještina aktivnoga slušanja, pomaže u usmenom i pisanom izražavanju, doprinosi razvoju kritičkog mišljenja, samopouzdanja i samopoštovanja, poboljšava raspoloženje, potiče emocije, maštu, pozornost, motivaciju, kreativnost, komunikacijske vještine, razumijevanje drugih kultura, toleranciju, empatiju i druge moralne i ljudske vrijednosti. Osim toga, storytelling je važan jer odgovara na bitna ljudska pitanja pomažući u izgradnji osobnoga identiteta kao i u izgradnji identiteta zajednice. Priče, također, povezuju ljude, zbližavaju ih, tješe u doba osobnih i kolektivnih nesreća, uveseljavaju pri sretnim događajima, olakšavaju rad... Priče imaju i svoju negativnu stranu, pa one mogu plašiti ljude, udaljavati ih, poticati nepravdu, nasilje i rat. U ovome radu stavit će se naglasak na pozitivne karakteristike priče.

Gabelica i Težak (2017) kažu da je pripovijedanje sposobnost pripovjedača da strukturira priču pri usmenom izlaganju izvornog sadržaja. Definirajući pripovijedanje, Roney (1998) je naglasio da je ono u svojem najosnovnijem obliku stvaralački proces u kojemu osoba (pripovjedač), koristeći mentalne slike, narativnu strukturu i vokalizaciju ili pjevanje, komunicira s drugim ljudima (publikom) koji sudjeluju u stvaranju priče također koristeći mentalne slike i komunicirajući s pripovjedačem prvenstveno putem svojega govora tijela i izraza lica.

Nelson (2003) kaže da su u najširem smislu priče dio neke kulture, dijele ih i preporučavaju svi članovi te kulture. Za pripovijedanje pretpostavlja da je poput jezika grupni konstrukt/radnja, ona koja pretvara pojedinačna sjećanja u zajedničke pojmovne sustave. Znanje ljudi utemeljeno na vlastitom iskustvu koje se može dijeliti s drugima ali i sa kulturom u kojoj ljudi/pojedinci žive naziva autobiografskim pamćenjem. Autobiografsko pamćenje je, prema Nelsonu (2003), funkcionalno i strukturalno povezano s korištenjem kulturnih mitova i društvenih narativa. Mitovi su u nekoj kulturi, prije ali i danas, doprinosili grupnoj koheziji, služili učvršćivanju društvenih struktura i pružanju zajedničkog načina razumijevanja i objašnjavanja svijeta. Društvene na-

rativne prakse odražavale su hijerarhijske oblike društva, nudeći modele ponašanja, čak i mišljenja pojedincima, članovima kulture. U autobiografskom pamćenju naglasak je stavljen na ja (self) u različitim kulturnim i društvenim kontekstima što je utjecalo na oblik i funkciju autobiografskog pamćenja i potrebu za razvijanjem jedinstvene osobne životne pripovijesti u tim kontekstima. Nelson (2003) naglašava da je izloženost djece narativima i obiteljskim povijestima u pričama koje pripovijedaju njima bliski ljudi (majke), vjerojatno dostatna velikom broju djece da konstruiraju svoje vlastite priče o važnim događajima koji su obilježili dječje ja (self) tijekom djetinjstva. Autorica govori o uskoj vezi između jezične prakse i pojave autobiografskog pamćenja u ranom djetinjstvu. Uspostavljanje autonomnog i jedinstvenog ja putem konstrukcije vlastitih narativa važno je za pojedinca, za njegove društvene i osobne funkcije. Nelson (2003) tvrdi da odnos osobnog i kulturnog možemo shvatiti u kontekstu različitih načina na koje su autobiografsko pamćenje i društveni narativi služili sličnim osobnim i društvenim funkcijama tijekom ljudske povijesti, uz balans između uloga pojedinca i društva koje se mijenjaju tijekom vremena. Marković kaže: „Priče koje stvaramo utječu na priče drugih ljudi, što omogućava pronalaženje značenja u mreži priča koje stvaramo i živimo. Podjednako, ta se mreža značenja i veza proširuje na interpersonalnu interakciju, kao i na interakciju među kulturnim oblicima“ (2008: 128).

Miller i Byhouwer Moore (1989) naglašavaju da priče koje ljudi iznose iz svojih osobnih iskustava mogu igrati snažnu ulogu u dječjoj socijalizaciji te u prenošenju društvenih i moralnih poruka, a mogu imati i snažne emocionalne učinke na djecu. Autorice su se bavile dječjim narativnim okruženjima i vrstama poruka koje njegovatelji namjerno ili nenamjerno prenose svojim osobnim pripovijedanjem. Zaključile su da ponavljano izlaganje paralingvističkim i neverbalnim značajkama pripovijedanja može doprinijeti kod djece stvaranju početnih afektivnih spoznaja na kojima će dijete graditi buduća razumijevanja. Osim što okruženje u kojemu se pripovijeda pruža primjer djeci kako slušati priče i kako ih pripovijedati, ono također potiče trajnu identifikaciju sa drugim značajnim pojedincima ili skupinama, roditeljima ili prijateljima. Djetetovo razumijevanje i sudjelovanje u osobnom pripovijedanju odraslih omogućuje mu pristup iskustvima značajnih drugih, iskustvima koja su vremenski, prostorno i afektivno/kognitivno nepristupačna, a mogu biti izvor u izgradnji djeteta kao osobe.

Prethodno navedeno je značajno za ovaj rad jer se rad bavi sjećanjima iz djetinjstva, odnosno percepcijama o iskustvima pripovijedanja u djetinjstvu koja imaju studenti Učiteljskog i nastavničkih fakulteta u Zagrebu kako bi se istražio utjecaj toga pripovijedanja i narativne okoline na kapacitet studenata za pripovijedanje priče.

Istraživanja provedena u svijetu otkrivaju veliku važnost i vrijednost pripovijedanja priča za studente. Rezultati istraživanja su pokazali da pripovijedanje priča može studentima pomoći u učenju (Moitra 2014), može kod studenata potaknuti aktivno slušanje (Campolat, Kuzu, Yildirim i Campolat 2015), razvoj mašte i pismenosti (Mottley i Telfer 1997), doprinijeti razvoju jezika (Paul 2012), unaprijediti interpersonalnu komunikaciju (Juraid i Ibrahim 2016), umanjiti stres od ispita (Frude i Killick 2011), povećati otpornost na neke buduće traumatske doživljaje (Nguyen i sur. 2015) te djelovati na samopoštovanje i empatiju (Zak 2014). Jedna od važnih značajki pripovijedanja je ta što putem pripovijedanja studenti mogu razvijati i kritičko mišljenje, potaknuti samousmjerenje, rješavanje problema i obogaćivati osobno znanje (Binks, Smith, Smith i Joshi 2009).

Juraid i Ibrahim (2016) poduzeli su istraživanje na sveučilištu Taibah u Saudijskoj Arabiji. Svrha njihovog eksperimentalnog istraživanja bila je istražiti učinak *storytellinga*/pripovijedanja priča na razvijanje komunikacijskih vještina studentica engleskog kao stranog jezika (EFL) i saznati kakav je njihov stav o korištenju ove strategije za poboljšanje njihovih komunikacijskih vještina. Studentice su bile podijeljene na eksperimentalnu grupu u kojoj se provodilo pripovijedanje i kontrolnu grupu u kojoj nije bilo pripovijedanja priča. Rezultati istraživanja su pokazali da postoje statistički značajne razlike između eksperimentalne i kontrolne grupe. Studentice eksperimentalne grupe pokazale su bolje vještine u interpersonalnoj komunikaciji od studentica kontrolne grupe, a također su ostvarile bolje rezultate u pisanju i usmenoj komunikaciji. Istraživači su zaključili da je poželjno uvesti na fakultete kolegije komunikacijskih vještina i pripovijedanja priča. Ističu da bi pripovijedanje priča moglo pomoći studentima da otkriju skrivene talente u pisanju, izvođenju ili grafičkom dizajnu, moglo bi motivirati i potaknuti studente da više slušaju, govore, čitaju i pišu na engleskom jeziku. Autori naglašavaju da priče poboljšavaju raspoloženje studenata i čine učenje manje obveznim, a profesori koji rabe pripovijedanje priča u svojem radu, od studenata dobivaju brze povratne informacije koje održavaju proces učenja.

Rezultati istraživanja Rodríguez-Cáceres i Pérez-Gómez (2017) su pokazali kako poučavanje studenata čitanju naglas u kombinaciji s tehnikama pripovijedanja može imati pozitivne učinke na njihov profesionalni i osobni rast kao budućih učitelja engleskog kao stranog jezika (EFL). Što se tiče izobrazbe studenata-budućih učitelja i nastavnika, Vizek Vidović i sur. (2005) također navode da se u sustavu obrazovanja učitelja/nastavnika u Europi tradicionalni pristup usmjeren na nastavnika, mijenja pristupom usmjerenim na studenta, što se transferira i na pristup usmjeren na učenika nakon što studenti završe studij i dođu u školsko okruženje. Upravo je **pripovijedanje priče jedan od konstruktivističkih pristupa u učenju** (prema Stanley i sur. 2015)

koji je usmjeren na studenta/učenika i, ako se rabi u radu sa studentima, tada će i studenti po završetku učiteljskih i nastavničkih studija rabiti pripovijedanje u školi u radu s djecom. To je jako važno jer pripovijedanje priče ima važnu ulogu u odgoju i obrazovanju djece. U nastavnome procesu cilj je učitelja/pripovjedača da se pripovijedanjem priča poveže sa slušateljima/učenicima kako bi im prenio važnu poruku, kako bi povezao učenike međusobno i pritom u učenika potaknuo pozornost i maštu (Perrow 2010), razvoj vještina kritičkog mišljenja, kreativnost, aktivno sudjelovanje u učenju, pismenost, međuljudske vještine (Agosto 2013), maštu i kreativnost (Phillips 2000), znanje, komunikaciju i pismenost (Nguyen i Nguyen 2018), razumijevanje vlas-tite kulture i kultura drugih naroda (Mello 2001). Pripovijedanje je komunikacijski čin kojim se učenicima prenose mnoge moralne i ljudske vrijednosti (Težak i Čudina-Obradović 1993), kojim se djeluje na emocije (Egan 2005, Forest 2010), pomoću kojega se učenicima pomaže spoznati sebe i prebroditi neke teškoće u odrastanju (Dujmović 2006), a isto tako pomaže učenicima u rješavanju konflikata (Berkowitz 2011).

S obzirom na to da pripovijedanje priče ima bitnu ulogu u odgoju i obrazovanju djece, važno je saznati kakav kapacitet za pripovijedanje imaju studenti, budući učitelji i nastavnici. Prema Nguyen i sur. (2016) **kapacitet za pripovijedanje priče** neke osobe sastoji se od četiri dimenzije (varijable). To su: intenzitet, vrsta priče, utisak, te uvjerenja i vjerovanja. Varijablom intenziteta istražuje se učestalost kojom se nekoj osobi u djetinjstvu pripovijedalo priče. Varijablom vrsta priče, kao što i sam naziv varijable govori, istražuje se koje vrste priča su najčešće pripovijedane u djetinjstvu osobe čiji se kapacitet ispituje. Varijablom utiska istražuje se ispitanikov odnos u djetinjstvu prema omiljenim pričama, prepričava li ispitanik sada u odrasloj dobi omiljene priče iz djetinjstva drugima, pomažu li priče iz djetinjstva ispitaniku da se bolje nosi s teškoćama na koje nailazi sada u odrasloj dobi te pomažu li te omiljene priče u osnaživanju vrednota koje su ispitaniku važne. Varijablom uvjerenja i vjerovanja istražuje se tko je ispitaniku najčešće pripovijedao priče u djetinjstvu, koju vrstu priča je ispitanik preferirao da mu se pripovijeda u djetinjstvu te kakva su sadašnja uvjerenja, kao odrasle osobe, o tome koja je uopće svrha pripovijedanja. Na temelju rezultata ispitivanja ovih četiriju varijabla saznajemo koliki je kapacitet ispitanika za pripovijedanje priča. Znanje o tome kakav je kapacitet za pripovijedanje priče studenata, budućih učitelja i nastavnika je vrlo važno jer su znanstvenici otkrili da o kapacitetu za pripovijedanje ovisi koliko i kako će studenti – budući učitelji i nastavnici pripovijedati priče u svojem budućem radu s učenicima (Nguyen i sur. 2016). S obzirom na rezultate istraživanja koji su ukazali na važnost pripovijedanja priče u nastavnome procesu te na pozitivan utjecaj koji pripovijedanje ima na učenike, saz-

nanje o kapacitetu studenata za pripovijedanje priče ukazuje na moguću potrebu osnaživanja toga kapaciteta putem dodatnih kolegija na fakultetima.

METODA I UZORAK ISTRAŽIVANJA

U istraživanju je korišten upitnik *Percepcije odraslih o iskustvima pripovijedanja iz djetinjstva* (eng. *The Adults Perceptions about Childhood Experiences with Storytelling*) (Nguyen i sur. 2016) za ispitivanje sposobnosti (kapaciteta) studenata – budućih učitelja i nastavnika za pripovijedanje priče. Upitnik je korišten u studiji koju su poduzeli Nguyen i sur. (2016) na uzorku od 996 studenata učiteljskih i nastavničkih fakulteta iz četiri zemlje: Kine, Njemačke, Vijetnama i Sjedinjenih Američkih Država (SAD). Istraživači su željeli doznati kakve su percepcije studenata o iskustvima pripovijedanja priče iz njihovoga djetinjstva. Upitnik se sastoji od 18 tvrdnji kojima se mjere dimenzije: intenzitet pripovijedanja priča u djetinjstvu (pitanja: 1, 2, 3, 4, 5, 6), najčešća vrsta priče koja se pripovijedala (pitanja: 7, 8, 9, 10, 11), utisak ili dojam koji je priča ostavila na studente u djetinjstvu (pitanja: 12, 13, 14, 15) te tko im je pripovijedao priče i koja su vjerovanja studenata o svrsi pripovijedanja (pitanja: 16, 17, 18). Ispitanici su odgovarali na ponuđene tvrdnje u upitniku zaokruživanjem odgovora na skali Likertova tipa od 1 do 5 (gdje je 1 = nikada, a 5 = uvijek).

Uzorak istraživanja - nakon što je dobivena suglasnost autora, upitnik je preveden na hrvatski jezik i primijenjen u akademskoj godini 2019./20. na Sveučilištu u Zagrebu koje priprema buduće učitelje i nastavnike za osnovne škole u Republici Hrvatskoj. Stratificirani uzorak činilo je **104 studenta** završnih godina studija od mogućih cca 1000: Učiteljskoga fakulteta 47,00% studenata i 53,00% studenata Prirodoslovno-matematičkog i Filozofskoga fakulteta zajedno, samo nastavničkih smjerova. Od ukupnoga broja studenata (N=104), muških je bilo 21,20%, a ženskih 78,80%. Uzorak su sačinjavali studenti četvrte i pete godine studija.

Cilj ovoga istraživanja je ispitati koliki je kapacitet hrvatskih studenata budućih učitelja i nastavnika za pripovijedanje priče. Također je važno usporediti njihov kapacitet s kapacitetom za pripovijedanje studenata nastavničkih i učiteljskih fakulteta zapadne kulture (Amerika i Njemačka) i istočne kulture (Kina i Vijetnam).

Svrha istraživanja je saznati kojim studentima određenoga kulturnoga kruga su bliski rezultati hrvatskih studenata – budućih učitelja i nastavnika.

U skladu s definiranim ciljem i svrhom postavljena su sljedeća **istraživačka pitanja (IP)**:

IP 1. Imaju li studenti – budući učitelji i nastavnici na Zagrebačkom sveučilištu razvijenu sposobnost (kapacitet) za pripovijedanje priča?

- 1a) Koliki je intenzitet pripovijedanja priča u djetinjstvu?*
- 1b) Koja je najčešća vrsta priče koja se pripovijedala u djetinjstvu?*
- 1c) Kakav je utisak ili dojam ostavila priča na studente u djetinjstvu?*
- 1d) Koja su uvjerenja i vjerovanja studenata o svrsi pripovijedanja priča, te tko im je pripovijedao priče?*

IP 2. Postoji li statistički značajna razlika u sposobnosti (kapacitetu) za pripovijedanje priča kod studenata – budućih učitelja i nastavnika na Zagrebačkom sveučilištu u odnosu na kapacitet studenata učiteljskih i nastavničkih fakulteta zapadne kulture (Amerika i Njemačka) te u odnosu na kapacitet studenata istočne kulture (Kina i Vijetnam)?

REZULTATI ISTRAŽIVANJA S DISKUSIJOM

Prvi korak u analizi instrumenta ispitivanja - skupa tvrdnji je procjena pouzdanosti analiziranih mjernih ljestvica. Prema tablici 1., može se zaključiti da se Cronbach alfa koeficijent mjere unutarnje dosljednosti instrumenta kreće od 0,768 do 0,907. Ovaj rezultat pokazuje vrlo dobru pouzdanost instrumenta za mjerenje svih dimenzija (varijabli) kapaciteta za pripovijedanje priča/*storytelling* na uzorku od 104 studenta u Republici Hrvatskoj.

Tablica 1. Percepcija priče - skalni rezultati

Varijabla	N	M	SD	α
Intenzitet	104	3,3	,75	,823
Vrsta priče	104	3,2	,82	,806
Utisak	104	3,2	,86	,768
Percepcija	104	3,3	,71	,907

α – Cronbach alfa koeficijent pouzdanosti

Istraživačko pitanje: 1a) Koliki je intenzitet pripovijedanja priča u djetinjstvu?
 Varijablom intenziteta istražuje se učestalost pripovijedanja priča nekoj osobi u djetinjstvu

Tablica 2. Intenzitet pripovijedanja priče u djetinjstvu

Varijabla	N	M	SD	Nikada	Vrlo rijetko	Ponekad	Često	Vrlo često
				%	%	%	%	%
Kada ste bili dijete jesu li vam članovi obitelji pripovijedali priče kod kuće?	104	3,7	,96	1,0	11,5	23,1	43,3	21,2
Kada ste bili dijete jesu li vam pripovijedali priče van obiteljskog doma?	104	3,1	1,00	8,7	14,4	37,5	35,6	3,8
Koliko su vam često pripovijedali priče?	104	3,6	,79	,0	6,7	35,6	45,2	12,5
Kada ste bili dijete jesu li vam kod kuće čitali knjige na glas?	104	3,5	1,15	7,7	10,6	26,0	36,5	19,2

Prema tablici 2. može se zaključiti da su studentima Učiteljskog i nastavničkih fakulteta Zagrebačkog sveučilišta u djetinjstvu priče pripovijedane često. To je izjavilo u prosjeku cca 60% ispitanika. Priče su im pripovijedali uglavnom članovi obitelji, a rjeđe netko izvan obitelji, izuzetak je rubrika *ponekad* u kojoj se jedino pojavljuje veći postotak (37,5%) nego u rubrici često (35,6%). Često su im se čitale knjige naglas. Možemo zaključiti da je intenzitet pripovijedanja priča u djetinjstvu bio vrlo velik.

Istraživačko pitanje: 1b) Koja je najčešća vrsta priče koja se pripovijedala u djetinjstvu?

Varijablom vrsta priče, kao što i sam naziv varijable govori, istražuje se koje vrste priča su najčešće pripovijedane u djetinjstvu osobe čiji se kapacitet ispituje.

Tablica 3. Vrsta priče koja se pripovijedala u djetinjstvu

Varijabla	Kategorija	%
Kao dijete, kakvu vrstu priča ste preferirali da vam se pripovijeda?	nikakve, nemam preferencije ili se ne sjećam	22,20
	narodne priče, legende, priče o duhovima i anđelima	34,40
	dokumentarna literatura: biografske priče, dokumentarne priče, priče iz svijeta znanosti, priče iz svijeta sporta	4,00
	religijske, poučne priče	2,00
	pomiješane vrste priča	37,40
Ukupni N		100,00

Na temelju rezultata iz tablice 3. može se zaključiti da su studenti Učiteljskog i nastavničkih fakulteta Sveučilišta u Zagrebu u djetinjstvu preferirali narodne priče, legende, priče o duhovima i anđelima (predaje), te pomiješane vrste priča. To je izjavilo cca 70% ispitanika. Najmanju preferenciju studenti su u djetinjstvu imali prema religijskim pričama i dokumentarnoj literaturi.

Međutim, testiranjem razlike analizom varijance s ponovljenim mjerenjima na pitanjima od 7 do 11 (varijable u tablici 4. od 1 do 5), pokazalo se da su priče iz osobnog iskustva statistički značajno češće pripovijedane i statistički se značajno u tome razlikuju ($F=28,24$ uz $p<0,001$) u odnosu na druge vrste priča.

Tablica 4. Testiranje razlike analizom varijance za vrste priča koje su pripovijedane u djetinjstvu studenata

F-omjer (p)*	Br.	Varijabla	Deskr. statistika				Usporedbe			
			N	M	SD	SE	1	2	3	4
28,24 (<0,001)		Osobna iskustva	104	3,90	,82	,08	-	,000	,000	,000
	2	Narodne priče	104	3,13	1,17	,11	,000	-	,973	1,000
	3	Književne priče	104	3,29	1,07	,10	,000	,973	-	,177
	4	Religijske priče	104	3,00	1,16	,11	,000	1,000	,177	-
	5	Pomiješane priče	104	2,79	1,23	,12	,000	,013	,000	,703

*F- omjer koji mjeri postojanje statistički značajnih razlika

Istraživačko pitanje: 1c) Kakav je utisak ili dojam ostavila priča na studente u djetinjstvu?

Varijablom utisak istražuje se ispitanikov odnos u djetinjstvu prema omiljenim pričama, prepričava li ispitanik sada u odrasloj dobi omiljene priče iz djetinjstva drugima, pomažu li priče iz djetinjstva ispitaniku da se bolje nosi s teškoćama na koje nailazi sada u odrasloj dobi te pomažu li te omiljene priče u osnaživanju vrednota koje su ispitaniku važne.

Prema rezultatima u tablici 5. možemo zaključiti da kod studenata omiljene priče iz djetinjstva nisu ostavile jak utisak ili dojam jer dominira izbor „ponekad“ koji je odabralo njih nešto više od 30%, što znači da samo ponekad priče iz djetinjstva pomažu da se lakše nose s teškoćama u odrasloj dobi te da učvrste vrednote koje su im kao odraslim osobama važne.

Tablica 5. Utisak ili dojam kojeg je priča ostavila na studente u djetinjstvu

Varijabla	N	M	SD	Nikada	Vrlo rijetko	Ponekad	Često	Vrlo često
				%	%	%	%	%
Sada kao odrasla osoba, prepričavate li omiljene priče iz djetinjstva drugima?	104	3,1	1,14	5,8	26,0	30,8	23,1	14,4
Pomaže li vam prisjećanje priča iz djetinjstva da se lakše nosite s teškoćama kao odrasla osoba?	104	2,7	1,06	15,4	27,9	35,6	17,3	3,8
Pomaže li vam omiljena priča iz djetinjstva da učvrstite/osnažite vrednote koje su vam važne?	104	2,9	1,30	18,3	17,3	30,8	19,2	14,4

Istraživačko pitanje: 1d) Koja su uvjerenja i vjerovanja studenata o svrsi pripovijedanja priča, te tko im je pripovijedao priče?

Varijablom uvjerenja o svrsi pripovijedanja priča i vjerovanja istražuje se tko je ispitaniku najčešće pripovijedao priče u djetinjstvu te kakva su sadašnja vjerovanja, kao odrasle osobe, o tome koja je uopće svrha pripovijedanja.

Tablica 6. Utisak ili dojam kojeg je priča ostavila na studente u djetinjstvu

Varijabla	Kategorija	%
Priča bi trebala sadržavati životnu lekciju ili pouku	Ne	21,2
	Da	78,8
Priča bi trebala pomoći djeci da pamte važne osobe iz njihova života	Ne	58,7
	Da	41,3
Priča bi trebala zabaviti, nasmijati i opustiti	Ne	14,4
	Da	85,6
Priča bi trebala poučiti o bitnim činjenicama i proširivati rječnik s ciljem poboljšanja uspjeha u školi	Ne	45,2
	Da	54,8

Prema rezultatima prikazanim u tablici 6. može se zaključiti da je studentima Učiteljskog i drugih nastavničkih fakulteta Sveučilišta u Zagrebu važno da priče u djetinjstvu sadrže pouku ili životnu lekciju, te da služe zabavi, opuštanju i da ih nasmiju.

U djetinjstvu je studentima priče pripovijedala najčešće majka (86,50%), zatim djed ili baka (66,30%), te učitelj (41,30%), a najmanje otac (39,40%), prema rezultatima iz tablice 7.

Istraživačko pitanje 2.: Postoji li statistički značajna razlika u sposobnosti (kapacitetu) za pripovijedanje priča kod studenata budućih učitelja i nastavnika na Sveučilištu u Zagrebu u odnosu na kapacitet studenata učiteljskih i nastavničkih fakulteta zapadne kulture (Amerika i Njemačka) te u odnosu na kapacitet studenata istočne kulture (Kina i Vijetnam).

Tablica 7. Tko je najčešće priča o priče studentima u djetinjstvu

Varijabla	Kategorija	%
Kad ste bili dijete, tko vam je (najčešće) pripovijedao priče – majka	Ne	13,50
	Da	86,50
Kad ste bili dijete, tko vam je (najčešće) pripovijedao priče – otac	Ne	60,60
	Da	39,40
Kad ste bili dijete, tko vam je (najčešće) pripovijedao priče – djed i/ili baka	Ne	33,70
	Da	66,30
Kad ste bili dijete, tko vam je (najčešće) pripovijedao priče – učitelji	Ne	58,70
	Da	41,30

U svrhu odgovora na ovo istraživačko pitanje provedena je analiza varijance s Tukeyvim post-hoc testom. Sve analize provedene su programom R (R. Core Team 2018).

Tablica 8. Razlike u razvijenosti sposobnosti (kapaciteta) za pripovijedanje priča kod studenta različitih država

Varijabla	Država	N	M	SD	F omjer (p) *	Tukey HSD (test značajnosti razlika)			
						SAD	DE	KI	VI
Percepcija	RH	104	3,27	0,71	35,92 (<0,001)	0,874	0,030	0,000	0,000
	SAD	153	3,20	0,64		-	0,195	0,000	0,000
	DE	163	3,06	0,56		0,195	-	0,000	0,256
	KI	324	2,67	0,54		0,000	0,000	-	0,000
	VI	356	2,95	0,54		0,000	0,000	0,256	-
Intenzitet	RH	104	3,34	0,75	43,57 (<0,001)	0,924	0,823	0,000	0,000
	SAD	153	3,41	0,72		-	0,998	0,000	0,000
	DE	163	3,43	0,66		0,998	-	0,000	0,000
	KI	324	2,78	0,63		0,000	0,000	-	0,009
	VI	356	2,95	0,67		0,000	0,000	0,000	-
Vrsta priče	RH	104	3,22	0,82	33,10 (<0,001)	0,606	0,015	0,000	0,000
	SAD	153	3,10	0,71		-	0,324	0,000	0,009
	DE	163	2,96	0,67		0,324	-	0,000	0,784
	KI	324	2,54	0,62		0,000	0,000	-	0,000
	VI	356	2,89	0,61		0,009	0,784	0,000	-
Uvjerenja i vjerovanja	RH	104	3,21	0,86	24,93 (<0,001)	0,243	0,000	0,000	0,348
	SAD	153	3,02	0,74		-	0,001	0,000	0,979
	DE	163	2,70	0,72		0,001	-	0,784	0,000
	KI	324	2,62	0,68		0,000	0,784	-	0,000
	VI	356	3,06	0,73		0,979	0,000	0,000	-

*F- omjer koji mjeri postojanje statistički značajnih razlika

U tablici 8. rezultati analize pokazuju da postoji statistički značajna razlika među skupinama studenata iz pojedinih zemalja za percepciju ($F=35,92$; $p<0,001$), intenzitet ($F=43,57$; $p<0,001$), vrstu priče ($F=33,10$; $p<0,001$), te za uvjerenja i vjerovanja ($F=24,93$; $p<0,001$). U stupcima tablice 8. koji prikazuju statistički značajne vrijednosti među studentima pojedinih zemalja na osnovi Tukeyevog testa, možemo zaključiti da uglavnom među svim zemljama postoje statistički značajne razlike, to jest da se svi međusobno razlikuju po pitanju razvijenosti kapaciteta za pripovijedanje priča, gdje je $p<0,001$.

Pri tome se studenti iz Hrvatske ne razlikuju statistički značajno od studenata iz SAD-a, dok u odnosu na Njemačku, Kinu i Vijetnam postižu statistički značajno više rezultate. Razlike hrvatskih studenata u odnosu na studente iz SAD-a (zapadna kultura), uopće nisu nađene niti po jednoj od dimenzija kapaciteta za pripovijedanje priča. To znači da su hrvatski studenti u kapacitetu za pripovijedanje priča najbliži studentima SAD-a. U odnosu na njemačke studente, koji također pripadaju zapadnoj kulturi, nađene su sličnosti u dimenzijama: percepcija, intenzitet i vrsta priče, dok je kod uvjerenja i vjerovanja nađena statistički značajna razlika. To znači da u pogledu dimenzije uvjerenja i vjerovanja hrvatski studenti imaju više sličnosti s vijetnamskim studentima nego studentima iz Njemačke, što je krajnje neobično, ali istinito.

ZAKLJUČAK

Iz provedenog istraživanja možemo zaključiti da studenti Učiteljskog fakulteta te ostalih nastavničkih fakulteta Sveučilišta u Zagrebu imaju razvijene sposobnosti (kapacitet) za pripovijedanje priča po sve četiri ispitivane dimenzije (varijable istraživanja): percepcija, intenzitet, vrsta priče te uvjerenja i vjerovanja.

Rezultati istraživanja su pokazali da postoje statistički značajne razlike u kapacitetu za pripovijedanje priče (ne ulazeći u pojedine dimenzije kapaciteta) između studenata koji pripadaju istočnoj kulturnoj tradiciji (Kina i Vijetnam) i studenata koji pripadaju zapadnoj kulturnoj tradiciji (RH, SAD i Njemačka). Prema svim dimenzijama kapaciteta za pripovijedanje priča hrvatski studenti su najbliži studentima SAD-a, dok su rezultati istraživanja pokazali da postoje sličnosti u kapacitetu između njemačkih i hrvatskih studenata u tri dimenzije, ali je ta sličnost znatno manja nego između američkih i hrvatskih studenata. Dimenzija u kojoj se njemački i hrvatski studenti razlikuju su uvjerenja i vjerovanja. Iznenadujuće je, da su hrvatski studenti prema dimenziji uvjerenja i vjerovanja bliži vijetnamskim studentima koji pripadaju kulturi Istoka.

LITERATURA:

1. Agosto, Denise E. (2013), "If I Had Three Wishes: The Educational and Social/Emotional Benefits of Oral Storytelling", *Storytelling, Self, Society*, 9 (1), 53-76.
2. Berkowitz, Doriet (2011), "Oral storytelling: Building community through dialogue, engagement, and problem solving", *Young Children*, 66 (2), 36-40.
3. Binks, Emily, Dennie L. Smith, Lana J. Smith, R. Malatesha Joshi (2009), "Tell Me Your Story: A Reflection Strategy for Preservice Teachers", *Teacher Education Quarterly*, 36(4), 141-156.
4. Canpolat, Murat, Sekvan Kuzu, Bilal Yildirim, Sevilay Canpolat (2015), "Active listening strategies of academically successful university students", *Eurasian Journal of Educational Research*, 60, 163-180.
5. Dujmović, Mauro (2006), "Storytelling as a Method of EFL Teaching", *Metodički obzori: časopis za odgojno-obrazovnu teoriju i praksu* 1(1), 75-87.
6. Egan, Kieran (2005), *An imaginative approach to teaching*, John Wiley and Sons, San Francisco
7. Forest, Heather (2010), "Storyworlds in the classroom", *Storytelling, Self, Society*, 6(3), 245-249.
8. Frude, Neil, Steve Killick (2011), "Family storytelling and the attachment relationship", *Psychodynamic Practice*, 17, 441-455.
9. Gabelica, Marina, Dubravka Težak (2017), *Kreativni pristup lektiri*, Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet, Zagreb
10. Juraid, Reem Abdullah, Mahdi M. A. Ibrahim (2016), "The effect of storytelling on developing communication skills of EFL female students and their attitudes toward it", *Educational Research International*, 5(4), 71-131.
11. Marković, Jelena (2008), "Osobni mit, mit o djetinjstvu i obiteljski mit u usmenom narativnom diskursu?", *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, 45(2), 115-132.
12. Mello, Robin (2001), "Building bridges: How storytelling influences teacher and student relationships", *The Journal of Higher Education*, 17(6), 301-307.
13. Miller, Peggy, Barbara Byhouwer Moore (1989), "Narrative conjunctions of caregiver and child: A comparative perspective on socialization through stories", *Ethos. Journal of the Society for Psychological Anthropology*, 17(4): 428-449.

14. Moitra, Karobi (2014), "Storytelling as an Active Learning Tool to Engage Students in a Genetics Classroom", *Journal of Microbiology and Biology Education*, 15(2), 332–334.
15. Mottley, Reed, Richard Telfer (1997), "Storytelling to promote emergent literacy: Prospective teachers' storytelling experiences and expectations", In: K. Camperell, B. L. Hayes and R. Telfer (Eds.). *Promises, progress and possibilities: Perspectives of literacy education. Seventeenth Yearbook of the American Reading Forum*, American Reading Forum, Logan, Utah, 127-147.
16. Nelson, Katherine (2003), "Self and social functions: Individual autobiographical memory and collective narrative", *Memory*, 11(2), 125-136.
17. Nguyen, Kate, Nile Stanley, Laurel Stanley, Yonghui Wang (2015), "Resilience in language learners and the relationship to storytelling", *Cogent Education*, 2(1) <https://www.cogentoa.com/article/10.1080/2331186X.2014.991160> (pristupljeno 10. 5. 2019.)
18. Nguyen, Kate, Nile Stanley, Laurel Stanley, Astrid Rank, Yonghui Wang (2016), "A Comparative Study on Storytelling Perceptions of Chinese, Vietnamese, American and German Education Students", *Reading Psychology*, 37(5), 728-752.
19. Nguyen, Loan Thanh, Huan Buu Nguyen (2018), "The impact of Storytelling on high school Students' oral performance", *European Journal of English Language Teaching* 3(4), 68-83.
20. Perrow, Susan (2010), *Bajke i priče za laku noć. Terapeutske priče za djecu*, Ostvarenje, Velika Mlaka
21. Phillips, Loise (2000), "Storytelling - The Seeds of Children's Creativity", *Australasian journal of early childhood*, 25(3), 1-5.
22. R Core Team (2018) *R: A language and environment for statistical computing*, R Foundation
23. For Statistical Computing, Vienna, Austria URL <https://www.R-project.org/>(pristupljeno 20. 03. 2020.)
24. Rodríguez-Cáceres, Mélaney, Francisco Pérez-Gómez (2017), "The Teacher Gets a Story!?" *Revista Folios*, 46, 117-127.
25. Roney, R. Craig (1998), "Defining Storytelling: Some Theoretical Thoughts", *Storytelling World*, 13, 23.
26. Stanley, Nile, Kate Nguyen, Hope Wilson, Laurel Stanley (2015), "Storytelling, Values and Perceived Resilience among Chinese, Vietnamese, American

and German Prospective Teachers”, *Universal Journal of Educational Research*, 3(8), 520-529.

27. Težak, Dubravka, Mira Čudina-Obradović (1993), *Priče o dobru priče o zlu. Priručnik za razvijanje moralnog prosuđivanja u djece*, Školska knjiga, Zagreb
28. Vizek Vidović, Vlasta i sur. (2005) *Cjeloživotno obrazovanje učitelja i nastavnika: višestruke perspektive*, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb

DIFFERENCES IN *STORYTELLING* (CAPACITY FOR STORYTELLING) BETWEEN STUDENTS OF EASTERN AND WESTERN CULTURAL TRADITIONS

Summary:

Given that storytelling is a student-centered approach that encourages deep and individual learning, the purpose of this research is to encourage more frequent use of storytelling in teaching to make it easier and faster for students to learn and improve their achievements. This research was conducted with the aim of examining the storytelling capacity of students studying education in the Republic of Croatia (the sample consisted of 104 students of the University of Zagreb), and conducting a detailed analysis of the dimensions of storytelling capacity, in order to enable comparison with other research done in the Western culture (USA and Germany) and countries of Eastern culture (China and Vietnam), as well as to explore differences in the perception of storytelling between students belonging to the Eastern and Western cultural traditions, respectively. We also wanted to examine how cultural differences affect this perception. The results of the research are surprising, because it turned out that Croatian students are closest to American students in terms of storytelling capacity, which means that Croatian students are closer to American than German students, although there is a connection with German students but it is not that strong. In relation to the students of Eastern culture, an incredible similarity was found between Croatian students and Vietnamese students in one dimension of storytelling, namely beliefs and convictions.

Keywords: storytelling; ability (capacity) to tell stories; dimensions of storytelling; students of Western and Eastern cultural traditions

Adresa autorica
Authors' address

Mirjana Gregurić
Ljubica Bakić-Tomić
Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
mirjanagre@gmail.com
ljbakictomic@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

KINEZILOGIJA

Dževad Džibrić, Amela Smajlović, Amer Hodžić,

Tarik Ljubović, Dragiša Jovanović, Erko Solaković

ANALIZA RAZLIKA U SPORTSKO-TAKMIČARSKOJ ORIJENTACIJI

IZMEĐU UČENIKA SPORTISTA I NESPORTISTA / ANALYSIS OF

DIFFERENCES IN SPORTS COMPETITION ORIENTATION BETWEEN

SPORTS AND NON-SPORTS PUPILS 427

UDK 796.012.1

Primljeno: 29. 03. 2020.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

**Dževad Džibrić, Amela Smajlović, Amer Hodžić, Tarik Ljubović,
Dragiša Jovanović, Erko Solaković**

ANALIZA RAZLIKA U SPORTSKO-TAKMIČARSKOJ ORIJENTACIJI IZMEĐU UČENIKA SPORTISTA I NESPORTISTA

Bavljenje sportom predstavlja veoma bitan faktor u formiranju ličnosti. Uspješnost u sportu je često uslovljena pozitivnim ishodom, odnosno pobjeđivanjem u takmičenjima, ali i kompetitivnošću kao glavnom sportskom takmičarskom orijentacijom koja razlikuje sportiste i nesportiste. Ovo istraživanje provedeno je sa ciljem utvrđivanja razlika u sportsko-takmičarskoj orijentaciji kod učenika mlađeg školskog uzrasta sportista i nesportista. Istraživanje je provedeno u sedam tuzlanskih osnovnih škola. Populacija iz koje je uzorak od 512 ispitanika odabran, definisana je kao populacija učenika četvrtih i petih razreda, oba spola, starih 9,4 godina. Iz tako definisane populacije formirana su dva subuzorka. Subuzorak od 328 ispitanika koji su uključeni u određenu sportsku aktivnost (sportske igre, karate, gimnastika, plivanje, tenis i sl., 2-3 treninga sedmično), grupa - sportisti. Subuzorak od 184 ispitanika koji se uopće ne bave nikakvom sportskom aktivnošću, grupa - nesportisti. Od instrumenata korišten je Upitnik o sportskoj orijentaciji (Sport Orientation Questionnaire, SOQ, Gill i Deeter 1988). Za utvrđivanje razlika u odgovorima na postavljena pitanja između ispitanika sportista i nesportista korišten je neparametrijski Mann-Whitney U test za nezavisne uzorke. Rezultati do kojih smo došli u ovom istraživanju pokazuju da sportisti u odnosu na nesportiste ostvaruju viši nivo na sve tri podskale, drugim riječima da su kompetitivniji, više orijentisani na pobjedu i više orijentisani na cilj. Iz rezultata čestica kod kojih postoje statistički značajne razlike može se vidjeti da se sportisti u odnosu na nesportiste vesele takmičenju ($p = 0.04$) i naporno treniraju da bi bili uspješni ($p =$

0.04), ne vole gubiti ($p = 0.04$), odnosno daju sve od sebe da pobijede ($p = 0.04$), te postavljene ciljeve pokušavaju ostvariti ($p = 0.03$). Ovim smo dobili važnu praktičnu informaciju prije svega za nastavnike razredne nastave, kineziologe, a kasnije i za ostale koji rade u edukaciji i koji bi se trebali orijentirati na poticanje usmjerenosti na zadatak kod svojih učenika kroz primjerene strategije i upute. Takva orijentacija ima važnu ulogu u maksimalnoj angažovanosti učenika za učestvovanje u sportskim aktivnostima koje mu pruža škola, a izvan škole kroz razna takmičenja.

Ključne riječi: škola; niži razredi; takmičenje; anketa

1. UVOD

U cilju što bolje realizacije postavljenih ciljeva globalnog plana i programa te da bi se postigla maksimalna moguća angažovanost učenika u nastavnom procesu tjelesnog i zdravstvenog odgoja, od izuzetnog značaja je posjedovanje određenog fonda znanja o motivacionim obrascima učenika. Ti motivacioni obrasci određuju kakvo će biti ponašanje učenika, samim time i njihovu motivaciju za tjelesnu aktivnost ili pak suprotno – gubitak interesa i uživanja u aktivnosti (Cetinić i Vuk 2007). Uočivši značaj ličnog faktora u takmičarskom procesu, Gill i Deeter su 1988. godine razvili Upitnik o sportskoj orijentaciji (*Sport Orientation Questionnaire*, SOQ, Weinberg i Gould 2003). Prema Gill i Deeteru (1988), SOQ je prvo multidimenzionalno mjerilo individualnih razlika vezanih za postignuće u sportu, konstruirano specifično za sportske situacije. Koristeći SOQ autori su pronašli tri tipa sportsko-takmičarskih orijentacija koje se odnose na individualnu percepciju postignuća u objektivnoj takmičarskoj situaciji. Osnovni tip sportsko-takmičarskih orijentacija predstavlja kompetitivnost koja je definisana kao želja za učešćem i težnja ka uspjehu, ali i takmičarskim izazovima u sportskim situacijama (Gill i Deeter 1988). Kompetitivna osoba jednostavno uživa u takmičenju i aktivno traži takmičarske situacije (Weinberg i Gould 2003). Harris i Houston (2010) kompetitivnost dijele na dva odvojena elementa: uživanje u takmičenju i takmičenje, a osnovna pretpostavka za ovakvu podjelu je činjenica da je kompetitivnost stabilna i trajna osobina, a ne tranzitivno stanje. Druga dva tipa sportsko-takmičarskih orijentacija reflektuju orijentacije na ishode u sportskim situacijama, orijentaciju na pobjedu i orijentaciju na cilj (Gill i Deeter 1988). Prema Weinbergu i Gouldu (2003), orijentacija na pobjedu naglašava komparaciju rezultata takmičara i pobjedu u takmičenju. Takmičarima je važnije pobijediti ostale učesnike, nego poboljšati lične standarde i podići nivo izvedbe. Kod orijentacije na cilj naglasak

je na ličnim standardima izvedbe. Cilj je poboljšanje izvedbe, bez obzira na objektivni ishod takmičenja, dakle bez obzira na pobjedu ili poraz (Weinberg i Gould 2003).

U cijelom nizu istraživanja orijentacija na cilj predstavljena je u dva oblika, i to usmjerenost na zadatak i ego usmjerenost (Duda 1988, 1989a, 1989b; Newton i Duda 1993; White i Duda 1992, 1994; Jagacinski i Duda 2001). Ego usmjerenost uključuje socijalnu komparaciju; sportista vrednuje svoju stručnost poredeći je sa vještinama i kompetencijom svojih vršnjaka, a mjera uspjeha je pobjeda nad protivnikom, zbog čega se ego usmjerenost još naziva i usmjerenost na ishod (Sterling 2009). Kod usmjerenosti na zadatak naglasak je na izvedbi i sticanju vještina, a cilj je postati uspješnim u određenom sportu (Chirban 2010). Sportista sa visokom usmjerenošću na zadatak nije zadovoljan pobjedom ako izvedba nije bila dobra (Sterling 2009). Sportista sa visokom ego usmjerenošću može iskusiti tjeskobu zbog činjenice da ishod nije pod njegovom kontrolom (Shivetts 2006).

Takmičenje samo po sebi ne šteti djeci i njihovom razvoju. Štetan je preveliki naglasak na pobjedu od strane trenera ili roditelja (LeBlanc i Dickson 1996). Ako dijete percipira da njegova kompetencija i "vrijednost" zavise od sposobnosti da pobijedi, može postati obeshrabreno i demotivisano za dalje takmičarske aktivnosti. Kao i kod odraslih učesnika, kod djece je bitnija percepcija takmičarske situacije od objektivnog konteksta, sposobnosti i ishoda. Percepcija uveliko zavisi od stepena razvoja, posebno mentalnog, a od nje pak zavisi stepen motivisanosti za učešće u takmičarskoj aktivnosti. Tako da, govoreći o spremnosti djece za takmičarske situacije u sportu, mora biti spomenuta kognitivna, motorička i motivaciona komponenta spremnosti (Chirban 2010). Kognitivna spremnost odnosi se na razumijevanje kognitivnih zadataka kojima je dijete izloženo na takmičenju. Prema Ostrov i Weinberg (2005), za razumijevanje kognitivnih zadataka takmičenja neophodni su kognitivni kapaciteti poput pamćenja i razumijevanja pravila i strategija te pamćenja i diferenciranja članova pojedinih ekipa. Također potreban je određeni raspon pažnje i brzina procesiranja podataka kako bi djeca mogla mentalno izdvojiti informacije bitne za zadatak od nebitnih, te razumjeti uzročno-posljedične odnose svojih akcija i ishoda (Ostrov i Weinberg 2005).

Osim kognitivne, postoje još motorička i motivaciona komponenta spremnosti (Chirban 2010). U sportu motorička spremnost najčešće se odnosi na razvoj grube motorike poput trčanja i skakanja. Uzimajući u obzir motivacionu komponentu spremnosti, djeca su spremna za takmičenja kada imaju sposobnost socijalne komparacije svojih osobina i vještina sa vještinama vršnjaka i razumijevanjem značenja takmičenja (Ostrov i Weinberg 2005).

Ovo istraživanje provedeno je sa ciljem utvrđivanja razlika u sportsko-takmičarskoj orijentaciji kod učenika mlađeg školskog uzrasta sportista i nesportista.

2. METODA

2.1. Ispitanici

Populacija iz koje je uzorak od 512 ispitanika odabran definisana je kao populacija učenika četvrtog i petog razreda određenih osnovnih škola iz Tuzle (“Miladije”, “Kreka”, “Mejdan”, “Pazar”, “Centar”, “Slavinovići” i “Solina”), oba spola, uzrasta 9,4 godina. Iz tako definisane populacije formirana su dva subuzorka: subuzorak od 184 ispitanika koji se uopće ne bave nikakvom sportskom aktivnošću (grupa - nesportisti) i Subuzorak od 328 ispitanika koji su uključeni u određenu sportsku aktivnost (grupa - sportisti). Najviše sportista bavi se nogometom (101 - 33,8%). U manjoj mjeri karateom (48 - 14,7%), košarkom (44 - 13,4%), tenisom (28 - 8,5%), gimnastikom (28 - 8,5%), odbojkom (23 - 7,1%), rukometom (22 - 6,7%) itd. Vrijeme provedeno u trenažnom procesu kreće se od tri mjeseca (52 - 15,8%), šest mjeseci (71 - 21,7%), jedne godine (99 - 30,2%) do više od jedne godine (106 - 32,3%). Uglavnom preovladava broj od 2 do 3 treninga sedmično (320 - 97,6%).

2.2. Instrumenti

Od instrumenata korišten je Upitnik o sportskoj orijentaciji (*Sport Orientation Questionnaire*, SOQ, Gill i Deeter 1988), psihometrijski pouzdani instrument konstruisan specifično za situacije u sportu. U ovom istraživanju upitnik je korišten u verziji od 25 čestica. Upitnik se sastoji od tri podskale: *Kompetitivnost* (trinaest čestica), *Orijentacija na pobjedu* (šest čestica) i *Orijentacija na cilj* (šest čestica).

Podskala *kompetitivnost* predstavljena je sljedećim česticama: Ja sam odlučan takmičar (KOMPO1); Ja sam osoba koja se voli takmičiti (KOMPO2); Dajem sve od sebe da pobijedim (KOMPO3); Veselim se takmičenju (KOMPO4); Uživam takmičeći se protiv drugih (KOMPO5); Na takmičenju napredujem i postajem bolji sportista (KOMPO6); Moj cilj je biti što bolji sportista (KOMPO7); Želim biti uspješan u sportu (KOMPO8); Naporno treniram da budem uspješan u sportu (KOMPO9); Najbolji test mojih sposobnosti je takmičenje protiv drugih (KOMP10); Veselim se

prilici da isprobam svoje vještine na takmičenju (KOMP11); Dajem sve od sebe kada se takmičim protiv suparnika (KOMP12) i Želim biti najbolji svaki put kada se takmičim (KOMP13).

Podskala *orijentacija na pobjedu* predstavljena je sljedećim česticama: Pobjeđivanje je važno (ORPOO1); Vrlo mi je važno postići više bodova (bolji rezultat) od protivnika (ORPOO2); Mrzim gubiti (ORPOO3); Zadovoljan sam jedino kada pobijedim (ORPOO4); Poraz me uznemirava (ORPOO5) i Najviše se zabavljam kada pobjeđujem (ORPOO6).

Podskala *orijentacija na cilj* predstavljena je sljedećim česticama: Kada se takmičim, želim ostvariti svoje lične ciljeve (ORCIO1); Najviše se trudim kada pokušavam postići svoje lične ciljeve (ORCIO2); Dajem sve od sebe da pobijedim kada imam tačno određeni cilj (ORCIO3); Na takmičenju mi je vrlo važno dati sve od sebe (ORCIO4); Na takmičenju mi je vrlo važno postići lične ciljeve (ORCIO5) i Najbolji način da procijenim svoje sposobnosti je da sebi postavim cilj i pokušam ga ostvariti (ORCIO6).

Ispitanici su imali zadatak da procijene stepen svog slaganja sa svakom od 25 navedenih tvrdnji u upitniku koristeći se Likertovom skalom od 5 stepeni (1-5). Brojevi označavaju: 1 – *uopće se ne slažem*, 2 – *djelimično se ne slažem*, 3 – *nisam siguran/na*, 4 – *djelimično se slažem* i 5 – *potpuno se slažem*.

Autori navode test-retest pouzdanost za podskale: .89 za kompetitivnost, .82 za orijentaciju na pobjedu i .73 za orijentaciju na cilj (Gill i Deeter 1988). U vrijeme kada su Gill i Deeter konstruisali svoj SOQ, 1988. godine, nije postojao instrument konstruiran specifično za sportske situacije koji bi mjerio takmičarske orijentacije vezane za postignuće u sportu i takmičenju, a takav instrument bio je potreban jer su sportske situacije posebno intenzivne i uključuju ekstremne vrijednosti stresa, napora, umora i ustrajnosti. Iako upitnik ispituje nivo takmičarskih orijentacija u sportu i takmičenju, on nije prilagođen samo sportistima, već i nesportistima koji ne učestvuju u organizovanim sportskim događajima, kao što je i namijenjen za ispitivanje nivoa takmičarskih orijentacija u takmičarskim, ali i netakmičarskim sportskim aktivnostima (Gill i Deeter 1988).

Upitnik o sportskoj orijentaciji (*Sport Orientation Questionnaire*, SOQ, Gill i Deeter 1988) preveden je sa engleskog jezika i jezički prilagođen učenicima mlađeg školskog uzrasta. Nakon što je Upitnik preveden i prilagođen, pregledan je od strane nastavnica razredne nastave koje su potvrdile da je jezički nivo Upitnika optimalno prilagođen učenicima.

Na čestice skale ispitanici su na satu tjelesnog i zdravstvenog odgoja odgovarali dobrovoljno i anonimno, što je svakako doprinijelo većoj iskrenosti ispitanika. Pri-

likom formulacije pitanja težilo se da ona budu jasna, razumljiva i nedvosmislena. Podjela prema kojoj su ispitanici razvrstani na sportiste i nesportiste sastojao se od sljedećih kriterija: trening u sklopu sportskog kluba, minimalna dužina treniranja od tri mjeseca te minimalno jedan trening sedmično.

2.3. Statistička obrada podataka

Podaci koji su dobijeni u ovom istraživanju obrađeni su pomoću statističkog programa STATISTICA 20.0. Za utvrđivanje razlika u odgovorima na postavljena pitanja između ispitanika sportista i nesportista korišten je neparametrijski Mann-Whitney U test za nezavisne uzorke.

3. REZULTATI

U **Tabeli 1** prikazane su razlike u varijablama za procjenu kompetitivnosti između ispitanika sportista i nesportista (Mann-Whitney U test), tj. nivo značajnosti razlika. Nivo statističke značajnosti postavljen je na nivou zaključivanja uz grešku ($p = 0.05$).

U **Tabeli 2** prikazane su razlike u varijablama za procjenu orijentacije na pobjedu između ispitanika sportista i nesportista (Mann - Whitney U test), tj. nivo značajnosti razlika. Nivo statističke značajnosti postavljen je na nivou zaključivanja uz grešku ($p = 0.05$).

U **Tabeli 3** prikazane su razlike u varijablama za procjenu orijentacije na cilj između ispitanika sportista i nesportista (Mann-Whitney U test), tj. nivo značajnosti razlika. Nivo statističke značajnosti postavljen je na nivou zaključivanja uz grešku ($p = 0.05$).

Tabela 1. Razlike u varijablama za procjenu kompetitivnosti između ispitanika sportista i nesportista (Mann-Whitney U test)

Variable	Mann-Whitney U	Wilcoxon W	Z	Asymp. Sig. (2 tail.)	Mean Rank	Sum of Ranks	Grupa N
KOMPO1	28601,0	82557,0	-1,28	0,20	251,70	82557,00	1 (spo) = 328
					265,06	48771,00	2 (nsp) = 184
KOMPO2	29808,0	46828,0	0,45	0,65	257,62	84500,00	1 (spo) = 328
					254,50	46828,00	2 (nsp) = 184
KOMPO3	29724,5	46744,5	0,93	0,35	257,88	84583,50	1 (spo) = 328
					254,05	46744,50	2 (nsp) = 184
KOMPO4	29098,0	46118,0	-2,00	0,04*	259,79	85210,00	1 (spo) = 328
					250,64	46118,00	2 (nsp) = 184
KOMPO5	29988,5	83944,5	0,24	0,81	255,93	83944,50	1 (spo) = 328
					257,52	47383,50	2 (nsp) = 184
KOMPO6	29334,5	46354,5	-1,21	0,22	259,07	84973,50	1 (spo) = 328
					251,93	46354,50	2 (nsp) = 184
KOMPO7	29376,0	83332,0	-0,79	0,43	254,06	83332,00	1 (spo) = 328
					260,85	47996,00	2 (nsp) = 184
KOMPO8	29156,0	83112,0	-0,86	0,39	253,39	83112,00	1 (spo) = 328
					262,04	48216,00	2 (nsp) = 184
KOMPO9	28471,0	82427,0	-1,45	0,04*	265,77	82427,00	1 (spo) = 328
					251,30	48901,00	2 (nsp) = 184
KOMP10	29346,0	83302,0	-0,69	0,49	253,97	83302,00	1 (spo) = 328
					261,01	48026,00	2 (nsp) = 184
KOMP11	29743,5	83699,5	-0,71	0,48	255,18	83699,50	1 (spo) = 328
					258,85	47628,50	2 (nsp) = 184
KOMP12	29890,0	46910,0	-0,45	0,65	257,37	84418,00	1 (spo) = 328
					254,95	46910,00	2 (nsp) = 184
KOMP13	29243,0	46263,0	-1,28	0,20	259,34	85065,00	1 (spo) = 328
					251,43	46263,00	2 (nsp) = 184

Čestice označene sa * predstavljaju statistički značajnu razliku.

Tabela 2. Razlike u varijablama za procjenu orijentacije na pobjedu između ispitanika sportista i nesportista (Mann-Whitney U test)

Variable	Mann-Whitney U	Wilcoxon W	Z	Asymp. Sig. (2-tailed)	Mean Rank	Sum of Ranks	Grupa N
ORPOO1	28524,5	82480,5	-1,06	0,29	251,46	82480,50	1 (spo) = 328
					265,48	48847,50	2 (nsp) = 184
ORPOO2	29665,0	46685,0	-0,33	0,74	258,06	84643,00	1 (spo) = 328
					253,72	46685,00	2 (nsp) = 184
ORPOO3	28212,5	82168,5	-1,36	0,04*	250,51	82168,50	1 (spo) = 328
					267,17	49159,50	2 (nsp) = 184
ORPOO4	30028,5	83984,5	-0,10	0,92	256,05	83984,50	1 (spo) = 328
					257,30	47343,50	2 (nsp) = 184
ORPOO5	30036,0	83992,0	-0,10	0,92	256,07	83992,00	1 (spo) = 328
					257,26	47336,00	2 (nsp) = 184
ORPOO6	28636,0	82592,0	-0,99	0,32	251,80	82592,00	1 (spo) = 328
					264,87	48736,00	2 (nsp) = 184

Čestice označene sa * predstavljaju statistički značajnu razliku.

Tabela 3. Razlike u varijablama za procjenu orijentacije na cilj između ispitanika sportista i nesportista (Mann-Whitney U test)

Variable	Mann-Whitney U	Wilcoxon W	Z	Asymp. Sig. (2-tailed)	Mean Rank	Sum of Ranks	Grupa N
ORCIO1	29667,5	46687,5	-,51	0,61	258,05	84640,50	1 (spo) = 328
					253,74	46687,50	2 (nsp) = 184
ORCIO2	29939,5	83895,5	-,27	0,79	255,78	83895,50	1 (spo) = 328
					257,79	47432,50	2 (nsp) = 184
ORCIO3	28944,0	82900,0	-1,36	0,04*	263,20	82900,00	1 (spo) = 328
					252,74	48428,00	2 (nsp) = 184
ORCIO4	29971,0	46991,0	-,23	0,82	257,13	84337,00	1 (spo) = 328
					255,39	46991,00	2 (nsp) = 184
ORCIO5	29786,0	83742,0	-,40	0,69	255,31	83742,00	1 (spo) = 328
					258,62	47586,00	2 (nsp) = 184
ORCIO6	28900,0	82856,0	-1,41	0,03*	263,43	82856,00	1 (spo) = 328
					252,61	48472,00	2 (nsp) = 184

Čestice označene sa * predstavljaju statistički značajnu razliku.

4. RASPRAVA

Rezultati do kojih smo došli u ovom istraživanju pokazuju da sportisti u odnosu na nesportiste ostvaruju veći nivo na sve tri podskale, drugim riječima da su kompetitivniji, više orijentisani na pobjedu i više orijentisani na cilj. Iz rezultata čestica kod kojih postoje statistički značajne razlike može se vidjeti da se sportisti u odnosu na nesportiste vesele takmičenju i naporno treniraju da bi bili uspješni, ne vole gubiti, odnosno daju sve od sebe da pobijede, te postavljene ciljeve pokušavaju ostvariti.

Uspješnost u sportu često je uslovljena pozitivnim rezultatom, odnosno pobjeđivanjem u takmičenjima, ali i kompetitivnošću, kao glavnom sportsko-takmičarskom orijentacijom koja razlikuje sportiste i nesportiste (Gill i sar. 1996; Roychowdhury 2018). Navedeno potvrđuju i rezultati ovog istraživanja u kojem postoji statistički značajna razlika između sportista i nesportista upravo u kompetitivnosti: KOMPO4 - Veselim se takmičenju ($U = 29098$, $Z = -2.00$, $p = 0.04$) i KOMPO9 - Naporno treniram da budem uspješan u sportu. ($U = 28471$, $Z = -1.45$, $p = 0.04$).

Sportisti, kao takmičari u organizovanoj sportskoj priredbi pred publikom i navijačima, pobjedi daju veći značaj. Znaju da pobjeda donosi nagradu, reputaciju i pozitivnu povratnu informaciju. Pobjeda donosi zabavu, a poraz izaziva negativne emocije. Sportisti imaju iskustvo takmičenja, iskusili su poraz i pobjedu pred publikom, navijačima, roditeljima, trenerom i sudijama (Chirban 2010). Za djecu ovakvi uslovi doprinose pozitivizaciji pobjede i negativizaciji poraza, odnosno iskustvo pobjede pred publikom postaje više stimulirajuće, a iskustvo poraza više obeshrabrujuće. Sticanjem navedenih iskustva sportisti se više orijentišu na pobjedu od nesportista. U ovom istraživanju statistički značajnu razliku između ispitanika sportista i nesportista pokazuje čestica ORPOO3 - Mrzim gubiti ($U = 28212.5$, $Z = -1.36$, $p = 0.04$). Iako ostale razlike idu u korist ispitanika sportista one statistički nisu značajne.

Iako je značaj pobjede u takmičenju velik i nezamjenjiv, djeca sportisti i djeca nesportisti slažu se da pobjeda nije glavni faktor zadovoljstva takmičenjem. Učesnicima takmičenja, sporta općenito ili sportske igre s vršnjacima događaj u kome učestvuju ne predstavlja samo takmičarsku situaciju, već i priliku za druženje s vršnjacima, za zabavu, poboljšanje vještina pa stoga ne čudi što pobjeda nije jedini činilac zadovoljstva. Nesportisti nemaju iskustvo poraza u organizovanom sportsko-takmičarskom kontekstu pred publikom pa je moguće da iskustvo poraza u punoj kompetitivnoj veličini nisu doživjeli, što može biti opravdanje njihove niže orijentacije na pobjedu (Vansteenkiste i Deci 2003).

Djeca do 12 godina nemaju diferencirane koncepte truda i sposobnosti, što predstavlja svojevrsni odbrambeni mehanizam od poraza jer vjeruju kako veći trud znači i bolji rezultat, bez obzira na objektivne sposobnosti (Sterling 2009). Zbog toga su i djeca sportisti i djeca nesportisti više orijentisani na cilj, nego na pobjedu. Nažalost, u dječijem kompetitivnom sportu nerijetko se dešava da faktori poraza i pobjede, osim objektivnih sposobnosti i uloženog truda, uključuju varanje, kršenje pravila i sudijsku pristrasnost (Vansteenkiste i Deci 2003).

U podskali orijentaciji na cilj statistički značajne razlike između ispitanika sportista i nesportista pokazuju čestice: ORCIO3 - Dajem sve od sebe da pobijedim kada imam tačno određeni cilj ($U = 28944$, $Z = -1.36$, $p = 0.04$) i ORCIO6 - Najbolji način da procijenim svoje sposobnosti je da sebi postavim cilj i pokušam ga ostvariti ($U = 28900$, $Z = -1.41$, $p = 0.03$). Nepostojanje statistički značajnih razlika u ostalim česticama može se objasniti činjenicom da poboljšanje sposobnosti ne znači samo poboljšanje realizacije u takmičenju za sportiste, već i poboljšanje izvedbe u igri za nesportiste. Koncept ličnih standarda može se lako prenijeti i na druge aspekte dječijih života koji ne moraju obavezno biti vezani za sport, npr. igra, školski predmeti, školski uspjeh, izvedba pojedinog motoričkog gibanja na satu tjelesnog i zdravstvenog odgoja. Transferom takvih situacija u specifično sportske situacije, djeca nesportisti dobila su približno istu količinu iskustva na osnovu čega su mogli razviti orijentaciju na cilj, što je kompatibilno sa istraživanjima (Vansteenkiste i Deci 2003).

Dobijene razlike u stavovima prema takmičenju između sportista i nesportista mogu biti opravdane činjenicom da sportisti imaju iskustvo organizovane takmičarske situacije i često se nalaze u ulozi takmičara. Sportisti učestvuju na treninzima i takmičenjima i zahvaljujući tom učešću imaju više iskustva u takmičarskom sportu i sportu uopće. Količina iskustva utiče na formiranje takmičarskih orijentacija, a nesportisti su zakinuti za takmičarsko iskustvo pa ne čudi što postižu manji nivo takmičarskih orijentacija. Na takmičenju i treningu, bez obzira na objektivni ishod, sportisti dobijaju povratne informacije o svojoj realizaciji, ocjenu trenera koja takmičenje čini svojevrsnim testom, odnosno pokazateljem eventualnog poboljšanja realizacije i sposobnosti.

Motivacija za takmičenjem zavisi od subjektivne takmičarske situacije, kako je definišu Martens et al. (1990), ali kod djece se lako utiče na subjektivnu takmičarsku situaciju zbog njihovog kognitivnog i ostalog razvoja. Kao što smo vidjeli, djeca sportisti mrže gubiti. Roditelji i treneri utiču na njihovu percepciju takmičenja. Stavljajući naglasak na rezultat, poboljšanje sposobnosti, izvođenje ili zabavu, roditelji i treneri takmičenje mogu pretvoriti u frustrirajući, stresni događaj kojem djeca prisustvuju

kako bi udovoljili autoritetu ili pak u zabavnu igru u kojoj djeca učestvuju isključivo zbog intrinzičnih motiva i u kojoj mogu iskusiti pobjedu, naučiti podnijeti poraz, poboljšati svoje vještine, zabaviti se s prijateljima i upoznati nove.

Imajući u vidu činjenicu da se ne radi o odraslima u malom (Coakley i Donnelly, 2009), već o djeci sa specifičnim karakteristikama, takmičenje bi trebalo biti metodički prilagođeno, a naglasak bi trebao biti na njihovom razvoju i izgradnji samopouzdanja (orijentacija na cilj), a ne na pobjedi pod svaku cijenu (orijentacija na pobjedu).

5. ZAKLJUČAK

Cilj ovog istraživanja bio je utvrđivanje razlika u sportsko-takmičarskoj orijentaciji kod učenika mlađeg školskog uzrasta sportista i nesportista. Rezultati pokazuju da postoje statistički značajne razlike između učenika sportista i nesportista u pet primijenjenih varijabli. Rezultati do kojih se došlo u ovom istraživanju dali su važnu praktičnu informaciju prije svega za nastavnike razredne nastave, kineziologe, a kasnije i za ostale koji rade u edukaciji i koji bi se trebali orijentisati na poticanje usmjerenosti na zadatak kod svojih učenika kroz primjerene strategije i upute. Takva orijentacija ima važnu ulogu u maksimalnoj angažovanosti učenika za učestvovanje u sportskim aktivnostima koje mu pruža škola, a izvan škole kroz razna takmičenja. Učenici koji su slabo motivisani ili potpuno nemotivisani za nastavu tjelesnog i zdravstvenog odgoja moraju svakom nastavniku predstavljati izazov. Treba im pristupiti na pravi način, treba im pomoći da shvate ciljeve i zadatke tjelesnog i zdravstvenog odgoja, dobiti tjelesnog vježbanja i takmičarskog sporta. Učenici sportisti, pogotovo uspješni sportisti, pod uticajem sportskih idola eksponiranih u medijima i samih roditelja, često bavljenje sportom ne gledaju samo kao rekreativnu mogućnost, već kao i eventualnu profesionalnu karijeru koja postavlja nezaobilazan uslov – uspješnost u sportu. Uspješnost u sportu je često uslovljena pozitivnim ishodom, odnosno pobjeđivanjem u takmičenjima, ali i kompetitivnošću, kao glavnom sportskom takmičarskom orijentacijom koja razlikuje sportiste i nesportiste.

6. LITERATURA

1. Cetinić, Jelena, Saša Vuk (2007), "Ciljna orijentacija u nastavi tjelesne i zdravstvene kulture", u: V. Findak (ur.), *Zbornik radova 16. ljetne škole kineziologa Republike Hrvatske "Antropološke, metodičke, metodološke i stručne pretpostavke rada u područjima edukacije, sporta, sportske rekreacije i kineziterapije"*, Poreč 2007, Hrvatski kineziološki savez, Zagreb str. 82-88.
2. Chirban, Sharon A. (2010), "Psychology of the Young Athlete", u: Lyle, J., M. D. Micheli (ur.), *Encyclopedia of Sports Medicine*, SAGE knowledge, London
3. Coakley, Jay, Peter Donnelly (2009), *Sports in Society: Issues and Controversies*, McGraw-Hill Ryerson, Toronto
4. Duda, Joan L. (1988), "The relationship between goal perspectives, persistence and behavioral intensity among male and female recreational sport participants", *Leisure Sciences*, 11 (2), str. 95-106.
5. Duda, Joan L. (1989a), "Goal perspectives, participation and persistence in sport", *International Journal of Sport Psychology*, 20 (1), str. 42-56.
6. Duda, Joan L. (1989b), "Relationship between task and ego orientation and the perceived purpose of sport among high school athletes", *Journal of Sport and Exercise Psychology*, 11 (3), str. 318-325.
7. Gill, Diane L., Thomas E. Deeter (1988), "Development of the Sport Orientation Questionnaire", *Research Quarterly*, 59(3), str. 191-202.
8. Diane L., Lavon Williams, Deborah A. Dowd, Christina M. Beaudoin, Jeffrey Martin (1996), "Competitive orientations and motives of adult sport and exercise participants", *Journal of Sport Behavior*, 19, str. 307-318.
9. Harris, Paul B., John M. Houston (2010), "A reliability analysis of the revised competitiveness index", *Psychological Reports*, 106(3), str. 870-874.
10. Jagacinski, Carolyn M., Joan L. Duda (2001), "A Comparative Analysis of Contemporary Achievement Goal Orientation Measures", *Educational and Psychological Measurement*, 61 (6), str. 1013-1039.
11. LeBlanc, Janet, Louise Dickson (1996), *Straight Talk About Children And Sport: Advice For Parents, Coaches, and Teachers*, Coaching Association of Canada, Ontario
12. Martens, Rainer, Robin S. Vealey, Damon Burton (1990) *Competitive Anxiety in Sport*. IL: Human Kinetics, Champaign

13. Newton, Maria, Joan L. Duda (1993), "Elite Adolescent Athletes' Achievement Goals and Beliefs Concerning Success in Tennis", *Journal of Sport and Exercise Psychology*, 15, str. 437-448.
14. Ostrov, Jamie M., Richard A. Weinberg (2005), "Sports/Athletics, Children and", u: Fisher, C. B., Lerner, R. M. (ur.), *Encyclopedia of Applied Developmental Science*, SAGE knowledge, London
15. Roychowdhury, Dev (2018), "Functional Significance of Participation Motivation on Physical Activity Involvement", *Psychological Thought*, 11(1), str. 9–17. <https://doi.org/10.5964/psyc.v11i1.255>
16. Shivetts, Michael S. (2006), *The effects of an individual goal-setting intervention on goal orientation, self-confidence, and driving accuracy in average golfers: a quantitative design*, Electronic Theses and Dissertations, GA: Georgia Southern University, Statesboro; <https://digitalcommons.georgiasouthern.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1099&context=etd> (11. 1. 2020.)
17. L. K. (2009). "Play as Competition", Psychology of. u: Carlisle, R. P. (ur.), *Encyclopedia of Play in Today's Society*, SAGE knowledge, London
18. Vansteenkiste, Maarten, Edward L. Deci (2003), "Competitively Contingent Rewards and Intrinsic Motivation: Can Losers Remain Motivated?", *Motivation and Emotion*, 27(4), str. 273-299.
19. Weinberg, Robert S., Daniel Gould (2003), *Foundations of Sport and Exercise Psychology*, IL: Human Kinetics, Champaign
20. White, Sally A., Joan L. Duda (1992), "Goal Orientations and Beliefs About the Causes of Sport Success Among Elite Skiers". *The Sport Psychologist*, 6, str. 334-343.
21. White, Sally A., Joan L. Duda (1994), "The relationship of gender, level of sport involvement, and participation motivation to task and ego orientation", *International Journal of Sport Psychology*, 25(1), str. 4-18.

ANALYSIS OF DIFFERENCES IN SPORTS COMPETITION ORIENTATION BETWEEN SPORTS AND NON-SPORTS PUPILS

Summary:

Sport, or sports, is a very important factor in personality formation. Success in sports is often conditioned by a positive outcome, that is, by winning competitions, but also by competitiveness, as the main sporting competition orientation that distinguishes athletes and non-athletes. This research was conducted to identify differences in sports-orientation among younger students of athletes and non-athletes. The research was conducted in seven Tuzla elementary schools. The population from which the sample of 512 respondents was selected was defined as the population of fourth- and fifth-grade students, both sexes, aged 9.4 years. Two sub-samples were formed from the population thus defined. A sub-sample of 328 respondents involved in a particular sport activity (sports games, karate, gymnastics, swimming, tennis, etc., 2-3 training sessions per week), group - athletes. A sub-sample of 184 respondents who do not engage in any sports activity at all, the group - non-athletes. The Sport Orientation Questionnaire (SOQ; Gill and Deeter, 1988) was used as an instrument. The non-parametric Mann - Whitney U test for independent samples was used to determine differences in the answers to the questions asked between the athletes and non-athletes. The results obtained in this study show that athletes score higher on all three subscales than non-athletes, in other words more competitive, more win-oriented and more goal-oriented. From the results of particles with statistically significant differences, it can be seen that athletes are looking forward to competing with athletes ($p = 0.04$) and training hard to be successful ($p = 0.04$), do not like to lose ($p = 0.04$), or give trying their best to win ($p = 0.04$) and trying to achieve these goals ($p = 0.03$). This has provided us with important practical information, first of all for classroom teachers, kinesiologists, and later for others working in education, who should be oriented towards encouraging task-orientedness in their students through appropriate strategies and instructions. Such an orientation plays an important role in maximizing student involvement in participating in sporting activities provided by the school and outside the school through various competitions.

Key words: school; lower grades; competition; survey

Adresa autora

Authors' address

Dževad Džibrić, Amela Smajlović, Amer Hodžić, Tarik Ljubović,

Dragiša Jovanović, Erko Solaković

Univerzitet u Tuzli, Fakultet za tjelesni odgoj i sport

dzevad.dzibric@untz.ba; amelaa_500@hotmail.com; amerhodzicsa@gmail.com;
tarik.ljubovic1@gmail.com; srdjanluka@gmail.com; erkosolakovic@gmail.com.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRIKAZI

Adijata Ibrišimović-Šabić

LINGVOSTILISTIKA HERMENEUTIČKOG KRUGA (REMZIJA

HADŽIEFENDIĆ-PARIĆ: *LINGVOSTILISTIČKI ZAPISI*, KDBH

“PREPOROD”, ZAGREB, 2016) 443

Andrea Lešić

UTJELOVLJENA SPOZNAJA RATA U TRAGANJU ZA MIROM (AJLA

DEMIRAGIĆ, *RATNI KONTRANARATIVI BOSANSKOHERCEGOVAČKIH*

SPISATELJICA, INSTITUT ZA ETNOLOGIJU I FOLKLORISTIKU,

ZAGREB, 2018.) 451

Adnan Džafić

SOCIJALNI KAPITAL U ORTAČKOM KAPITALIZMU (ZLATAN DELIĆ,

HARIZ ŠARIĆ, AZRA SADADINOVIĆ, *SOCIJALNI KAPITAL I*

SOCIOEKONOMSKI RAZVOJ BOSNE I HERCEGOVINE, IN SCAN,

TUZLA, 2018.) 457

Elmir Spahić

MOJA MALA IZBA – MOJ VELIKI SVIJET [SANJIN KODRIĆ, *BOŠNJAČKA I*

BOSANSKOHERCEGOVAČKA KNJIŽEVNOST (KNJIŽEVNOTEORIJSKI I

KNJIŽEVNOHISTORIJSKI ASPEKTI ODREĐENJA KNJIŽEVNE PRAKSE U

BOSNI I HERCEGOVINI), DOBRA KNJIGA, SARAJEVO, 2018.] 463

UDK 821.163.4(497.6).09:81'38

Primljeno: 03. 05. 2020.

Stručni rad
Professional paper

Adijata Ibrišimović-Šabić

LINGVOSTILISTIKA HERMENEUTIČKOG KRUGA

Remzija Hadžiefendić-Parić, *Lingvostilistički zapisi, KDBH „Preporod”, Zagreb, 2016.*

Riječ je tek tada riječ ako/ Za nju i čulo steknemo
Mak Dizdar, *Kameni spavač*

Knjiga *Lingvostilistički zapisi* prof. dr. sc. Remzije Hadžiefendić-Parić sadrži pet lingvostilističkih studija koje jedan od recenzenata označava “vrhunskima po odabiru književnih predložaka, metodološkom postupku i nadahnutoj interpretaciji” (Ekrem Čaušević) – sasvim dovoljno da se knjizi pokloni pažnja koju evidentno zaslužuje.

Prvi tekst pod nazivom “Turcizmi u funkciji imenovanja likova u romanima *Derviš i smrt* i *Na Drini ćuprija*”, nastao od dva ranije objavljena izvorna znanstvena rada, sa svojih 89 stranica (sa popisom literature) predstavlja skoro knjigu u knjizi. U uvodnom dijelu autorica nas upoznaje sa onim što bi trebao biti i što jeste leksički sastav jezika, kao i okolnostima u kojima se on mijenja; govori o riječima kao *konkretnim realizacijama* nasuprot leksemama, također o načinu na koji riječi “žive” u okvirima jednog jezika, zatim o dospijevanju i odomaćenju *posuđenica* u nekom jeziku te, na koncu, o uzrocima i razlozima ovih i sličnih procesa.

Remzija Hadžiefendić-Parić iznimno drži do preciznosti znanstvene terminologije. Govoreći o pojmu *turciz(a)ma* i za njega vezanim drugim pojmovima (*osmanizmi, orijentalizmi, arabizmi, perzizmi*), kao i o značenjima, distinkcijama i sferi njihove upotrebe, autorica vrlo jasno pokazuje, koliko god se činilo da je riječ o sinonimima,

da baš i nije tako. Opredijelivši se za pojam *turcizmi*, pojašnjava da je riječ o *posuđenicama* koje su u naš jezik dospjele **iz** ili **preko** turskog jezika. To su dakle sve riječi ne samo turskog, već i arapskog ili perzijskog, pa i neke riječi grčkog ili starohebrejskog porijekla dospjele u naš preko turskog jezika. Na mjesto i vrijednost *turcizama* uticali su lingvistički (raslojavanje na pasivni fond i *posuđenice* koje su vremenom izgubile označenost prema porijeklu) i izvanlingvistički faktori: odnos prema osmanskoj kulturi koji se mijenjao tokom vremena, ali i intervencije “stručnjaka” u različitim povijesnim periodima koje su bile u skladu sa tadašnjim jezičnim politikama.

Nakon teorijskog uvoda o temi koja je predmet studije, autorica naglašava da *turcizmi* u djelima Meše Selimovića (*Derviš i smrt*) i Ive Andrića (*Na Drini ćuprija*) ostvaruju funkcije koje ovise o svim navedenim faktorima, zapravo, ovise “o svijetu narativnoga teksta” u kojem se “opisi događaja i situacija (...) grade sredstvima jezika zauzimanjem i premještanjem opisivačkih odnosno pripovjedačkih pozicija na različite *tačke gledišta* – u svakom od dvaju tekstova na poseban način i različitim postupcima” (str. 15). Bitni pojmovi za autoricu tako postaju *tačka gledišta*, *imenovanje*, *frazeološke tačke* i sl. Oslanjajući se na Borisa Uspenskog, autorica će ustvrditi da je pojam *imenovanja* tijesno povezan sa pojmom *tačke gledišta* te navodi ilustrativan primjer različitih imenovanja Napoleona u Tolstojevom *Ratu i miru* iz knjige *Poetika kompozicije* spomenutog ruskog autora, koji pokazuje “da je *prostorni* odnos u isto vrijeme i *psihološki* i *ideološki*”, a imenovanje kao takvo skoro uvijek uključuje vrednovanje imenovanog lica (str. 20). Drugim riječima, “(i)menovanje i funkcionalne izmjene *tačke gledišta* dovode se u vezu s odnosom prema imenovanom (licu) i mogu biti uvjetovane različitim razlozima (npr. psihološkim, ideološkim, prostornim, vremenskim)” (str. 19).

Pokazujući kako upotreba *turcizama* u funkciji imenovanja likova pruža “zanimljivu *igru tačaka gledišta*”, autorica navodi primjere iz dva kanonska bosanskohercegovačka romana u kojima se “lingvistička sredstava za izražavanje *tačke gledišta*” koriste prije svega u svrhu karakterizacije lica na koje se odnose. Vrlo često ovi frazeološki izrazi i jezička sredstva, koji u svom sastavu sadrže *turcizme*, upućuju “na socijalne i individualne karakteristike onoga čija se *tačka gledišta* iskorištava (npr. dijete, djeca, žene, intelektualci, neuki svijet)” (str. 21). Lingvostilistička analiza govora likova otkriva specifičan “pogled na svijet’ nosioca *tačke gledišta* (‘imenodavca’), ukazujući ujedno i na “psihičko stanje u kojem se (imenodavac) nalazi u određenoj situaciji i trenutku” (str. 21).

Analize stila i jezika dugo su u bosanskohercegovačkoj lingvistici i književnoj znanosti reciklirale dihotomiju makromodela evidencije i mikromodela funkcioniranja pojedinačnih figura u tekstu. Remzija Hadžiefendić-Parić primjenjuje model hermeneutičkog kruga pokazujući da funkciju mikrostrukutra, u ovom slučaju *turcizama*, nije moguće interpretirati izolirano od makrostrukturnih poglavito naratoloških zasnova teksta. Polazeći od pripovjedača kao ključne instance narativnog teksta, analiza koju poduzima razotkriva do koje mjere je riječ o kompleksnim tekstovima u kojima se suptilno odvija klizanje i udvajanje, s diskretnim, ponekad jedva primjetnim promjenama pripovjedačke instance, čak u jednoj rečenici ili jednom iskazu. Sjajna analiza turcizama u funkciji imenovanja likova u oba romana uvjerava nas do koje mjere su, s obzirom na navedene okvirne razlike u poziciji pripovjedača, ovi postupci zamršeni, kompleksni i zahtjevni.

U zaključku ovog dijela knjige autorica ističe da oba pisca kreću od istog kulturnog i jezičkog nasljeđa, ali Andrić svoje pisanje pokušava legitimirati onim što je ovjereno ‘u narodu’ (u rasponu od nekoliko stoljeća) pa imenuje likove onako kako zahtijeva takva načelna *tačka gledišta* (imenom, nadimkom, titulom, zvanjem, zanimanjem, honorificima), dok je Selimovićev fokus na diskursu uprave i društvenoj hijerarhiji, pa razlike koje se pokazuju pri kompariranju ovih tekstova nisu samo formalne već su ostvarene i na planu funkcije – “u kontekstu cjelovitoga teksta kao jednoga znaka”.

Druga studija “‘Govor o govoru’ i glagoli govorenja u autorskim remarkama” – posvećena je onim riječima u “pisanom govoru” koje imaju ulogu navodnih znakova, kao što su riječi *veli* ili *kaže*. U tekstu se ističe da pored dva osnovna načina prenošenja *tuđe riječi*, upravnog i neupravnog govora, “postoji i modifikacija ovih dvaju šablona prenošenja *tuđe riječi* kakvu nalazimo u nepravom upravnom govoru”, u kojem se *tuđa riječ* preuzima kao da je vlastita (str. 91). U tom slučaju junakove riječi nisu obilježene navodnicima ili nekim drugim ortografskim znacima kao kod upravnog govora, mada se unutar jednog iskaza mogu tačno uočiti dvije jezičke pozicije – autorska i junakova, budući da autor u svoj iskaz uključuje *tuđu riječ* tako da ona čuva svoja vlastita gramatička obilježja.

Ova teorijska polazišta autorica argumentira analizom mnogobrojnih reprezentativnih primjera iz proznih djela Abdulaha Budimlije Fočaka, Husejna Đoge Dubravića, Zuke Džumhura, Branka Ćopića, Skendera Kulenovića, Alije Nametka, Šukrije Pandže, Meše Selimovića, *Antologije usmene priče iz BiH* koju su priredile Đenana i Lada Buturović te knjige *Izbor bosanskohercegovačke proze za djecu* koju je priredio Muhidin Džanko (str. 95).

Problematika *tuđe riječi* i lingvostilistička analiza *tuđeg govora*, smještena između gramatike (preciznije: sintakse) i stilistike, važna je u izučavanju jezika i stila svakog pisca i općenito književnoumjetničkog teksta” (str. 108–109) jer odnos između *tuđeg (upravnog) govora* i *autorskih remarki s glagolima govorenja* može biti iznimno složen, pa upravo zato zaslužuje da bude proučavan.

U trećoj studiji “Vokativ u književnoumjetničkom tekstu”, polazeći od Jakobsonovog opisa strukture padežnog sistema ruskog jezika, u kojem vokativa zapravo nema već je po formi izjednačen sa nominativom, Remzija Hadžiefendić-Parić daje pregled niza autora i radova koji su na posredan ili neposredan način problematizirali pitanje vokativa, ističući upravo specifičnost njegove gramatičke ‘prirode’. Vokativ je, piše autorica, jedno od tipičnih verbalnih sredstava ostvarivanja *konativne* funkcije, usmjerene na sugovornika (primaoca poruke), ali se može vezati i za *fatičku* funkciju jezika. Kad je riječ o bosanskom jeziku (kao i hrvatskom i srpskom), autorica će istaći da je vokativ “vrlo čest u svakodnevnoj komunikaciji”, te da se “... javlja (...) u svim stilovima (pisanim i usmenim), u svim tipovima teksta (npr. u reklamnom, sa mimikričnim strategijama obraćanja, u korespondenciji, prijepiskama, govorima), općenito u svim vidovima komunikacije (javne i privatne)”(str. 129). Za sve navedeno ponovo nalazi izvrsne, pomno odabrane primjere. Za svoje polazište u analizi autorica odabire povezanost vokativa sa govornim činom i sugovornikom).

I analizu vokativa autorica povezuje sa problematikom *tuđeg govora*, pokazujući kako stupanj strukturne (i semantičke) uključenosti vokativa u preostali tekst nužno upućuje na povezanost upravnog i autorskog govora, pri čemu analiza vokativa (obraćanja) nužno vodi ka analizi govora pisca. *Tuđi govor* (upravna riječ), i njegovo prenošenje u navedenom kontekstu, analiziran je na odabranom korpusu književnoumjetničkih tekstova (proza, drama) u kojem vokativ, odnosno kategorija *obraćanja* ima posebne ciljeve (usp. str. 135), pri čemu su izdvojeni različiti tipovi i brojne varijante struktura sa vokativom. Ovakva autoričina pozicija čitatelja vraća na prvi tekst iz knjige pa se ovaj rad na određen način može smatrati autocitanim, što je ujedno svjedočanstvo važnosti analiziranih lingvostilističkih problema i posvećenosti temama i pitanjima koje autorica smatra značajnim, a u kojima svaki put iznova pronalazi neka nova otkrića. Dodajmo, upravo preko tananih unutrašnjih veza među tekstovima knjige koncept lingvostilistike hermeneutičkog kruga stječe dodatni kredibilitet.

Sljedeći rad se iz lingvostilističke vizure bavi poetikom uspavanke. Kao i u prethodnim, tako i u ovom tekstu predmet izučavanja, tema i rakurs posmatranja odredili su autoričin metodološki pristup. Dosljedno primjenjujući najsavremeniju

lingvističku metodologiju, koristeći obilje izvora i literature, ona ni u jednom momentu ne povrjeđuje lirsko tkanje uspavanke i sve bogatstvo nijansi i preliva koje biseri ovoga usmenopoetskog žanra nude. Naprotiv, svojim znalačkim pristupom izražajne i estetske vrijednote Remzija Hadžiefendić Parić čini još vidljivijim i razumljivijim.

Odmah na početku teksta o uspavankama, autorica izvodi vrlo zanimljivu opservaciju: “Čini se da je narodni genij napravio zanimljivu harmoniju ‘podijelivši’ uloge u usmenoj književnosti: majka pjeva uspavanku sinu u *bešici*; (...) taj isti sin, sad već *ašik*, pjevat će pod *pendžerom* sevdalinku kao što će, dalje, tog *ašika* – kao *gaziju* – u prvi plan staviti junačka (epska) pjesma, a lirska uglavnom djevojku/ženu” (str. 156).

Dvije knjige uspavanki, prva u izboru Jasmine Musabegović *Bošnjačke uspavanke* (1997) a druga Nirhe Efendić *San u bešu, uroci pod bešu* (2007), bile su i inspiracija i korpus za istraživanje na ovoj temi koja se, kako kaže autorica, čini neiscrpnom, sugerirajući time da su mnoga pitanja ostala izvan granica studije. Ističući da pored izrazito emotivne (ekspresivne), uspavanka ima i konativnu funkciju, jer je “sva riječ orijentirana prema djetetu (adresatu)” (str. 158), autorica daje klasifikaciju i primjere za različite vrste imenovanja. Zanimljivo je zapažanje autorice da nije naišla ni na jednu uspavanku sa ženskim imenom, međutim, činjenica je da su “majke/žene čin (...) uspavljivanja rodno/spolno improvizirale, prilagođavale ‘na licu mjesta’” (str. 164). U jednoj rukopisnoj uspavanci, nađenoj sasvim slučajno “na papiriću ispisanom pisaćom mašinom i zaboravljenom u Hangijevoj knjizi iz 1907.” (str. 164) koju je autorica ove knjige dobila na poklon, majka se obraća kćerki, što je krajnje rijetka, ali značajna potvrda autoričinih navoda.

Pozicija majke u uspavankama je dvostruka. “Riječ je u (posjedu) majke” (str. 165), ali bez obzira na svoju poziciju dominantnog nadređenog govornika, njen govor je “vrlo naglašene subjektivnosti i etičnosti”, dok su sami imperativi “nježni, blagi i molećivi, izvedeni od onomatopejskih glagola i glagola posebnog značenjskog gnijezda” (str. 165). Istovremeno, majka se “nalazi i u jednoj inferiornoj poziciji (...) – molbama se obraća Svevišnjem i bogobojažno traži blagoslov” (str. 166), pri čemu se pozicije majke i djeteta izjednačuju. Obraćanje Bogu u uspavankama koje su bile predmet analize javlja se uglavnom na arapskom jeziku. Na taj način ove riječi dobijaju “snagu hamajlije, *spontane molitve* (...), *dove*” (str. 166). “Gotovo kao literarni ornament, preuzet iz Kur’ana i preregistriran u uspavanci kao književnumjetničkom tekstu, čuvajući i arhaično vjerovanje u moć riječi, takav (citatni, intekstni) dio teksta dobija funkciju jakog argumenta: zaštita je djeteta od

uroka, čuvar djetetova zdravlja, garancija lijepe budućnosti, dugog života – općenito zaštite Stvoritelja ili Gospodara. Pri tome se ne može zanemariti nesumnjiva estetska funkcija takvog inkorporiranog dijela – njegova milozvučnost i harmoničnost, efekat asonanci i aliteracija, ritmičnost” (str. 167), zaključuje autorica.

U nekim primjerima uspavanki figura oca ima također zanimljivu poziciju – “materijalnog skrbnika” koji putuje po svijetu, pažljivo bira i skupo plaća bešiku za svog sina (!), bogato ga nagrađuje za učenje (usp. str. 170) i sl. Osim toga i uloga branitelja djeteta (čak i od majčinih ukora) pripada ocu. S obzirom da pozicija branitelja “podrazumijeva manje superiornog govornika u govornom činu”, izgleda kao da su u nekim primjerima zamijenjene uloge koje se tradicionalno dodjeljuju ocu i majci (str. 171), što sjajna analiza Remzije Hadžiefendić-Parić višestruko potcrtava.

Za uspavanku su, kao usmenu lirsku pjesmu, karakteristična ponavljanja. S obzirom na dob djeteta kojem je upućena, jasno je da uspavanka računa s tim da adresat / dijete ne razumije i ne mora razumjeti sadržaj. Dijete uspavanku, prije svega *prima sluhom* pa se važnim “pokazuju artikulaciono-akustičke komponente izraza, ritam, tempo, intonacija ili tzv. *vrednote govornog jezika*”. Stoga, “bitan repertoar izražajnih sredstava uspavanke čine upravo višestruka harmonična ponavljanja”, koja određuju ritam uspavanki. Autorica će ustanoviti da se ponavljanja u uspavankama ostvaruju “na planu izraza (zvukovne, glasovne figure)”, da “pojačavaju strukturnu koherentnost uspavanke”, “utiču na njen ritam i melodijsku liniju”, “pojačavaju određene zvučne efekte”, “a kombiniraju se i sa ponavljanjima na leksičkom nivou” (str. 174). Kad su stilske figure u pitanju, istaći će da su česti *paregmenon*, kao ponavljanje riječi istog korijena i *polyptoton* – ponavljanje iste riječi u različitim oblicima, posebno padežnim (str. 175).

“Uspavanka je, stoji u zaključku, uvijek novi, a u isto vrijeme i stari tekst”, jer u pravilu se prenosila usmeno, s koljena na koljeno, “onako kako se prenosi žanr odnosno palimpsest”. Tekst se konstantno obnavlja jer svaka generacija dodaje nešto svoje, osiguravajući istovremeno njegov kontinuitet i jedinstvo (usp. str. 179).

Posljednji tekst u knjizi (“Poredbene konstrukcije tipa ‘x kao y’”) govori o poređenju kao o “približavanju jednog pojma drugom po nekoj, barem jednoj, zajedničkoj komponenti” (str. 185). Obično poređenje definiramo školski, kao uspoređivanje jednog nepoznatog pojma drugim općepoznatim, pa se, valjda zbog tog “općepoznatog”, u našoj svijesti po automatizmu pojavljuje neka izvanjezička stvarnost (ako takva uopće postoji). Međutim, relacija “*istosti* u mikrotekstnoj vezi x i y”, kojom se ostvaruje semantički pomak, gradi se jezičkim sredstvima te nije neophodno vezana za izvanjezičko (usp. str. 186). Riječ je i ovdje o odnosima unutar

jezički modeliranog svijeta za šta će poslužiti prikladno odabrani primjeri iz reprezentativnih književnih djela (Selimović, Maksimović, Lalić, Crnjanski, Vuk Karadžić, Milojević, Krleža, Matić). Zapravo, približavanje dva pojma, koje autorica označava x i y, u datoj relaciji “kao semantičko jednačenje, podrazumijeva postojanje različitosti”, kao u primjeru (da izdvojimo samo jedan) iz Selimovićevog djela: *Grešne misli su kao vjetar*”. U suštini, kako objašnjava autorica, da bi se semantički pomak uopće javio, “mora se raditi o različitim (...) entitetima” (*misli – x, vjetar – y*) (usp. str. 186). Nadalje, autorica piše da se “približavanjem jednog pojma drugom preuzima (...) jedna ili pak više osobina” (str. 186); da se “iz niza obilježja drugog elementa (y) u **mikrotekstnoj** vezi s prvim (x) aktualiziraju određena **dominantna** obilježja koja približavaju elemente konstrukcije (relate), što znači da se vrši redukcija sema drugog člana relacije (na dominantnu)” (str. 187). Pri tome, **makrotekst** (kontekst) ima selekcionu ulogu, dok su “osobine (...), budući frazeološke prirode (tj. vezane za šabloniziranu konstrukciju kao gotov oblik u kojem se reproduciraju), ustaljene i nije ih teško izlučiti (slične su ‘stalnim epitetima’ u narodnoj poeziji)” (str. 187).

Na osnovu minucioznih analiza autorica izdvaja dva tipa ovih konstrukcija: sa *sličnošću* i sa *identičnošću*, pri čemu se u prvom tipu izdvajaju dva podtipa: 1. *intenzivirajuće* i 2. *neintenzivirajuće*. Njihova različitost u realizaciji značenja utiče i na različitu distribuciju: prvi tip, koji se temelji na sličnosti, pojavljivat će se prije svega u književnomjetničkom stilu, a drugi, koji se temelji na identičnosti – u naučnom i administrativnom. Jedan je tip konstrukcija u osnovi dvosmislen, drugi dvosmislenost dokida. Zato se mogu svesti na **princip širenja** značenja i konotativnost, odnosno na princip proste **jednakosti** i doslovnosti. Time su zapravo potvrđena dva, još od Jakobsona prihvaćena, “principa funkcioniranja jezika (...): princip **sličnosti** ili analogije (što je model metafore) i princip susjedstva ili podudarnosti (što je model metonimije)” (str. 195).

Analize Remzije Hadžiefendić-Parić koje je ponudila u svojoj knjizi višestruko su korisne. S jedne strane, omogućuju dublje poniranje u svijet umjetničkog djela, osiguravaju bolje razumijevanje autorskih intencija, piščevih odabira, bolje razumijevanje modela karakterizacije likova, hronotopa i sl., dok, s druge strane, zbog čvrstih teorijskih uporišta, poticaj su i inspiracija istraživačima koji preferiraju akribičnost u oblasti lingvostilistike i *close reading* u oblasti književne kritike i interpretacije.

Suvereno poznavanje lingvistike i lingvostilistike, bogatstvo i reprezentativnost izvora i literature, preglednost terminologije i argumentiranost njene upotrebe,

informativnost pojedinačnih tekstova i knjige u cjelini, “dubinsko razumijevanje strukture književnoga teksta i njegove uronjenosti u kulturu u kojoj je nastao” (Ekrem Čaušević) te unutarnja strukturna i interpretativna koherentnost ostvarena na načelima hermeneutičkog kruga čine *Lingvostilističke zapise* Remzije Hadžiefendić-Parić knjigom iznimnog doprinosa lingvostilističkim aspektima proučavanja književnih formi bosanskog jezika.

Adresa autora
Author's address

Adijata Ibrišimović-Šabić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
adijata.ibrisimovic-sabic@ff.unsa.ba

UDK 821.163.4(497.6).09

Primljeno: 05. 06. 2020.

Stručni rad

Professional paper

Andrea Lešić

UTJELOVLJENA SPOZNAJA RATA U TRAGANJU ZA MIROM

Ajla Demiragić, *Ratni kontranarativi bosanskohercegovačkih spisateljica*, Institut za etnologiju i folkloristiku Zagreb, 2018.

Da počnemo od kraja i od dna: za one koji u knjigama prvo otvore stranice na kojima se nalazi bibliografija, i koji u prvom listanju procjenjuju omjer glavnog teksta i fusnota koje potkrepljuju taj glavni tekst, studija Ajle Demiragić o ženskom ratnom pismu se odmah otkriva kao potencijalno pouzdana sagovornica, koja je pažljivo promislila ono o čemu govori, i koja je to što kaže pažljivo odvagala prema onome što su drugi rekli prije nje. Bibliografija je, dakle, i opsežna (25 stranica od ukupno 250 koliko knjiga ima, bez kazala imena) i inspirativna (što će reći, interdisciplinarna, višejezična, recentna i relevantna). Fusnote, koje u teoretskom dijelu studije često zauzimaju oko polovine stranice, dodatni su signal pouzdanosti; u njima autorica ne samo da prilaže dokaze za tvrdnje iz osnovnog teksta, već istražuje one rukavce svoje misli koji te tvrdnje usložnjavaju ili koji ih propituju iz nekog novog ugla.

Naravno, uzeti odvojeno i formalistički, ni bibliografija ni fusnote ne bi značili ništa kada ne bi bili u svezi sa trećim formalnim kriterijem inicijalne provjere pouzdanosti; a to su jasnoća i preglednost rečenica kojima autorica vodi čitaoca kroz svoja promišljanja. Rečenica Ajle Demiragić je upravo takva: nehermetična, elegantna, pregledna, željna komunikacije sa čitaocem, te sposobna da kompleksnu misao predstavi na način koji nam omogućava da je pratimo sa zadovoljstvom i lako održavanom pažnjom. Ova studija, dakle, zadovoljava i taj treći kriterij koji je određuje kao pouzdanu sagovornicu.

Ako se sad sa formalnih aspekata okrenemo ka sadržajnim aspektima ove knjige, otkrivamo istu jasnoću, preglednost, svijest o prethodnicima i savremenicima, te

eksplicitnost i teoretskih postulata, i argumentacijske linije, i ličnog stava. Čitati knjigu Ajle Demiragić znači pratiti pustolovinu jednog uma koji je sebi postavio čitav niz važnih i zanimljivih pitanja, koji čitaocu pažljivo obrazlaže kontekst tih pitanja i logiku preko koje je došao do odgovora, te koji je svjestan barem nekih od alternativnih putanja kojima se moglo doći do drugačijih odgovora. Taj um je, pritom, jasno i eksplicitno društveno kontekstualiziran, etički pozicioniziran i neskriveno utjelovljen (pri čemu su sve ovo teoretski osviještene feminističke spisateljske strategije): on pripada autorici koja je kćer jugoslovenskog socijalizma, antinacionalistička pacifistkinja i kozmopolitski otvorena komparativistkinja koja traga za mogućnostima nade i trajnog mira u zemlji u kojoj živi. Kao takva, ona je odlična sagovornica.

Osnovno pitanje koje Ajla Demiragić stavlja pred sebe i pred svoje čitaatelje/ice glasi, otprilike, ovako: da li, i na koje načine, književnost koja piše o ratu (odnosno, ispisuje iskustvo rata) može postati sredstvo produktivnog i učinkovitog promišljanja i zamišljanja mira? Iz tog pitanja grana se niz drugih pitanja, kao što su: da li književni tekst, predstavljajući rat i omogućujući čitatelju da ga živo sebi predoči, neminovno pretvara stanje rata u prirodno stanje, ili barem u stanje koje se, baš zbog toga što ga se može zamisliti, može i ponoviti? Da li je neumitna sudbina svakog ratnog književnog teksta da bude, logikom gramscijevske hegemonije i nasuprot svojoj mogućoj antiratnoj namjeri, utopljen u ideološke matrice koje će ga iskoristiti kao povod za veličanje ratnog iskustva kao ultimativno poželjnog maskulinog, patrijarhalnog, nacionalnog temeljnog inicijacijskog rituala? Da li je moguće zamisliti pisanje o ratu koje izbjegava opšta mjesta časti i junaštva, i koje predstavlja rat iz pozicije koja vrednuje mir? Da li se takvo pisanje može primarno vezati za subalterne pisce i spisateljice? Ako da, da li su onda spisateljice, kao egzemplarno subalterne članice bosanskohercegovačke književne zajednice, primarni izvor takve vrste pisanja o ratu?

Na osnovu svih ovih pitanja, i postavljajući hipotezu da je odgovor na ovo posljednje pitanje: „da“, Ajla Demiragić formuliše svoj ključni pojam: žensko ratno pismo, koje predstavlja amalgam ideje ženskog pisma (shvaćenog na tragu onoga što je Hélène Cixous zagovarala u svom slavnom eseju „Smijeh Meduze“) kao otvorenog i fluidnog ispisivanja utjelovljenog ženskog iskustva i potrage za njegovim autentičnim izrazom, te ideje ratnog pisma (nasuprot ratnoj književnosti, kao odrednici usmjerenoj prema estetskim i formalnim karakteristikama teksta) kao onoga koje ispisuje autentično iskustvo rata (te tako ima ne samo estetsku, već i etičku dimenziju svjedočenja i ličnog stava). Demiragić jasno definiše karakteristike koje bi narativi pisani u tom ključu trebali imati, i nudi spisak osobina koje takve narative dijeli od onoga što naziva „velikom ratnom pričom“: na primjer (i ovdje navodim samo neke od njih), dok „velika ratna priča“ jasno razdvaja „nas“ od „njih“, i žustro

iskazuje svoju osudu „njihovih“ zvjerstava, kontranarativ ženske ratne priče negira binarne opozicije i ne pristaje na postojanje samo jedne istine (štaviše, uspostavlja brigu o Drugom, a ne brigu o svojim, kao etički zahtjev); dok „velika ratna priča“ reproducira patrijarhalne rodne odnose (junačko, ratničko muško i slabo, civilno žensko), kontranarativ ženske ratne priče podriiva takve predstave o rodnim ulogama; dok „velika ratna priča“ postavlja jasnu granicu između bojišnice i civilnog zaleđa, ratni kontranarativ prikazuje čitav teritorij kao prostor ratišta. Ovako definisane karakteristike nisu nimalo nezahtjevne; one po svojoj prirodi tragaju za narativima izuzetne otpornosti na stereotipe i klišeje nastale unutar dugačke tradicije ratne književnosti, i stoga nije nimalo čudno što je književni korpus koji Ajla Demiragić analizira u drugoj polovini knjige relativno skučen, te se sastoji od pregršti romana i zbirki priča autorica kao što su Alma Lazarevska (koja se u knjizi ukazuje kao neka vrsta vrhovne svećenice ratnog kontranarativa), Dragana Tomašević-Karahasan, Sanja Babić-Đulvat, Safeta Obhodaš, Šejla Šehabović, Cecilija Toskić i Marsela Šunjić. Uprkos relativno malom korpusu, analiza ovih narativa uključuje neke od najzanimljivijih dijelova knjige, i pokazuje koliko je zapravo širok dijapazon književnih tekstova koji bi mogli zadovoljiti kriterije strategija ratnih kontranarativa; naprosto se radi o tome da je dio tragedije društva u kom živimo upravo taj da je broj takvih kontranarativa tako mali, i da su oni mahom slabo poznati.

Potruga za produktivnim logičkim razvojem osnovnog pitanja ove knjige (o odnosu ratnog pisma i zamišljanja mira) također znači da se njena snaga nalazi i u autoričinom pristajanju na taktičke kontradiktornosti ili nedorečenosti, i na ispitivanju teoretskih i književnih potencijala koji nastaju unutar tih procjepa. (Shodno tome, spisak koji slijedi predstavlja tačke uzbudljivih napetosti unutar ove studije, i potencijalni poziv na dalja istraživanja, nikako njene slabe tačke.)

Recimo, Ajla Demiragić bira, iz jasno formulisanih feminističko-etičkih razloga, da piše samo o narativima koji su nastali iz pera autorica (kao zanemarenih i neproučavanih subjekata bosanskohercegovačke književnosti i kulture), ali definiše svoj ključni pojam „ženskog ratnog pisma“ na takav način da ta definicija otvara mogućnost uključivanja u njen osnovni korpus i tekstova koje su napisali muški autori (ratne priče Miljenka Jergovića ili Nenada Veličkovića bi vjerovatno u tom smislu mogle biti dobri kandidati). Ona polazi od ideje da je ženski doživljaj rata bitno različit od muškog, ali pri tome odbija da esencijalizira žensku poziciju, priznajući da su mnoge autorice pisale tekstove koji veličaju ratnu slavu i patrijarhalne ratničke diskurse i topose (čak i van čisto ratne književnosti, ovo je česta pojava u ljubavnim romanima, tom naglašeno ženskom žanru popularne književnosti). Ona identificira žensku poziciju u ratu kao poziciju, prevashodno, žrtve, odnosno, onoga ko ne ratuje, već „trpi rat“, ali je i akutno svjesna činjenice da su viktimizacija i autoviktimizacija neke od najpogubnijih (i u književnom, i u etičkom, i u feminističkom smislu)

diskurzivnih strategija unutar ratnog pisma. Ona piše o ratnoj književnosti iz želje da promišlja mir i uslove njegovog nastanka i trajanja, ali prepoznaje i da je svako pisanje o ratu sredstvo normalizacije rata, i da ono biva vrlo lako, čak i kad je antiratno, kooptirano u ideologizaciju rata kao velikog smislotvornog narativa. Ona definiše ratno pismo, od njegovih modernih formirajućih uzora u književnosti nastaloj iz Prvog svjetskog rata, kao pretežno književnost svjedočenja i autentičnog ratnog iskustva (koje se pri tome veže mahom za popularnu književnost), a onda bira najironičniji, najsofisticiraniji, najsamosvjesnije estetski oblikovan i nesumnjivo visokoknjiževni narativ (a to je zbirka priča *Smrt u muzeju moderne umjetnosti* Alme Lazarevske) kao vrhunski primjer ženskog ratnog kontranarativa. Ona favorizuje narative koji brišu granice između „nas“ i „njih“, između ratišta i civilnog zaleđa, između „naše“ moralne uzoritosti i „njihovih“ zvjerstava, ali ta je naklonost podržavana binarnom opozicijom između tekstova „velike ratne priče“ i onih koji to nisu. Ona piše o bosanskohercegovačkoj književnosti, ali njen očiti (i pri tome vrlo aktivan) širi kontekst, i u književnom, i u književnokritičkom, i u književno teoretskom smislu, jesu radovi onih prethodnika i savremenika koji su pisali književnost i o književnosti u širem jugoslovenskom i postjugoslovenskom kontekstu (tako da je jedan od mnogih malih trenutaka čistog zadovoljstva u ovoj knjizi njeno smireno razlaganje tvrdnje Andreja Nikolaidisa da spisateljice u Crnoj Gori nisu „ni o ratu, ni o bilo čemu drugom“ imale ništa reći, kroz izvrsnu analizu ratnih romana crnogorske autorice Bosiljke Pušić). Ona zagovara tezu da ratna književnost pripada prije popularnoj, a manje visokoj književnosti, ali se ne osvrće na čitav jedan gromadni fenomen antiratne pop-kulture, a to su narativi, i književni i filmski i popmuzički, nastali kao reakcija na rat u Vijetnamu unutar američkog antiratnog pokreta šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog vijeka. U komparatističkom ključu gledano, kao potencijalni uzor drugim vrstama antiratnih narativa, uključujući i naše, ti narativi čine se kao nezaobilazni kulturni kamen temeljac kulturnog pacifizma i antimilitarizma (uostalom, jedna od najznačajnijih predstava nastalih u ratnom Sarajevu bila je adaptacija mjuzikla *Kosa*, apsolutno paradigmatskog antiratnog teksta iz tog perioda).

Ta zadnja kontradiktornost bila je jedina koju sam bila spremna zamjeriti autorici ove studije; međutim, onda sam došla do njene analize romana Marsele Šunjić *Laku noć grade*, i postalo mi je jasno da Ajli Demiragić nije potreban američki popkulturni antimilitarizam da objasni bilo šta, jer uzore kulture mira nalazi u održavanju sjećanja na predratni život u bivšoj Jugoslaviji, a posebno u svom rodnom Mostaru. U vjerovatno najljepšem primjeru iskorištavanja kontradiktornosti kao strategije promišljanja odnosa rata i mira, Ajla Demiragić analizira logiku koja leži iza upotrebe Starog mosta u Mostaru kao simbola suživota, i nudi savršen dokaz za plodonosnost sopstvene jasno društveno kontekstualizirane i utjelovljene analitičarske pozicije.

Osvrćući se na analizu tog simbola u knjizi *Urbicide. The Politics of Urban Destruction* Martina Cowarda, Demiragić kaže sljedeće: „[u]koliko se pažljivije osvrnemo na primjere zajedničkih rituala koje navodi Coward indikativno je da se osim pozivanja na čisto turističke rituale, [kao što su skokovi sa Starog mosta], ne navodi se nijedna druga vitalna praksa života u svakodnevnici. Primjeri funkcija mosta i značaja za zajednicu zapravo su primjeri iz povijesti grada, a nikako iz suvremenog socijalističkog perioda razvoja grada. Stoga je vrlo važno postaviti sljedeće pitanje: za koju je zajednicu zapravo Stari most bio simbol su-života? Za onu koja je uništena njegovim rušenjem 1993. godine ili za onu koja je nastala iz tog rušenja?“ Demiragić na ovo pitanje u nastavku odgovara ovako (i indikativno je da je taj odgovor u formi sugestivnog pitanja, te osnovne retoričke strategije ove knjige, i njenog najjačeg analitičarskog aduta):

Da li su uistinu žitelji Mostara, oslobođenog od fašizma 14. februara 1945. godine, svoje zajedničko pamćenje fiksirali uz Stari most kao simbol suživota ili je možda za njih Stari most bio puno više simbol (umjetničke) neprolazne ljepote i turistički simbol? Drugim riječima, šta ako su ljudi u Mostaru skoro pedeset godina živjeli novu formu zajedništva u kojoj više nisu bili potrebni simboli suživota. (Demiragić, str. 207-208.)

Uprkos tome što su intrigantna pitanja i njihovo grananje jedna od najboljih strana ove izvrsne knjige, ne želim ostaviti dojam da njena autorica nije u stanju formulirati i neke zaključke. Evo vjerovatno najznačajnijeg, koji sumira karakteristike o narativa koji su analizirani u ovoj studiji:

U ovim narativima rat je najčešće predstavljen kao zamorna svakodnevica ispunjena velikim brigama i minimalnim očekivanjima. U takvoj perspektivi ljudi ginu kao slučajne žrtve, jer su poput Dafne naprosto pehfogl, ponekad „umiru“ i od dosade, umiru oni najbolji među nama; najiskreniji i naivni, ali niko ne umire junačkom smrću.

Zahvaljujući takvim opisima rata postaje jasno da rat nije imao, niti može imati svrhu, da u ratu ne učimo i da zbog rata ne postajemo bolji i plemenitiji. [...] Svojim prikazima obične, banalne, dosadne, krvave ratne svakodnevnice ove književnice podsjećaju nas da književnost ne mijenja ništa, to mogu jedino ljudi donoseći hrabrije odluke i zahtijevajući više za sebe i svijet u kom žive. (Demiragić, str. 215.)

Napisavši ovu izvrsnu studiju Ajla Demiragić otvorila je čitav niz intrigantnih problema, ukazala na aporije našeg promišljanja rata, te ponudila niz mogućih rješenja u procesu promišljanja odnosa između književnosti, rata i mira. Biće zadovoljstvo saznati čime se namjerava baviti dalje.

Adresa autora

Author's address

Andrea Lešić

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

andrea.lesic72@gmail.com

UDK 316.42(497.6)

Primljeno: 14. 05. 2020.

Stručni rad

Professional paper

Adnan Džafić

SOCIJALNI KAPITAL U ORTAČKOM KAPITALIZMU

Zlatan Delić, Hariz Šarić, Azra Sadadinović, *Socijalni kapital i socioekonomski razvoj Bosne i Hercegovine*, IN SCAN, Tuzla, 2018.

Znanstvena monografija autorskog trojca Delić, Šarić i Sadadinović pod naslovom *Socijalni kapital i socioekonomski razvoj Bosne i Hercegovine* koncipirana je iz tri dijela. Već na osnovu naslova poglavlja monografije *Koncept socijalnog kapitala u djelima „nautjecajnijih utemeljitelja“*, *Komparativni pregled različitih shvatanja socijalnog kapitala* i *Rezultati empirijskog istraživanja uticaja socijalnog kapitala na socioekonomski razvoj Bosne i Hercegovine* da se nazrijeti autorski naum u deskripciji „kognitivnih i analitičkih dometa koncepta „socijalnog kapitala“ (str. 3). Iza sintagme „socijalni kapital“ krije se ideološki naum kasnog kapitalizma, uljepšano nazvan ekonomija znanja i ekonomija informacija, da se sva područja ljudske društvene aktivnosti obuhvate jednim pojmom. Intenciju kamufliranja najvažnijih socioekonomskih problema, autori će prikazati širokom teorijskom i empirijskom analizom tog, nazvaćemo ga, društvenohumanističkog vapaja da su pojmovi „kapital“, koji obuhvata sadržaje i individualizma i konkurencije, i „socijalni kapital“, koji implicira pozitivne građanske vrline, kolektivne odnose solidarnosti i davanja, pokazavši kako su oni u najmanju ruku nespojivi. Delić, Šarić i Sadadinović u tom će cilju ponuditi alternativno objašnjenje razlike između teorije socijalnog kapitala i javnopolitičkog diskursa o socijalnom kapitalu (str.4).

Centralnu ulogu u usponu rasprava o socijalnom kapitalu u akademiji i javnoj politici imali su akademski i javnopolitički poduzetnici koji su bili posrednici između

teorije i politike. Veza između socijalnog kapitala i neoliberalizma prenesena je iz akademske zajednice na politički diskurs tokom devedesetih (str 7). Prvo poglavlje knjige ukazuje na hronološki i epistemološki tok kako nastanka pojma socijalni kapital tako i njegovo referiranje na područja društvenog života koja je isti trebao objasniti. S tim u vezi autori usmjeravaju pažnju na profesionalni angažman Putnama, Colemana, Bourdieua i Fukuyame, na prostorni okvir u kojem ovi autori djeluju ali i uticaj i dosege teorije socijalnog kapitala na širi prostorno-geografski kontekst. Autori pokušavaju isti koncept aplicirati na bosanskohercegovačko društvo uzimajući pritom u obzir specifikume društva u tranziciji ali i „sklerotično“ stanje institucija političkog predstavljenja te mogućnosti i dosege ekonomskih aktivnosti u takvom društveno-političkom kontekstu. Putnamov koncept socijalnog kapitala i pojam kuglaške igre predstavljaju ključ njihovih objašnjenja društvenih odnosa zahvaćenih epidemijom socijalne izolacije koja dovodi do erozije socijalnog kapitala potkopavajući javni život i demokratiju (str. 24). Opadanje socijalnog kapitala rezultat je, dakle, erozije ideje „zajednice“ i zajedništva kao i smanjenja građanskog aktivizma i saradnje. Ovaj proces Putnam objašnjava u knjizi *Kuglati sam* i kroz metaforički prikaz kuglanja kao timskog sporta i timskog natjecanja, čime je u velikoj mjeri uticao na sadržaj akademske rasprave o socijalnom kapitalu (str. 29).

Drugi uticajni američki znanstvenik važan u promoviranju koncepta socijalnog kapitala je sociolog i empirijski istraživač James Coleman. Profesionalno je bio angažiran u sociološkoj analizi fenomena obrazovanja i racionalnog izbora a kasnije u vladinom projektu kreiranja obrazovne politike i rješavanja problema desegregacije u američkom obrazovnom sistemu. „Coleman definiira socijalni kapital kao svaki društveni odnos koji može pomoći pojedincu da pokuša ostvariti svoj interes“ (str. 36). Francis Fukuyama je pak autor koji korpusu tema vezanih za socijalni kapital doprinosi analizom logike globalnog kapitalizma. On nastoji obnoviti filozofski pojam priznanja te ukazuje na važnost liberalnog sistema univerzalnih i jednakih prava u kome borba za priznanje ljudskog dostojanstva ima najvišu vrijednost. „Fukuyamina definicija glasi da je socijalni kapital instancirajuća neformalna norma koja promiče saradnju dvaju ili više pojedinaca“ (str. 44). Iako je ekonomija u centru pažnje, Fukuyama smatra da, uz određene socijalne faktore, kultura i religija imaju važnu ulogu u formiranju i održavanju socijalnog kapitala a država posredno utiče na njegovo stvaranje imovinskim pravima i javnom sigurnošću a ne intrevencionizmom u ekonomiju i zakone slobodnog tržišta. Četvrti autor važan u savremenoj analizi socijalnog kapitala, a koji zadobiva pažnju autora monografije, je francuski sociolog i filozof Pierre Bourdieu. Bourdieuova analiza ekonomskih fenomena, borbe u kontekstu dru-

štvene dominacije, subordinacije te simboličke kontrole također je povezana je konceptom kapitala i socijalnog kapitala.

„Prema Bourdeau socijalni kapital se odnosi na sposobnost mobiliziranja mreže društvenih veza (srodstva ili nekih drugih) za ostvarivanje vlastitih ciljeva“ (str. 74). Za Bourdieua ekonomski kapital je važan ali društveni akteri na raspolaganju imaju i druge resurse – kulturni, socijalni i simbolički kapital – koje mogu ulagati, uvećavati, umanjivati i prenositi.

U drugom poglavlju *Komparativni pregled različitih shvatanja socijalnog kapitala* autori nastupaju s preliminarnom tezom da većina novijih rasprava o socijalnom kapitalu po svojim ukupnim ishodima i dometima ne nadilazi kategorijalnu strukturu prvobitno definiranog terminološkog aparata uspostavljenog kod četvorice spomenutih „utemeljitelja“ koncepta socijalnog kapitala. „... i novije rasprave o socijalnom kapitalu dosta su disperzirane a odnose se na potpuno različite oblasti (ekonomiju, politiku, kulturu, strateško planiranje, urbani i ruralni razvoj, obrazovanje, razvoj demokratije (...))“ (str.75) Devedesetih godina dvadesetog stoljeća sve društvene znanosti ušle su u razdoblje jedne od najvećih orijentacijskih kriza – u krizu razumijevanja vlastitog predmeta istraživanja – društva. U tom kontekstu ukazala se i potreba precizne kontekstualizacije okvira tj. nužnost metodološke pouzdanosti različitih načina upotrebe diskursa socijalnog kapitala. „Fizički kapital odnosi se na fizičke objekte, ljudski na karakteristike pojedinaca, socijalni kapital se odnosi na veze između pojedinaca – društvene mreže i norme reciprociteta i pouzdanosti koje iz njih proizlaze“ (str. 138).

Uvođenjem koncepta socijalnog kapitala u politologiju, preko Putnama, postavilo se temeljno pitanje – da li se djelotvornost socijalnog kapitala može odnositi na grupe i društva kao što se odnosi i na pojedince? Tako, po Putnamu, socijalni kapital obrazuju, održavaju i uvećavaju mreže odnosa u koje pojedinci stupaju, norme koje ih reguliraju i uspostavljeni odnosi povjerenja koji pojedincima omogućuju zajedničko djelovanje i uspješnije ostvarivanje postavljenih ciljeva (str. 139). Dakle, socijalni kapital se obrazuje, održava i uvećava u društvima koja se izvršila prijelaz od pasivnog povjerenja ka aktivnom povjerenju tj. povjerenju koje se mora steći i u kome postoje pregovori između svih aktivnih strana a ne zavisnost. A to je povjerenje koje se mora neprestano obnavljati (str. 141). I Fukuyamino shvatanje da samo one norme koje formiraju pozitivne efekte na nivou zajednice (poštenje, poštovanje dogovora i dr.) mogu biti svrstane u socijalni kapital ukazuje na potrebu etabliranja jedinstvene sazajne matrice, odnosno, potrebu sklada epistemološke i političke dimenzije u definiranju pojmova.

U kontekstu analize mogućnosti i stanja socijalnog kapitala u bosanskohercegovačkom društvu, kao i prisutnih ideoloških matrica na koje je ukazivao i američki sociolog Keith Duobt (2003) uvođenjem pojma „sociocid“, autori naglašavaju da je hronični nedostatak odgovornosti za opće dobro osnovni referentni okvir za istraživanje socioekonomskog stanja međupovezanih zajednica lokalnog i regionalnog nivoa (str. 120). Općenito, stanje socijalnog kapitala u Bosni i Hercegovini je posljedica osporavanja simboličkog kapitala oblikovanog u ideji zajedničkog života. Tom konstatacijom autori već nagovještavaju sljedeće poglavlje koje obuhvata dvije empirijske studije o socijalnom kapitalu na području Bosne i Hercegovine a nslovljeno je *Rezultati empirijskog istraživanja uticaja socijalnog kapitala na socioekonomski razvoj Bosne i Hercegovine*. Rezultati teorijsko-empirijskog istraživanja provedenog 2011/2012. godine čine prvi dio poglavlja. Šira teorijska analiza socijalni kapital vidi kao pozitivno dopunjenje djelovanju tržišta. Društveno-ekonomski prostor primjene koncepta socijalnog kapitala u bosanskohercegovačkom društvu obuhvatio je stanje i djelovanje grupa i mreža, povjerenja i solidarnosti, kolektivne akcije i kooperacije, informisanosti i komunikacije, socijalne kohezije i inkluzije, osnaživanja i političke akcije. Stanje uglavnom svih navedenih dimenzija socijalnog kapitala po autorima je nezadovoljavajuće i limitira značaj socijalnog kapitala za socio-ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine (str. 154).

Prva empirijska studija predstavljena u monografiji donosi zaključak da bosanskohercegovačko društvo nije u postratnom i tranzicijskom periodu konsolidovano a uloga socijalnog kapitala je od velikog značaja upravo za socioekonomsku konsolidaciju i integraciju (str. 161). Iako rezultati ovog istraživanja pokazuju nizak nivo učešća predstavnika malih i srednjih preduzeća u profesionalnim udruženjima u lokalnim zajednicama ohrabrujući aspekt je veća pozitivna percepcija istih grupa za angažman mreža ovih preduzeća u razvoju socijalnog kapitala. Stepem povjerenja anketiranih uposlenika malih i srednjih preduzeća prema nekoliko tipova organizacija i institucija širokog je raspona. Najmanje je iskazanog povjerenja prema državnim institucijama kada je u pitanju njihovo djelovanje na osiguravanju boljih uslova za ekonomski razvoj.

Drugi dio trećeg poglavlja čini empirijsko istraživanje provedeno 2015/2016. godine koje predstavlja kontinuitet u odnosu na istraživanje o uticaju socijalnog kapitala na socio-ekonomski rast u Bosni i Hercegovini provedeno 2012. Istraživanje iz 2016 godine pokazuje rast nezainteresiranosti ispitanika u pogledu pripadnosti grupama koje djeluju u njihovoj društvenoj zajednici, porast isključenosti te pad povremene uključenosti u političke stranke i pokrete (str. 165). Važnost socijalnog kapitala koji

bi se gradio na uspostavljanju grupa i mreža unutar malih i srednjih preduzeća nije dovoljno prepoznata. Najviše povjerenja ispitanici imaju u policijske, zdravstvene i obrazovne institucije. Iako se došlo do podataka o padu povjerenja ispitanika u državne institucije i institucije vlasti, autori smatraju da je pad povjerenja u institucije dio šireg trenda pada povjerenja u ljude općenito bez obzira na njihovu nacionalnu i etničku pripadnost (str. 176). Distanciranost u međuljudskim odnosima prema istraživanju autora danas je veća među građanima Bosne i Hercegovine nego prije rata a signifikantan je i porast važnosti materijalnih vrijednosti u odnosu na etičke i moralne (str. 207).

Rezultati empirijskih istraživanja u tranzicijskom društvu atipičnog administrativno-političkog okvira daju sliku institucionalno nefunkcionalnog društva utemeljenog na principima „ortačkog“ kapitalizma i principu patronata (Puljek- Shank Randal 2017), a sve je popraćeno blagonaklonošću institucija EU koje su u stvarnosti zainteresirane samo za demokratsku izbornu proceduru. Uprkos svemu, autori pokušavaju iznaći i pozitivne efekte primjene koncepta socijalnog kapitala na socioekonomski razvoj Bosne i Hercegovine nošeni snažnim uvjerenjem da se isplati raditi „na razvijanju svijesti o pozitivnom značaju socijalnog kapitala za društveni i ekonomski razvoj uopće, naročito za konsolidaciju i socioekonomski oporavak bosanskohercegovačkog tranzicijskog društva“ (str. 208).

Monografija *Socijalni kapital i socioekonomski razvoj Bosne i Hercegovine* rezultat je ozbiljnog multidisciplinarnog pristupa koji nije ostao na pukoj teorijskoj proklamaciji. Naime, iako su neki teoretičari spomenuti u monografiji (Woolcock) optimisti u pogledu pronalaženja zajedničkog jezika u istraživanju socijalnog kapitala među povjesničarima, sociolozima, ekonomistima i antropolozima, autori monografije ostaju dosljedni kritičkom i opreznom tonu. Ističemo pritom njihov istančani znanstveni osjećaj za kontekstualnost u primjeni znanstvenih koncepata na društvenu stvarnost, što referirajući na svoje prethodnike i sami izrijekom naglašavaju: „... važno (je) u kojim kontekstima su analizirali socijalni kapital i šta su oni tim svojim analizama željeli postići, odnosno za koju ideologiju su se zalagali.“

Ključni doprinos knjige počiva, međutim, u operacionalizaciji znanstvenih modela i teorija na vlastiti društveni prostor, čineći razvidnim raspon mogućnosti i ograničenja takvih pokušaja. Mogućnosti, stanje i uticaj socijalnog kapitala u Bosni i Hercegovini na socioekonomski razvoj istraživali su primjenom instrumentarija za mjerenje stavova (povjerenje, vrijednosne orijentacije) i aktivnosti (članstvo u mrežama i drugo) koji je razvijen za potrebe Svjetske Banke kao i smjernica koje su usvojene za istraživanje socijalnog kapitala od strane OECD-a. Da ne bismo ostali nedorečeni,

ključna odgovornost za revitalizaciju bosanskohercegovačkog društva i države ipak je na političkim institucijama koje su dio ustavnog poretka Bosne i Hercegovine. Autori monografije su sve vrijeme toga bili svjesni.

Adresa autora
Author's address

Adnan Džafić
Univerzitet u Sarajevu
Fakultet političkih nauka
adnan.dzafic@fpn.unsa.ba

UDK 821.163.4(497.6).09

Primljeno: 15. 05. 2020.

Stručni rad

Professional paper

Elmir Spahić

MOJA MALA IZBA – MOJ VELIKI SVIJET

Sanjin Kodrić, *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost (Književnoteorijski i književnohistorijski aspekti određenja književne prakse u Bosni i Hercegovini)*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2018.

Grupi istaknutih književnih historičara i teoretičara bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, koju čine Midhat Begić, Muhsin Rizvić, Alija Isaković, Enes Duraković, Zdenko Lešić i drugi, kompleksnom studijom *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost (Književnoteorijski i književnohistorijski aspekti određenja književne prakse u Bosni i Hercegovini)* (a pritom ne zaboravljajući ni prethodne autorove studije) pridružio se i prof. dr. Sanjin Kodrić.

Prvo poglavlje “Književnohistorijski status i identitet bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti” bavi se primarnim, suštinskim pitanjima postojanja bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti. U oba slučaja riječ je o književnostima koje su unazad nekoliko stoljeća iz ideoloških razloga rigidno potiskivane i negirane, a koje, neupitno, posjeduju identitet i kontinuitet. Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost su književnohistorijske realije i u tom pogledu su jednake ostalim južnoslavenskim književnostima. Bošnjačka književnost definirana je najprije prema etnokolektivnom kriteriju, a bosanskohercegovačka prema teritorijalnom, s tim da bošnjačka književnost nije teritorijalno omeđena, a bosanskohercegovačka književnost funkcionira kao složena ali cjelovita književna pojava. Kodrić akribičnim pristupom kroz književnohistorijske vertikale i sinhrono presjeke dokazuje da je bosanskohercegovačka književnost okvir koji obuhvaća književnu pluralnost: bošnjačku, hrvatsku i srpsku književnost u Bosni i Hercegovini, uz književne prakse

manjinskih zajednica, pri čemu ona nije tek mehanički skup ovih različitih književnosti nego i samopostojna književna pojava. Nakon dugog perioda potiranja i potiskivanja kauzalnim slijedom ideološko-političkih zakonomjernosti u socijalističkoj Jugoslaviji tek od kraja 60-ih i početka 70-ih godina 20. stoljeća bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost počinju se afirmirati, u to vrijeme pod muslimanskim ili bosanskomuslimanskim imenom.

Drugo poglavlje “Začeci svijesti o književnom stvaranju u Bosni i Hercegovini” *osvjetljava* i upućuje na prve poznate tekstove¹, odnosno povijesne ideje o književnosti Bosne i Hercegovine, počevši od članka “Bosanska i hercegovačka književnost” (1844) koji je objavio bosanski franjevac i zagovarač ilirizma fra Grga Martić. Riječ je o prvom tekstu u kom se navodi pojam bosanskohercegovačke književnosti kao cjeline, a da ona u sebi sadrži tri književna toka: muslimanski, pravoslavni i katolički. Krucijalnost ovoga teksta, prema Kodrićevom mišljenju, leži u Martićevoj intenciji da opiše bosanskohercegovačku književnost u vremenu prije etabliranja velikodržavnih ideoloških konstrukcija, čime se pokazuje neodrživost teze o bosanskohercegovačkoj književnosti kao *posljedici* austrougarske politike/ideologije integralnog bosanstva. Ideja bosanskohercegovačke književnosti afirmira se i u članku “Književnost bosanska” (1850/1851) Ivana Franje Jukića, s tim da on pod ovom sintagmom podrazumijeva isključivo književnost bosanskih franjevaca. O iznimnog je značaja da Jukić ovu književnost diferencira po lingvističkom kriteriju, što je veliki pomak u odnosu na Martića. I pored jednostranosti karakterističnih za kontekst u kome je živio, Jukić je uspio uspostaviti širu sliku povijesnog razvoja bosanskohercegovačke književnosti.

Rani razvoj bošnjačke književnohistoriografske svijesti obilježile su i sakupljačke zbirke Mehmed-bega Ljubušaka, prve takve u Bošnjaka, *Narodno blago* (1887) i *Istočno blago* (1896, 1897), a posebno Ljubušakov tekst “O našijem pjesnicima i književnicima” objavljen u *Istočnom blagu* (1897), kao prvi rad tog tipa kojemu je autor jedan Bošnjak. Riječ je o kratkom pregledu starije bošnjačke književnosti koji uključuje alhamijado književnost i književno stvaranje Bošnjaka na orijentalnim jezicima. Oskudan, odnosno neprecizan po pitanju nekih podataka, ovaj pionirski rad ipak je od krucijalnog značaja za bošnjačku književnu historiografiju. Ljubušak je naime, kako poentira Kodrić, prvi u okviru domaće književne prakse uvrstio i bosanskomuslimansko književno stvaranje izvan današnje Bosne i Hercegovine.

---

¹ Uz autorovu napomenu da “nisu isključena ranija bavljenja nekim od pitanja vezanih za pojedine vidove bosanskohercegovačkog književnog stvaranja”.

U trećem poglavlju “Počeci moderne književne historiografije i književnost u Bosni i Hercegovini između negacije i afirmacije” Kodrićeva analiza polazi se od prvih književnohistoriografskih opisa književnosti Bosne i Hercegovine iz pera Vladimira Ćorovića, u kojima je bosanskohercegovačku književnost s jedne strane predstavio kao cjelinu, a s druge strane i kao fragment šire cjeline “srpsko-hrvatske” književnosti. Ćorovićev pogled na bosanskohercegovačku književnost u studiji “Književnost u Bosni i Hercegovini” (1925) prvotno je određen teritorijalnim kriterijem, tj. tvrdnjom da ova književnost ovisi “od suseda bilo na Istoku, bilo na Zapadu”, ali i lingvističkim kriterijem, tj. tezom da se književnost u Bosni i Hercegovini piše na srpskom, odnosno srpskohrvatskom jeziku. Za Ćorovića je, dakle, književnost u Bosni i Hercegovini podskup srpske i hrvatske književnosti, a bosanskomuslimanska, odnosno bošnjačka književnost, koju je opisao kao jedinu osobenost bosanske književnosti i ocijenio vrlo negativno, također spada u srpsko-hrvatski okvir. S druge strane, Jovan Kršić u brojnim svojim studijama književnost Bosne i Hercegovine, ali i bošnjačku književnosti, afirmira akcentirajući njenu bitnost u širem južnoslavenskom okviru, posebno ističući važnost usmene književnosti, tačnije epike, u kojoj prepoznaje nacionalnu dimenziju. Safvet-beg Bašagić, bard bošnjačke književnosti i utemeljitelj moderne bošnjačke književne historiografije, prvim sintetskim deskripcijama bošnjačkog književnog stvaranja na orijentalno-islamskim jezicima kao i ostalim svojim naučnim i stručnim radovima pokazao je veličinu fiksiranih predrasuda o bosanskomuslimanskoj odnosno bošnjačkoj književnosti u vezi s tobošnjom oskudnošću bošnjačke književne tradicije, a demistificirao je i stereotip o tuđinskom karakteru bošnjačkog književnog stvaranja, naglašavajući imperativ svijesti o vlastitoj baštini, koja se historijski potvrđivala kroz simbiozu tradicije muslimanskog Orijenta i evropskog Zapada.

Afirmacija bošnjačke književnosti i kulture između dvaju svjetskih ratova nastavljena je radovima Mehmeda Handžića, koji je na nekim poljima korigirao Bašagićeve propuste, a zatim i sintetskim studijama Hamze Hume u obuhvatu od usmene pa do novije književnosti. Humo bosanskomuslimansku odnosno bošnjačku književnost vidi prvenstveno kao književnost islamske duhovnosti. Do kraja Drugog svjetskog rata važni su radovi Abdurahmana Nametka i Envera Čolakovića. U kontekstu tadašnjih strategija nacionaliziranja bosanskih muslimana Nametak bošnjačku književnu praksu pripaja hrvatskoj književnosti, dok Čolaković slijedi istu ideju ali više nominalno i mimkrijski, s tom razlikom što se Čolaković bavio ukupnom bošnjačkom književnom poviješću, dok se Nametak fokusirao isključivo na jedan period.

U četvrtom poglavlju “Od negacije do zvaničnog priznavanja bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti” autor hronološki predočava trnoviti put do priznanja statusa bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, uzimajući kao ključan period vrijeme nakon Drugog svjetskog rata, a u kontekstu procesa afirmacije Bosne i Hercegovine kao jugoslavenske federalne jedinice te Bošnjaka kao naroda. Jedan od početnih značajnih primjera afirmacije bosanskohercegovačkog književnog identiteta jeste knjiga *Svetlo i tamno (Pregled književnosti Bosne i Hercegovine od 1918 do 1956. g.)* Slavka Leovca iz 1957. godine u kojoj autor književnost Bosne i Hercegovine razumijeva prvenstveno u teritorijalnom smislu. Nadalje, radovi Riste Trifkovića, Maka Dizdara i Muhameda Filipovića, i pored međusobnih razlika, bošnjačkoj su i bosanskohercegovačkoj književnosti obezbijedili naučno-teorijski osnov za njihovo zvanično priznavanje 70-ih godina. Na koncu Midhat Begić, Muhsin Rizvić, Alija Isaković, Enes Duraković i drugi svojim studijama o bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti definitivno ovjeravaju i zaokružuju spoznaje o njihovom višestoljetnom postojanju.

Peto poglavlje “Bosanskohercegovačka interliterarna i interkulturalna zajednica – šta je to?” je dio knjige u kojem Kodrić bosanskohercegovačku interliterarnu i interkulturalnu zajednicu definira kao osobeni zbir u pravilu nacionalnih književnosti i književnih tradicija nacionalnih manjina u Bosni i Hercegovini, a koja je, kao takva, organska i autogenerirana pojava, unutar sebe složena, ali u krajnjoj liniji jedinstvena i cjelovita kao i milenijska historijska činjenica postojanja Bosne. Bosnistika se, u vezi s tim, ne može definirati po principu *jednog jezika, jedne književnosti, jedne kulture, jednog naroda*. Bosnistika je okvir cjelokupnog književnog stvaranja u sklopu bosanskohercegovačke književnosti i bosanskohercegovačke interliterarne i interkulturalne zajednice. Ona se odnosi na cjelovito književno stvaranje u Bosni i Hercegovini, uključujući bošnjačku, hrvatsku i srpsku književnost u Bosni i Hercegovini, kao i književno stvaranje bosanskohercegovačkih manjinskih zajednica te književnost bosanskohercegovačkih autora na prostorima gdje ova tradicija kao matična i domicilna egzistira stoljećima (Sandžak) i autora iz dijaspore. U drugom smislu, bosnistika je vezana za bošnjačku književnost, kako u Bosni i Hercegovini, tako i van nje, posebice u Sandžaku, zatim i u Hrvatskoj i Makedoniji ili Turskoj, etc.

Ova kompleksna knjiga naučno je ovjerila utemeljenost postojanja i bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, pokazavši uzaludnim sve prethodne a učestale pokušaje njihovog suspendiranja i potiranja. Iako je riječ o relativno malim knjiže-

vnostima, apsolutan je nesrazmjer između njihove "veličine" i literarnih dostignuća koja su ih obilježila stoljećima unazad (baš kao u Ćatićevom stihu "Moja mala izba – moj veliki svijet").

Adresa autora
Author's address

Elmir Spahić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
elmir.spahic@ff.unsa.ba

UPUTSTVO ZA AUTORE

DHS – *Društvene i humanističke studije* časopis je Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. U časopisu se objavljuju radovi iz društvenih i humanističkih nauka. Radovi mogu imati do 30.000 znakova, bez bjelina. Objavljuju se samo ranije neobjavljeni radovi koji dobiju dvije pozitivne recenzije. Radovi se kategoriziraju. Časopis nije u mogućnosti isplaćivati autorske honorare pa se samim slanjem rada u časopis autori odriču autorskog honorara, a ujedno daju saglasnost za objavljivanje sažetka ili cijeloga svoga rada na internet stranici časopisa i u bazama podataka u koje će časopis biti uključen. Časopis izlazi dvaput godišnje i besplatan je.

Radove treba slati e-mailom na: nir.ff@untz.ba.

Radovi se šalju u standardnom formatu A4 (Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5). Bilješke treba da budu na dnu stranice. Rukopis treba urediti i numerirati na sljedeći način:

- 0. stranica:** i e-mail autora, a za autore bez zaposlenja samo mjesto stanovanja i e-mail;
- 1. stranica:** naslov, podnaslov, ključne riječi i sažetak na jeziku kojim je rad pisan (odnosi se na rasprave i članke);
- 2. stranica i dalje:** glavni dio teksta.

Ako je tekst pisan na bosanskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na engleskom jeziku. Ako je tekst pisan na engleskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na bosanskom jeziku.

Popis izvora i literature počinje na novoj stranici.

Na kraju rada treba dodati sve posebne dijelove koji nisu mogli biti uvršteni u tekst (crteži, tablice, slike i sl.).

Ako se u radu numeriraju odjeljci, treba nastojati da se koriste najviše tri nivoa. Nivoje treba označavati arapskim brojevima (1. / 1.1. / 1.1.1.) i za različite nivoje treba upotrebljavati različite tipove slova:

- 1. Masnim slovima (Times New Roman)**
  - 1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (Times New Roman)**
    - 1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (Times New Roman)

Prije novog odjeljka s naslovom treba ostaviti dva prazna retka, a između naslova

i odjeljka po jedan prazan redak.

Podaci o autoru citiranog teksta pišu se u zagradama a sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te broja stranice nakon dvotačke i bjeline, npr.: (Matthews 1982: 23). Ako broj stranice nije značajan, navodi se samo prezime autora i godina objavljivanja rada (Matthews 1982).

Kraći citati počinju i završavaju se navodnicima, a duži citati oblikuju se kao poseban odjeljak – odvajaju se praznim redom od prethodnog dijela teksta, pišu se uvučeno, bez navodnika, kurzivom i veličinom slova 10.

Kad se u radu navode primjeri koji se normalno ne uklapaju u rečenicu, oni se označavaju arapskim brojkama u zagradama i odvajaju od glavnog teksta praznim redom.

Ako je primjere potrebno grupirati, oni se mogu označavati brojkom i malim slovima, npr.: (1), (1a), (1b), (1c) itd.

Na posebnoj stranici na kraju teksta navodi se naslov **Literatura** a ispod naslova navodi se korišćena literatura

Bibliografske jedinice navode se abecednim redom prema prezimenima autora. Svaka bibliografska jedinica piše se u zasebnom odjeljku a drugi i svaki naredni red je uvučen. Između bibliografskih jedinica nema praznih redova. Radovi istog autora redaju se hronološki – od ranijih radova prema novijim. Ako autor ima više radova objavljenih u jednoj godini, oni se obilježavaju malim slovima, npr.: 2010a, 2010b, 2010c itd.

Ako se u radu navodi više od jednog članka iz iste knjige, onda tu knjigu treba navesti kao posebnu bibliografsku jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicima za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu.

Imena autora u bibliografskim jedinicama treba pisati u cijelosti.

Svaka bibliografska jedinica treba biti napisana tako da ima sve sljedeće elemente, redosljed i interpunkciju:

- prezime prvog autora, ime, ime i prezime drugih autora (odvojeni zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavljivanja napisana u zagradi nakon koje slijedi zarez;
- naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja dvotačka;
- uz članke u časopisima navodi se ime časopisa, godište i broj, zatim zarez i nakon zareza brojevi stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama navodi se prezime i ime urednika, nakon zareza skraćena ur., potom naslov knjige iza koga slijedi zarez i nakon zareza broj

stranica početka i kraja članka;

- uz knjige i monografije po potrebi se navodi izdanje, niz te broj u nizu (po potrebi), izdavač, mjesto izdavanja;
- ako neka publikacija ima dva ili više izdavača, onda se između podataka o izdavačima stavlja pravopisni znak tačka-zarez;
- naslove knjiga i nazive časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba obilježavati navodnim znacima.

Primjeri:

Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izdanje, Svjetlost, Sarajevo

O'Grady, William, Michael Dobrovolsky, Mark Aronoff (1993), *Contemporary Linguistics: An Introduction*, Second Edition, St. Martin's Press, New York

Tošović, Branko, Arno Wonisch, ur. (2009), *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz; Institut za jezik Sarajevo, Sarajevo

Šator, Muhamed (2008), "Jezička politika u vrijeme Austro-Ugarske", *Bosanski jezik* 5, 103–131.

Vajzović, Hanka (2005), "Alhamijado književnost", u: Svein Monnesland, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 175–215, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo; Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo

chs

društvene i humanističke studije

ISSN 2490-3604

